

**BAXTIYOR MENGLIYEV
O‘RAL XOLIYOROV**

**O‘ZBEK TILIDAN
UNIVERSAL QO‘LLANMA**

abituriyent va talabalar uchun

(Qayta ishlangan 2-nashri)

Toshkent
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti
2008

Dars jamlanmasini tuzishda o'rta maktab, akademik litsey, oliy ta'lim va mustaqil shug'ullanuvchi uchun o'zbek tili bo'yicha yaratilgan turli darslik va manbaga tayanildi. Shunihg uchun qo'llanmani tuzuvchilar o'zlarini muallif emaz, balki musannif sifatida e'tirof etishadi.

Qo'llanma o'rta maktab o'quvchisi, akademik litsey, kasb-hunar kolleji va oliy maktab talabasi, ona tili o'qituvchisi, oliy o'quv yurtiga kirish uchun mustaqil tayyorlanuvchi hamda qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: **Bashorat BARRIDDINOVA,**
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar: **Odil BEGIMOV,**
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Otabek SHUKUROV,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Ushbu nashr haqidagi mulohazalaringizni quyidagi elektron manzillarga jo'natishingiz mumkin: akademnashr@mail.ru, sanjarnazar@mail.ru

1- DARS

TIL – ENG MUHIM ALOQA VOSITASI. TILNING PAYDO BO'LISHI VA TARAQQIY ETISHI

Til – eng muhim aloqa vositasi. Til yordamida suhbatlashib, savol-javob qilamiz. Til yordamida fikrni ifodalab, tushuntiramiz. Ajdoddan ma'lumot olib, avlodga uzatamiz. Tilning eng muhim aloqa vositasi ekanligi shunda namoyon bo'ladi.

Insonning eng asosiy, uni boshqa jonzotdan farqlab turuvchi belgisi – ong va tilga egaligi. Til faqat insonga va u mansub jamiyatga xos bo'lgan hodisa. Til bir kishi tomonidan emas, balki kishilik jamiyati tomonidan uzoq davr mobaynida yaratilgan. Shuningdek, u ayrim shaxsga emas, balki jamiyatga xizmat qiladi. Shuning uchun **til ijtimoiy hodisa** deyiladi.

Til – yaxlit bir butunlik. Borliqdagi barcha narsa qismdan tashkil topganligi kabi til ham gap, so'z birikmasi hosil qilish va so'z yasash qolipi, so'z, qo'shimcha va tovushdan iborat. Ana shu qismlar bir-biri bilan turli qonun-qoida, tartib asosida birikib butunlikni, ya'ni tilni hosil qiladi. Til qismi til birligi hisoblanadi. **Maktab darsligida gap, so'z birikmasi, so'z, qo'shimcha va tovush til birligi sifatida qaraladi.**¹

Tilning paydo bo'lishi. Tilning paydo bo'lishi masalasi - azaliy mavzu. Biror tilning qachon paydo bo'lganini taxminan aytish mumkin. Masalan, manbalarda o'zbek tili XV asrda shakllanib bo'lgan, boshqa turkiy tillardan ajralib chiqqan deyiladi.² Biroq, umuman insoniyatga xos tilning qachon paydo bo'lganini aniqlab bo'lmaydi. Chunki ma'lum bo'lgan tillarning yozuv tarixi 10–15 ming yildan nariga bormaydi. Olimlar esa tilning paydo bo'lishini yozma manba asosida belgilaydi.

Olimlarning tilning paydo bo'lishi haqidagi fikrini umumlashtirib, shuni aytish mumkinki, til bizga in'om etilgan so'zlash imkoniyati asosida kishilarning birga mehnat qilishi jarayonida o'zaro muloqotda bo'lish zaruriyati, ehtiyoji natijasida paydo bo'lgan. Til kishining bir-birini tushunishiga, yashash vositasini topish va yaratishda birlashishiga yordam bergan.

Tilning taraqqiy etishi. Til uzoq davr o'tishi bilan kishining ehtiyojiga muvofiq ravishda o'zgarib, boyib borgan. Kishi tilni taraqqiy ettirishi bilan birga, uning mukammallashib borishi ham kishi bilim va tajribasining takomillashishiga hamda ajdoddan avlodga o'tishiga imkon bergan. Natijada fan, madaniyat, texnika vujudga kelgan va taraqqiy etgan, ya'ni kishilik jamiyati rivojlangan.

Tilning taraqqiy etishi deganda lug'at boyligining oshishi, ichki qonun-qoidasining qulaylashib borishi tushuniladi.

Jamiyat taraqqiyoti til rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Chunki til jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq.

Til taraqqiyotiga qo'shni xalq bilan bo'lgan turli munosabat – savdo-sotiq, madaniy aloqa, shuningdek, urush ham ta'sir qiladi. Masalan, hozirgi ingliz tili lug'at boyligidagi so'zning taxminan 30 foizi sof inglizcha bo'lsa, o'zbek tilidagi 57 foiz so'z turkiy qatlamga mansub, qolgani chetdan o'zlashgan.

Tilda o'zlashma so'z asosida yoki qo'shimcha yordamida yasalgan so'z ham shu tilning boyligi sanaladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Til nega eng muhim aloqa vositasi deb ataladi? 2. Til nega ijtimoiy hodisa deyiladi? 3. Til birliklarini sanang. 4. Tilning paydo bo'lishi haqida gapiring. 5. O'zbek tilining paydo bo'lishi haqida gapiring. 6. Tilning taraqqiyoti qanday kechadi? 7. Tilning sof lug'at boyligi deganda nima tushuniladi?

DUNYO TILLARI

Dunyo tillari. Dunyoda taxminan 3000 dan (ba'zi adabiyotda ular 3000 dan 7000 gacha sanaladi) ortiq til bor.³ Bu tilning ayrimida bir necha o'n, hatto yuz millionlab kishi gaplashsa, ba'zidan bir necha ming kishigina foydalanadi, xolos. Masalan, **Kongoda aholi 500 tilda, Indoneziyada 250 tilda, Sudanda 117 tilda gaplashadi. Xitoy tilida hozir bir milliardga yaqin kishi so'zlashsa, chukot va vele tilida bor-yo'g'i bir necha ming kishi muloqotda bo'ladi. Kavkaz tog'ida joylashgan Dog'istonda 1 mln.dan ortiq kishi bo'lib, ular 40 ga yaqin tilda so'zlashadi. Yangi Gvineyada deyarli har bir qishloq aholisi o'z tiliga ega.⁴ Dunyodagi 200 tilning har birida 1 mln.dan ortiq, 70 tilning har birida 5 mln.dan ziyod, faqat 13 tilning har birida 50 mln.dan ortiq kishi so'zlashadi. Qolganining har birida esa 1 mln.dan kam kishi gaplashadi.**

Angliya, AQSH, Kanada kabi mamlakat fuqarosi, asosan, ingliz tilida, Ispaniya, Kuba, Chili, Meksika fuqarosi, asosan, ispan tilida gaplashadi. Demak, tilning tarqalish, ishlatilish doirasi va nomlanishi har xil. Jahon tili orasida nomi bir tovushdan iborat til ham mavjud. Bu I tilidir. I tili Xitoyning Sichuan, Yunnan, Guyjou viloyatlariga tarqalgan.

Juda ko'p til hozirgi kunda qo'llanilib kelishi bilan bir qatorda ba'zi til butunlay iste'moldan chiqib ketgan va bizga yozma yodgorlik orqali ma'lum. Shu asosda til **tirik va o'lik** tilga bo'linadi.

Hozir kishilar gaplashadigan til tirik til hisoblanadi. Masalan, o'zbek tili, ukrain tili, nemis tili, qozoq tili va hokazo.

Qadimda qo'llanib, shu tilda gaplashgan xalqning turli sabab bilan yo'q bo'lib yoki boshqa xalqqa qo'shilib, o'zga tilda gaplashib ketishi natijasida iste'moldan chiqib, muomalada ishlatilmaydigan bo'lib qolgan, bugungacha faqat yozma manba orqali yetib kelgan til **o'lik til** deyiladi. Masalan, **lotin, qadimgi hind** yoki **sanskrit, qadimgi slavyan, qadimgi xorazmiy, qadimgi arab, qadimgi fors, so'g'd tili** va boshqalar shular jumlasidan.

Lotin tili qadimgi Rim imperiyasining rasmiy tili sifatida mavjud bo'lgan. Imperiya yemirilgandan keyin asta-sekin o'lik tilga aylana borib, hozirgi davrda qoldig'i ilmiy atama sifatida uchraydi. Lotin tili o'rta va oliy tibbiyot o'quv yurtidagina o'qitiladi. Lekin bu uning muomalada ekanligini ko'rsatmaydi.

Eroniy tilning sharqiy turkumiga kirgan qadimgi xorazmiy tilida qadimgi Xorazm aholisi gaplashgan. Bu til XI asrgacha muomalada bo'lgan. So'ngra iste'moldan chiqib, o'lik tilga aylangan.

Dunyoda qo'llanish doirasi juda keng, boshqa til egasi ham foydalanadigan til xalqaro til yoki jahon tili deyiladi. Hozir rasmiy tan olingan 6 ta xalqaro til mavjud: ingliz, ispan, rus, xitoy, arab va fransuz tili. Ko'p qo'llanadigani – ingliz tili.

Turli davrda turli til xalqaro vazifani o'tagan. O'rta asrda Sharqda arab tili, Yevropada esa lotin, undan keyingi davrda fransuz tili katta ahamiyatga ega bo'lgan. XX asrda ingliz va nemis tili xalqaro til darajasiga ko'tarildi. Xalqaro til shu til amal qiluvchi davlatning xalqaro maydondagi nufuzi bilan belgilanadi.

BMT tashkil topishi bilan rasmiy xalqaro til masalasi hal bo'ldi. 1945- yil rasmiy xalqaro til sifatida ingliz, fransuz, rus, ispan, xitoy tili belgilandi. 1973-yildan arab tili ham jahon tili sifatida tan olindi.

Qadim zamondan xalqaro tilga talab sun'iy til yaratishga ham sabab bo'ldi. 1880- yilda Germaniyada I.M.Shleyer tomonidan "volyapuk" degan til loyihasi e'lon qilindi. 1887- yilda esa polshalik vrach-poliglot Zamengof "esperanto" tilini yaratdi va u ko'pchilikka ma'qul bo'ldi, tez orada turli mamlakatga tarqaldi. Hatto badiiy asar yozildi yoki bu tilga tarjima qilindi. Ayni paytda esperanto tilida gazeta-jurnal chop etilib, radioeshittirish uzatiladi, xalqaro tashkilotlar ish yuritadi.⁵

Dunyo tillari tasnifi. Olimlar tillar orasidagi o'xshashlikni ko'rsatuvchi dalilni o'rganib borishgan. O'zbek tilidagi **ona** so'zining ruscha **мать**, bulg'orcha **mojka**, polyakcha **matka**, litva tilida **mamina**, nemischa **mutter**, fransuzcha **mere**, tojik tilida **modar** kabi muqobilga o'xshashligi bunga misol bo'la oladi.

Kuzatish va qiyoslash tasnifga olib kelgan.

Tilni o'xshashlik va farqqa ko'ra guruhlash til tasnifi (klassifikatsiyasi) deyiladi. Tilshunoslikda tilni tasniflashda, odatda, ikki belgi qo'llanildi:

morfologik va genetik. Biz uchun genetik (geneologik) tasnif muhim. **Genetik tasnif tilni o'zaro qarindoshligi asosida guruhlaydi.**

Bir tildan tarqalgan deb taxmin qilinuvchi, tuzilishi va boshqa xususiyati bir-biriga yaqin, o'xshash bo'lgan tillar bir butun holda til oilasi deyiladi. Bir til oilasiga asos bo'lgan til **bobo til** ham deb yuritiladi.

Til qancha ko'p bo'lsa-da, sanoqli til oilasi mavjud. Ma'lumotga ko'ra, hozirgi kunda **20 dan ortiq til oilasi bor. Har bir til oilasi, o'z navbatida, qarindoshlik darajasiga ko'ra bir necha guruhga ajralishi mumkin. Guruh tildan tashkil topsa, oila guruhning birlashuvidir.** Ba'zi oila avval tarmoqqa ajralib, keyin guruhga bo'linadi.

Til oilasidan keng tarqalganini ko'rib o'tamiz:

1. Hind-Yevropa oilasi. Bu oilaga **slavyan guruhi** (belorus, rus, ukrain, slovak, chex, polyak, makedon, serb, xorvat, sloven tili), **german guruhi** (ingliz, nemis, shved, norveg, dat, island, golland tili), **roman guruhi** (fransuz, ispan, portugal, italyan, rumin, moldavan tili) **boltiq guruhi** (litva, latish, latgal tili), **eron guruhi** (fors, afg'on, osetin, kurd, tojik tili), **hind guruhi** (hind, urdu, bengal, panjob, gujarat tili) kiradi.

2. Oltoy oilasi. Bu oilaga **turk, mo'g'ul, manchjur, yapon, koreys va boshqa til tarmog'i** kiradi.

Turkiy tarmoq o'z navbatida quyidagi guruhga bo'linadi: **o'g'uz guruhi** (turkman, gagauz, ozarbayjon, turk, qrim-tatar va bolqon turklari tili), **qipchoq guruhi** (qo'miq, qorayim, bolqar, tatar, boshqird, no'g'ay, qoraqalpoq, qozoq tili), **qorluq-uyg'ur guruhi** (o'zbek va yangi uyg'ur tili), **uyg'ur-o'g'uz guruhi** (tuva, tofa, yoqut, xakas, shor, sariq uyg'ur va boshqalar), **qirg'iz-qipchoq guruhi** (qirg'iz va oltoy tili) kiradi.

3. Fin-ugor oilasi. Bu oilaga **fin guruhi** (fin, eston, karel, komiziryan, komi-permyak, udmurd, mariy, mordva va boshqa), **ugor guruhi** (venger, mansi, xatniy tili) kiradi.

4. Xom-som oilasi. Bu oilaga **semit (yoki som) guruhi** (arab, axmar, xarari, oysor, ivrit), **qushit guruhi** (galla, somali, saho, beja), **berber guruhi** (kobil, shilx, rif, tamazist), **chat-xom guruhi** (xause, kotoko, angas, karekare, sura, chuzgu, mubi), **arab guruhi** (qadimgi arab) tili kiradi.

5. Kavkaz oilasi. Bu oilaga **g'arbiy guruh** (abxaz, abazin, adigey, kabardin, ubix tili), **nax guruhi** (chechen, ingush, batsbiy tili), **dog'iston guruhi** (avar, dargin, lezgin, lak, karatin, gunzib tillari), **janubiy guruh** (megrel, chan, gruzin, kartali, svan, guriy va boshqa tillar) kiradi.

6. Xitoy-tibet oilasi. Bu oilaga **tay-xitoy guruhi** (xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vetnam tili), **tibet-birma guruhi** (tibet, birma tili) kiradi.

Bundan tashqari, **dravid, malay-polinez, avstraliya, papua, afrika** oilasi ham ajratiladi.⁶

Eslatma

Ayrim darslik va qo'llanmada turkiy tillarni ba'zan alohida oila, ba'zan guruh sifatida ham berishadi.⁷ Umuman olganda, bu masalada bir xillik yo'q. Shuning uchun o'quvchi amaldagi maktab darsligi bergan ma'lumotga tayangani ma'qul.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Dunyo tillari soni nechta? 2. Tillarning qo'llanish ko'lam qanday? 3. Tirik til qanday til? 4. O'lik tillarni sanang. 5. Xalqaro til nima? 6. Xalqaro tilning rasmiy tan olinishi deganda nimani tushunasiz? 7. Sun'iy til qanday til? 8. Til tasnifi nima? 9. Tillarni genetik tasniflang. 10. Til oilasi nima? 11. Bobo tilni tushuntiring va unga misol keltiring. 12. Til oilasi soni nechta? 13. Eng ko'p tarqalgan til oilalari qaysilar? 14. Hind-Yevropa oilasiga kiruvchi tillar qaysilar? 15. Oltoy oilasiga kiruvchi til tarmoqlari qaysilar? 16. Turkiy tarmoqqa kiruvchi guruhlar va tillarni sanang.

Topshiriq

1. Dunyo tillari daraxtini chizing. 2. Oltoy tili oilasi shajarasini chizing. 3. Dunyo til oilalarini, Hind-Yevropa va Oltoy oilasiga kiruvchi tarmoq hamda tillarni yod oling. 4. Daftaringizda turkiy tarmoqqa kiruvchi tilni alfavit tartibida joylashtiring va yoddan aytib berishga tayyorlaning.

2- DARS**TURKIY TIL TARMOG'I VA O'ZBEK TILI**

Turkiy til tarmog'i. Oltoy oilasining turkiy tarmog'i 100 ga yaqin (ba'zi adabiyotda 24 ta) jonli tilni qamrab oladi. Butun dunyoda bir necha yuz million kishi turkiy tilda so'zlashadi. Turkiy aholi Uzoq Sharqdan Markaziy Yevropagacha, Taymir yarim orolidan Bolqon yarim oroligacha yoyilgan.

Hozirgi turkiy tillar so'z boyligi va grammatik qurilishi jihatidan bir-biriga juda yaqin turadi. Shuning uchun bu tilda so'zlashuvchilar bir-birini tarjimsiz tushunadi.

Turkiy tillar uzoq tarixiy yozuv madaniyatiga ega. Bu tillarda bitilgan dastlabgi yodgorlik bo'lgan "Xuastuanift" (V asr), V–VII asrga oid O'rxun-Enasoy yodgorliklari – buning yorqin dalili.

O'zbek tili. Turkiy tarmoq bir necha guruhga bo'linadi. Unda o'zbek va uyg'ur tili **o'zbek-uyg'ur** guruhini tashkil etadi.

O'zbek tili O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Afg'oniston hududida keng tarqalgan. Hozirgi kunda o'zbeklar Afg'oniston, Saudiya Arabistoni, Turkiya, Eron va boshqa davlatda ham istiqomat qiladi. Bugungi kunda butun dunyo bo'yicha 25 mln.dan ortiq, ba'zi manbada ko'rsatilishicha, 40 mln.dan ortiq kishi o'zbek tilida gaplashadi. O'zbek tili rivojlangan til qatoriga kiradi.

Turkiy til sirasida faqat o'zbek tili "o"lovchi tildir. Chunki o'zbek tilida boshqa turkiy tilning **at, ana, almaq, bash, bala, qazan** kabi ko'plab so'zidagi a tovushi o'rnida o tovushi ishlatiladi.⁸

O'zbek tili davlat tili sifatida. Asrlar mobaynida o'zbek tili taraqqiyotida ko'p o'zgarish yuz berdi. 1989- yil 21- oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi va 1990- yil 19- fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan «Davlat tili to'g'risida»gi 30 moddadan iborat Qonun qabul qilindi. Bu haqda O'zbekiston Asosiy Qonunining 4- moddasida, «Davlat tili to'g'risida»gi Qonunning 1- moddasida shunday deyilgan: «O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir». Shuning uchun ham mamlakatimiz fuqarolari har yili 21- oktabrni til bayrami sifatida nishonlaydi.

«Davlat tili» deganda shu davlat hududida rasmiy aloqa-aralashuv vositasi bo'lgan til tushuniladi.

Barcha davlat hujjati davlat tilida yoziladi, yig'in, anjuman va qurultoy shu tilda olib boriladi.

Qonun O'zbekiston xalqi sobiq Sho'ro tarkibida bo'lgan vaqtda qabul qilinganligi sababli mustaqillik qo'lga kiritilgandan keyin uni qayta ko'rib chiqish zarurati paydo bo'ldi. Shuning uchun 1995- yil 21- dekabrda yangi tahrirdagi «Davlat tili to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Avvalgi 30 moddadan iborat Qonunning 11 moddasi chiqarilib, 5 modda yangidan qo'shildi. Natijada u 24 moddadan iborat bo'ldi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Turkiy til tarmog'ini ayting va uning qamrovi qanday? 2. Turkiy xalqning yozuv madaniyati haqida gapiring. 3. O'zbek-uyg'ur guruhi qaysi tillarni o'z ichiga oladi? 4. O'zbek tilining tarqalishi va qamrovi haqida gapiring. 5. O'zbek tili nega "o" lovchi til deyiladi? 6. "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun va uning yangi tahriridagi farqni bayon qiling.

O'ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA. O'ZBEK ADABIY TILINING TARAQQIYOT BOSQICHI

Umumxalq tili va adabiy til. Umumxalq tili ma'lum bir xalqning so'zlashuv tili bo'lib, uzoq vaqt davomida shakllanadi. **Bir tilga mansub barcha sheva va lahja umumxalq tilini tashkil qiladi. O'zbek umumxalq tili uch lahjadan tashkil topgan.**

Umumxalq tili milliy til ham deyiladi. Adabiy til esa umumxalq tilining olim va adiblar tomonidan qayta ishlangan, me'yorga solingan, hamma uchun umumiy bo'lgan, yuqori darajada sayqallashgan shakli. Davlat muassasasi, matbuot, radio, televideniye va ta'lim, madaniyat va ilmida adabiy tildan foydalaniladi. Adabiy til umumxalq tilidan tashqarida bo'lmaydi.

Adabiy tili bo'lishi uchun umumxalq tili:

- **yozuv bilan ta'minlangan bo'lishi;**
- **qonun-qoidasi aniqlangan bo'lishi;**
- **mutaxassislar tomonidan qayta ishlangan bo'lishi lozim.**

Dunyodagi ko'pgina tilning hozir ham adabiy shakli yo'q.

Adabiy tilning **og'zaki** va **yozma** ko'rinishi mavjud. Og'zaki shakl so'z, tovush, gap, ohang, pauza (to'xtam) bilan, yozma shakli esa harf, yozuv, tinish belgisi bilan ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakli o'z me'yoriga ega. Uning **og'zaki shakli kishi uchun bevosita, yozma adabiy til esa bilvosita aloqa vositasi.** Chunki yozuvda qog'oz, ruchka, yorug'lik bo'lishi kerak. Og'zaki muloqotda bu shart emas.

Lahja va sheva. Adabiy til lahja va sheva negizida umumlashtirish, qat'iy me'yorni ishlab chiqish yo'li bilan hosil qilinadi va undan oziqlangan holda muttasil rivojlanib boradi. Shuning uchun adabiy til xalq shevasidan uzilmagan. **Adabiy til uchun sheva boyishning ichki manbasi hisoblanadi. Boshqa tildan so'z olib rivojlanish tashqi manbadir.**

Faqat muayyan hududga xos til shakli sheva, bir-biriga yaqin bo'lgan sheva yig'indisi lahja deb yuritiladi. Dialekt so'zi gohida **sheva**, gohida **lahja** atamasi o'rnida keladi: Toshkent dialekti (shevasi), qipchoq dialekti (lahjasi) kabi.

Adabiy til shevadan, shuningdek, bir lahja ikkinchi lahjadan, bir sheva boshqa shevadan fonetik, leksik va grammatik jihatdan ozmi-ko'pmi farq qiladi.

Fonetik farq deganda tovush jihatidan (**pabrika** – fabrika, **man** – men, **jila** – **yig'la** kabi), leksik farq deganda so'z jihatidan (**kalapo'sh** – **do'ppi**, **go'sala** – **buzoq** kabi), grammatik farq deganda so'z shakli yoki qo'shimchadagi (**borayapti** – **borvotti** – **borutti** kabi) farqlanish tushuniladi.

Shevaning faqat og'zaki shakli mavjud.

O'zbek umumxalq tili tarkibida uchta lahja bor:

- 1) **qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh);**
- 2) **qipchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh);**
- 3) **o'g'iz lahjasi (shimoliy-g'arbiy guruh).**

Qarluq lahjasi, asosan, shahar shevasini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro). Bu lahja shevasining muhim fonetik va grammatik belgisi quyidagi:

– so'z oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: **elak – elay, terak – teray** kabi;

– **o** lashish yuz beradi: **aka – oka, Akram – Akrom, bahor – bohor, boramiz – borovuz;**

– qaratqich kelishigi yo'q va uning o'rnida ham tushum kelishigi qo'shimchasi **-ni** ishlatiladi: **ukamni(ng) daftari.**

Qipchoq lahjasi shevasi O'zbekistonning barcha viloyatida mavjud, asosan qishloqda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, Shimoliy Xorazm viloyati, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevasi). Belgisi:

– **y** o'rnida **j** ishlatiladi: **yo'l – jo'l, yo'q – jo'q;**

– **g'** o'rnida **v** ishlatiladi: **tog' – tov, sog' – sov;**

– **k, q** tushuriladi: **eshi(k), sari(q), quru(q).**

O'g'iz lahjasi janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumani) bir qancha shevani o'z ichiga oladi. Belgisi:

– unli qisqa va cho'ziq aytiladi: **at** (hayvon), **aad** (ism);

– **t** tovushi **d, k** tovushi esa **g** tarzida aytiladi: **tog' – dog', keldi – galdi.**

– **-ning** qo'shimchasi **-ng** tarzida, **-ga** qo'shimchasi esa **-a, -na** tarzida aytiladi: **akamning – akaming, yorimga – yorima, qo'lga – alina.**

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevasi (ya'ni Toshkent shevasi fonetik tomondan; Farg'ona shevasi morfologik tomondan) asos qilib olingan. Lekin bu qipchoq va o'g'iz lahjasi xususiyati adabiy tilda yo'q degani emas.

O'zbek atamasi haqida. O'zbek qavmi ham o'z nomiga ega bo'lguncha turli nom ostida yashagan. U qadimgi turkiy qavm davrida tarixan shakllangan bir guruh qabiladan tashkil topgan. Garchand o'zbek nomi bo'lmasa-da, o'zbek xalqining birinchi qatlami IX-XII asrda qoraxoniylar davrida qarluq, chigil, yag'mo qabilasi ittifoqi zaminida hosil bo'lgan. O'zbek tili mustaqil til sifatida XI asrdan shakllana boshlagan. XX asrning boshigacha **turk, sart, chig'atoy, o'zbek** atamasi bilan nomlanib kelgan.

Manbalarda **turk** atamasining urug', elat, "bahodir", "qalpoq", "bo'ri", "kuchli", "qudratli", "qurolsiz", "dubulg'a" ma'nosida ishlatilgani yozilgan. **Turk**

nomi o'tmishda turkiy tilning umumiy nomini bildirishi bilan birga o'zbek xalqi va tiliga nisbatan ham ishlatilgan.

Sart atamasi XVII asrdan o'zbek bo'lgan shahar aholisiga nisbatan qo'llangan. **Sart** so'zi sanskrit tilida "karvonboshi", "savdogar", "shaharlik" kabi ma'noda qo'llangan.

Chig'atoy atamasi mo'g'ul istilosidan keyin paydo bo'lgan. Chingizxonning o'rtancha farzandi bo'lgan Chig'atoy O'rta Osiyo va Afg'onistonda hukmronlik qilgan. Natijada **Chig'atoy yurti**, **Chig'atoy ulusi**, **chig'atoy adabiyoti**, **chig'atoy tili** degan atama iste'molga kirgan.

O'zbek so'zi urug', qabila, elat, "saxiy", "odamiy", "dil tortuvchi", "sevgili" ma'nosida Lutfiy, Atoiy va Navoiy ijodida uchraydi.

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichi. O'zbek tili hozirgi ko'rinishiga qadar uzoq tarixiy jarayonni boshidan kechirgan. Bu jarayonni davrlashtirishda har xillik mavjud, lekin ko'pgina adabiyotda o'zbek tili taraqqiyoti quyidagi bosqichga bo'lingan:

1. Qadimgi turkiy adabiy til (VII asrdan – XIII asrgacha).

2. Eski o'zbek adabiy tili (XIII–XIV asrdan – XIX asrning ikkinchi yarmigacha).

3. Hozirgi o'zbek adabiy tili (XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgacha).⁹

O'rta maktab darsligida quyidagicha:

1. **Qadimgi turkiy til** miloddan oldingi davrlardan X asrlargacha. Bu tilda qadimgi turkiy yozma yodgorligi, ya'ni O'rxun-Enasoy yodgorligi, "Irq bitigi" yaratilgan.

2. **Eski turkiy til** XI asrdan XIV asrlarda amalda bo'lgan. Bu tilda «Qutad-g'u bilig», «Hibatul haqoyiq», «Devonu lug'otit-turk», «O'g'uznoma», «Muhabbatnoma», «Qissasi Rabg'uziy» kabi buyuk adabiy asarlar bitilgan.

3. **Eski o'zbek adabiy tili** XV dan boshlab XIX asrlarda amalda bo'lib, Lutfiy, Sakkokiy, Durbek, Atoiy, Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Mashrab, Ogahiy, Gulxaniy, Abulg'oz Bahodirxon, Feruz, Muqimiy, Furqat kabi buyuk ijodkorlar qalam tebratgan.

4. **Hozirgi o'zbek adabiy tilida** Fitrat, Cho'lpon, A.Qodiriy, A.Qahhor, G'afur G'ulom, H.Olimjon va boshqa adib asar yaratdi. Bu til XX asrdan boshlab shakllandi.¹⁰

Eski turkiy til davrida yozilgan asar barcha turkiy xalqning umumiy yodgorligi hisoblanadi. Shuning uchun ham bu davr tili **umumturkiy adabiy til** sifatida qaraladi. O'rxun-Enasoy yodgorligi haqida ham shunday deyish mumkin.

Demak, o'zbek tili XI asrdan mustaqil til sifatida boshqa turkiy tildan ajrala boshlab, XV asrda eski o'zbek adabiy tili to'la shakllangan.¹¹

Mustahkamlash uchun savollar

1. Umumxalq tili nima? 2. Adabiy til haqida gapiring. 3. Milliy til nima? 4. Adabiy til belgisi qaysilar? 5. Adabiy til qanday shaklga ega? 6. Sheva nima? 7. Lahja nima? 8. O'zbek tili lahjalarini sanang. 9. Lahja va shevaaro farqni ayting. 10. Adabiy tilga asos bo'lgan lahja va sheva qaysilar? 11. Turk, o'zbek, sart, chig'atoy, o'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ayting. 12. Qadimgi turkiy til haqida gapiring. 13. Eski turkiy til va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 14. Eski o'zbek adabiy til va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 15. Yangi o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 16. Hozirgi o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring.

O'ZBEK TILI FANI VA UNING BO'LIMLARI

Tilshunoslik haqida. Til so'zlash, fikrni ifodalash vositasi sifatida ham o'ziga xos bir olam. Uning xususiyatini o'rganuvchi va o'rgatuvchi fan tilshunoslik (lingvistika) deyiladi. Tilshunoslik fani bir necha tarkibiy qism, ya'ni bo'limdan iborat.

Tilshunoslik fani umuman insoniyatga xos tilni yoki ma'lum bir xalq tilini o'rganish nuqtai nazaridan **umumiy** va **xususi**y turga bo'linadi.

Umumiy tilshunoslik tilning paydo bo'lishi, qarindoshlik aloqasi va umumiy nazariy masalasini o'rganadi.

Xususi tilshunoslik esa muayyan bir til xususiyatini tekshiradi. Jumladan, o'zbek tilshunosligi xususi tilshunoslik bo'lib, o'zbek tilining tovush tizimi, leksikasi, grammatik qurilishi, yozuvi, shevasi, imlo va talaffuz qoidasi, uslubini o'rganadi.

Xususi tilshunoslik fani bo'limlari. O'zbek tilshunosligi fani quyidagi bo'limni qamrab oladi:

1. Fonetika. 2. Orfoepiya (talaffuz) . 3. Grafika (yozuv) . 4. Orfografiya (imlo). 5. Leksikologiya. 6. Frazologiya. 7. Leksikografiya (lug'atshunoslik). 8. Morfemika (so'z tarkibi) . 9. So'z yasalishi. 10. Morfologiya. 11. Sintaksis. 12. Punktatsiya (tinish belgilari). 13. Uslubiyat. 14. Dialektologiya (shevashunoslik). 15. Etimologiya (so'zlarning kelib chiqishi). 16. Til tarixi. 17. Sotsiolingvistika.

Bu bo'limdan har biri tilning alohida-alohida tomonini tekshirib va, o'z navbatida, kichik bo'limga ham bo'linishi mumkin. Quyida ularning o'rganish sohasi, ya'ni o'rganish obyektini izohlaymiz:

Fonetika tilning tovush tizimi, tuzilishi, nutq organi, bo'g'in va uning turi, so'zda tovush o'zgarishi, shuningdek, urg'u va uning o'zni kabini o'rgatadi.

Orfoepiya (talaffuz) adabiy tilda nutq tovushi va so'zni to'g'ri aytish me'yori hamda qonun-qoidasini o'rganadi.

Orfoepiya adabiy tilning faqat og'zaki shakliga xos.

Grafika (yozuv) yozuv tarixi va alifboni o'rganadi. Grafika tarixda qanday yozuvdan foydalanilgan, harf va harfning shakli, tovushning ifodasi, harfli alifboda joylashtirish, tovush va harf orasidagi munosabat masalasi bilan shug'ullanadi.

Orfografiya (imlo) – so'z asosi va qo'shimchani yagona tarzda to'g'ri yozish masalasi bilan band bo'ladi. Bo'g'in ko'chirish, chiziqcha bilan yozish qoidasi, qo'shib yoki ajratib yozish tartibini belgilaydi.

Leksikologiya so'zning lug'aviy ma'nosi, lug'aviy ma'no turi, ma'no munosabati, so'zning shakl va ma'no munosabati, lug'at tarkibidagi faol va nofaol so'z, tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi, so'zning hissiy va uslubiy xususiyati kabini o'rganadi. Umuman olganda, so'zda qanday lug'aviy ma'no munosabati bo'lsa, barchasini leksikologiya tekshiradi.

Frazeologiya ibora va frazeologik bog'lanish, iboraning ma'no tarkibi, turi kabi bilan shug'ullanadi.

Leksikografiya (lug'atshunoslik). Ma'lum bir yoki birdan ortiq til so'zini yig'ib, tizimlashtirgan holda lug'atda berish lug'atchilik deyiladi. Leksikografiya, ya'ni lug'atshunoslik lug'at va uning turi, turli lug'at yaratishning nazariy masalasini o'rganadi.

Morfemika (so'z tarkibi) so'zning ma'noli qismi – o'zak va qo'shimcha, uning xususiyati va turi, qo'shimchanning vazifasi, tuzilishi, joylashishi kabini tekshiradi.

So'z yasalishi har qanday usul bilan bo'lsa-da, yangi so'z hosil qilish yo'li va qonuniyatini o'rganadi.

Morfologiya grammatikaning bir qismi, so'zning grammatik ma'nosi, shakli (morfologik) va vazifaviy (sintaktik) xususiyatiga ko'ra guruhlanishi – turkumga ajratilishi, grammatik o'zgarishi, grammatik qo'shimcha haqidagi ta'limot.

Sintaksis ham grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zning o'zaro erkin bog'lanishi, bu erkin bog'lanish natijasida hosil bo'lgan so'z birikmasi va gap, uning turi va xususiyatini o'rganadi.

Punktuatsiya tinish belgisini ishlatish qoidasini o'rgatadi.

Uslubiyat nutq uslubi va uning turi, til vositasining nutqda qo'llanish imkoniyati, leksik, frazeologik va grammatik sinonimiya masalasini tekshiradi.

Dialektologiya umumxalq tilini tashkil etgan sheva va lahjaning fonetik, leksik va grammatik xususiyati, tarqalish doirasini o'rganadi.

Etimologiya so'zning kelib chiqish ildizi, tarixi masalasi bilan shug'ullanadi.

Til tarixi tilning tarixi, tarixning ma'lum bir davridagi holati va rivojlanishi masalasi bilan mashg'ul bo'ladi.

Sotsiologvistika til va jamiyat muammosi, tilning jamiyatdagi turli tabaqa, toifa, yosh, kasb va jinsdagi kishi nutqida o'ziga xos tarzda voqelanishi masalasini tekshiradi.

Adabiy tilning har qaysi shakli o'z qonun-qoidasiga ega. Bu til me'yori deyiladi.

O'zbek tilshunosligi tarixi. O'zbek tilshunosligi fan sifatida quyidagi tarixiy bosqichni bosib o'tgan:

- **eski turkiy tilshunoslik (XI–XIII asr);**
- **eski o'zbek tilshunosligi (XIV–XIX asr);**
- **zamonaviy o'zbek tilshunosligi (XX asrning 20- yillaridan hozirgacha).**

Eski turkiy tilshunoslik. O'zbek tilshunosligi fani Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asari bilan boshlanadi. Asar XI asrda yaratilgan bo'lib, 1914- yilda Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgan.

«Devonu lug'otit turk» uch tomдан iborat bo'lib, 1915–17- yilda Istanbul shahrida nashr etilgan. Shu nashr asosida V. Brokkelman bu asarni 1928- yilda nemischa tarjimada nashr qildi. 1939- yilda Anqarada Basim Atalay tarjimasida turk tilida bosildi. Olim S. Mutallibov devon tarjimasini ustida samarali ishlab, 1960–63- yil davomida uch tomda o'zbek tilida nashr qildi.

Mahmud Koshg'ariyning asari kirish va lug'at qismidan iborat. Kirish qismida muallif «Devon»ning yaratilish sababi, o'z ish uslubi, asarning tuzilishi, turkcha so'zning tuzilishida qo'llaniladigan harf, kitobda aytilgan va aytilmagan narsa, turkiy tabaqa va qabilaning bayoni, turkiy tilning xususiyati, til va lahjadagi farq haqida fikr yuritadi.

Asarning lug'at qismida 7500 so'z sakkiz bo'limda izohlanadi. Asarda so'zlar ism, fe'l, yordamchi so'z turkumiga ajratilgan.

Mahmud Koshg'ariyning hozirgacha topilmagan turkiy til sintaksisiga bag'ishlangan "Kitob javohir un-nahv fil-lug'atit turk" asarini yozgani ham manbalarda qayd etilgan.

Mahmud Koshg'ariy turkiy til qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning asoschisidan biri bo'lib qoldi.

Ilim-fan xazinasiga bebaho durdona qo'shgan Mahmud az-Zamaxshariyning eski turkiy tilshunoslikda ham o'ziga xos o'rni bor. Zamaxshariy yirik tilshunos sifatida arab tilshunosligining rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim hisoblanadi. Biroq uning lug'atlarida turkiy so'zga ham alohida e'tibor berilib, unda XII-XIII asr Markaziy Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi ham o'z

aksini topgan. Mahmud az-Zamaxshariyning «Muqaddimatul-adab» asari – ko'p tilli lug'at.

XIII-XIV asrda yashab ijod etgan Abu Hayyon al-Andalusiyaning eski turkiy tilshunoslikda tutgan o'rni o'ziga xos. U turkiy va arab tili muqoyasasiga doir ko'plab asar yaratgan bo'lib, muhimi «Kitob al-idrok li lisonal-atrok» lug'atidir. Asar 1312- yilda Qohirada bitilgan, lug'at va grammatikadan iborat. Asarda qipchoq unsuri juda kuchli bo'lib, shu bilan birga, o'g'uz unsuri ham uchrab turadi.

Eski turkiy tilshunoslik taraqqiyotida mashhur tilshunos Jamoliddin Muhammad Abdulloh Turkiyning ham o'ziga xos o'rni bor. Uning taxminan XIII–XIV asrda yozilgan «Kitobul lug'at al-mushtoq fi lug'at-it turk val-qafchoq» («Turk va qipchoq tiliga mushtoqlarni qiziqtiruvchi kitob») asari arab, fors, turk, mo'g'ul tili qiyosiga bag'ishlangan bo'lib, u turkiy tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Eski o'zbek tilshunosligi. Eski o'zbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Aloyi binni Muhibiy, Mirzo Mahdixon, Is'hoqxon Ibrat kabining lingvistik qarashi va asari muhim ahamiyatga ega.

XIX asrning oxiriga kelib o'zbek tilshunosligida chor bosqinchilarining mahalliy xalq madaniyati, urf-odati va tilini o'rganish ehtiyoji natijasida bir qancha amaliy ahamiyatga ega grammatika vujudga keldi. M.A.Terentyevning «Turk, fors, qirg'iz va o'zbek tili grammatikasi» (1875)ni, A.Starlevskiyning «Rus kishisining O'rta Osiyodagi yo'ldoshi» (1878) asarini, Z.A.Alekseyev va V.Vishnegorskiyning «Sort tili samouchiteli» (1884), M.Andreyevning «Sort tilini birinchi bor o'rganuvchilar uchun qo'llanma» (1896)sini, F.Mashkovtsevning «Sort tili darsi» (1899)ni, V.P.Nalivkinning «Sort tilini amaliy o'rganish uchun qo'llanma» (1898)sini, N.Budzinskiyning «Sort tili darsligi» (1910) ni misol sifatida ko'rsatish mumkin.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligi. O'zbek tilshunosligi tom ma'nodagi fan sifatida XX asrning 20–30- yillarida shakllana boshladi va asrning oxiriga kelib o'zining yuqori cho'qqilaridan biriga erishdi.

XX asr o'zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, G'ozi Olim Yunusov, Ulug' Tursunov, Y.D.Polivanov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov va Ayyub G'ulomovlarning xizmati behad katta.

Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutug'i asosida ishlab chiqildi va o'zbek tilshunosligi jahon zamonaviy tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi. Imlo qoidasi yaratilib, o'rta, o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik, qo'llanma va ilmiy grammatika tuzildi. Tilshunoslikning mavjud barcha bo'limi bo'yicha ko'plab ilmiy-tadqiqot ishi vujudga keldi.

Lug'atshunoslik bo'yicha olib borilgan ish nihoyatda samarali bo'ldi. Bir tilli, ko'p tilli va turli sohaviy lug'at yaratilib, leksikografiya tilshunoslikning alohida, ilg'or bo'limi sifatida namoyon bo'ldi.

Bu sohaning barchasi bo'yicha 1934- yil Toshkentda ochilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, universitet va pedagogika institutlarining tilshunoslari samarali mehnat qildi.

1975–76- yilda yaratilgan ikki tomli «O'zbek tili grammatikasi», 1980- yilda nashr qilingan «O'zbek tili leksikologiyasi» nomli asar, ko'p tomli «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi», ikki tomli «O'zbek tilining izohli lug'ati», o'zbek tili frazeologiyasi, terminologiyasi, kasb-hunar leksikasi, Navoiy asari tilining lug'ati va boshqa soha bo'yicha ham bir qator lug'at yuzaga keldi.

O'zbek o'quv lug'atchiligi. Bugungi kunda maktab o'quvchilari uchun "Ona tili" darsligiga yordamchi manba sifatida yaratilib, "Yangi asr avlodi" nashriyotida chop etilgan "O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv izohli lug'ati", "O'zbek tilining zid ma'noli so'zlar o'quv izohli lug'ati", "O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati", "O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati", "O'zbek tilining so'z yasalishi o'quv lug'ati", "O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati", "O'zbek tilining so'zlar birikuvchanligi o'quv lug'ati", "O'zbek tilining eskirgan so'zlar o'quv izohli lug'ati", "O'zbek tili iboralarining o'quv izohli lug'ati", "O'zbek tilining o'quv etimologik lug'ati", "O'zbek tilining o'quv toponimik lug'ati", "O'zbek tilining talaffuzdosh so'zlar o'quv izohli lug'ati" kabi o'nlab o'quv lug'ati ham o'zbek lug'atchiligi yutug'idir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Tilshunoslik qanday fan?
2. Lingvistika haqida gapiring.
3. Umumiy tilshunoslik nimani o'rganadi?
4. Xususiy tilshunoslik nimani o'rganadi?
5. Xususiy tilshunoslik qanday bo'limlarga ega?
6. Fonetika nimani o'rganadi?
7. Orfoepiya (talaffuz) nimani o'rganadi?
8. Grafika (yozuv) nimani o'rganadi?
9. Orfografiya (imlo) nimani o'rganadi?
10. Leksikologiya nimani o'rganadi?
11. Frazeologiya nimani o'rganadi?
12. Leksikografiya (lug'atshunoslik) nimani o'rganadi?
13. Morfemika (so'z tarkibi) nimani o'rganadi?
14. So'z yasalishida nima o'rganiladi?
15. Sintaksis nimani o'rganadi?
16. Punktuatziyada (tinish belgilari) nima o'rganiladi?
17. Uslubiyat nimani o'rganadi?
18. Dialektologiya (shevashunoslik)da nima o'rganiladi?
19. Etimologiya (so'zlarning kelib chiqishi) nimani o'rganadi?
20. Til tarixida nima o'rganiladi?
21. Sotsiolingvistikada nima o'rganiladi?
22. Eski turkiy tilshunoslik va uning vakillari kimlar?
22. Eski o'zbek tilshunosligi va uning vakillari haqida gapiring.
23. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi va uning vakillari kimlar?
24. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi yutuqlari nimalarda ko'zga tashlanadi?
25. O'zbek o'quv lug'atchiligi yutuqlari haqida gapiring.

Topshiriq

1. **bog', sog', bo'l, o'tir, yil, yog', ayt, yuqori, etak** so'zini turli lahjada yozishga harakat qiling. 2. Shevangizdagi adabiy tildan har xil (fonetik, leksik, grammatik) jihati bilan farqlanuvchi o'nta so'zni daftaringizga yozing va farqini ko'rsating. 3. Shevangiz va adabiy tilda bir xil talaffuz etiluvchi so'zga misol keltiring. 4. Tilning turli bo'limida **Men kitob sotib oldim** gapidagi **kitob** so'zining qaysi jihati o'rganilishini aniqlab, daftaringizga yozing.

3- DARS

FONETIKA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT. NUTQ A'ZOSI

Fonetika haqida umumiy ma'lumot. Fonetika so'zi grekcha **phone** so'zidan olingan bo'lib, "tovush" degan ma'noni bildiradi. Fonetika – nutq tovushi haqidagi ta'limot, fan sohasi.

Tabiatdagi tovush uch xil: **fizik, biologik** va **nutq tovushi**. Fizik tovush jonli va jonsiz mavjudotning barchasiga xos bo'lib, havoning siqilishidan hosil bo'ladi. Biologik tovush jonli mavjudotga xos va tiriklik belgisidan biri. Hayvon va parrandaning ovozi, kishining gap hosil qilmaydigan tovushi: qiyqiriq, xurrak, kulgi, yig'i ovozi.

Nutq tovushi faqat insonga xos bo'lib, uch xil xususiyati bor:

- 1) **ijtimoiy tabiatga ega;**
- 2) **ma'no farqlaydi;**
- 3) **nutq hosil qiladi.**

Nutq tovushi kishilik jamiyati bilan bog'liq ravishda vujudga kelganligi va uning uchun xizmat qilganligi bois ijtimoiy tabiatga ega deyiladi.

Ma'no farqlash xususiyati deganda bir tovush o'rni boshqa tovushga berilsa, so'z va qo'shimcha ma'nosi farqlanishi, ya'ni boshqa so'z va qo'shimcha vujudga kelishi tushuniladi: **bosh – besh – bo'sh; ko'r – so'r – bo'r; ko'l – ko'r – ko'z; -chi – -ni – -gi** kabi. Bir tovushning ikki xil varianti bo'lishi mumkin. Masalan, **maktab** so'zidagi **a** tovushi til oldi, **qalam** so'zidagi birinchi **a** til orqa talaffuz etiladi. Lekin bundagi til oldi tovushini til orqa tovushi bilan almashtirsak, baribir o'sha so'z, ma'no qolaveradi. Demak, o'zbek tilida ikkita – til oldi va til orqa **a** tovushi yo'q, ular variantdir.

So'zdan tashqarida alohida olingan nutq tovushi **fonema** deyiladi.

Tovush nutq hosil qilishi lozim. Bir qarashda bir-ikki oylik chaqaloq **a, b, d** kabi tovushni talaffuz etgandek tuyuladi. Lekin u nutq, ya'ni so'z, gap hosil qilishda ishtirok etmaganligi bois nutq tovushi emas, biologik tovush hisoblanadi.

923978

T D P U
kufaxonasi

Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushi tizimi, uning tuzilishi, nutq jarayonida o'zgarishi, almashishi, nutqiy holat bilan aloqador bo'lgan bo'g'in va uning turi, so'z urg'usi haqida nazariy va amaliy ma'lumot beradigan sohasi.

Fonetika garchi nutq tovushi bilan shug'ullansa ham, tilshunoslikning leksika va grammatika sohasiga ham bog'liq, chunki nutq tovushi so'z va qo'shimchani ma'nosini farqlaydi. So'zning bu xususiyati bilan leksikologiya ham shug'ullanadi. Shuning uchun fonetika va leksika (leksikologiya) bir-biri bilan aloqador. Grammatika ham so'z va uning tarkibi, o'zgarishi (bu fonetik hodisa – tovush tarkibi va tovush o'zgarishi ham) bilan shug'ullanganligi sababli ham leksika, ham fonetika bilan bog'lanadi. Buning barchasi bir-biri bilan chambarchas aloqador bo'lgan, biri ikkinchisiz yashay olmaydigan tilshunoslik sohasidir.

Nutq a'zosi. Nutq tovushini hosil qilishda ishtirok etadigan a'zo nutq a'zosi, bu a'zoning barchasi esa **nutq apparati** deyiladi. Nutq apparati vazifa nuqtai nazaridan 4 ga bo'linadi:

1. Nafas apparati	2. Bo'g'iz bo'shlig'i	3. Og'iz bo'shlig'i	4. Burun bo'shlig'i
o'pka, diafragma, bir juft bronx, nafas yo'li	halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'ay,un paychasi	til, tanglay, kichik til, lab, tish	–

Tovush hosil qilishdagi faoliyatiga ko'ra 2 xil:

1. Faol a'zo	2. Nofaol a'zo
Tovush paychasi, kichik til, til, yumshoq tanglay, pastki jag', lab	Yuqori jag', tish, qattiq tanglay, burun bo'shlig'i

Har bir nutq a'zosining o'ziga xos xususiyati va vazifasi mavjud.

Mustahkamlash uchun savollar

1. **Fonetika** so'zining ma'nosi nima? 2. Tabiatdagi tovush turlari haqida gapiring. 3. Nutq tovushining belgilarini sanang. 4. Nutq a'zosi qaysilar? 5. Faol a'zolari ayting. 6. Nofaol a'zolar haqida gapiring.

NUTQ TOVUSHI. UNLI TOVUSH

Nutq tovushi. Aytilganidek, **nutq a'zosi yordamida vujudga kelib, ijtimoiy ahamiyatga va ma'no farqlash xususiyatiga ega tovush nutq tovushi deyiladi.**

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 30 tovush bor. Bu tovush, avvalo, ovoz va shovqinning ishtirok etish darajasiga ko'ra ikkiga bo'linadi: **unli tovush va undosh tovush.**

Unli va undosh tovush quyidagi xususiyati bilan farqlanadi:

1. Unli bo'g'izda, undosh og'iz bo'shlig'ida paydo bo'ladi.
2. Unli sof ovozdan, undosh ovoz va shovqindan iborat.
3. Unli og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydi. Undosh og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchraydi.
4. Unli uzoq cho'zilish va musiqiy xususiyatga ega. Undosh bunday xususiyatga ega emas.
5. Unli yakka holda bo'g'in hosil qila oladi. Yakka undosh bo'g'in hosil qila olmaydi.

6. Unliga urg'u tushadi. Undosh urg'u olmaydi.

Unli tovush. Bo'g'izda paydo bo'lib, biror qarshilikka uchramaydigan, sof ovozdan iborat, cho'zilish xususiyatiga ega, urg'u qabul qiladigan tovush unli tovush deyiladi: **i, e, a, u, o', o.**

Unli akustik (eshitilish) tomonidan ovoznning ustunligi bilan tavsiflansa, fiziologik (paydo bo'lish) tomondan og'izning ochilish darajasi bilan tavsiflanadi. Unli talaffuzida asosiy vazifani tovush paychasi, til va lab bajaradi (ya'ni talaffuzda og'iz, til va lab turli holatga o'tadi).

Unli tovush tasnifi. Unli tovush ikki tomonlama tasnif qilinadi:

I. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra 3 ga ajraladi:

- 1) yuqori tor unli: **i, u.**
- 2) o'rta keng unli: **e, o'.**
- 3) quyi keng unli: **a, o.**

Bunda **yuqori, o'rta, quyi** so'zi tilning og'iz bo'shlig'ining pastida, o'rtasida va yuqorisida turishni ko'rsatsa, **tor** va **keng** so'zi til bilan tanglay oralig'ining tor-kengligiga ishora qiladi.

II. Labning ishtirokiga ko'ra unli ikkiga bo'linadi:

- 1) lablanmagan unli: **i, e, a.**
- 2) lablangan unli: **u, o', o.**

Lablangan unlini talaffuz qilganda lab cho'chchayadi, lablanmagan unlida esa bunday hol kuzatilmaydi.

Ba'zan unlini tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra ikki guruhga ajratishadi:

1) til oldi: **i, e, a.**

2) til orqa: **u, o', o.**

Bu unlining doimiy belgisi va tasnifi emas. Chunki bir unli til orqa undoshi bilan kelsa, til orqa, til oldi undoshi bilan kelsa, til oldi unlisiga aylanadi. Masalan, **qachon** so'zidagi **a** til orqa, **mana** so'zidagi unli til oldi unlisidir. Yoki **paydo**, **tamanno** so'zidagi **o** til oldi, **qon**, **xotira** so'zida esa til orqadir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Nutq tovushi nima? 2. O'zbek tilida nutq tovushi soni nechta? 3. Unli tovush haqida gapiring. 4. Undosh tovush haqida gapiring. 5. Unli va undoshning farqi nimada? 6. Unli tovush tasnifi turlari qaysilar? 7. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unli tovush tasnifini bayon qiling. 8. Lab ishtirokiga ko'ra unli tovush tasnifini ayting? 9. Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra tasnifi masalasi va uning muammoliligi haqida gapiring.

Topshiriq

1. Bilish zarur tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Nuqta o'rniga unlini almashtirib qo'yib, so'z hosil qiling: **t...r, s...r, b...r**. Hosil bo'lgan so'zning turkumini aniqlang. 3. Bir xil undoshli, lekin unli bilan farqlanuvchi 10 ta so'z qatori tuzing. 4. Bir xil unlili, lekin undosh bilan farqlanuvchi 10 ta so'z qatori tuzing. 5. **Sanat, tana, sava, surat, talat, qala** so'zining talaffuzdoshini topib, ularning qaysi turkumga mansubligini aniqlang. 6. Har bir unlining til oldi va til orqa talaffuziga bittadan so'z (jami 12 ta) misol keltiring. 7. Unlining so'z boshi, so'z o'rtasi va so'z oxirida kelishiga misol keltiring. Bunda so'z o'zak holda bo'lsin. Qaysi holda qaysi unli ko'proq ishtirok etishini va bu so'z qaysi tilga mansubligini aniqlang. 8. So'zlarni o'qing. **i, u, a, e, o', o** unlisidan qaysisi qisqa, qaysisi o'rtacha va qaysisi cho'ziq ekanligiga qarab so'zlarni uch qatorga yozing: **bir, bur, ber, bor, tur, ter, to'r, tor, yiroq, yurak, yer, yoriq, yaqin, yorqin, birinchi, tilanchi, baringiz, boringiz, kurak, xo'rak**. 9. **Bo'lim, gulim, boshim, so'lim, urish, kelin, bo'g'in, to'kin, o'rin, o'tin, ko'rik, o'rik, o'rin, uqish, qorin, norin** so'zining ayrimida **i** unlisi **u** ga moyil talaffuz qilinishini aniqlang va buning sababini tushuntiring. 10. **Bugun, turmush, burun, butun, yumuq, yumush, kuyuk, suyuq, tugun, tuyuq, udum, quruq** so'zidagi **u** unlisining talaffuziga e'tibor qiling. U qaysi unliga moyil talaffuz qilinishini aniqlang va buning sababini izohlang. Bunga e'tiborsizlik qanday xatoni keltirib chiqarishini bayon qiling. 11. So'z juftligi berilgan qatorni o'qing. **a, i, u, o'** unlisining talaffuziga e'tibor bering. Bir unlining ikki xil talaffuzidagi farqning sababini tushuntiring: **taqa – taka, baqa – aka, qara – karra, barq – barg, chaqa – chakka; qir –**

kir, qirg'iz – kirgiz, tiq – tik; gul – kul, tugma – tug'ma, turq – turk; to'q – to'k, qor – ko'r, qo'l – ko'l, qo'rq – ko'rk.

4- DARS

UNDOSH TOVUSH VA UNING TASNIFI

Undosh tovush. Aytilganidek, undosh paydo bo'lish o'rni, tarkibi va boshqa sifati bilan unli tovushdan farqlanadi. **Og'iz bo'shlig'ida paydo bo'lib, biror qarshilikka uchrab chiqadigan, uzoq cho'zilish xususiyatiga ega bo'lmagan, urg'u qabul qilmaydigan tovush undosh deyiladi.**

Hozirgi o'zbek adabiy tilida undosh tovush **24 ta: b, d, f, g, h, j (jo'ja), j (jurnal), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng.**

Sirg'aluvchi j, lab-tish f tovushi boshqa tildan olingan so'zdagina uchraydi: **gijda, ajdar, foyda, kift, fabrika** kabi.

Undosh tovush tasnifi. Undosh, asosan, to'rt belgiga ko'ra tasnif qilinadi:
I. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra.

Bunda undosh tovush o'pkadan chiqayotgan havo oqimi nutq a'zosining qaysisi yordamida hosil bo'lishiga, og'izning qaysi qismida to'siqqa uchrashiga ko'ra dastlab 3 ga bo'linadi:

1. Lab undoshi 5 ta: b, p, v, f, m.

U o'z navbatida 2 ga bo'linadi:

a) lab-lab: **b, v, p, m;**

b) lab-tish: **(v), f.**

Eslatma

v lab-tish undoshi boshqa tildan kirgan so'zlarda uchraydi.

2. Til undoshi 18 ta: t, d, l, n, s, z, sh, j (dj), r, ch, j, y, k, g, ng, q, g', x.

Til undoshi til tanglayning qaysi qismiga urilishiga ko'ra 3 ga bo'linadi:

1) til oldi: **t, d, l, n, s, z, sh, j (dj), r, ch, j;**

Til oldi undoshi pastki tish va tanglayning ishtirokiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

a) til-tish undoshi 6 ta: **t, d, l, n, s, z;**

b) til-milk undoshi 5 ta: **sh, j (dj), r, ch, j.**

2) til o'rta 1 ta: **y.** Til o'rta undoshi tilning o'rta qismi tanglayga yaqinlashishi natijasida paydo bo'ladi.

3) til orqa undoshi 6 ta: **g, k, q, g', x, ng.** Til orqa undoshi – tilning orqa qismi yumshoq tanglayga yaqinlashishi natijasida paydo bo'ladi.

Til orqa undoshi o'z navbatida 2 ga bo'linadi:

a) yaqin (sayoz) til orqa: **k, g, ng**;

b) chuqur til orqa: **q, g', x**.

3. Bo'g'iz undoshi: h.

Bo'g'iz undoshi tovush paychasining o'zaro yaqinlashishi natijasida paydo bo'ladi. Bo'g'iz undoshi 1 ta: **h**.

4. Burun undoshi. To'siqqa uchragan havoning burun orqali o'tishidan hosil bo'lgan tovush burun tovushi deyiladi: **m, n, ng**.¹²

II. Hosil bo'lish usuliga ko'ra.

Undosh tovushni talaffuz qilganda ba'zisi zichlashgan ikki a'zoga urilib, portlash yo'li bilan hosil bo'lsa, ayrimi ikki nutq organi oralig'ida qolgan bo'sh joydan sirg'alib, ishqalanib chiqadi. Ba'zisi esa portlash va sirg'alinshning bir paytda yuz berishidan, boshqasi til uchi titrashidan paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, undosh 3 ga bo'linadi:

1) portlovchi undosh;

2) sirg'aluvchi undosh;

3) portlovi-sirg'aluvchi undosh.

Agar havo jipslashgan nutq a'zosi-dagi to'siqni yorib, portlash yo'li bilan chiqsa, portlovchi undosh hosil bo'ladi. O'zbek tilida portlovchi undosh 8 ta: **b, p, d, t, k, q, g, ch, dj**.

Havo oqimi o'zaro yaqinlashgan ikki a'zo oralig'idan ishqalanib o'tsa, sirg'aluvchi tovush hosil bo'ladi va u o'zbek tilida 11 ta: **v, f, s, z, sh, y, x, h, g', j** (jurnal).

m, n, ng, l, r tovushini talaffuz qilganda, lab labga, til tanglayga jipslashib, portlashga tayyor tursa, havo oqimi burun bo'shlig'idan yoki tilning yonidan chiqib ketadi. Shu sababli ular **portlovchi-sirg'aluvchi** deb yuritiladi.

Ayrim tovushning hosil bo'lish usuli va o'rniga ko'ra bundan boshqa belgisi ham bor. Masalan, paydo bo'lish o'rniga ko'ra nutq a'zosining asosan bir yerida hosil bo'lib, bir portlovchi va bir sirg'aluvchi tovushni o'z ichiga olgan, ajratilmay talaffuz qilinadigan tovush **qorishiq tovush** deyiladi. Ular 2 ta: **j, ch** (tsh).

r tovushi til uchining qattiq tanglayga muntazam urilib turishidan (titrashidan) hosil bo'ladi. Shuning uchun u **titroq tovush** deyiladi.

l undoshi talaffuzida til o'pkadan chiqayotgan havoga to'siq bo'lmoqchi bo'ladi, ammo havo uning ikki yonidan chiqib ketgani bois "portlash" yuz bermaydi. Shu sababli **l** undoshi til **yon tovushi** deyiladi.

Shuningdek, **h** bo'g'iz, **y** til o'rta tovushi bo'lib, boshqa bunday tovush yo'q.

Demak, **j, ch, r, l, h, y** tovushi – o'ziga xos belgili tovush.

III. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

Tovush paychasining harakati va holati natijasida paydo bo'ladigan shovqin va ovoz ishtirokiga ko'ra undosh 2 ga bo'linadi:

- a) jarangli undosh;
- b) jarangsiz undosh.

Talaffuzida tovush paychasi taranglashadigan, ya'ni harakatga keladigan undosh jarangli deyiladi. Taranglashgan tovush paychasi orasidagi tor oraliqdan chiqayotgan havo oqimi uni bir oz titratib o'tadi. Demak, tovush paychasi taranglashishi ovozni hosil qilsa, og'iz bo'shlig'idagi to'siq shovqin yaratadi. O'zbek tilida jarangli undosh 14 ta: **b, v, g, d, y, j(dj), j, z, m, n, ng, l, r, g'.**

Jarangsiz undosh tovushni hosil qilishda tovush paychasi taranglashmaydi. Keng oraliqdan o'tayotgan havo oqimi tovush paychasini titratmay o'tadi. Natijada ovoz, ya'ni jarang yuz bermaydi. To'siq yaratgan shovqinning o'zi qoladi. O'zbek tilida jarangsiz undosh 10 ta: **p, k, t, f, ch, s, sh, q, x, h.**

Ayrim jarangsiz undosh jarangli undosh bilan hosil bo'lish o'rniga ko'ra bir xil bo'lib, juftlik hosil qiladi. Ular 8 ta: **b – p, d – t, z – s, v – f, g – k, dj (sirg'aluvchi) – sh, g' – x, dj – ch.**

Nutqda ba'zan jarangli undosh jarangsizlashadi: **kitob – kitop, tez – tes, dard – dart, tog' – tox** kabi.

IV. Ovozning miqdoriga ko'ra.

Undosh tovushning ba'zisida ovoz ko'p bo'lsa, ba'zi undoshda shovqin ko'p bo'ladi. Ana shu xususiyatiga ko'ra undosh 2 ga bo'linadi:

- 1) sonor;
- 2) shovqinli.

Ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'lgan undosh - sonor (**sonor** lotincha "ovozdor" demakdir). Sonor talaffuzida tovush paychasi taranglashib titraydi, ovoz hosil bo'ladi. Shu jihati bilan sonor unliga yaqin turadi. Ammo og'iz bo'shlig'ida qisman shovqin qatnashganligi uchun undosh hisoblanadi. O'zbek tilida sonor 5 ta: **m, n, ng, l, r.**

Sonordan boshqa undoshda ovoz oz, shovqin ko'p bo'ladi. Bunday undosh shovqinli deyiladi. O'zbek tilida 19 ta undosh shovqinli: **b, v, g, d, y, j(dj), j, z, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h, g'.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Undosh tovush nima? 2. Undosh tovush tasnifi soni va turini ayting.
3. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshni tasniflang. 4. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshni tasniflang. 5. Ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra undoshni tasniflang.
6. Lab undoshi va uning turi haqida gapiring. 7. Til undoshi va uning turi haqida gapiring. 8. Bo'g'iz undoshi haqida gapiring. 9. Portlovchi undosh

qaysilar? 10. Sirg'aluvchi undosh qaysilar? 11. Portlovchi-sirg'aluvchi undosh qaysilar? 12. Jarangli undosh nima va ular qaysilar? 13. Jarangsiz undosh nima va ular qaysilar? 14. Qorishiq undosh haqida gapiring. 15. Titroq undosh haqida gapiring. 16. Sonor nima va ular qaysi undoshlar? 17. Shovqinli undosh qaysilar?

Topshiriq

1. Bilish zarur tushuncha bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Undoshni bosh barmog'ingiz bilan quloqlaringizni berkitgan holda talaffuz qiling. Uning qaysi birini talaffuz qilganda quloqqa zarb urilishini aniqlang va bu asosda tovushning guruhlanishi qaysi tasnifga muvofiqligini ayting. 3. **b, d, g, g', z, v** tovushi oxirida jarangsizlashuvchi so'zga 10 tadan misol yozing. 4. Oxiri **k** va **g, q** va **g', b** va **p** bilan farqlanuvchi so'zlar juftligini tuzing. 5. Qaysi so'zning bir unlisini cho'zib talaffuz qilinsa, boshqa undosh paydo bo'lib, yangi so'z vujudga keladi: **o'quvchi, payrov, qarib, so'ra, sina, sayla, sila, tirgak, zirak, norin, qidirmoq**. 6. Portlovchi va sirg'aluvchi **j** tovushi ishtirok etgan so'zni alohida-alohida qatorga yozing: **jo'ja, jurnal, jo'ra, juma, janub, jyuri, jon, janr, majburiyat, ejdod, haj, mijgon, bajarmoq, gijda, juda, javob**.

5- DARS BO'G'IN VA URG'U

Bo'g'in. So'zning bir nafas zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovush birikmasidan iborat qismi bo'g'in deyiladi. Masalan, **otamiz** so'zida uch bo'g'in bor: **o-ta-miz**. Birinchi bo'g'in tovushdan, qolgan ikkitasi tovush birikmasidan iborat. O'zbek tilida bo'g'in unlisiz tuzilmaydi. So'zda qancha unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Bo'g'in sonini aniqlash uchun unlini sanab chiqish kifoya.

Bo'g'in dastlab ikki belgi asosida tasniflanadi:

I. Unli yoki undosh bilan tugashiga qarab: a) ochiq bo'g'in; b) yopiq bo'g'in farqlanadi.

Unli bilan tugagan bo'g'in **ochiq bo'g'in** deyiladi: **ona, ota, opa**.

Undosh bilan tugagan bo'g'in **yopiq bo'g'in** deyiladi: **mak-tab, rah-bar, shax-mat**.

Bir bo'g'in bittadan to'rttagacha, o'zlashma so'zda beshtagacha tovushdan iborat bo'ladi: **ona, bosh, tekst**.

O'zbek tilida bo'g'inning quyidagi tipi mavjud:

1. Bir unlidan iborat: **u** (oimosh), **e, o** (undov so'z).
2. Bir unli va bir undosh: **un, uch**.
3. Bir unli va ikki undosh: **bur, daf-tar**.
4. Bir unli va uch undosh: **do'st, mard**.
5. Bir unli va to'rt undosh: **tekst, punkt**.

Eslatma

Sof o'zbekcha so'z o'zagida uchtagacha bo'g'in bo'lishi mumkin. Boshqa bo'g'in tipi o'zlashma so'zga xos.

O'zbek tilida bo'g'in ajratish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Undan savod o'rgatishda, she'riy vazn o'lchovini belgilashda hamda yozuvda bir satrdan ikkinchi satrga ko'chirishda foydalaniladi.

Tilshunoslikdagi bo'g'in adabiyotshunoslikdagi **hijo** tushunchasiga har doim ham to'g'ri kelmaydi. Hijo ham arabcha bo'g'in demakdir. She'rdagi so'zning bir nafas zarbi bilan talaffuz etiladigan qismi, ya'ni she'r o'lchovidagi dastlabgi ritmik birlik hijodir. Hijo ba'zan bo'g'indan farqli o'laroq undosh tovushning o'zidan ham tuzilishi mumkin.

*Vasl bog'i ichra sendek shohi zolim ko'rmadim,
Ishq kuyida o'zimdek notavone topmadim.*
(Navoiy)

baytidagi **vasl, ishq** so'zidagi **l** va **q** undoshi mustaqil hijoni tashkil etadi.

Urg'u. So'z bo'g'inlaridan yoki gapda ishtirok etayotgan so'zlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq aytilishiga, shuningdek, ayrim so'zning ma'no va talaffuzini belgilab beruvchi fonetik hodisaga **urg'u** deyiladi. Urg'u zarb bilan aytiladi.

Urg'u, avvalo, xosligiga ko'ra 2 xil:

- a) **so'z urg'usi;**
- b) **ma'no urg'usi.**

So'z bo'g'inidan biriga tushib, uning ma'no va talaffuzini belgilab beradigan urg'u so'z urg'usidir: zakovát, olmá – ot, ólma – fe'l. Unli tovush urg'u oladi.

O'zbek adabiy tilida urg'u ko'pincha oxirgi bo'g'inga tushadi. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda ham urg'u oxirgi bo'g'inga ko'chaveradi. Masalan: **paxtá, paxtakór, paxtakorlár.** Biror tovushning urg'u olishi nutq a'zosining harakati va nafas kuchiga bog'liq. Masalan: **xizmatchi.**

So'z urg'usi so'zning qayeriga tushishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

- a) erkin urg'u;
- b) bog'liq urg'u.

Bo'g'indan bo'g'inga ko'chib uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladigan urg'u erkin urg'u deyiladi. Masalan: yuklamá – ot, yúklama – fe'l; qatlamá – ot, qátlama – fe'l; suzmá – ot, súzma – fe'l.

Urg'usi bilan farqlanuvchi so'zga misol keltiramiz:

agrotéxník (ot, mutaxassis)	– agrotéxník (sifat, agrotexnik tadbirlar)
akadémiik (ot, ilmiy unvon)	– akademiik (sifat, akademik litsey)
atllás (ot, ipak mato)	– átlas (ot, kartalar to'plami)
bandá (ot, xudoning bandasi)	– bándá (ot, qurollangan o'g'rilar)
bog'lár (ot, bog'ning ko'pligi)	– bó'g'lar (fe'l, ko'zini bog'lar)
boladá (ot, -da – kelishik)	– bóla-da (ot, -da – yuklama)
bolaginá (ot, -gina kichraytirish)	– bolágina (ot, -gina yuklama)
bosmá (sifat, bosma harf)	– bó'sma (fe'l, nonni bosma)
botín (ot, ichki)	– bó'tin (fe'l, shu ishni qilishga botin)
botír (sifat, botir kishi)	– bó'tir (fe'l, qo'lingni botir)
empíriik (ot, empirizm tarafdori)	– ampiriik (sifat, empirizmga asoslangan)
energétik (ot, mutaxassis)	– energetiik (sifat, energetika bilan bog'liq)
etík (ot, poyafzal)	– é'tik (sifat, etika faniga oid)
fízik (ot, o'qituvchi)	– fiziik (sifat, fizikaga oid)
geofizik (ot, mutaxassis)	– geofiziik (sifat, geofizikaga asoslangan)
geoximik (ot, mutaxassis)	– geoximiik (sifat, geoximiyaga asoslangan)
gidrotéxník (ot, mutaxassis)	– gidrotexniik (sifat, gidrotexnikaga asoslangan)
gráfik 1 (ot, chizma),	– gráfik 2 (ot, mutaxas)
gullár (ot, gulning ko'pligi)	– gúllar (fe'l)
hózir (ravish, shu vaqt)	– hozir (hoziru nozir)
ishlár (ot, ishning ko'pligi)	– ishlar (fe'l, yaxshi ishlar edi)
ishchi (ot, -chi so'z yasovchi)	– ish-chi (ot, -chi yuklama)
klássik (ot, san'at arbobi)	– klassiik (sifat, mukammal, o'rnak timsoli bo'ladigan)
krédit (ot, kredit operatsiyasi)	– kredit (ot, qarz)
ko'zlár (ot, ko'zning ko'pligi)	– ko'zlar (fe'l, ishni ko'zlar)
lírik (ot, shoir)	– liriik (sifat, lirik poema).
matemátiik (ot, mutaxassis)	– matematiik (sifat, matematikaga oid).
metafiziik (ot, mutaxassis)	– metafiziik (sifat, metafizikaga asoslangan)
mexániik (ot, mutaxassis)	– mexaniik (sifat, mexanikaga oid)
místik (ot, mistikaga moil kishi)	– mistiik (sifat, mistikaga asoslangan)
modá (sifat, makiyon)	– móda (ot, did, kiyinish).
moslamá (ot, biron narsaning moslamasi)	– móslama (fe'l)

olmá (ot, meva)	– ólma (fe'l, qo'lingga olma)
orgánik (ot, mutaxassis)	– organik (sifat, organizmga xos)
oting (ot, -ing egalik)	– óting (fe'l, olmani menga oting)
óptik (ot, mutaxassis)	– optik (sifat, optikaga oid)
órgan (ot, organizmning qismi, tashkilot)	– orgán (ot, muzika asbobí)
prozák (ot, proza adibi)	– prozaik (sifat, proza bilan yozilgan)
qatlamá (ot, taom)	– qatláma (fe'l, kitobni qatlama)
qishloqchá (ot, -cha kichraytirish)	– qishlóqcha (ravish, -cha ravish yasovchi)
qo'llár (ot, qo'lning ko'pligi)	– qó'llar (fe'l, xudo qo'llar)
romántik (ot, romantizm tarafdori)	– romantik (sifat, romantizm ruhida yozilgan)
sizsiz (sifat, sizsi'z to'y o'tmaydi)	– sízsiz (olmosh+shaxs-son, sevganim sizsiz).
soyá (ot, salqin joy)	– sóya (ot, o'simlik)
surmá (ot, bezak)	– súrma (fe'l)
táktik (ot, mutaxassis)	– taktik (sifat, taktikaga asoslangan)
téxník (ot, mutaxassis)	– texnik (sifat, texnikaga oid)
tórtmá (ot, stolning tortmasi)	– tórtma (fe'l, qo'limdan tortma)
tóza (sifat, toza ko'ylak)	– tozá (ravish, toza charchadik)
yangí (sifat, yangi ko'cha)	– yángi (ravish, hozirgina)
yigitchá (ot, kichraytirish)	– yigitcha (ravish, yigitcha gaplashamiz)
o'quvchimíz (-mi'z – egalik qo'shimchasi)	– o'quvchimiz (-miz – shaxs-son)
changí (ot, -i egalik)	– chángi (fe'l)
chog'lár (ot, o'sha chog'lar)	– chóg'lar (fe'l, ko'nglini chog'lar)
chorá (ot, eskirgan, katta yog'och idish)	– chóra (ot, tadbir, iloj)

Yuqoridagilar omonim so'z hisoblanadi.

So'z oxiriga tushgan urg'u **bog'liq urg'u** deyiladi: **dalá** – **dalagá** – **dalalár**.

O'zbek tilida urg'u, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Masalan: **daftarlargá, ishchilardán**. Ammo boshqa tildan kirgan, ba'zan o'zbekcha so'zda ham bu hol bir oz boshqacharoq ko'rinishga ega, ya'ni u so'zning boshqa bo'g'iniga tushishi mumkin: **hózir, albátta, lékin, ámmo, chúnki, hámma, bárra**. Shuningdek, buyruq so'z (**gápir, ó'tir, bóshla**) va son alohida ohang bilan aytilsa: **i'kki, yétti, ólti, sákson**; belgilash va so'roq (**hár bir, hár qachon, hár qaysi, hár narsa**), gumon (**ki'mdir, állakim, állanima**), bo'lishsizlik (**héch kim, héch narsa**) olmoshida urg'u birinchi

bo'g'inga yoki birinchi qismga tushadi. Bundan tashqari, tarkibli sonda: **ó'n ikki, ó'n besh, yi'girma uch** kabi; qo'shma va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasida: **sótib oldi, yózib oldi, bérib yubordi** kabi; takror so'zda: **kátta-katta, ásta-asta** kabilarda urg'u so'zning birinchi bo'g'iniga tushadi.

Juft so'zda urg'u ikkinchi so'zning oxirida bo'ladi: **ota-oná, bola-chaqá** kabi.

Urg'u olmaydigan qo'shimcha va yuklama ham mavjud:

-ta: bésh^{ta};

-cha: rúsha,

-tacha: ó'ntacha;

-gina (kina) (yuklama bo'lsa): ulárgina;

-dek, -day: ótdek, ótday;

-ov, -ova, -yev, -yeva: Áhmédov;

-ma bo'lishsizlik qo'shimchasi: ólma, íshlama;

– shaxs ko'rsatuvchi olmosh qo'shimchasi **-man, -san, -miz, -siz:**

talabaman, talabasiz;

– qo'shimcha (affiks) yuklama:

-ku: óldi-ku;

-mi: óldimi;

-chi: sén-chi;

-da: kél^{di}-da);

– ko'makchi (**uchun, sari**) kabi.

Aytilgan qo'shimcha **so'z oxirida kelganda** urg'u olmaydi: **o'tirma – o'tirmáysan – o'tirmaysánmi.**

O'zlashma so'zni to'g'ri talaffuz qilishga intilish natijasida o'zbek tilining urg'u tizimida ma'lum o'zgarish yuz bermoqda. Bu hol urg'uning o'zlashma so'zda erkin qo'llanishida, shuningdek, qisman urg'u orqali so'z ma'nosini farqlashida ko'rinmoqda.

Urg'u semantik (ma'no farqlovchi), morfologik (grammatik ma'no ifodalovchi), uslubiy vazifa bajaruvchi fonetik hodisa hisoblanadi.

Quyida urg'usini topish qiyin bo'lgan so'zdan misol keltiramiz:

afsúski

ahíl

albátta

astranómiya

auditóriya

állakim

ámmo

áslo

átom

bárcha

bolámday

brashyúra

diréktor

dotsént

dóim
gazéta
gárcchi
hamísha
hámma
hár kim
hátto
héch kim
izotóp
kartína
kélsin
kímdir
konstitútsiya
kúldir
lámpa
lékin
léksiya
matemátika
máshq
mudír
muhím
muhit
mumkín

munís
nafis
óblast
óbraz
óshiq
óyday
póyezd
qáncha
qáysi
qíp-qizil
rádio
respúblika
romandán
rúchka
sanatóriya
shamólday
sílos
tónna
tráktor
yám-yashil
závqim
zéro

Gapdagi soʻzdan birontasi boshqasiga nisbatan kuchli ovoz bilan ajratib aytilishi maʼno (gap, logik, mantiqiy) urgʻusi deyiladi.

Gapda maʼno urgʻusi qaysi soʻzga tushgan boʻlsa, soʻzlovchi tinglovchining diqqatini shu soʻzga tortmoqchi ekanligini bildiradi. Maʼno urgʻusi koʻpincha kesimdan oldingi soʻzga tushadi:

Ertalab **biz** keldik. Biz **ertalab** keldik. Biz ertalab **keldik**.

Toʻliqsiz gapda, odatda, maʼno urgʻusi olmagan boʻlak tushiriladi. Masalan:

– **Kim** keldi?

– **Men**.

Fonetik uslubiyat. Fonetik uslubiyatda nutq tovushining notoʻgʻri qoʻllanishi, urgʻuning oʻrinsiz berilishi eʼtiborga olinadi.

Nutq tovushining uslubiy xususiyati. 1) **asir, devon** kabi soʻzdagi tovushning notoʻgʻri (**asr, divan** kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi; 2) **-da, -va, -qa (yoki -q)** kabi boʻgʻindan keyin yana shunday tovush bilan boshlanadigan soʻzni keltirish nutqiy gʻalizlikni keltirib chiqaradi: **Soʻzning gapda qoʻllanishi va vazifasi...**kabi.

Shuningdek, nutqda tovush tushirish, o'ransiz orttirish ham (**Saodat – sodat, muallim – malim, daraxt – daraxit** kabi), o'zga tildagi so'zni noto'g'ri talaffuz qilish ham nutq go'zalligini buzadi. Masalan, **Moskva** so'zini **Maskva, morfema** so'zini **marfema, sintaksis** so'zini **sintiksisis** tarzida talaffuz etish lozim.

Urg'uning uslubiy xususiyati. Urg'uni noto'g'ri qo'yish nutq ko'rkini buzadi va ko'pincha so'zning ma'nosini o'zgartirib yuboradi. Shuning uchun, ayniqsa, chetdan o'zlashgan so'zning urg'usini to'g'ri qo'yish lozim. Masalan, **rektor, direktor** kabi so'zning oxirgi bo'g'iniga urg'u berish nutqiy qo'pollikni keltirib chiqaradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Bo'g'in nima? 2. Bo'g'inning qanday turi bor? 3. Ochiq va yopiq bo'g'in haqida gapiring. 4. Bo'g'in va hijoning xususiyati qanday? 5. Urg'u nima? 6. Erkin urg'u haqida gapiring. 7. Bog'liq urg'u haqida gapiring. 8. So'z urg'usi nima? 9. Ma'no urg'usi nima? 10. Urg'u olmaydigan qo'shimcha qaysilar? 11. Urg'u olmaydigan yuklama va ko'makchi qaysilar?

Topshiriq

1. Bilish zarur tushuncha bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. **Muomala, muattar, muallaq, matbaa, saodat, singil, ko'ngil, tong, rangin, zangor, qing'ir, gangimoq, sabrsiz, erksiz, Yangiariq, Yettisoy, gulbeor, O'rtaovul, zavqlanmoq, dangal, jangovar, qutbdan, baytni, ingichka, davr, xomashyo, asr, asir, fikr, toabad, toat, qanoat, menga, dengiz, ingliz, senga, nonga, tanga, tunga, qonunga, vaznga, guldonga, bo'stonga, bog'bonga, cho'ponga, mingan, singan, ungan, shartsiz** so'zini bo'g'inga ajratish va bo'g'in ko'chirish ustuniga joylashtiring. Namuna:

Bo'g'in ajratish	Bo'g'in ko'chirish
mu-at-tar	muat-tar yoki mu-attar
a-sir	–

3. **Albatta, astronomiya, auditoriya, afsuski, ahil, allakim, ammo, aslo, atom, barcha, broshyura** so'zining har birini unda nechta bo'g'in bo'lsa, shuncha marta talaffuz qilib, har bir talaffuzda urg'uni ko'chirib ko'ring. Namuna: **albatta-albatta-albatta**. Urg'usiz bo'g'inga urg'u tushirilsa, noqulay talaffuz yuz berishiga ishonch hosil qiling. 4. Oldingi topshiriqdagi tajriba asosida **direktor, Salimov, kommutator, kino, Sitora, Munira, Mengliyeva, Ergashevich, qip-qizil, zero, kimdir, shamolday** so'zining urg'usini qo'ying. 5. **organ** (tashkilot) – **orgán** (muzika asbobi), **prozaiik** (ot) – **prozaïk**

(sifat), *romántik* (ot) – *romantík* (sifat), *sizsíz* (sifat) – *sízisiz* (olmosh+shaxs-son.), *soyá* (salqin joy) – *sóya* (o'simlik), *surmá* (bezak)– *súrma* (fe'l) so'zining har biri ishtirokida gap tuzing. 6. Urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmagan grammatik shaklsiz so'zga 10 ta misol yozing. 7. Urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmagan grammatik shaklli so'zga 10 ta misol yozing. 8. Urg'u olmaydigan qo'shimchaning urg'u olishiga 10 ta so'z misol keltiring. 9. Urg'u oxirgi bo'g'inigga tushmaydigan so'zning urg'usi siljishiga 10 ta misol keltiring. 10. Quyidagi bo'g'in tipining har biriga 5 tadan misol yozing:

Bo'g'in tipi	Misol
<i>Bir unli:</i>	
<i>Bir unli va bir undosh:</i>	
<i>Bir unli va ikki undosh:</i>	
<i>Bir unli va uch undosh:</i>	
<i>Bir unli va to'rt undosh:</i>	

6- DARS FONETIK O'ZGARISH

Tovush o'zgarishi haqida. Nutq jarayonida tovushni ketma-ket keltirish yo'li bilan turli ma'noli birlik hosil qilamiz. Masalan, **t-o-sh, b-o-sh, q-o-l**. So'z tarkibidagi tovush alohida-alohida emas, balki uzluksiz talaffuz qilinadi. So'z uzluksiz talaffuz qilinganda, uning tarkibidagi bir tovush hali to'liq talaffuz qilinmay turib, nutq a'zosi ikkinchisiga tayyorlanib turadi. Natijada tovush zanjiri vujudga keladi. Talaffuz qulayligiga intilish tufayli nutq jarayonida tovush zanjirida turli fonetik o'zgarish ro'y beradi. Masalan, **tog'** asosiga **-ga** qo'shimchasini qo'shsak, asos oxiridagi chuqur til orqa **g'** dan so'ng til orqa **g** undoshi kelib, chuqur til orqa tovushidan til orqa tovushiga birdaniga o'tish qiyinlashadi. Talaffuz noqulayligi vujudga keladi. Ana shu noqulaylikni bartaraf qilish uchun ikkinchi tovush ham chuqur til orqaga aylantiriladi va har ikkisi ham jarangsizlashadi.

Qiyoslang: **tog' + ga – toqqa, bog' + ga – boqqa** kabi.

Fonetik o'zgarish unliga ham, undoshga ham taalluqli.

Singarmonizm. Unli va undoshning o'zgarishi farqlanadi. Unlining nutq jarayonida o'zgarishi **singarmonizm** deyiladi. Singarmonizm unlining moslashishi, uyg'unligi demakdir. U faqat turkiy tillarga xos.

Singarmonizmning ikki asosiy ko'rinishi mavjud:

- a) til garmoniyasi;
- b) lab garmoniyasi.

Til garmoniyasida unli tovush yumshoqlik yoki qattqlik, til oldilik yoki til orqalik jihatdan bir-biriga moslashadi. Singarmonizmning til garmoniyasi qonuniyatiga ko'ra, so'zning boshida til oldi unlisi kelsa, so'z o'rtasi va oxirida ham shunday unli keladi. Boshqacha aytganda, so'zning boshida undoshning hosil bo'lish (artikulyatsion) o'rniga bog'liq ravishda unli tovushda yuz bergan o'zgarish so'zning keyingi bo'g'inidagi unlida ham yuz beradi. Bu hol so'zning talaffuzida qulaylikka olib keladi. Masalan, **qalam** so'zidagi **q** undoshi chuqur til orqa undoshi bo'lganligi bois, birinchi bo'g'indagi **a** unlisi ham til orqalik xususiyatiga ega bo'ladi. Buning natijasida esa keyingi bo'g'indagi **a** tovushi ham til orqa unlisi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, birinchi **a** unlisi **q** undoshiga, keyingi bo'g'indagi **a** esa oldingi bo'g'indagi **a** unlisiga moslashadi.

Lab garmoniyasida unlining moslashishi ikki tomonlama bo'ladi. Bunda unli ham til oldi-til orqalik jihatidan, ham lablanganlik-lablanmaganlik jihatidan boshqa unliga va undoshga moslashadi. Bunga ko'ra, so'z boshidagi unli lablangan til oldi unlisi bo'lsa, so'z oxirida ham lablangan til oldi unlisi keladi. So'z boshidagi unli lablangan til orqa unlisi bo'lsa, so'z oxiridagi unli ham lablangan til orqa unlisi bo'ladi. Masalan, **boshqird, sog'in, bo'g'in** so'zidagi kabi.

Tovush o'zgarishi turi. Fonetik qonuniyat asosida yuz beradigan o'zgarish turini sanaymiz.

Tovush moslashishi (assimilyatsiya). Assimilyatsiya – lotincha **assimilare** – o'xshatib olish demakdir. Tovush moslashishi to'liq va to'liqsiz bo'lishi mumkin. Tovush moslashishida to'liq (**yoz + sin = yossin**) yoki qisman (**yoq + sa = yoxsa, tanbur – tambur**) moslashish farqlanadi.

Moslashish hodisasi ikki xil:

a) **progressiv moslashish**da oldingi tovush keyingi tovushni o'xshatib oladi. Masalan: **otdan – ottan, ishdan – ishtan, soldat – sollat** va boshqalar.

b) **regressiv moslashish**da keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatib oladi: **shanba – shamba, ichsa – issa, oqshom – oxshom, tuzsiz – tussiz** kabi.

Tovush noo'xshashligi (dissimilyatsiya). Dissimilyatsiya lotincha **dissimilate** – noo'xshashlik degani, bu fonetik hodisada tovushning ta'siri natijasida noo'xshash tovush talaffuz qilinadi. Tovush noo'xshashligi hodisasi ham ikki xil bo'ladi:

a) **progressiv noo'xshashlik**da oldingi tovush ta'sirida keyingi tovush paydo bo'lish o'rni va usulini o'zgartiradi va tovushning sifatida o'zgarish –

noo'xshashlik yuzaga keladi. Masalan: **zarur – zaril, zarar – zalal, birorta – bironta, madad – madat, kabob – kabop, rubob – rubop** kabi;

b) regressiv noo'xshashlikda keyingi tovushning ta'siri bilan oldingi tovushda o'zgarish ro'y beradi. Masalan: **po'chta – po'shta, maqtanchoq – maxtanchoq, uchta – ushta** kabi.

Ba'zi so'zda har ikki hodisa (tovush moslashishi va tovush noo'xshashligi) ham uchraydi. Masalan: **uchdi – ucti – ushti, ichdi - ichti – ishti** kabi.

Metateza. Og'zaki nutqda ba'zan yonma-yon kelgan undosh tovushning o'рни almashishi mumkin. Nutqdagi bunday jarayon **metateza** deyiladi: **r – y: daryo – dayro; m – g': yomg'ir – yog'mir, b – r: tebratmoq – terbatmoq; m – l: yamlamoq – yalmamoq; h – v: ahvol – avhol; p – r: tuproq – turpoq, r – g: o'rganmoq – o'granmoq; g' – r: to'g'ramoq – to'rg'amoq, n – m: aylanmoq – aynalmoq** va boshqa.

So'z o'zagida yoki unga biror qo'shimcha qo'shilganda, o'zakdagi **a** unlisi **o** ga yoki **i** unlisi **u** ga almashadi va shunday yoziladi: **ong – angla, son – sana, ot – ata, yosh – yasha; sayla – saylov, to'pla – to'plov; tara – taroq, so'ra – so'roq, chanqa – chanqoq; o'qi – o'quv, to'qi – to'quv** kabi.

Ayrim so'zga egalik qo'shimchasi qo'shilganda so'z o'zagidagi **k** va **q** tovushi **g** va **g'** ga almashadi va shunday yoziladi: **bilak – bilagi, tilak – tilagi, buloq – bulog'i, tirnoq – tirnog'i** kabi. Ammo ayrim so'zda bunday tovush o'zgarishi bo'lmashligi mumkin: **nok – noki, toq – toqi, oq – oqi, zavq – zavqi** kabi.

Ba'zi so'zda yonma-yon kelgan tovush o'рни almashadi. Masalan: **sayram – saryam, daryo – dayro, tuproq – turpoq, to'g'ramoq – to'rg'amoq** kabi.

Yomg'ir so'zi **yog'mur** tarzida aytilsa ham **yomg'ir** yoziladi (bu so'z aslida **yag'mur** shaklida bo'lgan).

Proteza. So'z boshida bitta unlining orttirilishi **proteza** hodisasi sanaladi. Odatda, aksariyat sonor **r** tovushidan oldin **o'**, **u** unlisi orttiriladi: **ro'mol – o'ramol, ro'za – o'raza, rayhon – o'rahon, rozi – o'rozi, rais – o'rais, rang – o'rang, ro'zg'or – o'razg'or, rustam – urustam** kabi.

Ayrim holatda so'z boshida sirg'aluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda **i** unlisi orttirilishi mumkin: **shkaf – ish kaf, spravka – ispravka, stol – istol, stul – istul, shtraf – ishtaraf, stansiya – istansa**.

Epenteza. So'z boshida, o'rtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda, ular orasida **i**, ba'zan **u** va **a** unlisi orttiriladi: **fikr – fikir, hukm – hukum, doklad – dakalad, klass – kilass**.

Epiteza. So'z oxirida bir o'rinda kelgan ikki undoshdan so'ng a tovushining qo'shilish hodisasidir: **disk – diska, bank – banka, tank – tanka, kiosk – kioska, otpusk – otpuska** kabi.

Tovush orttirish o'zbek tilining o'ziga xos talaffuz qoidasi asosida ro'y beradi. O'zbek tilida so'z boshi va oxirida, odatda, ikki undosh qator talaffuz qilinmaydi (**ost, ust, yurt** kabilar bundan mustasno) yoki ayrim tovush (**h, r**) lar bilan so'z boshlanmaydi.

So'z boshida: **stakan – istakan, spirt – ispart, shkaf – ishkaf, rus – o'ris, ro'mol – o'ro'mal, ro'za – o'ro'za, igna – yigna yoki yiyina** kabi.

So'z o'rtasida: **aql – aqil, fikr – fikir, ilm – ilim, shifr – shipir, hukm – hukum, doir – doyr, doim – doyim, foiz – foyiz, teatr – teyatr** kabi.

So'z oxirida: **bank – banka, tank – tanka** kabi.

Shuningdek, ba'zi olmoshga qo'shimcha qo'shilishi natijasida tovush orttirilishi ro'y beradi: **shu + ga – shunga, bu + da – bunda, u + dan – undan** kabi.

Prokopa. Bunda so'z boshida ba'zan unli yoki undosh tovush tushib qoladi: **yiroq – iroq, yigna – igna, yig'ach – ag'ach, yirik – iri, yuz – uz.**

O'zak va qo'shimcha qo'shilishi bilan ayrim tovush so'z boshi, o'rtasi va oxirida tushib qoladi. So'z boshida odatda qisqa talaffuz qilinuvchi **y** yoki **h** tovushi tushadi: **yiring – iring, yiroq – iroq, yog'och – og'och** kabi.

So'z o'rtasida odatda qo'shimcha qo'shilganda, o'zkdagi ayrim tovush tushib qoladi: **og'iz – og'zi, burun – burni, ikki – ikkov** kabi.

Qisqa (i) tovushi so'z o'zagida ham tushadi yoki juda qisqa aytiladi: **pishiq – pshiq, kishi – kshi, bilan – blan** kabi.

So'z oxirida odatda qator kelgan undoshning so'nggisi (**t, d** kabi) talaffuzda tushib qoladi: **Samarqand – Samarqan, sust – sus, do'st – do's, pisand – pisan, post – pos, xursand – xursan** kabi.

O'zbek tilida arab tiliga xos ayrim so'zda **ayn (')** (kirill alifbosida ayirish va lotin alifbosida tutuq belgisi) so'z o'rtasi va oxirida tushib qoladi, so'z boshida cho'ziq tarzda talaffuz qilinadi: **ma'lum – malum, ma'mur – mamur, ta'lim – talim, 'ayb – ayb, 'ilm – ilm** kabi.

Sinkopa hodisasiga binoan so'z o'rtasidagi va oxiridagi keng unli tor unli kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatda tushib qoladi: **valochka – valichka, traktor – traktir, avtor – avtir, direktor – direktir, generator – generatir** kabi.

Apakopa – so'z o'zagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushishi hodisasi: **do'st – do's, xursand – xursan, gazeta – gazit, smena – smen** va hokazo.

Sinerezis hodisasiga ko'ra so'z o'rtasida bir joyda kelgan ikki unlining biri kuchsizlanadi va nutqda tushib qoladi. Ikkinchi unli tovush esa cho'ziq talaffuz etiladi: **maorif – mo:rif, saodat – so:dat, qiroat – qiro:t, jamoat – jamo:t.** Bu hodisa asl o'zbekcha so'zga xos emas.

Reduksiya – so'zning birinchi bo'g'inida biror unlining, odatda, tor unlining kuchsiz talaffuz qilinishi. Masalan, **bir, bil, til** so'zlari bir bo'g'inli bo'lganligi

va urg'u shu so'zdagi i unlisiga tushganligi tufayli u me'yordagidek talaffuz qilinadi va eshitaladi. Lekin shu so'zning oxiriga ikkinchi bir bo'g'in qo'shilishi bilan, urg'u ham ikkinchi bo'g'inga ko'chadi. Natijada birinchi bo'g'inidagi i unlisi kuchsizlanadi va eshitar-eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: **bilak, tilak, biroq**. Birinchi bo'g'inidagi urg'uning ana shunday kuchsizlanib talaffuz qilinishi reduksiya hodisasiga misol bo'ladi (**reduksiya** so'zining lug'aviy ma'nosi «kuchsizlanish», «orqaga qaytish», «pastga tushish» demakdir). Reduksiyaga quyidagi so'zning birinchi bo'g'inida kelgan i ning kuchsizlanib talaffuz qilinishi ham misol bo'la oladi: **pishiq, shira, pishak, qiliq, ichak** kabi. Reduksiyaning ikkinchi bo'g'inda kelishi ham uchrab turadi. Bu hodisa so'zga uchinchi bo'g'in qo'shilganda sodir bo'ladi – ikkinchi bo'g'inidagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. Masalan, **burun – burni, bo'yin – bo'yni, egin – egni, keyin – keyni** singari.

Eliziya - unli bilan tugovchi va boshlanuvchi ikki so'zning qo'shilishi natijasida unidan birining tushib qolish hodisasi. Bunda bir necha holat kuzatiladi: a) birinchi so'z oxiridagi unli tushib qoladi: **yoza oladi – yozoladi, bora oladi – boroladi, qora ot – qorot**; b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi so'zning bosh unlisi tushib qoladi: **borar ekan – borarkan, borar emish – borarmish, yozgan ekan – yozgankan** kabi; d) Abdusalom so'zining **Absalom, Abdujabbor** so'zining **Abjabbor, olib kel** so'zining **opke** tarzida talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi ham eliziyaning yuqori, murakkablashgan shakli hisoblanadi. Eliziyaning murakkablashishi natijasida so'zning qisqargan shakli hosil bo'ladi.

Tovush o'zgarishi tasnifi. Aytilganlar asosida tovush o'zgarishini uch xil tasniflash mumkin:

1. So'zning qaysi qismida ro'y berishiga ko'ra:

a) o'zakda yuz bergan tovush o'zgarishi: **hukm – hukum, stakan – istakan, og'iz – og'zi**;

b) qo'shimchada yuz bergan tovush o'zgarishi: **uchdi – uchti, birorta – bironta, itdan – ittan**;

d) ham o'zak, ham qo'shimchada yuz bergan tovush o'zgarishi: **bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan**.

2. Yozuvda aks etishiga ko'ra:

a) yozuvda aks etadigan tovush o'zgarishi: **shu+ga – shunga, birorta – bironta, og'iz – og'zi**;

b) yozuvda aks etmaydigan tovush o'zgarishi: **hukm – hukum, stakan – istakan, bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan**;

3. Tovush o'zgarishining tabiatiga ko'ra:

a) tovush tushishi: **menning – mening, muallim – malim, og'iz – og'zi**;

b) tovush orttirilishi: **hukm – hukum, stakan – istakan**;

d) tovush almashishi: **tanbur – tambur, bog‘ga – boqqa, uchdan – ushtan.**

Mustahkamlash uchun savollar

1.Singarmonizm nima? 2.Lab garmoniyasi va til garmoniyasi haqida gapiring. 3.Tovush o‘zgarishi nima? 4.Tovush moslashishi (assimilyatsiya) deganda nimani tushunasiz? 5.Progressiv moslashish nima? 6.Regressiv moslashishda tovush noo‘xshashligi (dissimilyatsiya) haqida gapiring. 7. Progressiv noo‘xshashlik nima? 8.Regressiv noo‘xshashlik nima? 9. Tovush almashishi haqida gapiring. 10.Tovush orttirilishi nima? 11.Prokopa haqida gapiring. 12.Apakopa haqida gapiring. 13.Epenteza nima? 14.Eliziya haqida gapiring. 15.Reduksiya nima? 16. Metateza nima? 17. O‘zakda yuz beradigan tovush o‘zgarishi haqida gapiring. 18.Qo‘shimchada qanday tovush o‘zgarishi yuz beradi? 19. Ham o‘zak, ham qo‘shimchada yuz beradigan tovush o‘zgarishi haqida gapiring va misollar keltiring. 20.Yozuvda aks etadigan tovush o‘zgarishi haqida gapiring. 21. Yozuvda aks etmaydigan tovush o‘zgarishiga misol keltiring.

Topshiriq

1. Bilish zarur tushunchalar bo‘yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Berilgan gapdagi so‘zlarning tovush o‘zgarishini aniqlang: tovush o‘zgarishining o‘zak/qo‘shimchada yuz berishiga ko‘ra turini aniqlang; tovush o‘zgarishining yozuvda aks etish/etmasligini aniqlang; tovush o‘zgarishining ko‘rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi) ni aniqlang: 1) Boyvachcha g‘azabidan otga ikki-uch achchiq qamchi bosdi. (S.Ahm.) 2) Otdan tushsa ham, egardan tushmaydi. 3) Quyosh o‘rmon tepasida milltirab turgani bilan taftsiz edi. (I.Rah.) 4) Yosh kelsa – ishga, qari kelsa – oshga. (Maqol). 5) Botir xursand bo‘ldi. 6) Odam odamdan bahra oladi. (A.Qah.). 7) Mehnatdan kelsa boylik, turmush bo‘lar chiroyli. (Maqol). 8) Bu mening o‘g‘lim bo‘ladi. Senlardan oldin shu uyda turgan. (O.Yoq.). 3. Berilgan so‘zni diqqat bilan o‘qing va tovush o‘zgarishining o‘zak/qo‘shimchada yuz berishiga ko‘ra turini aniqlang; tovush o‘zgarishining yozuvda aks etish/etmasligini aniqlang; tovush o‘zgarishining ko‘rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi) ni aniqlang: **yigitcha, kissa, uch so‘m, spravka, yirik, fikr, hukm, doklad, stansiya, saodat, maorif, kiosk, bank, tuproq, tebratmoq, zarar, daryo, direktor, ketdi, yurakka, ittifoq, Oysara opa, bizni, uchta, grappa, traktor, stol, stul.**

7- DARS ORFOEPIYA

Adabiy tilning og'zaki shakli me'yori talaffuz va nutqiy ohangda namoyon bo'ladi. Uni tilshunoslikning **orfoepiya** bo'limi o'rganadi.

Orfoepiya – grekcha **orphos** – to'g'ri, **epos** – nutq degan ma'noni bildiradi. To'g'ri talaffuz, avvalo, shaxsning madaniy yetukligidan dalolat beradi. Og'zaki nutqda har xil talaffuz qilinadigan tovush, qo'shimcha va so'zdan adabiy til uchun qabul qilingan bittasi **to'g'ri talaffuz me'yori** hisoblanadi. Masalan, o'zbek shevasida bir so'z turlicha talaffuz qilinadi: *yo'q – jo'q, ko'z – go'z, ota – ata, aka – oka, anor – onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevada -yap(ti), -op(ti), -utti, -vot(ti) shaklida qo'llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, anor, boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

Orfoepiyaning yuzaga kelishida orfografiya va xalq og'zaki nutqining talaffuzi asos qilib olinadi.

Adabiy talaffuz me'yorlarini o'rganish orfoepik qoida va orfografik lug'at orqali amalga oshiriladi.

O'zbek tilshunosligida M.Sodiqova, U.Usmonovalarning "O'zbek tilining orfoepik lug'ati" 1977- yilda va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan "O'zbek adabiy talaffuz lug'ati" 1984- yilda nashr qilingan. Birinchi lug'atda o'zbek tilida faol qo'llanadigan 8000 ga yaqin so'z, ikkinchisida esa 20000 dan ortiq so'z va so'z shaklining adabiy-me'yoriy talaffuzi belgilab berilgan, ba'zi so'z va grammatik shaklning talaffuzidagi noto'g'ri ko'rinishi inkor qilinib, uning to'g'ri aytilishi ko'rsatilgan.

Orfoepiya orfografiya bilan zich bog'langan. Biroq talaffuz hamma vaqt ham yozuv bilan teng kelavermaydi. Jumladan, yozuvda bor ayrim tovush sezilar-sezilmas aytilishi, umuman tushirilishi mumkin yoki, aksincha, orttirilishi mumkin. Nutqda tovush almashtirilishi ham ko'p uchraydi. Masalan, *adabiyochchi* (adabiyotchi), *badbax* (badbax), *ussum* (uch so'im), *issiz* (izsiz), *xursan* (xursand), *go'sh* (go'sht), *bo'sa* (bo'lsa), *kesa* (kelsa) kabi. Bular yozuv bilan mos kelmasa-da, adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi. Lekin *oshshi* (oshni), *ishshi* (ishni), *yuzzi* (yuzni), *o'tta* (u yerda), *aqqa* (u yoqqa), *baqqa* (bu yoqqa) kabi so'zda adabiy me'yordan chekinish ro'y bergan.

O'zbek adabiy tilining asosiy orfoepik qoidalarini unli talaffuzi; undosh talaffuzi, asos va qo'shimcha talaffuzi hamda boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'z talaffuzi tarzida o'rganish mumkin.

Unli tovush talaffuzi.

I unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi: *til, tish, bil, sir* kabi; 2) **q, g', x** undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yo'g'on talaffuz etiladi: *qish, g'isht, xil* kabi; 3) **y, ng** undoshidan oldin ingichka va bir oz cho'ziq talaffuz etiladi: *chiy, kiy, ming* kabi; 4) **l, r** undoshidan oldin kelgan i unlisi bilinar-bilinmas talaffuz qilinadi *bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gilos* kabi.

U unlisi: 1) **k, g, y** undoshidan keyin ingichka *kul, atirgul, yuk, kabi*; 2) **q, g', x** undoshidan so'ng esa yo'g'on talaffuz qilinadi: *qul, norg'ul, xulq* kabi; 3) *-uvchi, -uv* qo'shimchasi tarkibida cho'ziqroq aytiladi: *yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv* kabi.

O' unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zda, shuningdek, ko'p bo'g'inli so'zning urg'usiz bo'g'inida qisqa talaffuz etiladi: *bo'r, to'r, ro'mol, so'roq* kabi; 2) takroriy so'zning birinchi qismida (urg'uli bo'g'inida) cho'ziq talaffuz qilinadi: *ko'p-ko'p, zo'r-zo'r, mo'l-mo'l* kabi; 3) sayoz til orqa **k, g**, til o'rta **y** va bo'g'iz undoshi (h) dan so'ng torroq unli tarzida: *ko'l, go'r, ho'l, yo'l kabi*; chuqur til orqa **q, g', x** undoshlaridan so'ng kengroq unli tarzda talaffuz etiladi: *qo'l, g'o'r, xo'r, qo'r* kabi.

E unlisi: so'z va bo'g'in boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), bo'g'in ichida bir oz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi. E unlisi *feruz, dehqon, telefon, adres* so'zlarida i tovushiga yaqin aytiladi.

A unlisi: sayoz til orqa **k, g** undoshi bilan yonma-yon kelganda yumshoq va ingichka unli tarzida (*kam, katta, gap, gal, gazlama, kayfiyat* kabi), chuqur til orqa **q, g', x** undoshi bilan yondosh qo'llanganda esa yo'g'on unli tarzida (*qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi.

O unlisi: 1) quyi keng, kuchsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi: *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. Shevada va jonli tilda bu unlining urg'usiz bo'g'inida "a"ga yaqin talaffuz qilinish ham uchraydi: *samon, davon* kabi, ammo bu hol' adabiy talaffuz (orfoepik me'yori) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa **k, g** undoshlaridan so'ng yumshoq *kosib, kotib, gov, govnish* kabi; chuqur til orqa **q, g', x** undoshidan so'ng esa yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi: *qoshiq, qolip, qobil, g'ov, g'ovlamoq* kabi; 3) **y** va **h** undoshi bilan yondosh qo'llanganda ham o unlisi bir oz yumshoq, ingichka unli holida talaffuz etiladi: *yor, hokim* kabi.

Ayrim so'z tarkibida unli **ua, oa, ao, ai, ia, aa** ko'rinishida qator kelishi mumkin. Bunda ular yo bir unli tarzida talaffuz qilinishi, yoki orasiga undosh tovush qo'shib talaffuz qilinishi mumkin: *muallim – malim, soat – sohat* (Farg'onada), *soat – sog'at* (Toshkentda).

Undosh tovush talaffuzi.

Undosh tovush orfoepiyasi ko'proq fonetik hodisaga bog'liq bo'ladi. Xususan: 1) **b, d** jarangli undoshi so'z oxirida jarangsiz **p, t** tarzida talaffuz etiladi, bu hol o'zbek adabiy talaffuzi uchun me'yor hisoblanadi: *kitob>kitop, borib>borip, yozib>yozip, savod>savot, obod>obot* kabi; 2) **b, d** undoshi jarangsiz undosh bilan yonma-yon qo'llanganda assilyatsiyaga uchrab, **p, t** holda talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi: *ibtidoiy>iptidoiy, ketdi>ketti*; 3) **j, z** undoshining jarangsiz undoshlar ta'sirida **sh, s** deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me'yor: *ijtimoiy > ishtimoiy, mazkur > maskur* kabi; 4) **b, q** undoshining sirg'aluvchi **v, g'** undoshiga o'tishi ham adabiy talaffuz me'yoriga xilof emas: *bora ber > boraver, keta ber > ketaver* kabi.

V undoshi chetdan kirgan *avtobus, avtomat, Ivanov* so'zida *f* kabi aytiladi. **G undoshi** **k, q** bilan tugagan so'zda **k** va **q** tarzida aytiladi: *ek+gan=ekkan, chiq+gan=chiqqan*. **D undoshi** *obod, ozod* kabi so'zda kelganda **t** kabi aytiladi, *xursand, farzand* kabi so'zda undoshdan keyin kelganda esa tushib qoladi. **J qorishiq-portlovchi undoshi** *avj, mavj* so'zida **ch** kabi aytiladi. **J** sirg'aluvchi undoshi chetdan kirgan *furajka, telejka* kabi so'zda **sh** kabi aytiladi. **Z undoshi** *sakkizta, tuzsiz* kabi so'zda yonidagi tovush ta'sirida **s** kabi aytiladi. **N undoshi** *manba, tanbur, shanba* kabi so'zda **m** kabi aytiladi. **F undoshi** *fakt, taft* kabi so'zda **p** kabi aytiladi. **Q undoshi** *maqsad, taqsimot, to'qson, oqshom* kabi so'zlarda **x** kabi aytiladi.

Asos va qo'shimcha talaffuzi.

1. **Q, k** bilan tugaydigan otning egalik qo'shimchasi bilan turlangan shakli quyidagicha talaffuz etiladi: a) ko'p bo'g'inli so'zda *qishloq>qishlog'imiz, qishlog'ingiz, qishlog'i; telpak>telpagim, telpaging, telpagi* kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *o'q>o'qi, tok>toki* kabi (*yoq, yo'q* so'zlari bundan mustasno).

2. **Q, k, g** bilan tugagan otning jo'nalish kelishigidagi shakli quyidagicha talaffuz qilinadi: *qishloq + ga > qishloqqa, chelak + ga > chelakka, tog' + ga > toqqa, pedagog + ga > pedagogka* kabi. Boshqa barcha holatda: a) jarangsiz undoshdan so'ng **-ka**, jarangli undoshdan va unidan so'ng **-ga** talaffuz etiladi: *otka, oshka, qopka, uyga, ovga, tolga, tomga, bolaga, akaga* kabi.

3. Fe'lda: a) *ong + la > angla, son + a > sana, yosh + a > yasha* kabi; b) *ek + gan > ekkkan, ket + gan > ketkan, oq + gan > oqqan, tush + gan > tushkan* kabi.

4. Olmoshda: *u + n + da > unda, bu + n + da > bunda, shu + n + da > shunda* (bir "n" orttiriladi), *men + ning > mening, sen + ning > sening* (bir "n" tushirib qoldiriladi).

5. *Bir* so'zidan dona son yasalganda, o'zakdagi "r" undoshi "t"ga o'tadi: *bir + ta > bitta* kabi.

Boshqa tildan o'zlashgan ayrim so'z talaffuzi.

1. Turkiy tillarda, ma'lumki, **f** undoshi bo'lmagan, shuning uchun jonli so'zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagi **f** ni **p** deb talaffuz qilish uchraydi: *ulfat > ulpat*, *faner > paner*, *ferma > perma* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ularni **f** bilan talaffuz qilish me'yor holiga kelgan.

2. So'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos emas. Bu hodisa keyinchalik boshqa tildan o'zlashgan so'z talaffuziga ham ta'sir qilgan – jonli so'zlashuvda so'z yoki bo'g'in boshida yoxud bo'g'indagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan: *shkaf > ishkaf*, *stakan > istakan*, *plan > pilon*, *traktor > tiraktir* kabi. Bunday holat so'z oxirida ham uchraydi: *aql > aqil*, *fikr > fikir*, *ilm > ilim*, *hukm > hukum* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday so'zni asl holicha (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik me'yor sanaladi. Bunday me'yor shu tipdagi so'zning yozuvdagi shaklini (imlosini) to'g'ri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy so'zda ikki unli yonma-yon qo'llanmaydi, bu hol arab tilidan o'zlashgan *oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *mutolaa* kabi so'z talaffuziga ta'sir qilgan: *oila*, *doir*, *rais* so'zlarida bitta **y** orttirilgan (*oyila*, *doyir*, *rayis* kabi), *maorif*, *saodat*, *mutolaa* so'zi esa unlining diftonglashuviga – *mo:rip*, *so:dat*, *mutola*: kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida rus tilidan so'z o'zlashtirishning faollashganligi, ruscha o'zlashmaning rus tilidagi talaffuz va imlo me'yori o'zbek tiliga aynan singdirish an'anasining ustun bo'lganligi o'zbek tilida ikki unlining so'z tarkibida yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik me'yorga aylantirdi: *biologiya*, *geometriya*, *geologiya*, *geodeziya* va boshqa. Bu hol arabcha o'zlashmada (*oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *matbaa*, *mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini me'yor darajasiga ko'tardi.

4. Arab tilidan o'zlashgan *ta'na*, *da'vo*, *ma'no*, *e'lon*, *me'mor*, *mo'tabar* kabi so'zning birinchi bo'g'inidagi unli cho'ziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan o'zlashgan so'zda **i** unlisi o'zbek tilining **i** unlisidan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. *tish* (o'zb.) – *tip > ti:p* (rus.), *til* (o'zb.) – *tir > ti:r* (rus.) kabi.

6. Ruscha leksik o'zlashmaning urg'usiz bo'g'inidagi **e** unlisi o'zbekcha **e** dan ancha tor (**i** ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon > tilifon*, *televizor > tilivizir*, *adres > adris* kabi.

7. Rus tili orqali o'zlashgan so'z da **a** unlisi o'zbekcha **a** dan yo'g'onoq talaffuz etiladi: *kana* (o'zb.) – *kanal* (rus) kabi.

8. Rus tilidan o'zlashgan so'zdagi o'rta keng, lablangan **o** unlisi urg'uli bo'g'inda o'zbek tilidagi o'rta keng, lablangan **o'** dan kengroq talaffuz etiladi: *ton* (rus.) – *to'n* (o'zb.), *tok* (rus.) – *to'q* (o'zb.), *tort* (rus.) – *to'rt* (o'zb.) kabi.

9. Jonli tilda **r** bilan boshlangan arabcha, forscha va ruscha so'zlarning boshida bir **o'** tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan: ro'za>o'raza, rus>o'ris, ro'mol>o'ramol kabi. Adabiy talaffuz me'yori sifatida *ro'za*, *rus*, *ro'mol* shakllari saralangan.

10. Rus tilidan o'zlashgan so'zning oxirida lab-tish **v** undoshi jarangsiz f tarzida talaffuz qilinadi: *aktiv* > *aktif*, *passiv* > *passif*, *ustav* > *ustaf*, *kursiv* > *kursif* kabi; **v** ning jarangsizlanishi so'z ichidagi assilyativ holatda ham yuz beradi: *avtomat* > *aftomat*, *stavka* > *stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy til uchun me'yor sanaladi, ammo o'zbek tilining o'z so'zida qo'llanadigan lablab **v** undoshi so'z oxirida ham, jarangsiz undosh ta'sirida ham f ga o'tmaydi: *ov*, *birov*, *ovqat*, *shavkat* kabi. (Bu holat ham orfoepik me'yor sanaladi).

11. Rus tilidan o'zlashgan so'zning ko'pchiligida urg'u erkin bo'ladi, bu hol o'zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda: *a'tlas*, *trolle'ybus*, *tra'mvay* kabi.

12. O'zbek tilidagi urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, ammo ayrim o'zlashgan so'zlarda urg'u so'zning oldingi bo'g'inlarida bo'lishi ham mumkin: *ha'mma*, *ja'mi*, *hami'sha*, *afsus'ki* kabi. Bunday holatlardan xabardor bo'lish adabiy talaffuz me'yoriga amal qilish imkonini beradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Orfoepiya nima? 2.Talaffuz me'yori haqida gapiring. 3.“O'zbek tilining orfoepik lug'ati” haqida so'zlang. 4.“O'zbek adabiy talaffuz lug'ati” qanday lug'at? 5.Unli tovush talaffuzi haqida gapiring. 6.Undosh tovush talaffuzi haqida gapiring. 7.Boshqa tillardan o'zlashgan ayrim so'z talaffuzi qanday?

Topshiriq

So'zni to'g'ri talaffuz qiling va qaysi qoidaga binoan talaffuz qilganingizni ayting: **adabiyotchi, badbaxt, uch so'm, izziz, xursand, go'sht, bo'lsa, kelsa, oshni, ishni, yuzni, u yerda, u yoqqa, bu yoqqa, til, tish, bil, qish, g'isht, xil, bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gilos, kul, atirgul, yuk, kabi, qul, norg'ul, xulq, yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv, bo'r, to'r, ro'mol, qo'l, g'o'r, xo'r, qo'r, kam, katta, gap, gal, gazlama, qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat, kotib, gov, govmish, qoshiq, qolip, qobil, g'ov, g'ovlamoq, muallim, soat, kitob, borib, yozib, savod, obod, ibtidoiy, ketdi, bora ber, ekkani, chiqqan, farzand, furajka, telejka, maqsad, taqsimot, to'qson, oqshom,**

qishlog'imiz, telpagim, angla, ulfat, faner, ferma, shkaf, stakan, oila, doir, rais, maorif, saodat, mutolaa, biologiya, geometriya, geologiya, geodeziya, ta'na, da'vo, ma'no, e'lon, me'mor, mo'tabar, telefon, adres aktiv, passiv, kursiv, shavkat, atlas, trolleybus, tramvay.

8- DARS GRAFIKA

Yozuv haqida. Yozuv – fikrning tashqi ifodasi. U orqali kishi o'z fikrini bir-biriga bildiradi, avlodga qoldiradi, yozuv orqali oldin o'tgan voqea, shaxs, ilm va urf-odat to'g'risida ma'lumot olib, madaniyat, fan, ijtimoiy hayotda bo'lgan voqeadan voqif bo'ladi.

Dastlabgi yozuv rasm orqali (bu xil yozuv **piktografik yozuv** deyiladi (**piktus** – “chizilgan”, **graphe** – “yozaman” demakdir) bo'lgan. Bunda har bir rasm (yoki narsa) biror ma'no ifodalagan (masalan, quyosh – kunduzni, oy – tunni, toshbaqa – baxtni).

Yozuvning keyingi davri – **ideografik** yozuvdir (grekcha “idea” – “tushuncha”, “graphe” – “yozaman”). Bunda bir yoki bir guruh tushuncha uchun bir xil ramziy shakl olinadi. Masalan, ko'z – O, asir – O, daraxt – Ж, oy – C kabi.

Piktografik va ideografik (uning birinchi bosqichi logografik – “so'z + yozaman”) yozuv ancha murakkab bo'lib, minglab shaklni chizish va uning mazmunini bilishni talab etgan. Shuning uchun kishilar yozuvning yangi bosqichi – **fonografik** yozuvga – avvalo, ayrim bo'g'inni, keyinroq ayrim tovushni biror belgi bilan ifodalash usuliga o'tgan. Fonetik yozuvning kelib chiqishi **qadimgi finikiya** yozuvi bilan bog'liq.

Xalqlar fonetik yozuvni tiliga moslab, o'ziga xos shaklini yaratib olgan: yunon, lotin, arman, gruzin, slavyan, arab yozuvi va uning ayrim o'zgargan turi kabi.

Qadimgi yozuv tosh, suyak, yog'och, qamish kabi qattiq jismga, so'ngra pergament va keyinchalik qog'ozga yozilgan. Yozuv o'ngdan chapga, chapdan o'ngga yoki yuqoridan pastga qarab o'qiladi.

O'zbek yozuvi tarixidan. Markaziy Osiyo turkiylari, jumladan, o'zbek xalqi qadimdan yuksak madaniyatli xalq sifatida dunyoga tanilgan. Arab istilosiga qadar, Movarounnahrda run, turkiy (uyg'ur), sug'd, moniy va braxma, suryoniy yozuvi qo'llangan.

Diniy mazmundagi asar braxma, suryoniy yoki moniy yozuvida, rasmiy hujjat runiy, turkiy (uyg'ur) yoki sug'd yozuvida yozilgan. Shu bilan birga, bu

yozuvning qo'llanishi ma'lum hudud, davr va xalq bilan ham bog'liq bo'lgan edi.

Qayd etilgan yozuvda bitilgan ko'p yozma yodgorlik hozirgacha saqlanib keladi. Runiy yozuvda – **O'rxun-Enasoy** (ba'zi adabiyotda **dulbarchin**) **tosh bitiklari**, turkiy (uyg'ur) yozuvida (uni Mahmud Koshg'ariy va Ibn Arabshoh "turkcha yozuv" deb nomlaydi) – **qadimgi turkiy yodnoma (VII-X asr): "Oltin yorug'", "Maytri simit", budda va xristian diniga oid yodnoma, yuridik hujjat**; sug'd yozuvida bitilgan yozma yodnoma esa 1906- yili ingliz olimi Arnold Steyn tomonidan topildi. Moniy yozuvida "**Xuastuanift**" yodgorligi yozilgan. Uyg'ur yozuvi arab yozuvi bilan barobar XV asrgacha qo'llanadi. "**Qutadg'u bilig**"ning **Vena (Hiro)** nusxasi (XI asr), "**Hibatul haqoyiq**" (XII asr)ning **Anqara nusxasi**, "**O'g'uznoma**"ning **qadimiy nusxasi (XIII asr oxiri)**, **Xorazmiyning "Muhabbatnoma" (1353- yil) asarining qadimgi nusxasi**, "**Latofatnoma**", "**Dahnoma**", "**Maxzanul-asror**" (XIV-XV asr) kabi asarning ayrim nusxasi yoki parchasi uyg'ur yozuvida bitilgan. Uyg'ur yozuvi sug'd yozuvi asosida kelib chiqqan arab va runiy yozuvidan farqli o'laroq, unli tovush ayrim harf bilan ko'rsatilgan. Runiy yozuvi ham qadimgi oromiy yozuvi asosida kelib chiqqan degan nazariya hozir asosiy o'rinni egallaydi.

Sug'diy yozuvda, asosan, eron tilida matn yozilgan. Tojikistonning Zahmatobod tumani Xayrobod qishlog'idan topilgan sug'diy yozuvdagi 74 hujjatdan bittasigina turkiy tilda yozilgan.

Suryoniy yozuvi Mesopotamiyada paydo bo'lgan, VII-VIII asrda Markaziy Osiyoda nasroniy (xristian) mazhabi bilan kirib keldi. Bu yozuv XV asrgacha qo'llandi.

Xatti boburiyning harf shakli Muhammad Tohir ibn Qosimning 1645- yili yozgan "Ajoyibot taboqat" asarida keltiriladi.

Arab istilosi bilan birga kelib arab yozuvi (VIII asr) 1200 yildan ortiq davr ichida (1926- yilgacha) ba'zi isloh bilan (1918-1920) qo'llanib keldi. Bu yozuvda minglab ilmiy, badiiy, diniy asar yaratildi, rasmiy hujjat tuzildi. Birgina O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida 46 ming jild arab alifbosida yozilgan asar saqlanadi. Arab alifbosi va bu alifboda yozilgan asar Oktabr to'ntarishidan keyin, ayniqsa, 30- yillarda qattiq ta'qib ostiga olindi. Natijada ko'p qimmatbaho qo'lyozma ko'mildi, suvga oqizildi yoki ma'muriy idora tomonidan musodara qilinib, egalari qattiq jazoga mahkum etildi.

Arab yozuvining kufiy, nasta'liq va boshqa shakli (devoni, mag'rib, taliq) bo'lib, O'rta Osiyoda asosan nasta'liq shakli qo'llandi (Qur'oni Karim kufiy yozuvida yozilgan).

Oktabr to'ntarishidan so'ng arab alifbosi ma'lum darajada isloh qilindi. Chunki unda unli tovushni ko'rsatadigan alohida belgi yo'q edi. Zer, zabar

(harfning osti va ustida qo'llanadigan belgilar) faqat Qur'on va shunga o'xshash arab tilida yozilgan diniy asardagina qo'llanar edi. 1921- yil 1–5- yanvarda Toshkentda chaqirilgan til-imlo qurultoyi, boshqa masala bilan birga, arab harfining so'z boshi, o'rtasi va oxirida qo'llanish shaklini soddalashtirdi, o'zbek tiliga xos bo'lmagan **sod, zod, itqi, izg'i** harfini alifbodan chiqardi, **u, o', i, a** tovushi uchun alohida harf belgilandi. 1922- yil aprel oyida bo'lgan maorif va madaniyat xodimlarining ikkinchi qurultoyi ham birinchi qurultoy qarorini ma'qulladi.

1926- yili Bokuda turkiyshunoslar anjumani bo'lib (O'zbekistondan A.Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat qatnashdi), lotin alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bunga arab alifbosining turkiy til fonetik xususiyatini aks ettirmasligi va o'rganishning qiyinligi asos sifatida ko'rsatildi.

1926- yil 10- iyunda O'zbekiston Sovetlar Ijroiya Komiteti lotin alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qildi. Qarorga asosan, "Yangi o'zbek alifbosini joriy qilish qo'mitasi" tuzilib, unga Y.Oxunboboyev rais, A.Ikromov, F.Xo'jayev, Elbek, Majidiy, Fitrat va boshqalar a'zo bo'ldi.

O'zbekiston Markaziy Ijroiya Komitetining 1928- yil mart oyidagi III sessiyasi lotin alifbosini joriy qilishni ko'rib chiqib, uni davlat alifbosi deb qaror qabul qildi. Sobiq Sho'ro Markaziy Ijroiya Komiteti Prezidiumi bu qarorni 1929- yil 7- avgust kuni maxsus qarori bilan ma'qulladi.

1929- yil may oyida o'tkazilgan imlo qurultoyida 9 unli shakli olingan bo'lsa-da, 1934- yil mart oyida o'tkazilgan imlo qurultoyi 6 unlining harf shaklini belgiladi.

1940- yil 8- may kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidiumi lotin alifbosidan kirillitsa (rus) alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qildi. Qarorda ish yuritish va vaqtli matbuot yangi alifboga o'tishi va I, II, III sinfda yangi alifboni o'qitish 1940- yil 1- sentabrdan boshlanishi hamda yangi alifboga o'tish 2 yil ichida – 1942- yil 1- yanvargacha tugallanishi zarurligi ko'rsatib o'tilgan.

Shunday qilib, deyarli hamma respublika va viloyat (o'zining qadimgi an'anaviy alifbosi bo'lgan Gruziya, Armaniston, Boltiqbo'yi respublikasidan tashqari) yangi alifboga o'tdi.

1993- yil 2- sentabrda bo'lib o'tgan Respublika Oliy Kengashi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy qilish to'g'risida" Qaror qabul qildi. 1995- yil 6–7- mayda Oliy Kengash bu alifboga ma'lum o'zgarish kiritdi va shu yil 24- avgustda "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash" haqidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qaroriga Respublika Prezidenti imzo chekdi. 1996–1997- o'quv yilidan maktabning 1- sinfi yangi alifboni o'rgana boshladi. Yangi o'zbek alifbosiga o'tish 2005- yil 1- sentabrda tugallanishi ko'rsatilgan. Keyinchalik bu 2010- yilgacha uzaytirildi.

O'zbekiston Respublikasining rus (kirillitsa) alifbosidan lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tishida dunyo fani va texnikasiga yaqinlashish, o'zbek tilining nozik xususiyatini to'laroq ifodalash asosiy maqsad qilib qo'yildi.

Alifbo. Nutq tovushi til uchun moddiy baza sanaladi. Chunki inson tili tovush tilidir. Tildagi so'z, ibora, gap, umuman, nutq ana shu tovush vositasida shakllanadi.

Har qanday tovush biror jismning havo to'lqinida tebranishi natijasida paydo bo'ladi. Nutq tovushi esa tovush paychasining tebranishidan hosil bo'ladi. Nutq tovushi – ijtimoiy hodisa. U faqat insoniyatga xos. Biz fikrimizni nutq tovushi yordamida bayon qilamiz.

Nutq yozma ravishda ham bayon qilinadi. Bu vaqtda yozma nutq harf ketma-ketligidan tashkil topadi. **Yozma nutqni shakllantiruvchi, boshqa bo'lakka bo'linmaydigan eng kichik grafik belgi harf hisoblanadi.**

Harf nutq tovushining yozuvdagi aksi, tasviri. Shuning uchun har bir tilda harf shu tilning tovushiga qarab olinadi. Bir tovushga bir harfni to'g'ri keltirishga harakat qilinadi.

Harfni xotirada yaxshi saqlash va lug'at tuzishda ma'lum izchillikka amal qilish maqsadida u muayyan tartibda joylashtiriladi. **Muayyan tartibda joylashtirilgan harf tizimi alifbo deyiladi.**

So'zni alifbo tartibida joylashtirish amaliy ahamiyatga ega, jumladan, lug'at, kutubxona kartotekasi, kishi familiyasi ro'yxatini tuzishda zarur.

Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosi quyidagi harfni o'z ichiga oladi: **a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, o', g', sh, ch, ng.**

Har bir unli tovush alohida-alohida harf orqali ifodalanadi. Undoshda bir tovushni ikki harf orqali ifodalash ham uchraydi: **sh, ch, ng** kabi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1993- yil 2- sentabrda tasdiqlangan lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosida 29 harf va bir belgi (tutuq) bor.

O'zbek tilida jami 30 tovush mavjud. Shu tovushdan **j** (sirg'aluvchi) va **j** (portlovchi) tovushi bitta **j** harfiga birlashtirilgan.

ALIFBO

Aa	li	Pp	Xx
Bb	Jj	Qq	Yy
Dd	Kk	Rr	Zz
Ee	Ll	Ss	O'o'
Ff	Mm	Tt	G'g'
Gg	Nn	Uu	Shsh
Hh	Oo	Vv	Chch
			Ngng

Mustahkamlash uchun savollar

1.Yozuv nima? 2.Yozuvning ahamiyati qanday? 3.Piktografik yozuv qanday yozuv? 4.Ideografik yozuv haqida gapiring. 5.Logografik yozuv qanday yozuv? 6.Markaziy Osiyo yozuvi turlari haqida gapiring. 7.O'rxun-Enasoy yozuvi qanday yozuv? 8.Uyg'ur yozuvi qanday yozuv? 9.Arab yozuvi haqida gapiring. 10.So'g'diy yozuv haqida gapiring. 11.Suryoniy yozuv haqida gapiring. 12.Xatti boburiy qanday yozuv? 13.Arab yozuvi islohi haqida gapiring. 14.Arab husnixati turi qaysilar? 15.O'zbek lotin yozuvi tarixi haqida gapiring. 16.Yangi o'zbek lotin alifbosi haqida gapiring. 17.Alifbo nima? 18.Harf nima?

IMLO

Orfografiya grekcha "to'g'ri yozmoq" demakdir. **So'z o'zak-negizi va qo'shimchasini yagona tarzda yozish haqidagi qoida yig'indisi orfografiya deyiladi.** Orfografiya adabiy tilning yozma shakliga xos. Orfoepiya va alifbo (grafika) bilan uzviy bog'liq.

Rivojlangan, o'z yozuviga ega bo'lgan adabiy tilda so'zni bir xilda – yagona tarzda yozishni yo'lga qo'yish uchun imlo to'g'risida qonun qabul qilinadi. «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari» 1995- yil 24- avgustda qabul qilingan. U 82 paragrafdan iborat.

Eslatma

O'zbek yozuvi uchun hozirgacha 2 marta imlo qoidasi tasdiqlangan. Birinchisi 1956- yil 4-aprelda kirill yozuviga asoslangan o'zbek tilining imlo qoidasi bo'lib, 72 paragrafdan iborat bo'lgan.

Imlo to'g'risidagi qonunni ishlab chiqish murakkab jarayon bo'lib, bir nechta tamoyilga tayaniladi. Bu orfografiya tamoyil (prinsip)i deyiladi.

Orfografiyaning 5 tamoyili mavjud:

- 1) **fonetik yozuv;**
- 2) **morfologik yozuv;**
- 3) **shakliy yozuv;**
- 4) **tarixiy-an'anaviy yozuv;**
- 5) **farqlash yozuvi.**

Orfografiya tamoyili asli va talaffuzi muvofiq kelmaydigan holat uchun ishlatiladi. Masalan, **kitob** so'zining talaffuzida **b** tovushi **p** tarzida eshitiladi. Demak, so'zdagi tovushning asli va talaffuzi farq qilganligi va so'z o'zlashma bo'lganligi uchun imloda shakliy yozuv qoidasiga tayaniladi. Yoki **men** so'ziga **-ning** qo'shilganda asl holat **menning** bo'lishi kerak edi. Talaffuz esa **mening** ko'rinishida. Demak, bunda tovushni tushirib yozishga asos bo'lgan qoidaga tayaniladi. Talaffuzi va imlosi bir xil so'zga yozuv qoidasi ishlatilmaydi.

Orfografiya tamoyili. Fonetik yozuv. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda yuz beradigan tovush o'zgarishini yozuvda aynan aks ettirish, ya'ni qanday aytilsa, shunday yozish fonetik yozuv deyiladi. Masalan, **ong** o'zagidan **-la** affiksi bilan yasalgan so'z **ongla** emas, **angla** shaklida beriladi, ya'ni o'zakdagi **o** o'rniga **a** talaffuz qilinar ekan, u xuddi shunday yoziladi. **Ishla** negizidan yasalgan **ishlovchi** so'zida **a** o'rniga **o** yoziladi.

Fonetik yozuv orfografiyani jonli talaffuzga yaqinlashtiradi. Yozuv va talaffuzda ma'lum darajada umumiylik saqlanadi.

Nutqda **tushdi** so'zi **tushti**, **tushgan** so'zi **tushkan** tarzida talaffuz qilinadi. Lekin bunday yozilmaydi. Ba'zan so'z oxirida bir undosh tushirilib aytiladi: **Samarqan, xursan, pas** kabi. Ammo bu holat yozuvda aks etmaydi. Bunday so'z imlosi boshqa tamoyilga bo'ysunadi.

Morfologik yozuv. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda yuz beradigan tovush o'zgarishini inobatga olmaslik qoidasi morfologik yozuv deyiladi.

Masalan, **uchta** so'zi **ushta**, **kelib turibdi** so'zi **kep turibti** tarzida aytiladi. Ammo ular asliga muvofiq **uchta**, **kelib turibdi** deb yoziladi. Yoki **-lar** qo'shimchasining **-la**, **-lor**, **-nor** holda aytilishiga qaramay, asl holati yoziladi. Fe'ning noaniq shakli **-moq** qo'shimchasi og'zaki nutqda **-mak** aytilsa ham, **-moq** yoziladi. Hozirgi orfografiya talabi bo'yicha qo'shimchani deyarli hamma shakli morfologik yozuv bo'yicha yoziladi: egalik affiksi: **-im**, **-ing**, **-i**, kelishik affiksi: **-ning**, **-ni**, **-da**, **-dan**, so'z yasovchi ham turlicha aytilishidan qat'iy nazar, imlodagi o'zining asl morfologik shaklini saqlaydi.

Morfologik yozuv so'z va morfemani adabiy tilda yagona shaklda saqlash va yozishga ko'maklashadi, yozuvda bir xillikni ta'minlaydi.

Morfologik yozuvga zid yoziladigan o'zak-negizga oid eng muhim imlo qoidasi quyidagi:

1. Bir bo'g'indan iborat **o** tovushli yopiq bo'g'inli ba'zi o'zakka **-a** qo'shilib yasalganda, **o** tovushi **a** tovushiga aylanadi: **ong – angla**, **ot – ata**, **son – sana**, **yosh – yasha** kabi.

2. Keyingi yopiq bo'g'inda **i** yoki **u** unlisi bo'lgan ikki bo'g'inli ba'zi o'zak, negizga **a** yoki **o** bilan boshlangan qo'shimcha qo'shilganda keyingi bo'g'indagi **i**, **u** unlisi aytilmaydi va yozilmaydi: **ulug' – ulg'aymoq**, **sariq – sarg'aymoq**, **og'iz – og'zaki**, **ikki – ikkov**, **olti – oltov** kabi.

3. Keyingi yopiq bo'g'inda **i** yoki **u** unlisi bo'lgan ikki bo'g'inli ba'zi o'zak, negizga egalik shakli qo'shilsa, keyingi bo'g'indagi **i**, **u** unlisi aytilmaydi va yozilmaydi: **og'iz – og'zi**, **burun – burni**, **o'g'il – o'g'li**.

4. **K** yoki **q** undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli o'zak-negizga egalik shakli qo'shilsa, **k** tovushi **g**, **q** tovushi **g'** tarzida aytiladi va yoziladi: **istak – istagim**, **qishloq – qishlog'im** kabi.

5. Kishilik olmoshining birinchi va ikkinchi shaxs birligiga **-ning**, **-ni**, **-niki** qo'shimchasi qo'shilsa, yonma-yon kelgan ikki **n** tovushidan biri aytilmaydi va yozilmaydi: **menning** emas, **mening**, **senning** emas, **sening** kabi.

6. Ko'rsatish olmoshidan **u**, **bu**, **shu** o'zagiga **-ga**, **-da**, **-day** affiksi qo'shilsa, bir **n** tovushi orttiriladi va shunday o'qiladi: **unga**, **undan**, **bunga**, **shunday** kabi.

7. Undosh **s**, **t**, **ch** tovushi bo'lgan **isi**, **qot**, **achi** kabi fe'l o'zagiga **-q** qo'shilib sifat yasalganda, o'zakdagi undosh takrorlanadi: **issiq**, **qattiq**, **achchiq** kabi.

Morfologik yozuvdan chetlashib yoziladigan qo'shimchani ayrim ayrim itidan yettitagacha fonetik shaklga ega. Bu o'zak-negiz va qo'shimcha tarkibida **k**, **g**, **q**, **g'** undoshining mavjudligiga bog'liq:

1. Ikki shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-il, **-l**: yozildi, qurildi, o'qildi, tarqaldi;

-in, **-n**: kiyin, taran;

-iy, viy: ijodiy, oilaviy.

2. Uch shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-ga, -ka, -qa: quyoshga, o'simlikka, xalqqa;

-gan, -kan, -qan: uchgan, tikkan, boqqan;

-gach, -kach, -qach: singach, to'kkach, oqqach.

3. To'rt shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gich, -kich, -g'ich, -qich: suzgich, chekkich, qirg'ich, bosqich;

-chak, -choq, -chiq, -chik: kelinchak, maqtanchoq, sirg'anchiq,

o'rgamchik;

4. Olti shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gi, -ki, -gu, -g'u, -g'i, -qi: sevgi, turtki, ezgu, cholg'u, yoqilg'i, tashqi;

5. Yetti shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gin, -kin, -gun, -kun, -g'in, -qin, -g'un, -qun: tizgin, keskin, surgun, tushkun, ozg'in, uyg'un, uchqun;

Demak, fonetik yozuv imloni talaffuzga, morfologik yozuv birlikning asl holatiga moslaydi.

Tarixiy-an'anaviy yozuv. So'zning hozirgi talaffuz me'yoriga mos kelmaydigan, qadimdan o'zlashib qolgan shaklda yozilishi tarixiy-an'anaviy yozuv deyiladi. Boshqacha aytganda, so'z hozirgi holatiga ko'ra emas, balki an'ana tusiga kirib qolgan qoidaga ko'ra yoziladi: **Chor Rossiyasi** (asli **цар**), **pu dratchi** (asli **подрядчик**), **ta magir** (asli **ta'magir**), **taqiqlamoq** (asli **ta'qiqlamoq**) kabi.

Hozirgi orfografiyada tarixiy-an'anaviy yozuv asosida yoziluvchi ba'zi shakl quyidagi:

1. Buyruq-istak mayli eski adabiyotimizda qo'llanib kelgan an'anaga ko'ra, she'riyat va nasr tilida ba'zan **-gil, -g'il** tarzida ishlatiladi: **borgil // borg'il**.

2. Maqsad ma'nosini anglatuvchi **-gani** shaklining **-gali, -g'ali, -kali, -qali** shakllari.

3. Hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shaklini yasovchi **-ur** shakli:

Yulduzlar o'tiga bardosh berurman

Fazolar taftiga qilurman toqat. (A.Oripov)

4. **-mu** so'roq yuklamasi:

Sevgini tortib bo'lurmu

Tosh-u tarozi bilan. (E.Vohidov)

Farqlash (differensiyalash) yozuvi. Talaffuzda bir-biridan aniq farqlanmaydigan yoki o'zaro farqi deyarli sezilmaydigan darajaga kelib qolgan so'z yoki qo'shimcha yozuvda maxsus qoida bilan ajratilib yozilishi **farqlash yozuvi** deyiladi.

Bu yozuv kam qo'llanadi. Ayrim misol:

1) o'zaro yaqin, shakldosh so'z yozuvda ' (tutuq) belgisi yordamida farqlab qo'llanadi: **da'vo – davo, nash'a – nasha, she'r – sher, sur'at – surat, ta'qib – taqib.**

2) ba'zi shakldosh so'zlar talaffuzda urg'u yordamida farqlanadi. Imloda bunday so'zga urg'u belgisi quyiladi: **átlas (karta) — atlás (mato), bándá (shayka) – bandá (qul).**

3) **-liq/-lik** qo'shimchasi: **bo'shlik – yuvosh, (ot) bo'shliq – fazo (ot), otalik – otaliq;**

4) **-lik/-li** qo'shimchasi: **paltoli – paltolik;**

5) **-chang/chan** qo'shimchasi: **mahsichang – ishchan;**

Shakliy (etimologik yoki grafik) yozuv. O'zlashgan so'zning qadimgi kelib chiqish holatini yoki shaklini saqlab qolish asosida yozish **shakliy yozuv** deyiladi. Boshqacha aytganda, yozuvda o'zlashgan so'zning shakli saqlanadi. Masalan, **maoniy, mutolaa, mushoira, muammo, va'da, she'r** kabi so'z ham shu yozuv asosida yozilgan. Rus tilidan o'zlashgan **bolshevik, komsomol, spravka, aeroflot, shtamp, shtraf, zoologiya** kabi so'z shakliy yozuv asosida yozilmoqda. Shunisi muhimki, o'zbek tili talaffuzi uchun qiyin bo'lgan ba'zi baynalminal so'z hozirgi orfografiya qoidasi bo'yicha istisno tarzida tilimizning talaffuz xususiyatiga moslab yoziladi va talaffuz qilinadi. Bunga **kiosk – kioska, propusk – propuska, otpusk – otpuska** kabi so'z misol bo'la oladi. Bu tip so'z ba'zan o'z holicha ham yozilmoqda: **bank, tank, disk** kabi.

Ayni vaqtda orfografiya tamoyili orasida uzviy aloqa ham mavjud. **Oilaviy, Navoiy** kabi so'zning oxiridagi **-viy, -iy** qo'shimchasi tarixiy-an'anaviy yozuvga ham, shakliy yozuvga ham mos keladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Orfografiya nima? 2. Fonetik yozuv haqida gapiring. 3. Morfologik yozuv qanday xususiyatga ega? 4. Shakliy yozuv haqida gapiring. 5. Tarixiy-an'anaviy yozuv nima va unga misol keltiring. 6. Farqlash yozuvi haqida gapiring.

Topshiriq

Gaplardagi har bir so'zni fonetik tahlil qiling: 1. *Sinovlarda men chiniqdim, qasamimga sodiqman. (Sh.Rash.)* 2. *Ikkovi valsga raqs tushib, shamolday gir aylanib turganlarida, oyog'i kimgadir tegib ketdi. (S.Nur.)* 3. *Tanaffusga chalingan qo'ng'iroqning keti uzilmasdanoq, auditoriya eshigi lang ochildi-yu, o'qituvchi bilan izma-iz bolalar yo'lakka oqib chiqishdi. (S.Ahm.)* 5. *Issiq ovqat, choy-poyimiz shularning bo'ynida. (J.Abd.)* 6. *Munavvar eng yaqin do'stini to'satdan uchratganday o'rnidan turib ketdi. (S.Ahm.)* 7. *Uni bunday qiynoqdan faqat qo'ng'iroqqina qutqardi. (S.Ahm.)*

Tahlil tartibi:

1. So'zdagi tovush va harf soni.
2. Bo'g'in soni va turi (ochiq/yopiq, berkitilgan/berkitilmagan).
3. Unli tovush soni va tavsifi (lablangan/lablanmagan, yuqori/o'rta/quyi, til oldi/til orqa).
4. Undosh tovush soni va tavsifi (hosil bo'lish o'rniga ko'ra, hosil bo'lish usuliga ko'ra, ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra).
5. Tovush o'zgarishi tavsifi (tovush o'zgarishining o'zak/qo'shimchada yuz berishiga ko'ra, yozuvda aks etish/etmasligiga ko'ra, ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi) ga ko'ra turi).
6. So'zning qaysi tamoyil asosida yozilganligi.

9-DARS

IMLO QOIDALARI

Imlo qoidalarini haqida. Orfografiya, aytilganidek, to'g'ri yozish qonun-qoidasini o'rganadi. Buning asosini imlo to'g'risidagi qoida tashkil etadi. Qoidada to'g'ri yozishning deyarli barcha tomoni batafsil izohlanadi.

Lotin yozuviga o'tilgandan keyin bu yozuvda ham imlo to'g'risidagi qoida qabul qilish ehtiyoji tug'ildi va u 1995- yil 24- avgustda tasdiqlandi.

Hozirgi qoidalar tizimi 7 bo'lim, 82 paragrafdan iborat. Quyida faqat 31- paragrafdan keyingisini keltiramiz:

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) **baland, Samarqand, poyezd; do'st, artist, g'isht** kabi so'zlarda **d, t** tovushi ba'zan aytilmasa ham, yoziladi;

2) **metall, kilogramm, kilovatt, kongress** kabi o'zlashma so'z oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday so'zga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qo'shilsa, so'z oxiridagi bir harf yozilmaydi: **metall + lar = metallar, kilogramm + mi = kilogrammi** kabi.

32. ' – tutuq belgisi:

1) **a'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor, e'tiqod, me'mor, ne'mat, she'r, fe'l; Nu'mon, shu'la** kabi o'zlashma so'zda oldingi unli tovushning cho'ziqroq aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi; **mo'jiza, mo'tadil, mo'tabar** kabi so'zlarda **o'** unlisi cho'ziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qo'yilmaydi;

2) **in'om, san'at, qat'iy, mas'ul** kabi o'zlashma so'zda unli oldingi undoshdan ajratib aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi.

Asos va qo'shimcha imlosi.

33. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

1) **a** unlisi bilan tugagan fe'lga **-v, -q, -qi** qo'shimchasi qo'shilganda **a** unlisi **o** aytiladi va shunday yoziladi: **sayla – saylov, sina – sinov, aya – ayovsiz; so'ra – so'roq, bo'ya – bo'yoq; o'yna – o'ynoqi, sayra – sayroqi** kabi;

2) **i** unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'lga **-v, -q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **u** aytiladi va shunday yoziladi: **o'qi – o'quvchi, qazi – qazuvchi, sovi – sovuq** kabi. Lekin **i** unlisi bilan tugagan ayrim fe'lga **-q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **i** aytiladi va shunday yoziladi: **og'ri – og'riq, qavi – qaviq** kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga **-uv** qo'shiladi: **ol – oluv, yoz – yozuv** kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: **uz – uzuq, yut – yutuq** kabi. Lekin **uyushiq, burushiq, uchuriq** (shuningdek, **bulduriq**) kabi so'zning uchinchi bo'g'inida **i** aytiladi va shunday yoziladi.

34. **k, q** undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zga, shuningdek, **bek, yo'q** kabi ayrim bir bo'g'inli so'zga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k** undoshi **g** undoshiga, **q** undoshi **g'** undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: **tilak – tilaging, yurak – yuragim, kubok – kubogi, bek – begi; tayoq – tayog'i, qoshiq – qoshig'i, yaxshiroq – yaxshirog'i, yo'q – yo'g'i** kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k, q** tovushi aslida aytiladi va yoziladi: **ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherki, erk – erki, huquq – huquqim, ravnaq – ravnaqi, yuq – yuqi** kabi.

35. Quyidagi qo'shimcha qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) **o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil** kabi ba'zi so'zga egalik qo'shimchasi, **qayir, ayir** kabi fe'lga nisbat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi, **ikki, olti, yetti** so'zlariga **-ov, -ala** qo'shimchasi qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: **o'rin – o'rnim, qorin – qorni, burun – burning, o'g'il – o'g'ling, ko'ngil – ko'ngli, yarim – yarmi; qayir – qayril, ulug' – ulg'ay, sariq – sarg'ay, ikki – ikkov, ikki – ikkala, yetti – yettov** kabi;

2) **u, bu, shu, o'sha** olmoshiga **-da, -dan, -day, -dagi, -da, -gacha, -cha** qo'shimchasi qo'shilganda **n** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: **unda, bunday, shunda, o'shancha** kabi; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: **buningiz, o'shanisi** kabi;

3) **o, o', u, e** unlisi bilan tugaydigan so'zga egalik qo'shimchasi quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zga egalik qo'shimchasi **-m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si** (yoki **-lari**) shaklida tovush orttirmay qo'shiladi: **bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi** kabi;

b) **parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo** so'ziga I, II shaxs egalik qo'shimchasi qo'shilganda bir **y** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: **parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz** kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi **parvo, avzo, obro', mavqe** so'ziga **-yi** shaklida, **xudo, mavzu** so'ziga esa **-si** shaklida qo'shiladi: **xudosi, mavzusi** kabi (**dohiy** kabi **y** undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda **-si** qo'shiladi: **dohiysi** kabi);

4) **men, sen** olmoshiga **-ni, -ning, -niki** qo'shimchasi qo'shilganda qo'shimchadagi **n** tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: **meni, mening, meniki; seni, sening, seniki** kabi.

36. Quyidagi qo'shimchani birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) **-bon, -boz** qo'shimchasi ba'zan **-von, -voz** aytilsa ham, hamma vaqt **-bon, -boz** yoziladi: **darvozabon, masxaraboz** kabi.

Lekin **-vachcha** qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: **amaktivachcha, xolavachcha** kabi;

2) o'rin va chiqish kelishigi qo'shimchasining, o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi **-di** qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan **t** aytilsa ham, hamma vaqt **d** yoziladi: **ishda, misdan, ketdi, kelmabdi** kabi.

37. Quyidagi qo'shimchani bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zdan fe'l yasovchi **-illa (chirilla, taqilla)** qo'shimchasi so'z tarkibida **v** yoki **u** tovushi bo'lganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi: **shovulla, lovulla, gurulla** kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi **-dir** qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zga (**kel** so'zidan boshqa), shuningdek, **z** undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: **quvdir, egdir, kuldir, yondir; o'tkazdir, tomizdir** kabi. Qolgan barcha holda bu qo'shimcha **-tir** aytiladi va shunday yoziladi: **tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir** kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **-ga**, chegara bildiruvchi **-gacha**, ravishdosh shaklini yasovchi **-gach, -guncha, -gani, -gudek**, sifatdosh shaklini yasovchi **-gan**, buyruq maylining II shaxs ko'rsatkichi **-gin**, shuningdek, **-gina** qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) **k** undoshi bilan tugagan so'zga qo'shilganda bu qo'shimchani bosh tovushi **k** aytiladi va shunday yoziladi: **tokka, yo'lakkacha, ko'nikkach, zerikkuncha, to'kkani, kechikkudek, bukkan, ekin, kichikkina** kabi;

b) **q** undoshi bilan tugagan so'zga qo'shilganda bu qo'shimchani bosh tovushi **q** aytiladi va shunday yoziladi: **chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo'rqqudek, achchiqqina** kabi;

d) qolgan barcha holda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo'shimchani bosh tovushi **k** yoki **q** aytilishidan qat'iy nazar, **g** yoziladi: **bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha** kabi.

3.3. Qo'shib yozish. Quyidagi qo'shib yoziladi:

38. **Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab** kabi so'z yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifat: **qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devesifat, suvtalab** kabi.

39. **-(a)r** (inkori **-mas**) qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va qo'shma sifat: **o'rinbosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas** kabi.

40. Takror taqlid so'zga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan ot va fe'l: **pirpirak (pir-pir+ak), hayhayla (hay-hay+la), gijgijla (gij-gij+la)** kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o'xshatish yo'li bilan bildiruvchi qo'shma ot va qo'shma sifat: **karnaygul, qo'ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z** kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, o'zidagi biror narsasi va shu kabi belgisi asosida bildiruvchi qo'shma ot: **olaqarg'a, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq** kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljallanganligini bildiruvchi qo'shma ot: **kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, ko'zoynak molqo'ra, nosqovoq** kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma ot: **tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul** kabi.

45. Marosim, afsona kabini bildiruvchi qo'shma ot: **kiryuvdi, kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochildasturchon** kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma ot: **mingboshi, so'zboshi, olmaqoqi** kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki **obod** so'zi bilan ifodalangan joy nomi: **Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzaobod, Xalqobod** kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomi ajratib yoziladi: **O'rta Osiyo, Ko'hna Urganch, O'rta Chirchiq** kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'z: **kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti** kabi.

49. Qisqartmaning barcha turi va ularga qo'shiladigan qo'shimcha: **SamDU, ToshDUning** kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: **O'zXDP MK** (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

50. Bir tovush ikki yoki undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: **yo'o'o'q, nimaa, himm, uff** kabi.

3.4. **Chiziqcha bilan yozish.** Quyidagi holda so'z chiziqcha bilan yoziladi:

51. Juft so'z va takror so'z qismi: **el-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta (10-15ta), bilinar-bilinmas, bordi-keidi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bitalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan** kabi.

Eslatma:

1) juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'z ham chiziqcha bilan yoziladi: **baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq** kabi;

2) juft so'z qismi orasida **-u (-yu)** bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismi ajratib yoziladi: **do'st-u dushman (do'st-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)** kabi;

3) yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: **yozdi-oldi, borasan-qo'yasan, uxlabman-qolibman** kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi **qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-barobar** kabi so'z shakli chiziqcha bilan yoziladi (lekin **oppoq** so'zi qo'shib yoziladi).

53. So'zning **-ma, ba-** yordamida birlashgan qismi chiziqcha bilan yoziladi: **ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam** kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday so'z qo'shib yoziladi: **ro'baro', darbadar** kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'z asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: **unter-ofitser, kilovatt-soat** kabi.

55. **-chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-ey)** yuklamasi chiziqcha bilan yoziladi: **sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'g'lim-ey, keldi-ey** kabi. Ammo **-mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina, -qina)**

yuklamasi o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: **keliboq, o'ziyoq, ko'rganov, ko'rdiyov, mengina, qo'shiqqina** kabi.

56. Tartib son arab raqami bilan yozilsa, **-nchi** qo'shimchasi o'rniga chiziqcha (-) qo'yiladi: **7- sinf, 5-„A“ sinfi, 3-, 7-, 8- sinf o'quvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentabri** kabi. Tartib sonni ko'rsatuvchi rim raqamidan keyin chiziqcha yozilmaydi: **XX asr, X sinf** kabi.

3.5. Ajratib yozish.

57. Qo'shma fe'lning qismi ajratib yoziladi: **sarf qil, ta'sir et, tamom bo'l, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma** kabi.

58. Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'l mustaqil fe'ldan ajratib yoziladi: **aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish** kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qism qo'shib yoziladi: **aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)** kabi.

59. Ko'makchi ajratib yoziladi: **shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo'yi** kabi. Lekin bilan ko'makchisining **-la** shakli, **uchun** ko'makchisining **-chun** shakli chiziqcha bilan yoziladi: **sen-la, sen-chun** kabi.

60. **Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha** so'zi o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: **hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa** kabi. Lekin **birpas, biroz, birato'la, birvarakayiga, birmuncha, buyon** so'zi qo'shib yoziladi. Shuningdek, **qay** so'zi **yoq, yer** so'zi bilan ishlatilganda bir **y** tovushi tushsa, bu so'z qo'shib yoziladi: **qayoqqa, qayerda** kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan **to'q, jiqqa, tim, liq, lang, och** kabi so'z ajratib yoziladi: **to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq** kabi.

62. Murakkab son qismi ajratib yoziladi: **o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi** kabi.

63. **Yildan yilga, tomdan tomga** kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikma ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi **ko'pdan ko'p, tekından tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi** kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikma ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga **i** shaklida, unli bilan tugagan so'zga **yi** shaklida qo'shiladi: **dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol** kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'z, shuningdek, qismidan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'z qo'shib yoziladi: **gulbeor (guli beor), dardisar** kabi.

3.6. Bosh harf imlosi.

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: **Dilbar, O'rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat**

Shuhrat o'g'li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So'fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat, Yelpig'ichxon, Salomjon Alikov kabi.

67. Joy nomi bosh harf bilan boshlanadi: **Andijon, Yangiyo'l** (shaharlar), **Naymancha, Buloqboshi** (qishloq), **Bodomzor, Chig'atoy** (mahallalar), **Zavraq** (dara), **Yorqoq** (yaylov), **Qoratog', Pomir** (tog'), **Oqtepa, Uchtepa** (tepa), **Zarafshon, Sirdaryo** (daryo), **Yoyilma** (kanal); **Turkiya, Hindiston** (mamlakat) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: **Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum** kabi.

68. Yulduz va sayyora, boshqa xil osmon jismining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: **Hulkar, Qavs, Mirrix** (yulduz va sayyoralar nomi), **Tinchlik dengizi** (Oydagi relyef nomi) kabi. **Yer, quyosh, oy** turdosh otlari sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: **Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida aylanadi**.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonasiga, adabiyot va san'at asariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotiga, shuningdek, transport vositasi, sport inshootiga qo'yilgan nom bosh harf bilan boshlanadi: **"Tong"** (mehmonxona), **„Saodat“** (firma), **„Navro'z“** (xayriya jamg'armasi), **„Kamalak“** (matbaa birlashmasi), **„G'uncha“** (bog'cha), **„Botanika“** (sanatoriy), **„Paxtakor“** (stadion), **„Qutlug' qon“** (roman), **„Dilorom“** (opera), **„Tanovar“** (kuy), **„Ozodlik“** (haykal), **„Jasorat“** (yodgorlik), **„Sino“** (sovutgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayram nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: **Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami** kabi.

71. Davlat, davlat oliy tashkiloti va mansabining, xalqaro tashkilot nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: **O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi** kabi.

Boshqa tarkibli nomda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: **Bosh vazirning o'rinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi** kabi.

Vazirlik va idora, korxonalar va tashkilot nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: **Sog'liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo'mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti** kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: **„O'zbekiston Qahramoni“** (unvon), **„Oltin Yulduz“** (medal). Boshqa mukofot, faxriy unvon, nishon nomidagi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: **„Sog'lom avlod uchun“** (orden), **„O'zbekistonda**

xizmat ko'rsatgan fan arbobi" (faxriy unvon), „Matbaa a'lochisi" (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: **Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim** (O.Yoq.).

Eslatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi (agar u atoqli ot bo'lmasa) kichik harf bilan yoziladi: „**Bu men**", – **qo'rqibgina javob berdi ko'laga** (O.Yo-q.);

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismi chiqarilganda bunday qism oldidan chiziq qo'yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi:

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalani:

– mazkur ishni ko'rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;

– ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga oid boshqa material to'g'ri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;

3) gapning qismlari qavslari raqam yoki qavslari harf qo'yib sanalsa, bunday qism ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) umumturkiy so'z; 2) o'zbekcha so'z; 3) tojik tilidan kirgan so'z; 4) arab tilidan kirgan so'z; 5) rus tilidan kirgan so'z („O'zbek tili" darsligidan).

74. Tarkibli normning bosh harfidan iborat qisqartma, atoqli ot bo'lmagan ba'zi birikmaning qisqartmasi bosh harf bilan yoziladi: **AQSH (Amerika Qo'shma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi)** kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: **ToshDTU** (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

3.7. Ko'chirish qoidasi.

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: **to'q-son, si-fatli, sifat-li, pax-takor, paxta-kor** kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: **va'-da, ma'-rifat, mash'-al, in'-om** kabi.

76. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: **a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, eshik-dan** kabi;

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: **mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa** kabi.

77. O'zlashma so'zning bo'g'ini chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: **diagramma, mono-grafiya** kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: **silin-drik** kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi (**sh, ch, ng**) birgalikda ko'chiriladi: **pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiqchi, si-ngil, de-ngiz** kabi.

79. Bosh harfdan yoki bo'g'inga teng qism va bosh harfdan iborat qisqartma, shuningdek, ko'p xonali raqam satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: **AQSH, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX** kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: **5-, „A“ sinf, V „B“ guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm** kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomi ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: **„Navro'z-92“** (festival), **„O'qituvchi-91“** (ko'rik-tanlov), **„Andijon-9“**, **„Termiz-16“** (g'ozna navi), **„Boing-767“** (samolyot), **„Foton-774“** (televizor) kabi.

82. **A.J.Jabborov, A.D.Abduvaliyev** kabida ism va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartma familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, **v.b.** (**va boshqalar**), **sh.k.** (**shu kabilar**) singari harfiy qisqartma ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. "Imlo qoidalari" tarkibi haqida gapiring. 2. Asos va qo'shimcha imlosi haqida so'zlang. 3. Qo'shib yozishga misollar keltiring. 4. Ajratib yozishga misollar keltiring. 5. Chiziqcha bilan yozish haqida so'zlang. 6. Bo'g'in ko'chirish qoidalari qanday? 7. Bosh harf imlosi haqida gapiring.

Topshiriq

1. Berilgan so'zdagi xatoni tuzating.

o'rini, qorini, buruni, o'g'ili, bo'yini, ko'ngili qayiril, ayiril, ikkirov, yetti orzuyim, orzuying, orzuyi, parvoing, obro'yim, obro'ying, obro'yimiz, obro'ingiz, avzosi, mavzui, darvozavon, masxaravoz, amakibachcha, xolabachcha, ishta, mistan, ketti, kelmadi. shovilla, lovilla, gurilla, tikdir, kesdir, tokga, yo'lakgacha, ko'nikgach, zerikguncha, to'kgani, kechikgudek, bukgan, ekgin, kichikgina chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, barkka, pedagogka, buqqa, siqquncha, qabul xona, tabrik noma, beda poya, omma bop, xush xabar, ham suhbat, orom baxsh, kam quvvat, bug'doy rang, umum xalq, sovuq mijoz, dev sifat, suv talab, pir-pirak karnay-gul,

qo'zi qorin, ot quloq, oy bolta, dev qomat, sher yurak, bodom qovoq, qirg'iy ko'z, ola qarg'a, qizil ishton, achchiq tosh, ming oyoq, kir sovun, qiyma taxta, tok qaychi, osh rayhon. ko'z oynak, mol qo'ra, nos qovoq, tog' olcha, cho'l yalpiz, suv ilon, qashqar gul, kir yuvdi, kelin-tushdi, qor yog'di, Ur to'qmoq. Ochil dasturxon, ming boshi, so'z boshi, olma qoqi. Yangi yo'l, To'rtko'l, Mirza obod, Xalq obod, O'rtaosiyo, Ko'hnaurganch, O'rtachirchiq, qop qop, ming ming, bitta bitta, baland baland. chopa chopa, ishlay ishlay, yaqin yaqinlargacha, hamma hammasi, uy uyiga, ich ichidan, baxt saodatli, xayr xo'shlashmoq. do'stu dushman. kechayu kunduz. kechakunduz, yozdi oldi, borasan qo'yasan. uxlabman qolibman, qipqizil, yamyashil, dum dumaloq, kuppa kunduzi, to'ppa to'g'ri, babbarobar, ko'cha-mako'cha, rangba-rang. damba-dam, ro'-baro', dar-badar, senchi, boraylikchi, sena, kutamana, bolaya. mingtaya, keldiku, kelganu, yaxshiyu, yaxshida, qo'ye, yashange, o'g'limey, keldiey, keliboq, o'ziyoq, ko'rgan-ov, ko'rdi-yov, mengina, qo'shiqqina, 7 sinf. 5 „A“ sinfi, 3, 7, 8 sinf o'quvchilari, 60 yillar, 1991 yilning 1 sentabri, sarfqil. ta'sir-et, tamombo'l, sotibol, olibkel, olibchiq, miqetma, hammavaqt, harkim, hechqaysi, qaykuni, shuyoqdan, o'shayoqqa bir pas, bir oz, bira to'la, bir varakayiga, bir muncha, bu yon, to'qqizil, jiqqaho'l, timqora, liqto'la, langochiq, ochsariq, ko'pdan-ko'p, tekidan-tekini, yangidan-yangi, ochiqdan-ochiq, qizigandan-qizidi, O'zbekiston respublikasi, Rossiya federatsiyasi, Misr arab Respublikasi, O'zbekiston respublikasi prezidenti, O'zbekiston respublikasi Oliy majlisining raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining raisi, Birlashgan millatlar tashkiloti, Jahon tinchlik kengashi, Bosh Vazirning O'rinbosari, Mudofaa Vaziri, Yozuvchilar Uyushmasi, O'zbekiston Milliy Tiklanish Demokratik Partiyasi, Sog'liqni Saqlash Vazirligi, Fan va Texnika Davlat Qo'mitasi, Fanlar Akademiyasi, Tilshunoslik Instituti

2. Xatoni qaysi qoida asosida tuzatganligingizni qavs ichida bering.

10- DARS LUG'AVIY VA GRAMMATIK MA'NO

Leksikologiya grekcha **lexis** – “so'z”, **logos** – “ta'limot” so'zidan olingan bo'lib, “so'z haqida so'z”, “so'z haqida ta'limot” demakdir. Anglashiladiki, leksikologiya –tilning so'z boyligi, lug'at tarkibi, so'zning lug'aviy ma'nosi, so'z ma'nosining o'zgarishi, ya'ni kengayishi, torayishi va ko'chishi, so'zning shakli va ma'no munosabati, qo'llanish davri va doirasiga ko'ra turini o'rganuvchi va o'rgatuvchi soha.

Leksikologiya semasiologiya, frazeologiya, etimologiya, leksika kabi sohani o'z ichiga oladi.

1. Semasiologiya so'zni ma'no jihatdan o'rganadi. So'zning ma'no turi, lug'aviy va grammatik ma'no, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik, o'z va ko'chma ma'no kabilar tadqiq qilinadi.

2. Frazeologiya ibora va uning ma'no tarkibi, turi kabi bilan shug'ullanadi.

3. Etimologiya so'zning kelib chiqishi masalasi bilan mashg'ul bo'ladi. Yasama, qo'shma va xorijiy tildan o'zlashtirilgan so'z bilan ham qiziqadi. Etimologiya so'zning har ikki tomoni, ya'ni shakli va ma'nosini hisobga oladi.

4. Leksika tildagi so'zning lug'at tarkibini – o'z va o'zlashgan qatlam, faol va nofaol so'z, so'zning qo'llanish davri va doirasiga ko'ra turini ham o'rganadi. Bundan tashqari, leksikologiya onomasiologiya, toponimika, onomastika kabi bo'limni ham o'z ichiga oladi. Bu bilan, ko'pincha, tilshunoslik mutaxassisi shug'ullanadi.

Leksikologiya tilshunoslikning boshqa bo'limlari bilan bevosita bog'langan. Tovush bo'lmasa, so'z bo'lmaydi. Bu leksikologiyaning fonetikaga aloqasini ko'rsatadi. So'z bo'lmasa, grammatikaning ham bo'lishi mumkin emas. Bu leksikologiya va morfologiya aloqasiga dalil.

So'zni nutqda maqsadga muvofiq qo'llash nazarda tutilsa, leksikologiya uslubiyat bilan ham bog'lanadi. Demak, leksikologiya tilning barcha bo'limi bilan uzviy aloqador.

So'z va ma'no. Leksikologiyaning o'rganish manbai, ya'ni obyekt bo'lgan so'zni tushuncha va ma'nosiz tasavvur qilib bo'lmaydi. So'z tovush orqali idrok qilinishi va ma'no anglatishi bilan birga tushuncha ifodalash xususiyatiga ham ega. **Chunki tushuncha narsa va predmet, voqea va hodisani muhim belgisi asosida boshqa barcha narsa va predmet, voqea va hodisadan ajratadigan fikr shakli.** U ana shu narsa va hodisa, uning xususiyati orasidagi ma'lum bog'lanishni ongda aks ettiradi. Kishining fikrlashi tushuncha asosida vujudga keladi. Shu ma'noda, so'z - tushunchaning tildagi ifodasi. So'z orqali predmet va hodisa bir-biriga qiyos qilinadi va shu yo'l bilan uning umumiy va xususiy belgisi ajratiladi.

Masalan, hozirgi o'zbek tilida **daraxt** so'zi umuman daraxt haqidagi tushunchani bildiradi. Ayni zamonda bu so'z mevali va mevasiz daraxtni, mevali daraxtdan olma, o'rik, shaftolini, shaftolidan chillaki shaftoli yoki anjir shaftoli kabi tushunchani ham ifodalashi mumkin. Misoldan ko'rinadiki, tushuncha doirasi qanchalik kengaygan sari, predmet haqidagi tasavvur ham kengayib boradi, shu predmetni anglatgan so'z ma'nosida ham kengayish yuz beradi.

So'z ma'nosi nima?

Narsa va predmet, voqea va hodisa yoki ular orasidagi munosabatning soʻzda aks etishi soʻzning maʼnosi deyiladi. Boshqacha aytganda, u soʻzning borliqdagi narsa va hodisa (narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat) ni bildirishi, nimaningdir atamasi, nomi boʻlishidir.

Odatda, predmet yo hodisaga duch kelinganda dastlab u tanish predmet bilan qiyoslanadi va shu asosda yangi predmet yoki hodisaning biror muhim belgisi (xususiyati) ajratiladi. Ana shu muhim belgi narsa va predmetga nom berish uchun asos boʻladi, bu nom soʻzning maʼnosini tashkil qiladi. Buni, ayniqsa, tildagi barcha yasama soʻzda yaqqol koʻrish mumkin: **ishchi** – “ishlaydigan”, **tomchi** – “tomadigan”, **guliston** – “gul oʻsadigan”, **qumtepa** – “qum uyumi” kabi.

Soʻz gapdagi vazifasini grammatik shakllanganda roʻyobga chiqaradi. **Biz litseyda oʻqiyimiz** gapi grammatik shaklsiz (**Biz, litsey, oʻqi**) holida fikr ifodalay olmaydi.

Demak, soʻzning mohiyatini tushunmoq uchun uning fonetik, semantik, grammatik tomoniga eʼtibor berish kerak.

Yuqoridagi fikrdan kelib chiqib, soʻzga quyidagicha taʼrif beriladi: **tugal shakllangan maʼlum maʼno bilan bogʻlangan tovush yoki tovush birikmasidan iborat til birligi soʻz sanaladi.**¹³

Soʻzning maʼnosi murakkab boʻlib, uning bir necha tipi mavjud. Eng avvalo, maʼnoning lugʻaviy (leksik), grammatik va qoʻshimcha maʼno turini farqlash kerak.

Soʻzning borliqdagi qanday narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat holatni bildirishi uning lugʻaviy (leksik), yaʼni atash maʼnosi deyiladi. Masalan: **non** – “oziq-ovqat”, **keldi** – “harakat”. Soʻzning leksik maʼnosi uning oʻzak, negizida boʻladi. Baʼzi bir soʻzda lugʻaviy maʼno boʻlmaydi: **lekin, bilan, va, ammo, uchun, sari** kabi. Faqat mustaqil soʻzgina atash maʼnosiga ega boʻladi. Olmosh bundan mustasno. U oʻzi almashtiradigan mustaqil soʻzning atash maʼnosiga ishora qiladi.

Grammatik maʼno. Soʻzning biror soʻz turkumiga xos belgisi, soʻz birikmasi va gapdagi vazifasini koʻrsatuvchi xususiyati grammatik maʼno deyiladi. Masalan, biror soʻz ot turkumiga, uning turdosh, aniq, yakka turiga mansub, biror kelishikda va maʼlum bir egalik qoʻshimchasini olgan, shuningdek, soʻz birikmasida ergash soʻz, gapda toʻldiruvchi boʻlib kelgan. Sanalgan xususiyatning barchasi ot turkumiga mansub bu soʻzning grammatik maʼnosidir. Demak, soʻzning morfologik va sintaktik xususiyati uning grammatik maʼnosini tashkil etadi.

Grammatik maʼno juda koʻp soʻz uchun bir xil, yaʼni umumiy boʻladi. Shuning uchun uni umumiy maʼno deyishadi. Bir xil grammatik maʼnoli soʻz juda koʻp. Lugʻaviy maʼno esa har bir soʻzda alohida.

Soʻz va leksema. Soʻz va leksema farqlanadi. Soʻzning gap tarkibidan tashqaridagi, grammatik qoʻshimchasiz, alohida olingan koʻrinishi **leksema** deyiladi. Masalan, **kitob, oʻqi, qizil, bir, koʻp, holbuki**. Bular gap tarkibiga kirsam, soʻzga aylanadi: **Kitob qiziqarli ekan. Oʻqib chiqmoq boʻldi odatim. Bir gapirib oʻn kuladi. Holbuki orzulardan judo ham boʻlganim yoʻq.** Leksemaning har bir soʻz birikmasi, har bir gap tarkibidagi koʻrinishi alohida soʻzdir. Masalan, tilimizda bitta **kitob** leksemasi bor. Lekin uning har bir soʻz birikmasi yoki gapdagi koʻrinishi alohida soʻzdir. Shuning uchun tilimizda sanoqli leksema bor, soʻzning miqdori esa cheksiz.

Lugʻat leksemani tavsiflaydi, soʻzni emas. Aks holda **kitobni, oʻqidim, qizilroq** soʻzi ham lugʻatda berilar edi. Oʻzbek tilining 2 tomli izohli lugʻatida 60 ming leksema tavsiflangan.

Qoʻshimcha maʼno. Soʻzning lugʻaviy maʼnosiga qoʻshimcha tarzda kishining his-tuygʻu, kayfiyati, turli munosabati va soʻzning turli xil uslubda qoʻllana olishini ifodalovchi maʼno soʻzning **qoʻshimcha maʼnosi** deyiladi. Masalan: **yuz, aft, chehra** sinonimik qatorida atash maʼnosi bitta, qoʻshimcha maʼno har xil. **Yuz** soʻzidagi “betaraf”, **aft** soʻzidagi “salbiy”, **chehra** soʻzidagi “ijobiy” maʼno qirrasini - qoʻshimcha maʼno.

Qoʻshimcha maʼno asosan ikki xil:

a) hissiy maʼno (emotsional-ekspressiv);

b) uslubiy maʼno (stilistik).

Hissiy maʼno ham oʻz navbatida soʻzlovchining qanday munosabatini koʻrsatishiga koʻra ikki xil:

a) ijobiy;

b) salbiy.

Masalan, **chehra** soʻzi yuzni ijobiy maʼno bilan ifodalaydi. **Turq** soʻzi esa salbiy munosabatni ifodalaydi.

Maʼno qirrasining yuqori, ortiqcha ekanligini bildiruvchi maʼno ham mavjud. Masalan, **kerak, lozim, shart, darkor** sinonimik qatorida **kerakka** nisbatan **lozimning, lozimdan** koʻra **shartning** maʼnosi kuchli ekanligini anglash qiyin emas. Bu – uslubiy maʼno. Uslubiy maʼno soʻzning nutq uslubidan biriga mansubligini koʻrsatuvchi, uni nutq uslubiga koʻra tavsiflovchi xususiyati. Masalan, **bashar, hur** soʻzi faqat badiiy uslubga xos. **Lozim** soʻzi ilmiy, **darkor** soʻzi badiiy uslubga xos, **kerak, shart** soʻzi – uslubiy betaraf. Uslubiy betaraf soʻzni har qanday nutq vaziyatida ishlatish mumkin. Uslubiy xoslangan soʻz maʼlum bir uslubda qoʻllanadi.

Barcha soʻz qoʻshimcha maʼnoga ega boʻlavermaydi. Qoʻshimcha maʼno soʻzning maʼno tarkibida boʻlishi ham, boʻlmasligi ham mumkin. Masalan, **novcha** soʻzining atash maʼnosi – “baland boʻyli”, qoʻshimcha maʼnosi esa yoʻq. **Naynov** soʻzida leksik maʼno bilan birga salbiy munosabat ham mavjud.

Demak, faqat atash ma'nosiga ega va uslubiy xoslanmagan so'z xolis (neytral) so'z deyiladi.

Qo'shimcha ma'no so'zdagi kabi leksemada bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin.

Yuqoridagi fikrdan bir so'zda qanday ma'no bo'lishi mumkinligini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

a) lug'aviy ma'no + grammatik ma'no + qo'shimcha ma'no: **bashara, chehra, hur, sevgi, naynov** kabi;

b) lug'aviy ma'no + grammatik ma'no: **kitob, stul, odam, ozod**;

d) grammatik ma'no + qo'shimcha ma'no: **darkor, -chun, -la, lek, yoxud**;

e) faqat grammatik ma'no: **va, bilan, ammo, uchun** kabi.

Demak, leksik (atash) va qo'shimcha ma'no har qanday so'zda bo'lmasligi ham mumkin, lekin grammatik ma'no har bir so'zda mavjud.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Leksikologiya so'zining ma'nosi nima?* 2. *So'z nima?* 3. *Leksema nima?* 4. *Tushuncha nima?* 5. *Ma'no deganda nimani tushunasiz?* 6. *Lug'aviy ma'no haqida gapiring.* 7. *Grammatik ma'no qanday ma'no?* 8. *Umumiy ma'no haqida gapiring.* 9. *Xususiy ma'no haqida gapiring.* 10. *Qo'shimcha ma'no haqida gapiring.* 11. *Hissiy ma'no nima?* 12. *Uslubiy ma'no nima?*

BIR MA'NOLILIK VA KO'P MA'NOLILIK. SO'Z MA'NOSI TARAQQIYOTI

Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik. Leksema bir ma'noli va ko'p ma'noli bo'lishi mumkin. **O'n, Qarshi, telefon** so'zi bir ma'noni bildirganligi uchun bir ma'noli so'z deyiladi. Bir ma'noli so'z **monosemantik** so'z ham deb yuritiladi. Nutq jarayonida birdan ortiq ma'no bildiradigan so'z ko'p ma'noli so'z deyiladi. Masalan, **kitob** so'zi ko'p ma'noli so'z: 1) "varaqdan tashkil topgan va muqovalangan, bosma yoki qo'lyozma holidagi o'quv quroli"; 2) "katta hajmli asarning qismi, bolimi". Yoki **qo'zichoq** so'zi "qo'yning bolasi" va "aziz farzand" ma'nosiga ega.

Tildagi so'zning ancha qismi ko'p ma'noli, chunki kishi o'zining kundalik hayotida yangi paydo bo'lgan tushunchaning har biri uchun alohida-alohida so'z qo'llayveradigan bo'lsa, uning soni o'ta ko'payib ketib, xotirada saqlash mumkin bo'lmay qoladi. Natijada tildan foydalanish ham qiyinlashib, u sekin-asta yaroqsiz holga kelib qoladi.

Har qaysi tilda sanoqli til birligining turli xil birikuvidan cheksiz tushuncha va fikrni ifodalashga harakat qilinadi. Ana shunday harakat tufayli tilda ilgari

mavjud bo'lgan so'zga yangi-yangi ma'no yuklanadi. Natijada ko'p ma'noli so'z hosil bo'ladi. Masalan, **tosh** so'zi dastlab «suv ta'sir qilmaydigan qattiq yoki mo'rt holdagi tabiiy jins» ma'nosiga ega bo'lgan: **Yo'lda tosh yetibdi**. Keyinchalik so'zdagi «qattiqlik» ma'no qirrasini faollashib, "g'am ham yemira olmaydigan" ma'nosini vujudga kelgan: **Tosh ekan boshim**.

Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'z ko'p ma'noli yoki polisemantik so'z, ko'p ma'nolilik hodisasi esa **polisemiya** deyiladi. **Polisemiya** grekcha **poli** «ko'p», **semio** «ma'no» so'zidan olingan bo'lib, ko'p ma'noli demakdir. Polisemiya monosemiya (grekcha **mono** bir, **semio** ma'no)ga zidlanadi.

Qo'shimcha (hissiy va uslubiy) ma'no so'zni ko'p ma'noli qila olmaydi. Chunki u o'zi alohida tushunchani ifodalamaydi, balki tushunchaga biror qo'shimcha ma'no orttiradi. Ko'p ma'nolilikka birinchi anglatgan tushuncha va tasavvurdan tashqari boshqasini anglatish asos qilib olinadi.

Ko'p ma'noli so'z qancha ma'noni bildirmasin, baribir o'sha predmet, hodisa, harakat orasida aloqa, umumiy belgi mavjud bo'lishi shart. Masalan, **bel** so'zi uch predmetni anglatadi, ammo ular orasidagi o'xshashlikka asoslangan umumiy ("o'rta qism") belgisi mavjudligi bir-biri bilan bog'lab turadi. Solishtiring: **1) Avazxon olmos po'latni beliga boylab, otning beliga mindi; 2) Ezilib ketadi tog'larning beli**.

Ko'p ma'noli so'zda ma'no qancha bo'lsa ham, u bir so'z hisoblanaveradi. Ko'chma ma'no nutq tarkibida boshqa so'z bilan bog'langanda namoyon bo'ladi, so'z nutq tarkibidan chiqarilganda o'z ma'nosi qoladi. Masalan, **tosh** so'zi nutq qurshovidan ajratib olinsa, «suv ta'sir qilmaydigan qattiq yoki mo'rt holdagi tabiiy jins» ma'nosini anglatadi.

Har qanday ko'p ma'noli so'z gapning ichida faqat bir ma'noni anglatadi. Chunki bunda so'zlovchi bir ma'noni nazarda tutadi va gapdagi qo'shni so'z ham boshqa ma'noni yuzaga chiqarmaydi.

Bir ma'noli so'z tilda kam va ilmiy, biror soha, kasb-hunar atamasini, shuningdek, yangi paydo bo'lgan so'zni o'z ichiga oladi. Yangi so'z (neologizm) ham davr o'tishi bilan ko'p ma'noni anglatishi mumkin. Masalan, **hakker** so'zi neologizm bo'lib, "kompyuter programmasi buzuvchisi" ma'nosiga ega. U ayni paytda "umuman buzg'unchi" ma'nosini ham anglatmoqda.

Ko'p ma'noli so'zning ma'nosini bilish va undan nutq jarayonida o'rinni foydalanish nutqning ta'sirchan, ifodali bo'lishiga yordam beradi.

So'z ma'nosi taraqqiyoti. Tildagi har qanday so'z paydo bo'lgan paytda bir ma'noni, keyinchalik esa ko'p ma'noni anglatib qolishi mumkin. Ba'zan buning aksi yuz beradi. Demak, so'z ma'nosi doimiy taraqqiyotda bo'ladi, o'zgarib turadi. **Vatan** so'zi dastlab "tug'ilgan joy" ma'nosini anglatgan. Bugungi kunda u respublika, davlat ma'nosini ham bildiradi. Bunday holni hozirgi o'zbek

tilidagi **burchak, kecha, yutuq, boshlang'ich** kabi qator so'zda ham ko'rish mumkin. Shuningdek, qarindoshlik bildiruvchi **ota, ona, xola, amaki** kabi so'zning keng ma'noda hurmat ifodalovchi sifatida qo'llanishi ham ma'no kengayishiga misol bo'ladi. Shuningdek, atoqli otning turdosh otga o'tishi ma'no kengayishidir: **Amper – amper, Rentgen – rentgen** kabi.

Davr o'tishi bilan ko'p ma'noni bildiruvchi so'zning ma'nosi kamayishi mumkin. Masalan, **ichkari** so'zi avval "biror narsa yoki binoning ichki qismi"ni ham, "biron kishining xotin-qizi" ma'nosini ham bildirgan. Lekin hozir "bino yoki narsaning ichki qismi"ni bildiradi, xolos. **Kiyik** so'zi ilgari barcha yirtqich hayvonga nisbatan ishlatilgan bo'lsa, hozir faqat ohuni, **pivo** so'zi avval ichimlikning har qanday turini bildirgan bo'lsa, hozir esa faqat bir turini ifodalaydi.

Turdosh otning atoqli otga ko'chishi ham ma'no torayishiga olib keladi: **po'lat – Po'lat, bolta – Bolta, kumush – Kumush, bahor – Bahor** kabi.

So'z bir necha ma'noni bildirar ekan, uning birinchi va keyinchalik anglatgan ma'nosini farqlash kerak. Shu nuqtayi nazardan ma'noning ikki xili mavjud:

- a) o'z (bosh) ma'no;
- b) ko'chma (hosila) ma'no.

O'z ma'no atamasi darslikda turli sinonimiga ega: **bosh ma'no, denotativ ma'no, asos ma'no, to'g'ri ma'no, genetik ma'no** va hokazo. **So'zning predmet, voqea-hodisa haqidagi dastlabgi, real, nutqdan tashqarida anglatgan ma'nosi o'z ma'no deyiladi.** Masalan: **ko'z** – "ko'rish a'zosi", paxta – "oq mayin tola beruvchi o'simlik", **to'qimoq** – "gazmol yoki buyum yasamoq, tayyorlamoq" kabi.

So'zning o'z ma'nosidan tashqari, o'xshatish, mubolag'a, kinoya kabi usul bilan boshqa ma'noda qo'llanishi natijasida ko'chma ma'no hosil bo'ladi: **ko'z** – 1) "yog'ochning qavariq joyi"; 2) "uzukning yaltiroq dumaloq qismi"; **to'qimoq** – "yo'q yerdan o'ylab chiqarmoq" kabi. Ko'chma ma'no ham o'z ma'no kabi har xil manbada turlicha atalgan: **yasama ma'no, hosila ma'no, erkin ma'no** va hokazo.

Ko'chma ma'no gap tarkibidagi boshqa so'z yordamida anglashiladi. Masalan, **U bu gaplarni o'zi to'qigan** jumlasidagi **to'qimoq** so'zining "yo'q yerdan o'ylab chiqarmoq" ma'nosi undagi **gaplarni** so'zi yordamida anglashiladi. **Derazaning ko'zi sindi** gapidagi **ko'z** so'zining "shisha" ma'nosi **deraza** va **sindi** so'zi yordamida yuzaga chiqmoqda.

Bir so'zda o'nlab ko'chma ma'no bo'lishi mumkin. So'zning ko'chma ma'nosi faqat matn orqali, gapdagina aniqlanadi.

Aytilganidek, o'z va ko'chma ma'no deganda qo'shimcha ma'noni tushunmaslik kerak. Bir so'zning o'z va ko'chma ma'nosining alohida-alohida

qo'shimcha ma'nosi bo'lishi mumkin. Masalan, yuqorida aytib o'tilgan **to'qimoq** so'zining o'z ma'nosida (gazmol to'qimoq) qo'shimcha ma'no yo'q, lekin ko'chma ma'nosida esa salbiy ma'no borligini anglash qiyin emas.

So'zning ko'chma ma'nosi – til taraqqiyoti mahsuli. Har qanday so'z vaqt o'tishi bilan ko'chma ma'noli bo'lib keta oladimi? Ko'chma ma'no qanday hosil bo'ladi?

Borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi sifatida ham qo'llanadi. Bunday vaqtda bitta so'z bir necha narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi sifatida xizmat qiladi. Masalan, **burun** so'zi «tirik organizmning yuz qismida bo'rtib chiqqan nafas olish a'zosi» ma'nosini ifodalash bilan birga «Yerning dengiz yoki okean tomon bo'rtib chiqqan qismi» ma'nosini ham ifodalaydi. Bunda narsa orasidagi tashqi o'xshashlik (yuzdan bo'rtib chiqqan burun bilan yer qirg'og'ining dengiz yoki okeanga qarab bo'rtib chiqishi o'rtasidagi o'xshashlik) birining nomini ikkinchisi o'rnida qo'llashga asos bo'lgan.

Ma'no ko'chishining nima asosda yuzaga kelishiga ko'ra 5 turi bor:

- 1) **metafora**;
- 2) **metonimiya**;
- 3) **sinekdoxa**;
- 4) **vazifadoshlik**;
- 5) **kinoya**.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qanday so'z bir ma'noli (monosemantik) so'z? 2. Qanday so'z ko'p ma'noli (polisemantik) so'z? 3. Ko'p ma'noli so'z ma'nosidagi umumiylikni tushuntiring. 4. Ma'no kengayishi nima? 5. Ma'no torayishi nima? 6. Ma'no ko'chishi nima? 7. O'z(bosh) ma'no qanday ma'no? 8. Ko'chma ma'no nima?

Topshiriq

*Bilish zarur bo'lgan tushuncha bo'yicha savol-javobga tayyorlaning.
Matnni diqqat bilan o'qing.*

I. Tilshunoslik tarixida tillarni «katta-kichik»ka, «boy-kambag'al»ga, «nafis-qo'pol»ga ajratib, bir-biriga qarshi qo'yuvchi «olim»lar ham topiladi. Alisher Navoiy bunday noto'g'ri qarashlarga zarba berib, o'zining «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida fors va o'zbek tillarini qiyoslab, ularning har biri ham o'zicha boy va rango-rang, nozik va she'r yozishda maqbul ekanligini ko'rsatib bergan edi. (A.Abd.)

II. ...Tokchada yongen shamning shu'lasi va qiya ochiq darichadan tushgan oy nuri gilamlarning gullari ustida jivillab, xayoliy, mayin manzaralar, o'yinlar

yasar, o'qtin-o'qtin esgan shabada sham yolqinini lipillatar, pastgina kursi ustida ochiq turgan qalin, katta kitobning shoir chalayotgan kuyning sehriga berilganday jimgina tinar edi... (Oyb.)

III. Hofiz Ko'ykiyni Bog'i Nurafshonning kunchiqar tarafidagi xos hujralardan biriga joylashtirdilar. Jazirama issiq va qabul tashvishlari uni qattiq charchatgan edi, tonggacha dong qotib uxladi. Peshin namozidan so'ng, umrida ilk daf'a ko'rib turgani – notanish anvoyi gullar yal-yal yongan salqin xiyobonda jannatoshiyon qushlarning hur navolarini zavq-shavqqa to'lib tinglaganicha, ohista kezib chiqdi. (X.Sul.)

3. Matndagi so'zni 4 guruhga ajratib yozing:

- a) lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'z;
- b) lug'aviy, grammatik va qo'shimcha ma'no anglatuvchi so'z;
- d) grammatik va qo'shimcha ma'no anglatuvchi so'z;
- e) faqat grammatik ma'no anglatuvchi so'z.

Guruhlarni o'zingiz topgan boshqa o'xshash birliklar bilan boyiting.

4. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zni to'rt guruhga ajrating:

- a) narsa/shaxs bildiruvchi so'z;
- b) harakat bildiruvchi so'z;
- d) miqdor bildiruvchi so'z;
- e) belgi bildiruvchi so'z;

5. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zni nechta ma'no anglatishiga ko'ra ikki guruhga ajrating:

- a) bir ma'noli so'z;
- b) ko'p ma'noli so'z.

6. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zni ma'no o'zgarishiga ko'ra 2 guruhga ajrating:

- a) ma'nosi o'zgargan (ko'chgan) so'z;
- b) ma'nosi o'zgarmagan so'z;

7. Ma'nosi o'zgargan so'zni ikki guruhga ajrating:

- a) ma'nosi kengaygan so'z;
- b) ma'nosi toraygan so'z.

11- DARS

KO'CHMA MA'NO HOSIL BO'LISH USULI

Metafora. Metafora so'zi yunoncha bo'lib, **metaphora** "ko'chirish", "ko'chirma" demakdir.

Biror predmet, belgi yoki harakatning boshqasiga tashqi o'xshashligi asosida ma'no ko'chishi metafora deyiladi. Bunda predmetning rangi, shakli, harakat-holati, xususiyati, o'rni va paytga munosabati jihatidan o'xshashligiga asoslaniladi. Masalan, choynakning jo'mragi odamning burniga, dengizning quruqlikka suqulib kirgan joyi odamning qo'llig'iga o'xshatiladi. Metafora ko'proq odam tana a'zosi nomiga (**bosh, yuz, burun, og'iz, quloq, til, oyoq**); kiyim qismiga (**etak, yoqa**); hayvon, parranda yoki hasharotning biror a'zosi nomi (**qanot, dum**) kabilarga o'xshatib hosil qilinadi. **Otlanmoq** ilgari "otga minib biron joyga borish" ma'nosida ishlatilgan (albatta, ot minganlik tasavvur qilingan), hozir xoh otda, xoh piyoda, xoh mashinada bo'lsin – "biror joyga jo'nash" ma'nosi tushuniladi. Bunda harakatning tashqi o'xshashligi mavjud.

Narsa va hodisa orasidagi o'xshashlik quyidagicha bo'lishi mumkin:

– shakliy o'xshashlik: **odamning qulog'i – qozonning qulog'i, qush uchdi – odam uchdi;**

– joylashish o'xshashligi: **itning dumi – samolyotning dumi, qo'shni odam – qo'shni dala;**

– mazmunan o'xshashlik: **tomdan yiqilmoq – imtihondan yiqilmoq, sovuq havo – sovuq xabar, qaynoq suv – qaynoq liniya. achchiq o't – achchiq sovuq, tomdan tushmoq – mansabdanda tushmoq, odam o'tirdi – fabrika o'tirdi, akkumulator o'tirdi.**

Metaforaga juda yaqin bir vosita o'xshatish bo'lib, ular yordamida shaxs-predmet bir-biriga yaqinlashtiriladi, qiyos qilinadi. Unda **-dek, -day, go'yo, yanglig', singari, xuddi** kabi o'xshatish vositasidan foydalaniladi: Bahor **kelinchakdek** yasanib keldi. Ulug'bek – **misoli oftob**.

Nutq jarayonida metaforadan o'rinli foydalanganda so'zlovchining badiiy-estetik qobiliyati namoyon bo'lib, nutq ta'sirchan, jozibali chiqadi.

Metonimiya. Metonimiya so'zi yunoncha **metonimia** – "yangi nom qo'yish", "nomni o'zgartirish", "qayta nomlash" demakdir. **Makon** va zamondagi **o'zaro bog'liqligi asosida bir narsa va hodisaning nomini ikkinchiga ko'chirish – metonimiya.** Metonimiyada biror predmet xususiyati yoki voqea-hodisaning nomini aytganda shunga o'zaro bog'liq bo'lgan ikkinchisi anglashiladi. Bunda o'xshashlik nazarda tutilmaydi. Boshqacha aytganda, ikkita bir-biriga bog'liq predmet, belgi, holatning birining nomi tejamkorlik natijasida tushiriladi. Masalan,

Fuzuliyni oldim qo'limga,

Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi (H.Olim.) gapida Fuzuliy va asar (**Fuzuliyning kitobini oldim qo'limga**) bir-biriga bog'liq bo'lib, tejash uchun **kitob** so'zi tushirib qoldirilgan. Natijada **Fuzuliy** so'zi shaxs ma'nosini emas, **kitob** so'ziga xos ma'noni ifodalagan.

Metonimiya turli ko'rinishda bo'ladi:

1) o'ringa munosabatiga ko'ra: **bir stakan** (suv) **ichdim**, **bir tarelka** (ovqat) **yodim**, **qishloq** uyquda;

2) vaqtga ko'ra: **o'nga** (yosh) **kirdim**, **yarim yillik** (imtihon) **topshirildi**;

3) muallif va asar orasidagi munosabatga ko'ra: **Pushkinni** (asar) **o'qidim** va hokazo.

Metonimiya asosidagi ko'chma ma'no – fikrni lo'nda va ta'sirchan bayon qilish vositasi.

Sinekdoxa. Sinekdoxa yunoncha **synecdoche** so'zidan olingan bo'lib, "birga anglash" demakdir. Qism bilan butun munosabati asosida ma'no ko'chirish sinekdoxa usulidir. Sinekdoxa metonimiyaning bir ko'rinishi deb ham yuritiladi. Ammo undan farqli ravishda sinekdoxada miqdoriy tavsifga asoslanadi. Masalan, **bosh**, **tuyoq** so'zi (ya'ni, qism) orqali hayvon (ya'ni, butun) tushuniladi. **Yurak**, **tirnoq** so'zi (ya'ni, qism) orqali odam (ya'ni, butun) anglashiladi. Sinekdoxada butun orqali qism ham anglashishi mumkin. Masalan, **Besh qo'l barobar emas** gapida **qo'l** (ya'ni butun) so'zi orqali **barmoq** so'zining ma'nosi anglashilmoqda. **Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan** (**Oyb.**) gapida qism (**tuyoq**) orqali butun (**mol**) ifodalanayotir.

Vazifadoshlik. Narsa va hodisa orasidagi vazifaviy o'xshashlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko'chirish vazifadoshlik asosida ma'no ko'chirish deyiladi.

Vazifaviy ko'chirish ham o'xshashlikka asoslanadi. Bu jihatdan u metaforaga yaqin turadi. Farq shundaki, vazifaviy ko'chirishda tashqi ko'rinish o'xshashligi emas, balki vazifa o'xshashligi hisobga olinadi. Masalan, qush tanasining uchish uchun xizmat qiladigan a'zosi **qanot** deb ataladi. O'xshash harakatni bajaruvchi samolyot qismi ham shunday nomlanadi. **Tugma** yaktakning oldini tugib yopuvchi bog'ich nomi bo'lgan. Hozir shu vazifani bajaradigan odatda aylana tutqich ham **tugma** deyiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi faqat ot turkumida uchraydi.

Kinoya. **So'zni teskari ma'noda ishlatish kinoya deyiladi**. Kinoyadagi so'z qo'shtirnoqqa olinadi:

Bizni «homiy»lardan himoya qilg'il,

Degan sharq xalqida piching – duo bor.

Xo'sh, janobi oliy, qaysi sho'rlik xalq

Sizning «himoyangizga» qolmish intizor. (G'.G'ul.)

Bu o'rinda homiy so'zi zolim, himoya so'zi zulm so'zi ma'nosida ishlatilgan.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Metafora haqida gapiring va misol keltiring.* 2. *Metonimiya haqida gapiring va misol keltiring.* 3. *Sinekdoxa haqida gapiring va misol keltiring.* 4. *Vazifadoshlik haqida gapiring va misol keltiring.* 5. *Kinoya haqida gapiring va misol keltiring.*

SO'ZNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATIGA KO'RA TURI. SINONIM

So'z ma'no munosabatiga ko'ra ma'nodosh, zid ma'noli, uyadosh, butun-bo'lak, tur-jins munosabatidagi so'zga, shakl munosabatiga ko'ra esa shakldosh va talaffuzdosh so'zga bo'linadi.

Sinonim. So'z ma'nosi asosida o'zaro turli munosabatda bo'ladi. Ba'zi so'zlar ma'nosi asosida o'zaro bir-biriga yaqin bo'lsa, ba'zisi bir-birini inkor qiladi. Ma'nosi bog'lanmasa-da, tashqi tomoni (aytilishi, yozilishi) bir xil bo'lgan so'z ham bor bo'lib, biri boshqasining mavjudligini eslatib turadi. Shunga ko'ra, sinonim, antonim, omonim va paronim ajratiladi.

Tilda bir so'z ko'p ma'noni anglatishi bilan birga, bir necha so'z bir tushunchani bildirishi ham mumkin. Masalan, **osmon, falak, ko'k, samo, gardun; yurak, qalb, dil, ko'ngil** kabi. **Bir tushunchani turli ma'noda ifodalaydigan so'z sinonim (ma'nodosh) deyiladi.** Ma'nodosh so'zning atash ma'nosi o'zaro qo'shimcha ma'nosi bilan farqlanadi. Masalan, **yuz, aft, bashara, chehra** so'zining atash ma'nosidagi hissiy va uslubiy bo'yoq farqli.

Sinonim grekcha **synonym** so'zidan olingan bo'lib, **syn** "bir" va **onoma** "nom" demakdir. Shakli har xil, bir tushunchani bildiruvchi til birligi sinonim deyiladi.

Sinonimiya quyidagiga bo'linadi:

a) lug'aviy (leksik) sinonimiya, ya'ni so'z ma'nodoshligi: **ish, yumush; gapirmoq, so'zlamoq;**

b) ibora (frazеologik) ma'nodoshligi: **boshi osmonga yetdi, terisiga sig'madi;**

d) qo'shimcha (affixsal) ma'nodoshligi. Bu o'z o'rnida ikkiga bo'linadi:

a) so'z yasovchi qo'shimcha ma'nodoshligi: **-ser, -dor, -siz, -be;**

b) grammatik shakl ma'nodoshligi: **-yap, -yotir, -moqda** kabi;

e) sintaktik ma'nodoshlik.

Leksikologiyada faqat leksik (lug'aviy) va frazeologik sinonimiya o'rganiladi. Tilshunos olimlar so'zdagi ma'no xususiyatini ko'zda tutib, sinonimga turlicha ta'rif beradi.

Sinonimning mohiyatini to'g'ri tushunish uchun ikki hodisani bir-biridan farqlash lozim:

- tushuncha va so'z, uning o'zaro munosabati;
- so'z va uning ma'nolari, har bir so'zning ma'no qirrasini.

Tushuncha predmet, belgi, voqea, hodisa, harakat haqida kishining tasavvuri bo'lib, so'z – uning tilda namoyon bo'lishi. Tushuncha so'zga, so'z esa tushunchaga to'la ravishda mos kelavermaydi. Masalan, **yuz, aft, bashara, chehra** so'zi bir tushunchani bildiradi, ammo ma'nosi boshqa-boshqa. Ma'nosi bir xil so'zning bittasi tilda yashaydi, boshqasi iste'moldan chiqib ketadi.

So'z tushunchaning hamma tomonini qamrab ololmaydi, balki uning mohiyatini va muhim tomonini aks ettiradi. Tushunchaning boshqa tomoni va xususiyati o'zga so'z bilan ifodalanadi.

Sinonimik qator. Sinonim so'z qatori sinonimik qator deyiladi. Sinonimik qator birdan ortiq so'zdan tashkil topadi: **osmon, ko'k, samo, falak; qiziq, g'alati, ajoyib, alomat, antiqa, ajab, ajib** kabi.

Sinonimik qatoridagi ma'lum aniqlikka ega bo'lgan, uslubiy jihatdan «betaraf» so'z bosh so'z (dominant) deyiladi: **yurak, ko'ngil, qalb, dil** qatorida bosh so'z – **yurak**.

Bosh so'z quyidagi xususiyatga ega:

- a) boshqalariga nisbatan ko'p ishlatiladi;
- b) uslub tanlamaydi;
- d) boshqasini erkin almashtiradi;
- e) hissiy bo'yoqsiz bo'ladi.

Qo'shimcha ma'no anglatish-anglatmasligiga ko'ra, sinonim ikkiga bo'linadi:

- a) ma'noviy sinonim;
- b) to'liq sinonim.

Agar asos ma'no ham, qo'shimcha ma'no ham bir-biriga to'g'ri kelsa, to'liq sinonim deyiladi: **lingvistika – tilshunoslik, fazogir – kosmonavt, huquqshunos – yurist** kabi. Bir tilning o'z so'zlari o'zaro to'liq sinonim bo'lmaydi.

Asos ma'nosi bir xil bo'lib, lekin qo'shimcha ma'nosi (hissiy, uslubiy ma'nosi) bir-biridan farq qilsa, ma'noviy sinonim deyiladi. Masalan, **yurak, dil, qalb, ko'ngil; kerak, lozim, shart, darkor** kabi.

Sinonimik munosabat bir so'z turkumi doirasida bo'ladi: **ulug', buyuk, katta** (sifat); **odam, inson, bashar** (ot). Ma'nodoshlik deyarli barcha so'z turkumi doirasida uchrashi mumkin.

Ko'p ma'noli so'zda ma'nodoshlik o'ziga xos. U har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorda bo'lishi mumkin. Masalan, **bitirmoq** so'zi uch ma'nosi bilan uch sinonimik qatorga birlashadi:

a) **bitirmoq, tugatmoq, tamomlamoq**. Bu so'z «yakuniga yetkazmoq» tushunchasi asosida o'zaro sinonim.

b) **bitirmoq, bajarmoq, ado etmoq, do'ndirmoq**. Bu qatordagi so'z «ish, vazifa, topshiriqni amalga oshirmoq, bajo keltirmoq» tushunchasi asosida o'zaro sinonim.

d) **bitirmoq, sop qilmoq, yo'qotmoq**. Bu so'z «butkul yo'q holatga keltirmoq» tushunchasi asosida sinonimlik hosil qiladi.

Yoki **birinchi** so'zini olaylik:

a) **birinchi** (sentabr) (sinonimi yo'q);

b) **birinchi** (farzand), **bosh, to'ng'ich, katta**;

d) **birinchi** (masala), **asosiy, muhim, dolzarb**;

e) **birinchi** (qadam), **dastlabgi, ilk**.

Tilda sinonim quyidagi yo'l bilan paydo bo'ladi:

a) bir tildan ikkinchi tilga so'z o'tishi natijasida: **manglay, peshona; kuch, quvvat; josus, agent**;

b) mahalliy shevadan so'z olish natijasida: **do'ppi, kalapo'sh; buzoq, go'sala**;

d) so'z yasalishi natijasida: **his, sezgi; savol, so'roq; vazifa, topshiriq**;

e) so'zning yangi ma'no kasb etishi natijasida: **o'rin, joy, lavozim**.

Eslatma

Ayrim so'z ko'chma ma'noda qo'llanib, boshqa so'zga vaqtincha ma'nodosh bo'ladi. Masalan, qattiq so'zi ko'chma ma'noda baxil, xasis, ziqna, mumsik so'zi bilan, o't so'zi chiroy, husn so'zi bilan ma'nodosh. Bu shartli ma'nodoshlik deyiladi.

Ko'rinib turibdiki, sinonimlarning asosi turlicha bo'lib, ular o'zaro umumiy ma'nosi asosida bog'lanadi. Har bir sinonim so'z ma'no xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Shuning uchun ham uning ba'zisini ikkinchisining o'rnida ishlatib bo'lmaydi.

Og'zaki va yozma nutqda sinonimning amaliy ahamiyati katta. Sinonimlar so'zni o'rinsiz takrorlashga yo'l qo'ymaydi, uslubning ravonligini ta'minlaydi.

Sinonim badiiy nutqda tasvir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi sinonim vositasida kishi xarakterini, voqea-hodisani, manzarani aniq va jozibali qilib tasvirlaydi. *Sinonimdagi* bunday xususiyatni XV asrdayoq idrok etgan Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida **ichmoq** so'zining 6 ta, yig'lamoq so'zining 7 ta sinonimini keltiradi. Masalan, **yig'lamoq, ingramoq,**

singramoq, siqtamoq, o'kirmoq, inichkiramog, hoy-hoy yig'lamoq. Alisher Navoiy bu sinonim bir-biridan o'zining nozik ma'no qirrasini bilan farqlanishini she'r bilan tushuntiradi.

Sinonimning uslubiy xususiyati. Sinonim o'zaro hissiy-ta'siriy bo'yoq'i bilan farqlanadi: **yuz, aft, bashara, bet, chehra, jamol, ruxsor, diydor** sinonimik qatoridagi **yuz** so'zi betaraf bo'lsa, **bet, aft** so'zi salbiy bo'yoqli, **bashara** so'zida esa salbiy bo'yoq yanada kuchli, **turq** so'zida **bashara** so'ziga nisbatan ham kuchliroq; **chehra** ijobiy bo'yoqqa ega, **jamol** so'zida bu bo'yoq yanada kuchli. So'zlovchi o'z kayfiyati, maqsadi va munosabatiga qarab undan tanlaydi. Shuningdek, sinonimning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo'lishi mumkin: **kekxa, qari, oqsoqol, nuroniy, mo'ysafid** sinonimik qatoridagi **qari** so'zining ishlatilish doirasi keng, qolganiniki esa chegaralangan.

Sinonimni o'rinsiz ishlatish oqibatida turli uslubiy xato kelib chiqadi: **Buldozer ko'chamizda yiqilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi** gapida **yiqilay** so'zi noo'rin qo'llangan, chunki bu so'z kishiga nisbatan ishlatiladi; bunda devorga nisbatan **qulay (qulamoq)** so'zi qo'llanishi maqsadga muvofiq edi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sinonim sozining lug'aviy ma'nosi nima? 2. Sinonimga ta'rif bering. 3. Lug'aviy sinonim nima? 4. Ma'nodosh iboraga ta'rif bering va misol keltiring. 5. Ma'nodosh so'z yasovchiga ta'rif bering va misol keltiring. 6. Ma'nodosh grammatik shaklga ta'rif bering va misol keltiring. 7. Sintaktik sinonimga ta'rif bering va misol keltiring. 8. To'liq sinonim nima? 9. Ma'noviy sinonim nima? 10. Sinonimik qatorga ta'rif bering va misol keltiring. 11. Sinonimik qatorida bosh so'z va uning xususiyati haqida gapiring. 12. So'z va tushunchaning farqi nimada namoyon bo'ladi?

Topshiriq

1. Tarix g'ildiragini orqaga aylantira oladigan kuch yo'q dunyoda. («Qashq.»)
 2. Dasturxonga boqqan do'st emas. (Maqol.) 3. Saidaning qoshi bir oz chimirildi, mayin tovushi o'zgardi. (A.Qah.) 4. ...oyog'im uzangidan toyib, burnim egarning qoshiga tegib ketdi. (G'.G'ul.) 5. Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan. (Oyb.) 6. Zebixon g'ildirak yog'ochlariga oyog'ini bir-bir qo'yib, aravaga chiqdi. (S.Zun.) 7. Havo isib, maysalarga, daraxt shoxlariga qo'ngan shudringni bir zumda yalab oladi. (Sh.Rash.) 8. **Bo'g'moq** so'zi aslida «qattiq qismoq» ma'nosini bildiradi. 9. Bu yerda hayot hayotni bo'g'adi, temir temirni g'ajiydi, o't o'tni so'ndiradi. (Oyb.) 10. Moyi tugab, piligi so'xta bo'lgan chiroq bir lip etib so'ndi. (S.Ahm.) 11. Ota-onaning chirog'ini yoqadigan

kishi farzandidir. (M.Ism.) 12. Mening soatim to'xtab qolibdi. (A.Qah.) 13. Besh qo'lini og'ziga tiqadi. (I.Rah.) 14. "Homiy"lardan himoya qilg'il. (G'.G'ui)

Berilgan gaplarni o'qing.

2. So'zlarni 2 guruhga ajratib yozing:

a) to'g'ri (bosh) ma'noda qo'llangan so'z;

b) ko'chma ma'noda ishlatilgan so'z.

3. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zni ichki guruhga ajrating:

a) o'xshashlik asos bo'lgan ma'no;

b) aloqadorlik asos bo'lgan ma'no;

d) vazifadoshlik asos bo'lgan ma'no;

e) butun-qism munosabati asos bo'lgan ma'no;

f) kinoya asos bo'lgan ma'no;

4. O'xshashlik asos bo'lgan ma'noning ichki guruhini aniqlang:

a) shakl o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;

b) rang o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;

c) joylashish o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;

d) boshqa asosdagi ko'chma ma'no.

5. Aloqadorlik asos bo'lgan ko'chma ma'noli so'zni farqlang:

a) o'rin munosabatiga ko'ra;

b) vaqtga ko'ra;

d) muallif-asar munosabatiga ko'ra;

e) boshqa asosdagi ko'chma ma'no.

Butun-qism munosabati asos bo'lgan ma'noli so'zni ikki guruhga ajrating:

a) butun-qism munosabatli;

b) qism-butun munosabatli.

ANTONIM

Bilish jarayonida narsa va hodisa, harakat-holat, belgi va xususiyatni bir-biriga zidlash, ularning o'zaro o'xshash va farqli tomonini aniqlash katta ahamiyatga ega. Butun bilish faoliyatimiz zidlanishga asoslangan. Ana shunday zidlanish tilimizda ham o'z ifodasini topgan. Birini aytyshimiz bilan uning ziddi xayolimizga keladi. Masalan, **oq – qora, uzun – qisqa (kalta), baland – past, dono – ahmoq; -li (suvli), -siz (suvsiz)** va boshqa.

Antonim grekcha **anti** – "zid", **onoma** – "nom" demakdir. **O'zaro zid ma'noli so'z, ibora va qo'shimcha antonim deyiladi.** Antonimiya – so'z va qo'shimchanning o'zaro zid ma'noli munosabati. Uning leksik (**yaxshi – yomon, keng – tor**), morfologik (**-li – -siz**), frazeologik (**qo'li uzun – qo'li kalta**) ko'rinishi mavjud.

Antonimni hosil qiladigan narsa – asos ma'nodagi zidlik. Qo'shimcha ma'nodagi zidlik antonimlik hosil qila olmaydi. Masalan, **chehra** va **bashara** so'zi qo'shimcha ma'nosi bilan farqlanadi.

Inkor yoki fe'lining bo'lishli-bo'lishsizlik shakli ham antonimlik hosil qila olmaydi. Ma'nodagi zidlik asosida bo'ladigan inkor bilan biror narsa, belgi yoki harakatning aynan o'zining inkor etilishini farqlash kerak. Antonimiyada, yuqorida ko'rilganidek, o'zaro zidlik yotadi. Bu zidlik ikki so'zning ma'nosi orasida bo'ladi. Oddiy inkorda esa, aynan bir narsa, belgi yoki harakat inkor etiladi. Bunda o'zaro qarama-qarshi turadigan ikki narsa, ikki belgi, ikki harakat bo'lmaydi. Masalan, **tun**, **qora**, **olmoq** so'zi bildirgan narsa, belgi, harakat inkor etilishi bilan **tun emas**, **qora emas**, **olmadi** kabida **oq – qora**, **bormoq – kelmoq** so'zidagiga o'xshash zidlik yo'q.

Ko'p ma'noli so'zning antonimligi qanday ma'noda kelganligiga qarab belgilanadi. Bir so'z har xil ma'nosi bilan har xil so'zga antonim bo'la olishi mumkin. Masalan, **qattiq** so'zi bir ma'nosi bilan **yumshoq** so'ziga, boshqa bir ma'nosi bilan esa **saxiy** so'ziga antonim. Qiyoslang: **qattiq predmet – yumshoq predmet**, **qattiq odam – saxiy odam**.

Antonim juft holda qo'llanib ko'chma ma'no ifodalaydi: **yaxshi-yomon** (har xil) **gaplar**, **erta-kech** (doim) **xayolimdasan**.

Antonim, asosan, belgi bildiruvchi so'z – sifat va ravishda uchraydi. Ot va fe'lda kamroq: **vafu – jafu**, **yig'lamoq – kulmoq** kabi.

Eslatma

Antonim yordamida badiiy adabiyotda tazod, antiteza san'ati hosil qilinadi. Biroq antonimlikni tazod va antitezaga tenglashtirib, bir xillashtirib qo'ymaslik kerak. Antonim bo'lmagan so'z ham bu san'atni hosil qilaveradi.

Antonimning uslubiy xususiyati. Antonimdan to'g'ri foydalana olmaslik ham uslubiy xatolikni keltirib chiqaradi: ... **choyxona mudiri Yusufjon Nozimov turmushning issiq-chuchugini tatigan kishiga o'xshaydi.** Bu gapdagi **issiq-chuchugini** juftligi o'rnida **achchiq-chuchuk** juftligi ishlatilishi kerak edi. Antonimdan foydalangan holda yaratiladigan badiiy san'at **tazod** (antiteza) deb ataladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Antonimiya nima? 2. Antonim so'zga ta'rif bering va misol keltiring. 3. Antonim iboraga ta'rif bering va misol keltiring. 4. Antonim qo'shimchaga ta'rif bering va misol keltiring. 5. Antonimlik va inkorning farqli va o'xshash tomoni nimada?

OMONIM

Tilda tovush va yozuv tomoni bir xil bo'lib, ammo turlicha, bir-biriga bog'liq bo'lmagan ma'no ifodalovchi so'z, qo'shimcha va ibora mavjud. Bunday birlik **omonim** deyiladi. Omonimlik so'z, qo'shimcha, ibora, so'z birikmasi va gapga xos.

Omonim grekcha "bir xil nom" demakdir: **Dalada ot kishnadi. Chaqaloqqa ot qo'yildi. To'pni menga ot.** Har uchala gapda qo'llangan **ot** so'zi shaklan bir xil bo'lsa-da, aslida mutloqo boshqa-boshqa so'z.

Omonim bilan ko'p ma'noli so'zni chalkashtirmaslik kerak. Uning farqi quyidagicha:

– omonimning nechta ma'nosi bo'lsa, u shuncha so'z hisoblanadi, ko'p ma'nolilikda esa uning ma'nosi qanchalik ko'p bo'lmasin, baribir, bir so'z hisoblanadi;

– omonimdagi ma'no bir-biriga mutloqo bog'liq emas, lekin ko'p ma'nolilikda ma'no bir-biriga aloqador bo'ladi;

– omonim turi tildan so'z kirib kelishi, bir tildagi turli shaklning aynan to'g'ri kelib qolishi natijasida yuzaga keladi, ko'p ma'nolilik esa uning nechta ma'nosi bo'lsa, barchasi bir ma'nodan o'sib chiqadi.

Omonim ham, ko'p ma'noli so'z ham qaysi ma'noda kelayotganligi matn orqali aniqlanadi.

Omonim bir so'z turkumi doirasida ham, bir necha so'z turkumi doirasida ham bo'lishi mumkin: **Uyga o't ketdi. Dalada o't ko'kardi.** Gapda faqat ot turkumiga mansub so'z o'zaro omonimlikni hosil qilgan. Faqat bir so'z turkumi doirasida hosil bo'lgan omonim so'zlar grammatik shakl olsa ham omonim bo'lib turaveradi: **Bu uningni o'zing non qilib ye. Uningni o'chir!** gapidagi **un** so'ziga **-ing** egalik va **-ni** tushim kelishigi qo'shimchasi qo'shilganda ham omonimlik bartaraf bo'lmagan. Lekin omonimlik boshqa-boshqa so'z turkumi doirasida bo'lsa, grammatik qo'shimcha olishi bilan u yo'qoladi. Masalan, **ot** – ism, **ot** – harakat: **Oting nima? Uzoqqa otib yubor.** Ba'zan, omonimlik har xil so'z turkumi doirasida bo'lsa-da, qo'shimcha qo'shilsa ham saqlanib qolishi mumkin. Bunda qo'shimcha (grammatik) omonimligini ham kuzatish mumkin: **Oting nima? G'ishtni yuqoriroqqa oting.** Bunda **-ing** – egalik, **-ing** – shaxs-son qo'shimchasi. Bunday holda omonimlik gapdagi boshqa so'z yordamida bartaraf etiladi.

Omonimning uslubiy xususiyati. Nutqda omonimdan foydalangan holda turli so'z o'yini hosil qilinadi va badiiy nutqning go'zalligiga erishiladi: **Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot, Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot, Nasihatim yod qilib ol, farzandim, Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot.** Bu o'rinda **ot** omonimi turli ma'noni ifodalayapti.

Omonim soʻzdan foydalangan holda soʻz oʻyinini yaratish **tajnis (jinosh)** sanʼati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy sanʼat qoʻllanib yaratilgan toʻrt misrali sheʼr esa **tuyuq** deb ataladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Omonim nima? 2. Omonim va koʻp maʼnoli soʻzning farqi namada koʻrinadi? 3. Bir soʻz turkumi doirasidagi omonim haqida gapiring va misol keltiring. 4. Bir necha soʻz turkumi doirasidagi omonim haqida gapiring va misol keltiring. 5. Omonimning uslubiy xususiyati haqida gapiring va misol keltiring. 6. Omonim soʻzga taʼrif bering va misol keltiring. 7. Omonim qoʻshimchaga taʼrif bering va misol keltiring. 8. Omonim iboraga taʼrif bering va misol keltiring. 9. Omonim soʻz birikmasi haqida gapiring va misol keltiring. 10. Omonim gap haqida gapiring va misol keltiring.

UYADOSH SOʻZ

Tildagi barcha soʻz ongda maʼlum bir mazmuniy uyaga birlashgan holda yashaydi. Bu soʻzning inson xotirasida oson saqlanishi va nutqda qulay yuzaga chiqishini taʼminlaydi.

Bir mazmuniy uyaga mansub soʻz uyadosh deyiladi. Masalan, **daraxt** soʻzi oʻz mazmuni ichiga **olma, olcha, terak, tol, archa, chinor, nok, tut, qayin, qayragʻoch** kabi soʻzni oladi. **Oʻz ichiga oluvchi soʻz uya soʻz** va **uyaga kiruvchi soʻz uyadosh soʻz** deyiladi. **Qoʻy** uya soʻzi oʻz ichiga **qoʻzi, sovliq, qoʻchqor, shishak, toʻqli** soʻzini olsa, **qoramol** soʻzi **sigir, novvos, hoʻkiz, buqa, gʻunajin** soʻzini oladi.

Bir uyaga kiruvchi uyadosh soʻz ichki guruhga boʻlinishi mumkin. Masalan **daraxt** uyasi oʻz ichida **mevali daraxt** va **mevasiz daraxt** uyasiga boʻlinadi. Bu uyachada daraxt nomi mevali va mevasizga boʻlingan holda yashaydi. Masalan, **ot** uyasi quyidagi 4 ta uyachaga boʻlinadi:

a) **jins** uyasi: **aygʻir, baytal;**

b) **zot** uyasi: **arabi, bedov, qozoqi, muguli, axaltaka;**

v) **rang-tusi** uyasi: **saman, toʻriq, chovkar, qorabayir, qashqa, jiyron;**

g) **vazifa** uyasi: **salt, aravakash, yukchi, uloqchi, poygachi;**

Uya yoki uyadosh soʻz oʻrnida soʻz birikmasi ham boʻlishi mumkin. Bunga yuqoridagi **mevali daraxt** va **mevasiz daraxt** birikmasi misol boʻladi. U daraxtning mevali turiga nisbatan **uya birikma**, daraxt uyasiga nisbatan **uyadosh birikmadir**.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uyadosh so'z nima? Misol keltiring. 2. Uya so'z nima? Misol keltiring.
3. Uyacha nima? 4. Uyadosh birikmaga misol keltiring. 5. Uya birikma nima?
Misol keltiring.

PARONIM

Paronim – talaffuzi bir-biriga juda yaqin, ammo yozilishi va ma'nosi har xil bo'lgan so'z. Masalan, **asr** va **asir**, **afzal** va **abzal**, **sher** va **she'r**, **adib** va **adip** kabi so'z talaffuzda bir xil aytilsa-da, yozilishda farq qiladi. Ma'nosi ham butkul boshqa-boshqa. Paronimni ikki xil yozilishga ega bo'lgan, ammo ma'nosi bir xil bo'lgan dubletdan farqlash kerak: **arava – aroba**, **bekik – berkik**, **benihoya – benihoyat**, **gado – gadoy** kabilar paronim emas, balki dublet, variantdosh so'zlardir.

Paronim so'zlarni orfoepik qoidaga rioya qilmasdan talaffuz qilishdan paydo bo'ladi.

Paronim talaffuz jihatdan o'zaro o'xshash bo'lganligi uchun, undan badiiy adabiyotda qofiya sifatida keng foydalaniladi.

Paronimning uslubiy xususiyati. Paronimni to'g'ri qo'llamaslik oqibatida ham xatolik yuz beradi: **Chanoqdagi lo'ppi ochilgan paxta quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi.** Bu gapdaga **toblanadi** so'zi o'rnida **tovlanadi** so'zi ishlatilishi kerak edi.

VARIANTDOSH SO'Z

Variantdosh so'z ikki yoki bir necha xil yozilishga ega. Hammasi ham imlo qoidasiga binoan to'g'ri yozilgan hisoblanadi. Bu so'zni paronim va sinonimdan farqlash kerak. Paronimda yozilishi va aytilishi bir-biriga yaqin bo'lgan ikki so'zning ma'nosi butunlay boshqa-boshqa bo'ladi. Sinonimda esa shakli butunlay o'zgacha, ma'no qirrasida ham farq sezilib turadi. Variantdosh so'z ma'noda zarracha farq qilmaydi. U bir so'z. Faqat yozilishida farq bor, xolos. Buning sababi bir varianti fonetik yozuv asosida bo'lsa, ikkinchi varianti morfologik yoki boshqa yozuv qoidasi asosida yozilganidir. Demak, bir so'z turli yozuv (tamoyili) qoidasi asosida ham yozilishi mumkin ekan. Quyidagi variantdosh so'z turli xil yozilishi bilan farq qilib turadi:

abr va avr
adab va odob

ajdarho, ajdahor, ajdar va ajdaho
 akildoqlik va akillaklik
 ash-pash va hash-pash
 baayni va baaynihi
 bab-baravar va bab-barobar
 bekitiqcha va berkitiqcha
 beklamoq va berklamoq
 depsamoq va depsimoq
 dirham va diram
 dostonsaro va dostonsaroy
 hakkar va hakkari
 hamona va hamono
 he va ha
 hiylagar va hiylakor
 hurkovuch va hurkagich

igna va nina
 ignabarg va ninabarg
 illo-billo, illoh-billoh
 isirg'a va sirg'a
 iymon va imon
 jinday va jindak
 jir va jirr
 jirraki va jizzaki
 kabutar va kaptar
 karta va qarta
 ketkazmoq, ketkizmoq
 korol va qirol
 liftchilik va lifyorlik
 ma'no va ma'ni
 ma'nodor va ma'nidor
 mahta! va ma'tal

Ba'zi variantdosh so'z juft so'z orasiga bog'lovchi vazifasida kelgan **-u** affiks-yuklamasining qo'shilib kelish va kelmasligiga ko'ra farq qiladi. Lekin barcha juft so'z orasida ham **-u** yuklamasi biriktirilavermaydi. Masalan: *baqiriq-chaqiriq*, *yemay-ichmay*, *janjal-suron* kabi so'z **-u** yuklamasiz yoziladi. Shuningdek, *dog'-hasrat*, *dog'-hijron*, *balo-qazo* so'z **-i** bilan, yani ***dog'i hasrat***, ***dog'i hijron***, ***baloyi qazo*** tarzida yoziladi. Quyida bog'lama vazifasidagi **-u** yuklamasi bilan yoziladigan juft so'zdan keltiramiz:

abgor-abgashta va abgor-u abgashta
 afsus-nadomat va afsus-u nadomat
 aft-angor va aft-u angor
 aft-bashara va aft-u bashara
 baxt-iqbol va baxt-u iqbol
 baxt-saodat va baxt-u saodat
 bayti-g'azal va bayt-u g'azal
 bazm-aysh va bazm-u aysh
 bazm-ishrat va bazm-u ishrat
 bazm-suhbat va bazm-u suhbat
 dard-alam va dard-u alam
 dard-armon va dard-u armon
 dard-azob va dard-u azob
 dard-balo va dard-u balo
 dard-falokat va dard-u falokat
 dard-hasrat va dard-u hasrat

Variantdosh so'zning ko'pchiligi **bermoq**, **olmoq**, **yubormoq** ko'makchi fe'l (harakat tarzi) bilan bog'liq. Bu ko'makchi fe'l o'zi qo'shilib kelgan yetakchi fe'lga *-vermoq*, *-olmoq* va *-vormoq* tarzida qo'shiladi:

bajara olmoq va bajarolmoq
 beravermoq va bera bermoq
 berolmoq va bera olmoq
 deya olmoq va deyoilmoq
 deyavermoq va deya bermoq
 deyoilmoq va deya olmoq
 eplolmoq va eplay olmoq
 gapiravermoq va gapira bermoq
 javray bermoq va javrayvermoq
 jonlana bermoq va jonlanavermoq
 jo'navormoq, jo'nab yubormoq

12- DARS

BARQAROR BIRIKMA

Barqaror birikma. Nutqda fikr ifodalash uchun barqaror birikmaga ham ehtiyoj mavjud. Masalan, kuchli hayron bo'lib qolganlikni ta'sirchan ifodalash uchun **hayron bo'lmoq** fe'li yetarli emas. Shunda barqaror birikma qo'llanadi: **Og'zi ochilib qoldi.**

Og'zi ochilib qoldi – ibora. U ikki mustaqil so'zdan iborat bo'lib, nutqqacha tayyor holga kelgan. Nutqdan keyin ham ongimizda shu holicha turadi. Uning atash ma'nosi **hayron bo'lmoq** fe'lining atash ma'nosiga teng bo'lsa-da, qo'shimcha, ya'ni hissiy va uslubiy ma'nosi bilan farqlanadi.

O'zbek tilida barqaror birikma sifatida maqol, matal, ibora e'tirof etiladi. Tilshunoslikning barqaror birikmani o'rganuvchi bo'limi **paremiologiya** (lotincha **parema** – “barqaror”, **logos** – ta'limot), uning lug'atini tuzish bilan mashg'ul bo'luvchi soha **paremiografiya** (lotincha **parema** – “barqaror”, **grapho** – yozmoq) deyiladi.

Tilda ikki yoki undan ortiq so'zning bog'lanishidan hosil bo'lgan birlik ko'p. Masalan, so'z birikmasi, so'z qo'shilmasi, gap, qo'shma so'z, tasviriy ifoda, maqol, matal va hokazo. Shuning uchun dastlab, turg'un bog'lanish va erkin bog'lanishni bir-biridan farqlash kerak.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning bir grammatik butunlik, ma'noviy yaxlitlik tashkil etib, murakkab tushuncha yoki tugal fikrni ifodalaydigan so'z bog'lanishi **erkin bog'lanish** deyiladi. So'z birikmasi va gap erkin bog'lanishga kiradi. Chunki so'z birikmasi va gap nutq jarayonida hosil qilinadi.

Ikki yoki undan ortiq so'zning qotib qolib, nutqda tayyor holda ishlatiladigan bog'lanishi barqaror, turg'un bog'lanishni tashkil qiladi.

Barqaror birikma qo'shma so'z va erkin so'z birikmasidan quyidagi xususiyati bilan farq qiladi:

1. Barqaror birikmada birdan ortiq so'z birikib ko'chma ma'no ifodalaydi.
2. Barqaror birikmani tashkil etgan barcha so'z shu gap tarkibida butunligicha bir bo'lak yoki bir gap vazifasida keladi.
3. Barqaror birikmaning tarkibiy qismi qat'iy bir qolipga kirgan bo'ladi.

Demak, alohida rasmiylashgan, tarkibining barqarorligi bilan ajralib turadigan, yaxlitligicha qo'llanish xususiyatiga ega, tayyor holda mavjud, obrazli, jozibali, ma'no jihatdan shakllangan so'z bog'lanmasi barqaror birikma deyiladi.

Barqaror birikmani “buzish” – unga so'z kiritish, almashtirish, olib tashlash mumkin emas.

Maqol. Grammatik jihatdan gap holda shakllangan, xalq donishmandligi mahsuli bo'lgan barqaror birikma **maqol** deyiladi. Misol: **To'g'ri o'zadi, egri**

ozadi. Ko'ngli qoraning yuzi qora. Maqollar yaxlit holda yashaydi va xalqning ma'naviy boyligi hisoblanadi.

Maqolning aksariyati qo'shma gap shaklli bo'ladi: **1. O'zga yurtida shoh bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'l.** **2. Bekorchining beti yo'q, qozon osar eti yo'q.** **3. Bodom po'sti bilan, odam do'sti bilan.** **4. Kamtar bo'lsang osh ko'p, manman bo'lsang, tosh ko'p.**

Sodda gap tipidagi maqol ham tilda ancha: **1. Bir tariqdan bo'tqa bo'lmas.** **2. Arg'amchiga qil quvvat.** **3. Beli og'rimaganning non yeyishini ko'r.**

To'liqsiz gap shaklli maqol ham ko'p uchraydi: **1. Arslon izidan qaytmas, yigit so'zidan (qaytmas).** **2. Oltin o'tda bilinadi, odam mehnatda (bilinadi).**

Matal. Matal ham barqaror birikma holida bo'ladi. Matal deganda to'g'ri ma'no ifodalaydigan obrazli ifoda, tugal shaklga ega bo'lmagan hikmatli birikma nazarda tutiladi. Masalan, **qizil qor yoqqanda, tuyaning dumi yerga yetganda, dumi xurjunda, ali desa vali deydi, berdisini aytguncha** kabi. Matalga boshqa bir gap qo'shilishi bilan fikr to'liq ifodalanadi. Masalan, **Berdisini aytguncha jim tur. Tuyaning dumi yerga yetganda qarzini to'laydi** kabi.

Maqol tugal fikr bildirishi, ibora bir so'zga teng tushuncha anglatishi, matal esa ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi sodda gapdek "chala" fikr ifodalashi bilan o'zaro farqlanadi. Mazmuni obrazli va ko'chma xarakterda bo'lishi bilan o'xshash.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Barqaror birikma nima? 2. Iborani ta'riflang va misol keltiring. 3. Maqolni ta'riflang va misol keltiring. 4. Matalga ta'rif bering va misol keltiring.

IBORA

Ibora. Barqaror birikmaning bir guruhi tarkibidagi so'z ma'no jihatdan uyg'unlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi. Ko'pincha ma'nosi bir so'zga teng va ko'chma bo'ladi. So'zning bunday barqaror bog'lanmasi ibora (frazеologik birlik)dir.

Tilshunoslikning iborani o'rganuvchi maxsus bo'limi **frazеologiya** deyiladi.

Qismlari qat'iy bir qolipga kirib, barqarorlashgan, ko'chma ma'no anglatib, gapda butunligicha bir bo'lak vazifasida keladigan, obrazli, jozibali barqaror birikma frazeologik birikma (ibora) deyiladi: **Eshon mayizning tagiga turna ekibdi** ("tugatmoq") – **Boshi osmonga yetdi** ("xursand").

Soʻz ham, ibora ham lugʻaviy birlik sanaladi. Tilning lugʻat boyligini tashkil etadi. Ibora soʻz birikmasi yoki gap singari nutq jarayonida hosil boʻlmaydi, balki xuddi soʻz kabi tilda tayyor holda boʻladi. Demak, ibora nutq hodisasi emas, balki til hodisasi.

Ibora ham, xuddi soʻz kabi, shakl va maʼno butunligiga ega. Soʻzning shakliiy tomoni tovushdan iborat boʻlsa, iboraning shakliiy tomonini soʻz tashkil etadi: **rahmdil (r+a+h+m+d+i+l) – koʻngli boʻsh (koʻngli+boʻsh) xursand (x+u+r+s+a+n+d) – boshi osmonga yetdi (boshi+osmonga+yetdi).**

Ibora tarkibidagi soʻz mustaqil maʼnoga ega emas. Ibora soʻz yigʻindisining koʻchma maʼnosiga asoslanadi. Shuning uchun uning tarkibidagi bir necha soʻz bir butunligicha gap boʻlagi vazifasida keladi: **Koʻz ochib-yumguncha necha ming piyoda va suvoriy kishilar paydo boʻldi.** (A.Qah.) **Koʻz ochib-yumguncha** iborasining maʼnosi “juda tez” va gapdagi vazifasi – payt holi.

Lugʻaviy birlik sifatida ibora soʻzga xos qator xususiyatga ega.

Iboraning maʼno tarkibi. Iboraning maʼno tarkibi frazeologik va qoʻshimcha maʼnodan iborat.

Iboradan anglashiladigan belgi, miqdor va harakat kabilar haqidagi maʼlumot frazeologik maʼno deyiladi. Masalan, **Qizim boshimni osmonga yetkazdi** (A.Qah.) **Endi toʻrtinchi rotani ham ratsiya bilan taʼmin qilsak, oshiq olchi boʻlardi.** (I.Rah.) Birinchi gapda harakat (“juda xursand qildi”), ikkinchisida belgi (“juda yaxshi”) ifodalangan. Iboraning atash maʼnosi biror soʻzning atash maʼnosiga teng, lekin qoʻshimcha maʼnosi soʻzda koʻpincha boʻlmaydi yoki soʻznikidan “kuchli” boʻladi. Masalan, **xufiya** soʻzi va **yeng ichida** iborasining atash maʼnosi bir xil. Ammo iborada uslubiy va hissiy maʼno mavjud.

Frazeologik maʼno obrazli va jozibali boʻladi. Shu xususiyati bilan soʻzning leksik maʼnosidan farqlanadi. Chogʻishtiring: **xufiya – yeng ichida, beqiyos – yer bilan osmoncha, xursand – ogʻzi qulogʻida.** Ayrim ibora bildirgan maʼnoni bir soʻz bilan ifodalab boʻlmaydi: **Qildan qiyiq topib, janjal chiqarardi, qosh qoʻyaman deb, koʻz chiqarib qoʻydi.**

Frazeologik maʼno ibora tarkibidagi biror soʻzning koʻchma maʼnosiga asoslanishi (**shirin soʻz, achchiq gap, ishning koʻzi, gapning tuzi**) yoki tarkibidagi qismlarning umumiy maʼnosiga tayanib koʻchma maʼno ifodalashi mumkin (**ogʻzi qulogʻida, bel bogʻlamoq, ogʻiz ochmoq, tili tutildi, temirni qizigʻida ur**). Yoxud tarkibidagi qismning maʼnosiga mutlaqo aloqasi boʻlmagan maʼno anglatadi (**boshi osmonga yetdi, tepa sochi tik boʻldi, yulduzni benarvon uradi, yuragiga qil sigʻmaydi**).

Ibora tarkibidagi soʻz boshqa oddiy birikmadagi soʻzga shaklan oʻxshab qolishi mumkin: **1.Qodirqul mingboshining bundaqangi ishlarga suyagi yoʻq** (H.Hak.) – **Bu goʻshtning suyagi yoʻq. 2.Mirzakarimboyning qoʻli**

uzun, bu ishlarni uddalaydi (Oyb.) – **Basketbolchining qo'li uzun edi.** Bunday holda frazeologik ma'no matnga qarab aniqlanadi.

Iboraning qismlari qat'iy bir qolipga kirib ketganligi uchun uni bir tildan ikkinchi tilga so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. So'zma-so'z tarjima fikr chalkashligiga olib keladi.

Ibora so'z birikmasi va gap ko'rinishida bo'ladi:

1) so'z birikmasi shaklidagi ibora: **anqoning urug'i, bosh ko'tarmoq, og'ziga olmoq.**

2) gap shaklidagi ibora: **ko'zi ochildi, dami kesildi, tili tutildi.**

Iboraning ham so'z kabi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turi mavjud:

1. Ko'p ma'noli ibora. Birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan ibora ko'p ma'noli ibora deyiladi: **Bosh ko'tarmoq:** 1) "sekin sog'aymoq"; 2) "sekin qaramoq"; 3) "qo'zg'olon qilmoq"; **o'ziga kelmoq:** 1) "sekinlik bilan tushunmoq"; 2) "sekinlik bilan sog'aymoq"; **ko'zi ochildi:** 1) "qoqilib tushundi"; 2) "ko'rdi".

2. Omonim ibora. Bir xil qism (so'z) dan tuzilgan, ya'ni shakli o'xshash, ammo ma'nosi har xil bo'lgan ibora omonim ibora deyiladi: **uyni boshiga ko'tarmoq – onasini boshiga ko'tarmoq.** Misollar: **1. Ilgari bir qatra og'zimga olmas edim** (Oyb.) **2. Komissiya hayron bo'lib qoldi, ammo hech kim meni og'ziga olmas edi.** (A.Qah).

3. Sinonim ibora. Shakli har xil, ma'nosi bir-biriga yaqin bo'lgan ibora sinonim ibora (frazologik sinonim) deyiladi: **toqati toq bo'lmoq-sabr kosasi to'lmoq; yaxshi ko'rmoq – ko'ngil bermoq; terisiga sig'madi – boshi osmonga yetdi.**

Lug'aviy birlik sifatida ibora so'z bilan sinonimlik tashkil qila oladi: **g'azablanmoq – joni chiqmoq, sevmoq – yuragidan urmoq, maqtamoq – ko'klarga ko'tarmoq.**

4. Antonim ibora. Qarama-qarshi ma'no ifodalovchi ibora antonim ibora (frazologik antonim) deyiladi: **ko'kka ko'tarmoq – yerga urmoq; qo'li uzun – qo'li kalta, ko'ngli oq – ichi qora.**

Iboraning so'z, gap va so'z birikmasiga munosabati. Ibora so'z, gap, so'z birikmasiga o'xshash va farqli belgiga ega.

Ibora va so'z. So'z ham, ibora ham tushuncha ifodalaydi va gapda bir bo'lak vazifasida keladi.

So'z tovushdan, ibora esa so'zdan tashkil topadi.

So'z to'g'ri va ko'chma ma'no, ibora faqat ko'chma ma'no ifodalaydi.

So'zning ma'no tarkibida qo'shimcha ma'no bo'lmasligi mumkin. Iborada esa har doim qo'shimcha ma'no mavjud.

Ibora va so'z birikmasi, gap. Iborani tashkil etuvchi so'z barqaror aloqaga ega. So'z birikmasi va gapning tashkil etuvchisi erkin bog'lanadi.

Ibora nutqqacha tayyor holda bo'ladi. So'z birikmasi va gap nutq jarayonida hosil qilinadi.

So'z birikmasi va gapni o'zgartirish mumkin. Iborani "buzish" mumkin emas.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Iboraning belgilari haqida gapiring? 2. Frazеologiya so'zining ma'nosi haqida gapiring? 3. Iboraning ma'no tarkibi haqida gapiring. 4. Ko'p ma'noli ibora haqida gapiring. 5. Ma'nodosh ibora haqida gapiring va misol keltiring. 6. Omonim ibora haqida gapiring va misol keltiring. 7. Antonim ibora haqida gapiring va misol keltiring. 8. So'z va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring, misol keltiring. 9. So'z birikmasi va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring, misol keltiring. 10. Gap va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.

Topshiriq

mazasi qochdi, alamini oldi, aqli kirdi, baloga qoldi, bag'ri to'ldi, bag'ri tosh, bel bog'ladi, gapi bir joydan chiqdi, joni xalqumiga keldi, kalavanning uchini topdi, ko'zi ilindi, lafzi halol, nomi chiqdi, oq-qorani tanidi, tili bir qarich, xo'rligi keldi.

1. Berilgan iboraning ma'nosini yozing. Bir ma'noli va ko'p ma'nolisini aniqlang.

2. Iboraning qaysi turkumga mansubligini aniqlang va lug'atdan foydalanib, har bir turkumga mansub qatorni boyiting. Iboraga boy va kam iborali turkumni aniqlang.

3. Iboraning ma'nodoshlik, uyadoshlik, zid ma'nolilik, shakldoshlik qatorini tuzing.

4. Lug'atdan inson a'zosi nomi qatnashgan iborani aniqlang.

5. Lug'atdan iboraning eskirgan ko'rinishini aniqlang.

6. Tarkibidagi ba'zi so'zi ko'chma ma'noli, ba'zisi o'z ma'nosida bo'lgan iboraga misol toping.

7. Tarkibidagi barcha so'zi ko'chma ma'noda bo'lgan iboraga misol toping.

8. Lug'atdan gap ko'rinishidagi iboraga misol toping.

9. Lug'atdagi birikma tarzidagi iboraga misol toping.

TASVIRIY IFODA

Tasviriy ifoda. Tasviriy ifoda – predmet, voqea va hodisani o'z nomi bilan emas, balki muhim xususiyatini tasvirlash orqali ifodalovchi birikma: **oq oltin – paxta, oq oltin ijodkori – paxtakor, kumush tola – pilla, zangori kema kapitani – mexanizator** va hokazo.

Tasviriy ifoda uslubiy vosita sifatida nutqqa ko'tarinkilik, obrazlilik baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talabidan kelib chiqib, lug'at tarkibini boyitadi. Nutq jarayonida takror va qaytariqdan qochish imkonini beradi, notiqni so'zamollikka, tinglovchini esa falsefiy mushohada etishga undaydi. Shuningdek, tasviriy ifoda faqat jozibadorlik va obrazlilik, nutqni boyitish, uning mazmunini kuchaytirish uchungina emas, balki jamiyatning olg'a qadam qo'yishiga to'sqinlik qilayotgan illatni fosh qilish, undan kulish va unga qarshi kurashga chaqirish maqsadida ham ishlatiladi. Binobarin, tasviriy ifoda predmet, voqea-hodisani o'z nomi orqali yuzaga chiqmagan muhim xususiyatini tasvirlab, bo'rttirib, izohlab va to'ldirib ko'rsatishda muhim nutqiy vosita hisoblanadi.

So'z ma'nosining kengayishi va ko'chgan holda qo'llanishi tilning, ayniqsa, lug'at tarkibining boyligini oshiruvchi omildan biridir. So'zni ko'chma ma'noda qo'llash – lug'at boyligini ko'rsatuvchi, uslub ravonligi, ifoda mazmundorligini ta'minlovchi, obrazlilik yaratishga xizmat qiluvchi muhim vosita.

Tasviriy ifoda ko'proq ot va sifat turkumiga mansub bo'ladi. Ba'zan ikki predmetga bitta tasviriy ifoda (**aql gimnastikasi – matematika, shaxmat**) yoki bitta predmetga ikkita tasviriy ifoda qo'llanishi (**zangori ekran, oynai jahon – televizor**) mumkin.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Tasviriy ifoda nima?*
2. *Tasviriy ifoda va so'zning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.*
3. *Bir ma'noli tasviriy ifoda haqida gapiring, misol keltiring.*
4. *Ko'p ma'noli tasviriy ifoda haqida gapiring, misol keltiring.*
5. *Omonim tasviriy ifoda haqida gapiring, misol keltiring.*

ETIMOLOGIYA

Tilshunoslikda so'z va qo'shimchani kelib chiqish tarixi, taraqqiyoti muhim masala hisoblanadi. **Etimologiya** tilshunoslik sohasi bo'lib, unda so'z va qo'shimchani kelib chiqishi o'rganiladi. U yunoncha **etymon** "harakat" va **logos** "ta'limot" so'zidan olingan.

Ayrim so'zning etimologik tavsifini keltiramiz.

Axborot. Soʻzning lugʻaviy mohiyatini anglash uchun **xabar** va **axbor** soʻzni qiyoslash lozim. Bu soʻzning har ikkisi ham arabcha boʻlib, **xabar** bu – “*maʼlumot yetkazish*”, “*maʼlumot berish*”; **axbor** esa **xabar** soʻzining koʻpligi; **-ot** – arab tilida ismga qoʻshilib koʻplik hosil qiluvchi qoʻshimcha. Oʻzbek tilida **xabar** ham **axborot** ham birlikda boʻlib, “*xabar*” maʼnosini anglatish uchun qoʻllanadi.

Bilak. Oʻzbek tilining eng qadimgi davrida, bundan oʻttiz-oʻttiz besh asr burun, oltoy tillari I belgili til hisoblanar edi. Shuning uchun hozirgi tilimizda isteʼmolda boʻlgan ayrim oʻzak tarkibidagi **r/z/d/t/ish/s** undoshi oʻrnida I qoʻllangan. **Bilak** soʻzida esa bunday fonetik oʻzgarish sodir boʻlmagan, unda eng qadimgi holat saqlanib qolgan. Hozirgi oʻzbek tilida bu soʻz “*bashlik*” soʻzining oʻzgargan koʻrinishi sifatida qoʻllanadi. Koʻrinadiki, hozirgi tilimizda faol qoʻllanadigan soʻzning tarixi juda qadimgi zamonga borib taqaladi.

Maktab darsligida etimologiyaga oid maxsus boʻlim yoki mavzu kiritilmagan, lekin soʻzning etimologik xususiyati ustida bosh qotirish, soʻzning lisoniy-tarixiy qiyosi qiziqarli.

Soʻz va iboraning etimologik tavsifini oʻzlashtirish juda murakkab. Chunki buning uchun tilimizning nafaqat hozirgi belgisini, balki uning tarixini, tarixiy fonetik va grammatik qonuniyatini, shuningdek, qardosh til bilan umumiy xususiyatini, va, hatto, tilni tarixiy-qiyosiy oʻrganish usulidan xabardor boʻlishni talab etadi. Bundan tashqari, mazkur tilda soʻzlovchi xalq tarixini ham bilish zarur, chunki xalq tarixi bilan til tarixi chambarchas aloqadorlikda rivoj topadi.

Soʻz, qoʻshimcha yoki ibora etimologiyasini taxminiy hamda noilmiy dalil asosida keltirib chiqarishga yoʻl qoʻymaslik kerak. Chunki taxminiy etimologiya koʻp holda notoʻgʻri yoki yolgʻon boʻlib chiqadi. Masalan, **qaychi** soʻzini soʻz tarkibi jihatidan tahlil etganda, shakl va maʼno nomutanosibligini sezish qiyin emas. Bu soʻzni zohiran **qay-** oʻzagi hamda **-chi** yasovchi qoʻshimchasiga ajratish mumkin. Biroq har ikki maʼnoli qism ham shakl va maʼno jihatdan nomutanosib: **qay-** tarixan **qiy-** feʼlining fonetik oʻzgargan shakli (bu yerda **y** tovushining **r** tovushiga almashishi natijasida **qirq** soʻzi yuzaga kelganligini ham aytib oʻtish lozim). **-chi** esa **-gʻich** yasovchi qoʻshimchasining fonetik jihatdan ham oʻzgargan, ham qisqargan shakli.

Demak, har bir soʻzning etimologiyasini ongli ravishda idrok etish zarur, aks holda mohiyat notoʻgʻri anglashilishi mumkin.

Oʻquvchi shuni yaxshi bilishi lozimki, etimologik talqin barcha soʻzga ham toʻgʻri kelavermaydi. Unumli soʻz yasovchi orqali hosil boʻlgan soʻzga bu tahlil mos tushmaydi, chunki bu yerda mohiyat soʻzning morfemik tuzilishida namoyon boʻladi. Shuning uchun ham **ishchi**, **ochqich**, **toʻplam**, **oʻrin**, **oʻsma**, **suvoq**, **qatlama** singari soʻzning hosil boʻlish imkoniyati aniq.

Bu tizimdagi so'zni o'quvchi o'z idroki bilan talqin qila oladi va talqin qilishi kerak.

Boshqa so'zda esa etimologik talqin umuman boshqacha. Bunday so'zda uning tarixiy taraqqiyoti leksik ma'nosining, grammatik yoki fonetik xususiyatining o'zgarganligida aks etgan bo'ladi. Bu uning kelib chiqishini tahlil qilish, tarixi va etimologik talqini bilan bog'liq.

So'zning ichki shakli etimologik jihatdan bir qadar sodda. Masalan:

kiyim – kiy so'zidan; bu so'zning dastabki ko'rinishi **kir-** o'zagi bilan bog'liq bo'lib, so'zning keyingi tarixida **r** tovushi **y** ga aylangan;

quduq quyi so'zidan o'sgan;

o'ra o'y so'zidan kelib chiqqan, **o'yiq, o'ymoq** (angishvona), so'zi bir o'zakdan yasalgan so'z hisoblanadi.

to'g'ri tuz so'zidan o'sgan, **tuzuk** ham shu so'zga o'zakdoshdir.

13- DARS

O'ZBEK TILI LEKSIKASI VA UNING BOYISH MANBAI

Tildagi o'zgarish. Bizni qurshab turgan olamdagi hamma narsa va hodisa kabi til ham muttasil rivojlanish va o'zgarishda. Buni shu tilning ikki davrdagi holati farqiga qarab bilish mumkin. Masalan, eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili orasidagi farq lug'at tarkibida ko'proq aks etganini sezish mumkin.

Ko'rinadiki, tildagi o'zgarish lug'at jamg'armasida ko'proq namoyon bo'ladi, chunki xalq tarixida ro'y bergan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy o'zgarish tufayli yangi so'z kirib keladi, ayrimi chiqib ketadi. Masalan, eski o'zbek tiliga xos **cherik** (askar), **o'kush** (ko'p), **talim** (bir qancha) singari so'z hozir qo'llanmaydi.

Shunday qilib, til lug'at tarkibi turmush uchun keraksiz bo'lib qolgan tushunchani bildiruvchi so'zning iste'moldan chiqib ketishi, yangi paydo bo'lgan tushunchani ifodalovchi so'zning esa kirib kelishi hisobiga doimo rivojlanib, boyib boradi.

O'zbek tilining boyish manbai. O'zbek tili leksikasi bir qancha manba asosida boyib, rivojlanib boradi. Uni, eng avvalo, ikki katta guruhga ajratish mumkin:

- 1) ichki imkoniyat;
- 2) tashqi imkoniyat.

Birinchi ichki manba, ikkinchisi tashqi manba ham deyiladi:

1. O'zbek tili lug'at tarkibining birinchi yo'l bilan boyib borish imkoniyati juda keng. Masalan:

a) ilgari qo'llanib, keyin iste'moldan chiqib ketgan so'zdan yangi tushunchani ifodalash uchun foydalanish: **vazir, hokim, viloyat, shirkat, noib, tuman** kabi;

b) yasovchi qo'shimcha yordamida yangi so'z yasash: **uyali (telefon), omonatchi, pudratchi, bojxona, auditchi (auditor), dizaynchi (dizayner)** va boshqa;

d) shevaga xos so'zni faollashtirish: **mengzamoq** (Xorazm) «o'xshatmoq», «tenglashtirmoq», «qiyoslamoq», **checha** "yanga" ma'nosida.

2. O'zbek tili lug'at tarkibi tashqi manba asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda faqat ichki imkoniyat asosidagina rivojlanadigan til yo'q. Faqat ma'lum zarurat tufayli yangi tushunchani ifodalovchi o'z tilimizning ichki imkoniyati asosida ifodalab bo'lmagandagina tashqi manbaga murojaat qilish foydali. Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy ham shunga da'vat qilgan.

Keyingi davrda tilimizga Yevropa tilidan bir qancha so'z yangi tushuncha bilan birgalikda kirib keldi. Masalan: **monitoring, diler, skaner** kabi. Buning hammasi o'zbek tili leksik imkoniyatini kengaytirib, boyitmoqda.

Har qanday til o'z so'z boyligiga ega. Tilning lug'at tarkibi ma'nosida **leksika** atamasi ham qo'llanadi. Leksika muayyan tildagi harakatda bo'lgan barcha so'z yig'indisidir.

Hozirga qadar biror bir tilning, lug'at tarkibida qancha so'z borligi to'liq aniqlangan emas. Bu borada taxmin bor, xolos. Jumladan, tilshunos Elbek Navoiy davridan to 1930- yilga qadar o'zbek tilida 40-45 ming so'z bo'lgan deb taxmin qiladi. Tilshunos G'.Abdurahmonov hozirgi kunda o'zbek tili so'z miqdori 80 mingdan ortiq deb ko'rsatadi. Akademik E.Fozilov esa o'zbek tilidagi so'zlar miqdorini yuz-ikki yuz mingdan ortiq deb taxmin qiladi.

Tildagi taxminiy so'z miqdorini lug'atdan ham bilsa bo'ladi.

1981- yil nashr etilgan «O'zbek tilining izohli lug'ati»da 60 ming, 1976- yil nashr qilingan «O'zbek tilining imlo lug'ati»da 65 ming so'z qayd etilgan. Buning ham to'liq emasligi o'z-o'zidan ravshan.

Til lug'at tarkibi juda murakkab va keng hajmli tushuncha. U tilning yashash shakliga ko'ra aniq lug'aviy qatlam (o'zbek adabiy tili leksikasi, sheva, kasb-hunar so'zi va hokazo)ni o'z ichiga oladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Tildagi o'zgarish haqida gapiring. 2. Tilning boyish manbai haqida gapiring va misol keltiring. 3. Tilning ichki boyish manbasi va uning turi haqida gapirib, misol keltiring. 4. Tashqi manba va uning turi haqida gapirib, misol keltiring.

O'ZBEK TILI LEKSIKASI TASNIFI

O'zbek tili leksikasi tasnifi turi. So'zni turlicha tasniflash mumkin. Quyida uning ayrimini ko'rib o'tamiz.

So'z o'zlashgan-o'zlashmaganligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- a) o'z qatlam;
- b) o'zlashma qatlam.

O'zbek tilidagi turkiy so'z o'z qatlam deyiladi: **men, sen, biz, o'qi, oq, ket, bir, besh.**

O'z qatlamga oid so'zning muhim belgisi quyidagi:

1) bu qatlamga oid so'zning **o'zagi** asosan, bir-ikki bo'g'inli bo'ladi: **ol, ber, qol, ota, uka, qo'y, echki** kabi;

2) bir bo'g'inli so'z ko'proq **undosh+unli+undosh** shakliga ega: **kun, kul, bo'l, qil;**

3) ikki bo'g'inli so'z ko'proq ochiq bo'g'indan tuziladi: **ikki, olma, ola;**

4) so'z **r, l, v, h, ts** tovushi bilan boshlanmaydi;

5) so'z oxiri **e, u, o** unlisi bilan tugamaydi (undov, taqlid so'z, **de** fe'li bundan mustasno);

6) so'z tarkibida sirg'aluvchi **dj**, bo'g'iz **h**, qorishiq **ts** tovushi uchramaydi (undov va taqlid bundan mustasno);

7) so'zda ikki unli yonma-yon kelmaydi: **saodat, baayni, mutolaa, maorif** kabi;

8) sof o'zbekcha qo'shimcha undosh bilan boshlanadi: **-chi, -li, -lik, -la** kabi. Ayrimi unli bilan ham boshlanadi: **-im, -ib** kabi. Bunda tovush orttirilishi mavjud;

9) **f, d** kabi yumshoq va lab-tish **v** undoshi sof o'zbekcha so'zga xos emas: **daftar, dard, dil, dunyo, falak, vagon** kabi;

10) fe'l, son, taqlid so'z faqat o'z qatlamga mansub;

11) o'z qatlamga mansub so'z **o'zagi** alohida talaffuz qilinganda, tovush o'zgarishi yuz bermaydi. O'zak holda tovush o'zgarishiga uchragan so'z o'zlashma qatlamga mansub: **go'sht, dard, hukm, daftar, kitob** kabi;

12) boshqa tildan o'zlashgan so'z asosida shu tilda yasalgan so'z ham o'z qatlamga mansub bo'ladi: **kitobxonona, nonchi, ma'rifatli, komputerchi** kabi.

13) o'z qatlam so'zi tutuq belgisi bilan yozilmaydi.

Qarindosh bo'lmagan tildan kirib kelgan so'z o'zlashma, olinma yoki o'zlashma qatlam deyiladi: **kitob, daftar, non, ma'rifat, telefon, komputer.**

O'zbek tilidagi o'zlashma so'zning asosiy qismini fors-tojik, arab tilidan o'zlashgan ham ruscha-baynalmilal (xalqaro) so'z tashkil qiladi.

O'zbek tilidagi fors-tojikcha so'zni fonetik ko'rinishiga ko'ra o'zbekcha so'zdan farqlash qiyin. Lekin ayrim muhim belgisi mavjud:

1) sirg'aluvchi **dj** tovushi fors-tojikcha so'zda uchraydi: **mujda, gijda, mujgon** kabi;

2) so'z oxirida undosh qator keladi: **taxt, baxt, dard, go'sht, farzand, daraxt** kabi;

3) **o** unlisi cho'zib aytiladi: **non, darmon, bahor** kabi.

Lekin buning barchasi ham asosiy belgi bo'lolmaydi.

O'zbek tilida arabcha o'zlashma ham talay. Uning muhim belgisi:

1) tutuq belgili so'z arab tiliga mansub (ruscha-baynalmilal (xalqaro) so'z mustasno);

2) ko'plik qo'shimchasi so'z oldida bo'ladi: xulq-axloq, she'r-ash'or, xabar-axbor kabi.

3) **-ot, -at, illo, ullo, iy, viy** unsuri bilan tugagan so'z arab tiliga xos: axborot, hayvonot, nabotot, shaxsiyat, tabiat, Abdullo, adabiyot, oilaviy, ilmiy kabi;

4) arabcha so'z tarkibida **g, dj, ch, p, ng** tovushi uchramaydi;

5) so'z boshida **-ik, -iq, -ak, -mu, -ma** unsuri bo'ladi: **ikrom, iqror, akram, muallim, maktab, mahorat** kabi.

Qatlam	1923- yil	1940- yil
O'zbekcha so'z	61 %	69 %
Arabcha-forscha so'z	37,4 %	25 %
Ruscha-baynalmilal so'z	2 %	25 %

Eslatma

Turkiylar ham boshqa tilga ko'plab so'z bergan. Masalan rus tiliga chugun, tovar, kirpich, utyug, aliy, bumaga, topor, yarlik, bara, karakuli, arik, djugara, xirman, dengi, altin, izumrud, jemchug, bazar, kazna, chulok, karman, tulup, sarafan, kaftan, yapancha, tyubeteyka, xalat, kolbasa, kavardak, shurpa, plov, kumis, ayran, jir, arbut, vishnya, uryuk, ayva, kumach, churek, xalva, alcha, injir, Barsunov, Baskakov, Tolmachov, Turgenev, Saltikov, Polivanov, Arakcheyev, Chirikov, Saratov, yessentuki, Berdichev, Arbatskaya kabi so'zlarni.

Qo'llanishiga ko'ra tasnifi. So'z qo'llanish miqdoriga ko'ra farqlanadi. Ko'p so'z cheklanmagan, ba'zisi kam qo'llanishga ega. Shu jihatdan so'z ikki turga bo'linadi:

- a) qo'llanishi chegaralanmagan so'z;
- b) qo'llanishi chegaralangan so'z.

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'z. O'zbek tili lug'at tarkibining asosini ana shu qatlam tashkil etadi. Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zni shu tilda so'zlashuvchi kishi, qanday shevaga, qaysi hududga, qaysi kasb yoki sohaga mansub bo'lishidan qat'i nazar, cheklanmagan darajada ishlatadi.

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'z barcha turkumda mavjud:

Fe'l: **ishlamoq, kelmoq, olmoq, ko'rsatmoq, buyurmoq, saylamoq.**

Ot: **ota, ona, non, suv, stol, eshik, tog', yer, shamol, radio.**

Sifat: **shirin, achchiq, qizil, ko'k, katta-kichik, xunuk, go'zal.**

Son: **bir, o'n, yuz, ming.**

Ravish: **hamisha, ba'zan, ataylab, hozir, ilgari.**

Olmosh: **kim, nima, qanday, nima qilib, qancha, shu, biz, hamma.**

Undov va modal: **xo'p, mayli, rahmat.**

Ko'makchi: **uchun, bilan, singari:**

Bog'lovchi: **ham, va, bilan, ammo.**

Yuklama: **faqat, xuddi, hatto.**

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zning aksariyati umumturkiy va o'zbekcha. Ammo, shu bilan birga, ular orasida o'zlashmasi ham ko'p. Masalan :

Tojikcha: **go'sht, non, dard, bobo, dugona, do'st.**

Arabcha: **avlod, bilan, inson, sinf, millat, himoya:**

Qo'llanishi chegaralangan so'z ikki guruhga bo'linadi:

a) qo'llanish davri chegaralangan so'z;

b) qo'llanish doirasi chegaralangan so'z.

Qo'llanish davri chegaralangan so'z. Davr taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi o'zgarish tilning leksikasida ancha sezilarli. Bunda to'rt holat kuzatiladi. **Birinchidan**, ayrim so'z eskirib, iste'moldan chiqib ketsa, **ikkinchidan**, allaqachon iste'moldan chiqib ketgan so'z qayta «jonlanadi», «tiriladi», **uchinchidan**, yangi-yangi so'z paydo bo'ladi, **to'rtinchidan**, nafaol so'z faollashadi, iste'mol doirasi kengayadi, ma'nosida o'zgarish yuz beradi.

Hozirgi adabiy tildagi eskirgan so'z **eski so'z**, yangi so'zning jami **yangi so'z**, na eskirgan, na yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'z **zamonaviy so'z** deb yuritiladi. Demak, o'zbek tili leksikasini tarixiylik nuqtai nazaridan uchta asosiy qatlarga bo'lib o'rganish mumkin: **1) zamonaviy leksika; 2) eskirgan leksika; 3) yangi leksika.**

Zamonaviy soʻz. Hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikasining asosini zamonaviy leksika tashkil etadi. Bu leksika **umumisteʼmol soʻz, qoʻllanilishi chegaralanmagan soʻz, faol soʻz** kabi atama bilan ham yuritiladi.

Eskirgan soʻz. Eski qatlamga oid soʻz oʻziga xos xususiyatiga koʻra ikkiga boʻlinadi:

- 1) tarixiy soʻz;
- 2) arxaik soʻz.

Tarixiy soʻz hozirgi oʻzbek adabiy tilida qoʻllanuvchi oʻtmishga oid, isteʼmoldan chiqib ketgan narsa-hodisani bildiradi:

- 1) ijtimoiy-siyosiy nom: **podsho, xon, qul, quloq, batrak, qarol, chorikor;**
- 2) mansab, amal, unvon nomi: **qozi, amin, bek, amir, arbob, udaychi, gʻunchachi, shotir, zakotchi;**
- 3) buyum nomi: **qalqon, dubulgʻa, sovut, charx, duk, halaj, kajava, foytun, dilijon, kashkul;**
- 4) oʻlchov, pul birligi nomi: **botmon, dirham, miri, paqir, qadoq, tanob arshin;**
- 5) kiyim-kechak nomi: **kuloh, choriq, paranji, chachvon, qalami, hirqa;**
- 6) hujjat nomi: **vasiqa, sanad, taraka xati, vaqfнома;**
- 7) maorif atamasi: **mudarris, xalfa, haftiyak.**

Tarixiy soʻz bildiradigan narsa-hodisa isteʼmoldan chiqib, oʻtmish voqeligiga aylanganligi sababli, uning koʻpchiligi hozirgi davr kishisi uchun notanish boʻlishi mumkin.

Ayrim koʻp maʼnoli soʻzning baʼzi maʼnosi tarixiylashib, boshqasi saqlanib qoladi. Masalan, **millat** soʻzining **Millatingni ayt: - Ibrohim Xalilulloh millati** gapida voqelangan «biror dinga mansublik» tarixiy maʼnosi eskirgan. Misollar:

eski maʼno	yangi maʼno
rais – diniy rasm-rusum nazoratchisi	rais – rahbar
arbob – qishloq oqsoqoli	arbob – unvon
saroy – podsho qarorgohi	saroy – madaniy tadbir joyi
boy – feodal yer egasi	boy – moʻl, koʻp
oqsoqol mahalla xoʻjayini	oqsoqol – kekxa, hurmatli shaxs

Arxaik soʻz – oʻz oʻrnini boshqasiga boʻshatib bergan soʻz. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida ayrim narsa-hodisa boshqa leksema bilan atalib, avvalgisi isteʼmoldan chiqib ketadi: **ulus** (xalq), **afandi** (oʻqituvchi) **lang** (choʻloq), **tilmoch** (tarjimon).

Eslatma

Bundan tashqari arxaik qo'shimcha (-g'a (-ga), -g'an (-gan), -g'i (-gi), -ur (-ar) -g'ay (-gay, -sin)), arxaik ibora (**jismini dol aylamoq** – qaddini bukmoq, **fotiha olmoq** – javob so'ramoq, **yoqasini chok etmoq** – faryod solmoq) ham mavjud.

Tarixiy va arxaik birlikning muhim belgisi:

1) arxaik so'z hozir mavjud narsa, tarixiy so'z - o'tmish narsa-hodisasi atamasi;

2) arxaizmning hozirgi tilda sinonimi mavjud, tarixiy so'zning sinonimi yo'q;

3) tarixiy so'z yakka nom, arxaik so'z birdan ortiq nomning biri.

Yangi so'z – tilda endi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'i sezilib turgan so'z: **lizing, audit, market, test, internet** kabi. Ular fanda **neologizm** deb ham yuritiladi.

Neologizm quyidagi turga ega:

a) yangi yasalgan: **serverxona, dendixona, devonxona, oraliq nazorat, yakuniy nazorat**;

b) yangi ma'no kasb etgan: **tadbirkor, halqa (yo'l), nazorat, do'kon, foiz**;

v) yangi kirib kelgan: **reyting, test, audit, market**.

Yangi so'z davr o'tishi bilan zamondosh leksika tarkibiga o'tib ketadi. Masalan, yaqin vaqtgacha neologizm sifatida qaralgan **kosmos, televideniye** leksemasi bugungi kunda yangilik bo'yog'ini yo'qotdi.

Faollashgan so'z yangi so'zning turidan bo'lib, bir vaqt iste'moldan chiqib ketgan va bugungi kunda qayta qo'llana boshlagan: **hokim, viloyat, tuman, oqsoqol, sardor** kabi.

Qo'llanish doirasi chegaralangan so'z. Qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zni uchga bo'lib o'rganish mumkin:

a) shevaga xos so'z;

b) termin (atama);

v) argo va jargon.

Shevaga xos so'z. Ma'lum bir hududda yashovchi kishilar nutqiga **xos so'z shevaga xos so'z deyiladi: kalapo'sh** (Buxoro) – do'ppi, **g'o'z** (Xorazm) – yong'oq, **mishiqlik** (Farg'ona) – mushuk, **poku** (Samarqand) – ustara.

Sheva so'zi fanda **dialektizm** deb ham yuritiladi.

Badiiy adabiyot va kinofilmda mahalliy ruhni aks ettirish, asar qahramoni nutqini aniq berish maqsadida shevaga xos so'zdan foydalaniladi.

Ayrim soʻz adabiy tilda boshqa, shevada boshqa maʼnoda ishlatiladi. Masalan, **pashsha** soʻzi adabiy til lugʻatida «yozgi qoʻsh parda qanotli hasharot» deb izohlangan. Biroq ayrim shevada u **chivin** soʻzi oʻrnida ishlatiladi. **Ajal yetmay oʻlmas Boysunning xoni, Besabab chiqmaydi chivinning joni** («Alpomish») gapidagi chivin soʻzi kunduzi uchadigan qoʻngʻir-qora tusli mayda hasharotni ifodalasa, **Atrofdagi gʻuv-gʻuv pashsha: oyoqlarga yopishadi, burun kataklariga suqiladi, quloqni uzadi** (Oybek) gapida **pashsha** soʻzi mazkur hasharotning atamasi. Yoki **irkrit** leksemasi abadiy tilda «kir, iflos» degan maʼno bilan qoʻllansa, ayrim shevada «ayron xalta», boshqasida esa «beoʻxshov, qoʻpol koʻrinishli» maʼnosiga ega. Sheva soʻzini uning adabiy tildagi muqobiliga sinonim sanamaslik lozim.

Termin (atama). Fan-texnika, qishloq xoʻjaligi, sanʼat va madaniyat sohasiga xos soʻz termin deyiladi.

Terminning chegaralangan qoʻllanishga egaligi boshqa soha kishisi uchun tushunarsiz degani emas. Masalan, **toʻgʻri chiziq, gap, soʻz turkumi, teziik** atamasi koʻpchilik uchun tushunarli, lekin kam qoʻllanadi.

Termin koʻpincha umumisteʼmol soʻzidan maʼlum bir maʼnoning maxsuslashuvi asosida hosil boʻladi. Masalan, **fojia, ega, ot, termik, qoʻshish, ayirish** soʻzi umumisteʼmol soʻz. Lekin ular fanga termin boʻlib oʻtgan.

Kasb-hunarga oid soʻz - turli kasb-hunar egasi nutqida qoʻllanuvchi soʻz. Kasb-hunar atamasi shu hunar egasi qaysi sheva vakili boʻlsa, shu sheva leksikasi tarkibiga kiradi. Masalan, Shahrisabz shevasiga mansub hunarmand ishlatadigan soʻz Buxoro shevasida boʻlmasligi mumkin. Kasb-hunarga oid soʻz, birinchidan, maʼlum bir sheva doirasida boʻlsa, ikkinchidan, shu shevada soʻzlashuvchi ayrim kishi nutqiga xos.

Jargon (fransuzcha **gʻargon** – “buzilgan til”) ham qoʻllanishi chegaralangan leksika tarkibiga kiradi. **Kasbi, jamiyatdagi oʻrni, qiziqishi, yoshiga koʻra alohida guruhni tashkil etgan kishilarning koʻpchilikdan ajralib turish maqsadida ishlatadigan soʻz jargon deyiladi.** Masalan, programmist jargoni, talaba jargoni, aslzodalar jargoni, oʻgʻri jargoni, artistlar jargoni va h.

1) talaba jargoni: **yopmoq** (sessiyani tugatmoq), **vozdux** (stipendiya), **yaxlamoq** (imtihondan qaytmoq), **stukach** (chaqimchi);

2) yoshlar jargoni: **gʻisht** (xunuk), **sindirmoq** (lol qilmoq), **krutoy** (ketvorgan), **risovka** (koʻz-koʻz qilmoq), **uxlatib ketmoq** (aldamoq).

Argo (fransuzcha **argot** – “lahja”) ayrim professional yoki ijtimoiy guruhning oʻziga xos tili. Argo bir necha til unsuridan iborat qorishiq va koʻp holda, boshqaga tushunarsiz nutq koʻrinishida namoyon boʻladi. Argo tili oʻz

grammatikasiga ega emas. Unda umumxalq tili grammatikasiga tayaniladi. Argo ikki maqsadning biri uchun qo'llaniladi:

- 1) fikrni sir tutish;
- 2) o'zini ajratib ko'rsatish.

Jargon umumxalq tilidan maxsus leksikasi va frazeologiyasi hamda yasovchi vositasining o'ziga xosligi bilan farqlanadi:

- 1) otarchi jargoni: **yakan** (pul), **hasut** (non);
- 2) o'g'ri jargoni: **xurmo** (buxoro tillo tangasi);
- 3) mahbus jargoni: **maymun** (oyna), **timsoh** (qaychi), **oq kaptar** (geroin),

yashil (militsioner);

Qo'llanishi chegaralangan so'zning uslubiy xususiyati. Bunday so'zga eskirgan va yangi, sheva va kasb-hunarga oid so'z, atama, jargon, argo, vulgar va varvar so'z kiradi. Nutqda bu kabi so'z ham muhim uslubiy vazifa bajaradi. Arxaizm badiiy yoki ommabop asarda nutqqa kinoya, hajv ruhini berish uchun qo'llansa, tarixiy so'zdan o'tmish voqeligini jonli ifodalash maqsadida foydalaniladi. Sheva so'zi mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atama ilmiy va badiiy asarda fan-texnikaga oid tushunchani aniq ifodalash uchun qo'llanadi, jargon esa ma'lum toifaga mansub kishi nutqini berish uchun zarur. Bu – qo'llanishi chegaralangan so'zning badiiy uslubdagi vazifasi.

Albatta, bu guruh so'zdan me'yorida foydalanish lozim, aks holda nutqda g'alizlik paydo bo'ladi: **Terilgan paxtani tashib turish uchun ko'tarimchi ajratildi. 2. Buning ustiga tokarlik stanogining rezioderjateli o'rniga maxsus moslama tayyorlanib, unga grebenlarni tozalovchi frez o'rnatildi.** Birinchi gapda **ko'tarimchi** o'rinsiz yasalgan yangi so'z bo'lsa, ikkinchi gapda atama me'yordan ortiq ishlatilganligi natijasida gap mazmuni tushunarsiz bo'lib qolgan.

Nutqda ibora, tasviriy ifoda va maqol ham ma'lum uslubiy vazifa bajaradi. Iboradagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyati, tasviriy ifodadagi balandparvoqlik, maqoldagi mazmuniy ixchamlik katta uslubiy imkoniyat yaratadi: **Bir yoqadan bosh chiqarmoq** iborasi badiiy nutqqa mansub bo'lsa, **bir jon, bir tan bo'lmoq** iborasi umumnutqqa xos. Yozuvchi va shoir ham ibora va maqol ijod qilishadi: **O'likning yog'ini, tirikning tirnog'ini yeydi bu** (Abdulla Qahhor), **O'qsiz soldat – qilichsiz qin** (Oybek) kabi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. O'zbek tili leksikasi tasnifi turlari haqida gapiring. 2. O'zlashgan qatlam nima? Misol keltiring. 3. O'z qatlam so'zlari haqida gapiring. 4. Qo'llanishi chegaralangan so'z haqida gapiring. 5. Qo'llanishi chegaralanmagan so'z haqida gapiring. 6. Zamonaviy so'z nima? Misol keltiring. 7. Eskirgan so'z haqida gapiring. 8. Tarixiy so'z haqida gapiring va misol keltiring. 9. Arxaik

soʻz haqida gapiring va misol keltiring. 10. Yangi soʻz haqida gapiring, misol keltiring. 11. Shevaga xos soʻz haqida gapiring va misol keltiring. 12. Termin (atama) haqida gapiring va misol keltiring. 13. Jargon haqida gapiring va misol keltiring. 18. Argo haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

1. Lugʻatdan **goʻsht, non, oftob, gul, daraxt, kitob, daftar** kabi qadimdan tilimizga oʻzlashib, oʻzimiznikidek boʻlib qolgan soʻzdan topib, ularning etimologiyasi bilan tanishing.

2. Lugʻatdan shaklan bir xil, talaffuzda urgʻusi bilan farqlanuvchi soʻz (omograf)dan topib, qaysi tilga va qaysi turkumga mansubligini, izohini daftaringizga yozib oling. Masalan: **akadeʼmik-akademiʼk, sariʼ-saʼri**.

3. Rus tilidan oʻzlashgan **adyol, karavot, cherkov, choʻtk**a kabi soʻzda yuz bergan fonetik oʻzgarishni aniqlang va tushuntiring.

4. Lugʻatdan **barter, biznes, dizayn, futbol, jinsi, voleybol** kabi inglizcha soʻzdan toping, soʻngra «Inglizcha-oʻzbekcha lugʻat»dan foydalanib, ularning oʻz tilida qanday yozilishini aniqlang.

5. Tilimizga oʻzlashtirish jarayonida fonetik oʻzgarishga uchrab, oʻzbek tilidagi hozirgi koʻrinishi oʻzining asl shaklidan uzoqlashib ketgan soʻzga 20-30 tacha misol keltiring. Masalan: **admiral** – [arabcha **amir al-bahr**], **astoydil** – [forscha-tojikcha **az tahi dil**], **boʻyra** – [forscha-tojikcha **buryo**], **gʻisht** – [forscha-tojikcha **xisht**], **vaj** – [arabcha **vajh**].

6. Lugʻatdan bir xil shaklga ega boʻlgan turli turkumga oid omonim soʻzdan topib, ular ishtirokida gap tuzing.

7. Oʻzlashma soʻz negizida hosil qilingan oʻzbekcha soʻzga misol keltiring. Masalan: **asfaltlamoq, aksiyador, baxtsiz, komputerchi, menejerlik, samolyotsozlik**.

8. Lugʻatdagi biror harf (masalan, **B**) bilan boshlanadigan soʻzni qaysi tilga mansubligiga koʻra, guruhga ajrating. Mazkur undosh bilan boshlanadigan soʻzlar qaysi tildan koʻproq oʻzlashganini aniqlang.

9. Lugʻatdan **adab, adabiy, adabiyot; aerodinamika, aerodrom, aeroflot, aeroplan, aeroport** kabi oʻzakdosh soʻzdan topib, ularning maʼnosi orasidagi umumiylik va xususiylikni aniqlang.

10. Tarix, kimyo, fizika, matematika, iqtisod fanlari boʻyicha oʻtilgan darslarda uchragan oʻzlashma soʻzlarning maʼnolarini yozing. Soʻngra izohingizni lugʻatdagi bilan taqqoslang.

14- DARS LUG'AT

Lug'at muhim ijtimoiy vazifani bajaradi. Bu quyidagida ko'zga tashlanadi:

- ona tilini va boshqa tilni o'rgatishga xizmat qiladi;
- ona tili so'zlarini tasvirlash va me'yorlashtirish vazifasini o'taydi;
- tillararo munosabatni ta'minlaydi;
- til leksikasini ilmiy tekshiradi va talqin qiladi;

Lug'at, avvalo, maqsadi va mo'ljaliga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- 1) umumiy lug'at;
- 2) maxsus lug'at.

Umumiy lug'at keng o'quvchi ommasiga, maxsus lug'at esa tor doiradagi kishi – alohida soha mutaxassisiga mo'ljallangan bo'ladi.

Har ikkala lug'at ham o'z o'rnida yana ikkiga bo'linadi:

- 1) ensiklopedik lug'at;
- 2) filologik lug'at.

Demak, lug'atni umumiy ensiklopedik lug'at va maxsus ensiklopedik lug'at, umumiy filologik lug'at va maxsus filologik lug'atga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq va qulay.

Umumiy ensiklopedik lug'at. Ma'lumki, umumiy ensiklopedik lug'at alfavit tartibida bo'lib, ularda so'z emas, balki shu so'zdan anglashilgan tushuncha uchun asos bo'lgan narsa, tarixiy voqea, tabiiy va ijtimoiy hodisa, shaxs, geografik nom haqida ma'lumot beriladi va lug'at maqolasi (lug'atdagi tavsif lug'at maqolasi deyiladi) lug'at yozilgan tilni tushunuvchi keng o'quvchi ommasiga mo'ljallangan bo'ladi. «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» ana shunday lug'at.

Maxsus ensiklopedik lug'at fan-texnika, san'at va madaniyatning ma'lum bir sohasiga oid tushunchani shu soha qiziquvchisi va mutaxassisi uchun mo'ljallab tavsiflaydi. Bunday lug'at sifatida soha ensiklopedik lug'ati – «Meditsina ensiklopediyasi», «Физический энциклопедический словарь», «Лингвистический энциклопедический словарь» kabini misol qilish mumkin. Umumiy ensiklopedik lug'atdan farqli ravishda, maxsus ensiklopedik lug'at tor sohaga doir tushunchani keng va batafsil sharhlaydi.

Ko'rinadiki, maxsus ensiklopedik lug'at soha mutaxassisi uchungina zarur bo'lgan tushunchani ana shu soha ilmiy uslubiga xos ifoda bilan tasvirlaydi.

Ensiklopedik lug'at **qomusiy lug'at** ham deb ataladi.

Umumiy filologik lug'at – barcha soha kishisi, keng foydalanuvchi ommasiga mo'ljallangan izohli, imlo, orfoepik, tarjima lug'at. «O'zbek tilining izohli lug'ati», «Ruscha – o'zbekcha lug'at» ana shunday lug'at sirasiga kiradi.

Umumiy izohli lug'atda so'zning barcha – grammatik, uslubiy, frazeologik birlik tarkibida qatnashish, omonimik, qaysi tildan o'zlashganlik belgisi ko'rsatiladi.

Imlo lug'ati so'zni amaldagi imlo qoidasiga muvofiq ravishda qanday yozish kerakligini o'rgatadi. Demak, bunday lug'at hammabop va amaliy tabiatga ega bo'ladi. 1995- yilda lotin imlosidagi «Imlo lug'ati» «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etildi.

Orfoepik lug'atda so'zning to'g'ri adabiy talaffuzi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta kichik hajmda M.Sodiqova va U.Usmonova tomonidan «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» nomi bilan 1977- yilda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan bosib chiqarildi.

Maxsus filologik lug'at tor o'quvchi ommasasi – tilshunoslik bilan shug'ullanuvchi va boshqa ilmiy tadqiqotchiga mo'ljallangan bo'ladi. O'zbek tilining morfem, chastotali, ters, o'zlashma so'z, frazeologizm, sinonim, antonim, omonim, sheva so'zlari, terminologik, etimologik lug'ati shular jumlasidan.

Morfem lug'atda so'zning tarkibi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta A.G'ulomov, A.N.Tixonov, R.Q.Qo'ng'urov tomonidan tuzilib, 1977- yilda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etilgan. 2007- yil "Yangi asr avlodi" nashriyatida B.Mengliyev va B.Bahriddinovaning maktab o'quvchisi uchun mo'ljallangan "O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati" chop etilgan.

Chastotali lug'atda so'zning qo'llanish darajasi haqida ma'lumot beriladi. I.A.Kissen muallifligida chop etilgan «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка» (Toshkent, 1970) lug'ati chastotali lug'at bo'lib, unda so'zning ma'lum bir tanlangan manbada necha marta uchraganligi va qo'llanishi ko'rsatilgan.

Ters lug'atda so'z teskari tomondan, oxiridan alfavit tartibida joylashtiriladi. Bu lug'at ham lingvistik lug'at bo'lib, R.Qo'ng'urov va A.Tixonov tomonidan «Обратный словарь узбекского языка» nomi bilan 1969- yilda Samarqandda chop etilgan.

O'zlashma so'z lug'atida o'zbek tiliga boshqa tildan kirib kelgan so'z izohlanadi. Bu tildagi lug'at – izohli lug'atning bir ko'rinishi. Ular qaysi tildan o'zlashgan so'zni izohlashiga ko'ra turlicha nomlanadi. Masalan, O.Usmon va R.Doniyorov tomonidan 1965- yilda nashr etilgan «Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati»da rus va boshqa yevropa tilidan kirib kelgan so'z izohlangan. 2007- yil "Yangi asr avlodi" nashriyatida Y.Hamrayevaning maktab o'quvchisi uchun "O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati" chop etilgan.

Frazeologik lug'at maxsus filologik lug'atning bir turi bo'lib, Sh.Rahmatullayev tomonidan tuzilgan «O'zbek tilining izohli frazeologik

lug'ati» (Toshkent, 1978) - uning mukammal namunasi. 2007- yil "Yangi asr avlodi" nashriyatida B.Mengliyev, O.Boymatova va M.Xudoyberdiyevaning maktab o'quvchisi uchun "O'zbek tili iboralarining o'quv izohli lug'ati" chop etilgan.

Etimologik lug'at o'zbek lug'atshunosligining alohida sohasiga aylandi. Bunday lug'atda so'zning kelib chiqishi izohlanadi. Bunga T.Nafasov tomonidan tuzilgan «Janubiy O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati»ni misol qilib keltirish mumkin. 2007- yil "Yangi asr avlodi" nashriyatida T.Jumayevning maktab o'quvchisi uchun "O'zbek tilining o'quv etimologik lug'ati"ni chop etish rejalashtirilgan.

Dialektal lug'at o'zbek tilining shevasiga xos bo'lgan so'zni qayd qiladi. Bunday lug'at umuman o'zbek tilining barcha yoki ma'lum bir shevasiga xos so'zini izohlashga mo'ljallangan bo'lishi mumkin. 1971- yilda muallif jamoasi tomonidan «Fan» nashriyatida chop etilgan «O'zbek xalq shevalari lug'ati»ni bunga misol qilib keltirish mumkin.

Terminologik lug'at ma'lum bir sohaga tegishli so'zni izohlaydi. Terminologik lug'at izohli yoki tarjima ko'rinishiga ega. Demak, terminologik lug'atni bir tilli va ko'p tilli lug'atga bo'lish mumkin. A.Hojiyevning «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» (Toshkent, O'qituvchi, 1985) dan olingan namunaga e'tibor qiling:

"Kriptologiya. Maxfiy til, ularni tuzish qonuniyatini, rasshifrovka qilish usulini o'rganuvchi fan.

Ko'makchili aloqa. So'zlar o'rtasida ko'makchi vositasida yuzaga keladigan aloqa: **qalam bilan yozmoq, uyga qadar yugurmoq** kabi."

Tarjima lug'at bir tildagi so'z ma'nosining boshqa tilda ifodalanishi, berilishini ko'rsatadi.

Ko'ptilli lug'atda so'z ikkitadan ortiq tilda beriladi. Bunday lug'at juda kam. Tarjima lug'at qanday birlikni ifodalashiga ko'ra turlicha bo'ladi:

- 1) leksik birlik lug'ati;
- 2) frazeologizm lug'ati;
- 3) har ikkala birlik lug'ati;
- 4) maqol lug'ati.

1984- yilda Toshkentda nashr etilgan ikki tomli «Ruscha-o'zbekcha lug'at» leksik birlik lug'atidir.

Tarjima frazeologik lug'atga M.Sodiqovanning «Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at»i (Toshkent, 1972) misol bo'ladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1.Lug'at nima? 2.Lug'atning vazifasi qanday? 3.Lug'atning maqsad va mo'ljaliga ko'ra turi qanday? 3.Umumiy lug'at qanday lug'at? 4.Umumiy

qomusiy lug'at haida gapiring. 5. Umumiy filologik lug'atning xususiyatlari haqida gapiring. 6. Maxsus lug'atlar haqida gapiring. 7. Maxsus ensiklopedik lug'atlar haqida gapiring. 8. Maxsus filologik lug'atning xususiyatlari haqida gapiring. 9. O'quv lug'atlari haqida gapiring. 10. Orfoepik lug'at qanday lugat? 11. Morfem lug'at qanday lugat? 12. Onomastik lug'at qanday lugat? 13. Chastotali lug'at qanday lugat? 14. Frazеologik lug'at qanday lugat? 15. Ters lug'at qanday lugat? 16. Terminologik lug'at qanday lugat?

Topshiriq

1. 10 ta so'zning bir necha lug'atda berilishini kuzating va daftaringizga yozing.
2. 20 ta so'z olib, ters lug'atini tuzing.
3. Daftaringizga o'zingiz dars mobaynida egallagan tilshunoslik atamalari lug'atini tuzing.
4. O'rtoqlaringiz bilan lug'atdan so'z qidirish bo'yicha "Kim oldin topar" o'yini o'ynang.

15- DARS MORFEMIKA

Morfemika haqida ma'lumot. Morfemika tilshunoslikning so'z tarkibi, ya'ni ma'noli qismi haqidagi bo'limi bo'lib, yunoncha **morphe** – forma, shakl so'zidan olingan.

So'zning ma'noli qismi. O'zak va qo'shimcha so'zning ma'noli qismi deyiladi. Masalan, **paxtakorlarga** so'zi **paxta-**, **-kor**, **-lar**, **-ga** qismidan iborat. Ajratilgan har bir tarkibiy bo'lak – so'zning ma'noli qismi. **Paxta** so'zining ma'nosi "g'o'zada vujudga keladigan oq momiq tola" ma'nosi bo'lsa, **-kor** qismining ma'nosi "o'zakdan anglashiluvchi narsani yaratuvchi shaxs otini yasash"dir. Yoki **-lar** "ko'plik", **-ga** "atash, yo'nalish" kabi ma'noga ega.

Ma'noli qism **morfema** ham deyiladi.

Paxta- va **-kor**, **-lar**, **-ga** qismlari ma'nosi va qo'llanish xususiyati bilan farqlanadi. **Paxta** mustaqil lug'aviy ma'noga ega. U bu ma'noni qolgan qimsiz ham ang'lata olishi bilan ajralib turadi. Shuning uchun u **o'zak** deyiladi. Boshqa qism esa ajralgan holda mavhum bo'lishi, o'zaksiz mustaqil ma'no anglatmasligi va mustaqil holda qo'llanmasligi bilan farqlanadi. Bu – qo'shimcha. Shunga ko'ra, **o'zak morfema** va **qo'shimcha morfema** ajraladi. O'zak morfema **leksema** ham deyiladi.

O'zak so'z yasovchi qo'shimcha olishi bilan o'zakdosh so'z vujudga keladi: **gul – gulchi, guldon, gulli, gulsiz, gulband** kabi. Shakl yasovchi olgan so'zlar o'zakdosh so'z sanalmaydi: **kitob – kitoblar, kitobni, kitobcha** kabi.

O'zak tarixiy taraqqiyot natijasida qo'shimchaga aylanib borishi, so'zning o'zagiga singib ketishi mumkin. Masalan, **xona** so'zi taraqqiyot natijasida ikkiga ajralgan. Birida «joy» ma'noli yasama so'zni hosil qiluvchi so'z yasovchiga aylanib ketgan bo'lsa (**oshxona, ishxona, molxona**), ikkinchisida uy, yashash joyi ma'nosi saqlangan (**uchinchi xona, mening xonam**). **Noma, goh, xo'r** so'zi ham shunday tarixiy siljishni boshidan kechirgan.

So'z tarkibidagi o'zgarish. Til taraqqiyoti natijasida so'zning ma'noli qismi tarkibida jiddiy o'zgarish yuz beradi. Uning har xil ko'rinishi bor:

1. So'z va qo'shimcha birlashib, **tublashishi** mumkin: **yuksal, yuksak, biron, biror, bezor.**

2. Ikki so'z qo'shilib **yaxlitlashishi** mumkin: **bugun, sakson.**

3. So'z va qo'shimcha orasidagi aloqa **soddalashishi** mumkin: **yumshog, qattiq.**

4. So'z qo'shimcha holiga kelishi, murakkab qo'shimcha bir-biriga qo'shilib ketishi, ya'ni **birlashishi** mumkin: borib **yotibdi** – borib **yatipti** – boryapti; **ning + ki=niki.**

Keltirilgan misolning barchasi tarixiy yasalish deyiladi.

Qo'shimchani tasnifi. Qo'shimcha vazifasiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1) so'z yasovchi qo'shimcha;

2) shakl yasovchi qo'shimcha.

So'z yasovchi qo'shimcha so'zga qo'shilib, yangi so'z hosil qiladi. Yangi so'z yangi lug'aviy ma'noga ega bo'ladi. Masalan, **paxta** so'zi **-chi** qo'shimchasini olib, **paxtachi** so'zi vujudga keladi.

So'z yasovchidan boshqasi **shakl yasovchi qo'shimcha** deyiladi. Shakl yasovchi qo'shimcha grammatik ma'no ifodalaganligi uchun lug'aviy ma'no hosil qiluvchi so'z yasovchiga muqobil ravishda grammatik qo'shimcha ham deyiladi. Grammatik qo'shimcha asosiy xususiyatiga ko'ra ikkiga ajraladi:

1) lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimcha (lug'aviy shakl);

2) sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimcha (munosabat shakli).

Eslatma

Maktab darsligida **shakl yasovchi qo'shimcha, so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha** atamasi ham ishlatilgan.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'zga qo'shilib, unga qo'shimcha ma'no yuklaydi. Masalan, *kitob* leksemasining atash ma'nosida

birlik va ko'plik ma'nolari noma'lum. Son lug'aviy shakl hosil qiluvchisi bo'lgan **-lar** uni ko'plik tomon muayyanlashtiradi. **-lar, -roq, -cha, -xon, -(i)l, -(i)n, -(i)nchi, -ta** - lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimcha.

Sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'zni boshqasiga bog'laydi hamda sintaktik qurilmadagi o'rnini belgilaydi. Masalan, shaxs-son, zamon, mayl, tasdiq-inkor qo'shimchasi so'zga kesimlik mavqeini beradi. Kesimning ega va hol bilan sintaktik aloqasini ta'minlaydi. Kelishik qo'shimchasi oldingi mustaqil so'zni keyingi, egalik qo'shimchasi esa keyingi mustaqil so'zni oldingisiga bog'laydi. **Kelishik, egalik, shaxs-son, zamon, mayl, tasdiq-inkor qo'shimchasi – sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimcha.**

Eslatma

*Tasdiq-inkor va bo'lishli-bo'lishsizlikni farqlash kerak. Bo'lishli-bo'lishsizlik faqat fe'lga xos bo'lib, nol qo'shimcha bilan bo'lishlilik, -ma qo'shimchasi bilan bo'lishsizlik ifodalanadi: **O'qiydigan** – bo'lishli fe'l, **o'qimaydigan** – bo'lishsiz fe'l. Bo'lishli-bo'lishsizlik hodisasi fe'l kesimdan boshqa vazifani bajarganda voqelanadi.*

*Tasdiq-inkor shakli so'z kesim vazifasida kelganda yuzaga chiqadi. **O'qigan – o'qimagan, borgan – borgan yo'q, o'qituvchi – o'qituvchi emas** kabi. Fe'l gapda kesim vazifasida kelganda bo'lishli-bo'lishsizlik shakli tasdiq-inkor deb qaraladi.*

Bo'lishli-bo'lishsizlik lug'aviy shakl hosil qiluvchi bo'lsa, tasdiq-inkor sintaktik shakl hosil qiluvchidir.

Bo'lishli-bo'lishsizlik shaklida faqat fe'l, tasdiq-inkor shaklida esa barcha mustaqil so'z kela oladi. Chunki ular kesim vazifasini ham bajara oladi.

O'zbek tilida shakl yasovchi, ya'ni grammatik qo'shimcha ko'rinishiga ko'ra farqlanadi. Masalan, **maktab** va **maktablar** so'zini qiyoslang. **Maktab** so'zi birlik sonda bo'lib, hech qanday qo'shimchasiz ifodalangan. **Maktablar** so'zida esa ko'plik ma'nosi **-lar** shakli bilan yuzaga chiqqan. Shuning uchun shakl yasovchini ikkiga ajratish mumkin:

- a) moddiy ko'rinishga ega shakl yasovchi;
- b) moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan shakl yasovchi.

Moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan shakl yasovchi nol qo'shimcha ham deyiladi. Masalan, nutqdagi **Kitobni o'qi, Uyga bor, U a'lochi** gapidagi **o'qi, bor, a'lochi** so'zi – nol qo'shimchali. Son shaklida **birlik son**, kelishik shaklida **bosh kelishik**, fe'l nisbatida **aniq nisbat**, bo'lishli-bo'lishsizlikda **bo'lishlilik**, sifat va ravish darajasida **oddiy daraja**, mayl sirasida **xabar mayll** nol qo'shimchalidir.

Eslatma

*Nol qo'shimcha bilan qo'shimchanning belgisiz qo'llanishini aralashitirmaslik kerak. Masalan, **maktab bog'i** birikmasida **maktab** so'zi belgisiz qarataqich, **kitob o'qimoq** birikuvida **kitob** so'zi belgisiz tushum kelishigida.*

Asos. So'zning shakl yasovchidan xoli qismi asos deyiladi. Masalan, **paxtakorlarga, ishlarimizni** so'zining grammatik shaklini olib tashlasak, **paxtakor, ish** qismi qoladi. Bu - asos.

Asos ikki xil bo'ladi:

- 1) o'zak holidagi asos: **maktab, ish, gul, dala, yur** kabi;
- 2) negiz holidagi asos: **ishxona, gulchi, tilshunos, ishchan** kabi.

Qo'shimchanning tuzilishiga ko'ra tasnifi. Qo'shimcha tuzilishiga ko'ra sodd va murakkabga bo'linadi:

Sodda qo'shimcha tarixan qanday bo'lganligidan qat'i nazar, ajralmas, yaxlit, bir tarkibli bo'ladi: **-lar, -roq, -chi, -niki, -sin, -di, -gach.**

Murakkab qo'shimcha aslida mustaqil qo'shimchanning ma'lum vazifa bajarish maqsadida birlashgan holda qo'llanishi: **odamgarchilik, uygacha, xafachilik, chorvachilik, borganda.** Murakkab qo'shimcha umuman olganda ajraladi, lekin ba'zi bir so'z tarkibida ajralmas holga kelgan bo'ladi, xolos.

Qo'shimcha morfemaning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turi. Qo'shimcha morfemada ham shakl va ma'no munosabati mavjud bo'ladi.

Qo'shimcha ko'p ma'noliligi (ko'p ma'noli qo'shimcha). Bu hodisa keng tarqalgan. Misol sifatida **-chilik** qo'shimchasini olaylik. Darslik va qo'llanmada uning quyidagi uch ma'nosi farqlanadi:

1. Asosdan anglashilgan narsa yetishtiriladigan sohani ifodalovchi ot: **paxtachilik, urug'chilik, chorvachilik, uzumchilik.**

2. Asosdan anglashilgan narsa-hodisaning borlik holatini bildiruvchi ot: **pishiqlik, mo'lchilik, arzonchilik.**

3. Asosdan anglashilgan tushuncha bilan bog'liq bo'lgan ishni bildiruvchi ot: **ulfatchilik, tirikchilik, dushmanchilik.**

Aksariyat qo'shimcha – ko'p ma'noli. Tilda qo'shimchanning kamligi uning ko'p ma'noli bo'lishiga olib kelgan.

Ko'p ma'noli qo'shimchaga misol:

Qo'shimcha	Misol
-li	aqli (mavjudlik), yog'li (ortiqlik), o'tirishli (moslik)
-ma	qovurma (harakat natijasi), burama (odatdagi xususiyat)

-la	moyla (ega bo'ldirish), randa la (vosita bilan), bolala (paydo qilish)
-chilik (holat)	paxtachilik (soha), to'kin chilik (mavjudlik), tirik chilik
-dor	aybdor (mavjudlik), bo'y dor (ortiqlik)
-no	noumid (ega emaslik), nomard (qarama-qarshilik)
-be	beg'ubor (yo'qlik), beg'am (kamlik)
-siz	asossiz (ega emaslik), madorsiz (kamlik)
-lik	otalik (qarindoshlik), bolalik (holat), mudirlik (kasb-hunar)

Qo'shimcha shakldoshligi (omonim qo'shimcha). Shakldosh qo'shimcha omonim qo'shimcha deyiladi. Shakldoshlik bir tur qo'shimcha orasida ham, turli qo'shimcha orasida ham bo'lishi mumkin.

1. So'z yasovchi qo'shimcha shakldoshligi:

-ki I: turtki, tepki, ko'chki (ot yasaydi).

-ki II: ichki, kechki, ustki (sifat yasaydi).

2. Grammatik qo'shimcha shakldoshligi:

-(i)sh I: borish (bormoq), kelish (kelmoq), ketish (ketmoq) (harakat nomi shakli).

-(i)sh II: (birga) yuvish, (birga) tarash, (birga) ishlash (birgalik nisbat shakli).

3. So'z yasovchi va grammatik qo'shimcha shakldoshligi:

-(i)m I: yig'im, terim, sig'im (ot yasovchi morfema).

-(i)m II: uyim, kitobim, soatim (egalik morfemasi).

O'zbek tilidagi asosiy shakldosh qo'shimcha quyidagilar (bunda *s/y* – so'z yasovchi, *sh/y* – shakl yasovchi):

Qo'shimcha	Otda	Sifatda	Fe'da	Ravishda	Yordamchi so'zda
-a	jizza (<i>s/y</i>)	ko'tara (<i>savdo, s/y</i>)	qona (<i>s/y</i>), bora (<i>sh/y</i>), bura (<i>sh/y</i>)	shig'g'a, chippa (<i>s/y</i>)	sen-a
-ay	–	–	kuchay (<i>s/y</i>), boray (<i>sh/y</i>)	–	–
-ak	g'ijjak (<i>s/y</i>)	qimizak (<i>s/y</i>)	–	–	–
-ar	–	–	ko'kar (<i>s/y</i>), kolar (<i>sh/y</i>)	–	–
-ga	bolaga (<i>sh/y</i>)	–	surgamoq (<i>sh/y</i>)	–	–

-gi	supurgi (s/y)	yozgi (s/y)	borgim (sh/y)	-	-
-gina	qizgina (sh/y)	-	-	-	qizimgina
-g'oq	to'g'oq (s/y)	toyg'oq (s/y)	-	-	-
-da	uyda (sh/y)	-	-	-	keldi-da
-dir	-	-	sezdir (sh/y)	-	kelgandir
-don	kuldon (s/y)	qadrdon (s/y)	-	-	-
-dor	chorvador (s/y)	pul'dor, yolkador (s/y)	-	-	-
-i	otl (sh/y)	jannati (s/y)	linchi (s/y), to'zi (sh/y)	-	-
-ik	ko'rik (s/y)	egik (s/y)	birik, ko'zik (s/y)	-	-
-iq	chiziq (s/y)	ochiq (s/y)	yo'l'iq (s/y), siniqmoq (sh/y)	-	-
-il	-	-	egildi (sh/y), o'zlik, ichildi (sh/y, majhul)	-	-
-im	uyim (sh/y), bilim (s/y) chekim (s/y)	ayrim (s/y)	-	-	-
-in	ekin (s/y)	sog'in sigir (s/y)	ko'rin (sh/y)	oldin (s/y)	-
-ing	uying (sh/y)	-	oching (sh/y)	-	-
-ingiz	uyingiz (sh/y)	-	ochingiz (sh/y)	-	-
-ish	-	ko'kish (sh/y)	yozish (sh/y), o'ishdi (sh/y)	Ichish (sh/y)	-
-y	-	-	qoray (s/y), o'qiy (sh/y)	-	-
-k	to'shak (s/y)	chink (s/y)	bordik (sh/y)	-	-
-q	taroq (s/y)	yumshoq (s/y)	-	-	-
-ka	yo'l'ka (sh/y), etikka (sh/y)	-	iska (s/y), surka (sh/y)	-	-
-qa	o'qqa (sh/y)	qisqa (s/y)	chayqa (sh/y)	-	-
-kash	aravakash (s/y)	janjalkash (s/y)	-	-	-
-ki	tepki (s/y)	kechki (s/y)	-	-	demakki, biladiki

-qi	chopqi (s/y)	sayroqi (s/y)	-	-	-
-kin		keskin (s/y)	to'kkin (sh/y)	-	-
-qin	to'lqin (s/y)	sotqin (s/y)	boqqin (sh/y)	-	-
-qoq	tutqoq, botqoq (s/y)	yopishqoq (s/y)	-	-	-
-kor	paxtakor (s/y)	funktor (s/y)	-	-	-
-la	-	-	ishla (s/y), quvia (sh/y)	-	sen-la
-lik	ochlik (s/y)	o'shlik (s/y)	-	-	-
-m	chidam (s/y), ukam (sh/y)	-	yozdim (sh/y)	-	-
-ma	tugma (s/y)	yasama (s/y)	kelma (sh/y)	yonma- yon (sh/y)	-
-miz	onamiz (sh/y)	-	olamiz (sh/y)	-	-
-moq	quymoq (s/y)	-	ichmoq (sh/y)	-	-
-n	o'zin(i) (sh/y)	-	yasarmoq (sh/y)	-	-
-oq	o'roq (s/y)	qo'rqoq (s/y)	-	-	keliboq
-on	to'zen (s/y)	shodon (s/y)	-	-	-
-sa	-	-	suvsamoq (s/y), kelsa (sh/y)	-	-
-si	otasi (sh/y)	-	garangsi (sh/y)	-	-
-siz	-	ishsiz (s/y)	ichasiz (sh/y)	to'xtovsiz (s/y)	-
-t	-	-	to'latdi (s/y), o'qitdi (sh/y)	-	-
-xon	kitobxon (s/y), onaxon (sh/y)	-	-	-	-
-ch	quvonch (s/y)	tinch (s/y)	-	-	-
-cha	qizilcha (s/y)	farg'onacha (s/y)	-	o'zicha (s/y)	-
-chak	kelinchak (sh/y)	kuyunchak (s/y)	-	-	-
-chi	ishchi (s/y)	-	-	-	kel-chi
-chiq	qopchiq (sh/y)	sirpanchiq (s/y)	-	-	-
-choq	toychoq (sh/y)	maq'tanchoq (s/y)	-	-	-

Qo'shimcha ma'nodoshligi. Barcha tur qo'shimcha ma'nodoshlik munosabatida bo'ladi. Shu boisdan **so'z yasovchi qo'shimcha ma'nodoshligi** hamda **grammatik qo'shimcha ma'nodoshligi** farqlanadi.

Qo'shimcha ma'nodoshligiga misol:

Qo'shimcha	Misol	Qo'shimcha	Misol
-ba/-li	bahaybat – haybatli	-qir/-ag'on	topqir – topag'on
-ga/-ni	unga tushunmadi –uni tushunmadi	-chi/-shunos	tilchi – tilshunos
-dan/-ni	nondan oling – nonni oling	-no/-siz	noo'rin – o'rinsiz
-dan/-ga	teshikdan sig'madi – teshikka sig'madi	-ona/-larcha	mardona – mardlarcha
-dan/-ning	shundan biri – shuning biri	-sa/-sira	suv[s]armoq – suvs[s]iramoq
-digan/-ar	qiladigan ish – qilar ish	-lab/-dan	saharlab – sahardan
-don/-li	bilimdon – bilimli	(-u)v / -(l)sh	o'quv – o'qish
-do'z/-chi	mahsido'z – mahsichi	-lmtir/-ish/-roq	oqish – oqimtir – oqroq
-yotir/-moqda/ -yapti	borayapti – borayotir – bormoqda	-iz/-dir	tomiz – tomdir
-ish/-lar	ketishdi – ketdilar	-larcha/- cha/ -chasiga	erkaklarlarcha – erkakchasiga – erkakcha
-lay/-ligicha	butunlay – butunligicha		
-loq/-zor	o'tloq – o'tzor	-il/-dor	unumli – unumdor
-ser/-li	sero't – o'tli	be/-siz	bemaza – mazasiz
-soz/-chi	soatsoz – soatchi		

So'z yasovchi qo'shimcha ma'nodoshligi. So'z yasovchi qo'shimchani bir-biriga yaqin ma'noni ifodalashi **so'z yasovchi qo'shimcha ma'nodoshligi** deyiladi. Masalan, sifat yasovchi **-li, -dor, -ser, -ba** qo'shimchasi o'zaro sinonim: **savlatli, savlatdor, sersavlat, basavlat** kabi. Biroq ma'nodoshlik to'liq emas, balki qo'shimchani ayrim ma'no qirasi orasidir. Ya'ni bir qo'shimcha ikkinchi qo'shimcha bilan barcha ma'nosi asosida sinonim bo'la olmaydi.

Grammatik qo'shimcha ma'nodoshligi. Nonni yeng - nondan yeng, uyya jo'namoq - uy tomon jo'namoq kabi hodisada grammatik ma'nodoshlik mavjud. Grammatik ma'nodoshlik grammatik qo'shimcha orasida ham, grammatik qo'shimcha va yordamchi so'z orasida ham bo'ladi.

Qo'shimcha zid ma'noliligi. Grammatik antonimiya so'z yasovchi qo'shimcha orasidagina mavjud. Unga misol sifatida **-li** va **-siz**

qo'shimchasini keltirish mumkin: andishali-andishasiz, barakali-bebaraka, baxtli-baxtsiz.

Qo'shimcha varianti. Qo'shimcha nutqda turli variantga ega bo'ladi. Misol sifatida qaratqich kelishigi shaklining variantini kuzating:

- a) poetik variant: bog'in mevasi;
- b) tarixiy variant: manim;
- v) dialektal variant: kitobting;
- g) fonetik variant: mening;

Bundan tashqari, fakultativ (borayapti – boryapti), kombinator (yoza oladi –yozoladi) variant ham ajratiladi.

Qo'shimchani so'z yasash darajasi. So'z yasash darajasiga ko'ra so'z yasovchi qo'shimcha ikkiga bo'linadi:

- 1) mahsuldor qo'shimcha;
- 2) kammahsul qo'shimcha.

So'z yasovchi qo'shimchani ayrim juda ko'p so'z yasagan yoki yasamoqda. Masalan, **-la (moylamoq, ziralamoq, aliflamoq, kraxmal-lamoq, g'aramlamoq, bo'laklamoq), -chi (ishchi, g'iybatchi, paxtachi, suvchi)** kabi. Bunday qo'shimcha mahsuldor qo'shimcha deyiladi.

Ayrim qo'shimcha kam so'z yasagan yoki yasaydi. Masalan, **-ka (iska), -archilik (ocharchilik)** kabi. Bunday qo'shimcha kammahsul qo'shimcha deyiladi.

Qo'shimchani zamonaviylik darajasi. Zamonaviylik darajasiga ko'ra qo'shimcha ikkiga bo'linadi:

- 1) unumli qo'shimcha;
- 2) unumsiz qo'shimcha.

Ba'zi qo'shimcha bugungi kunda so'z yasash faoliyatini davom ettirmoqda. Bunday qo'shimcha unumli qo'shimcha deyiladi. Masalan **-chi (komputerchi, videochi), -la (randala, alifla)** kabi.

Ayrim qo'shimcha tarixda ozmi-ko'pmi so'z yasagan bo'lib, hozir so'z yasash faoliyatini to'xtatgan bo'ladi. Bunday qo'shimcha unumsiz qo'shimcha deyiladi. Masalan, **-doq (shaqildoq, qovurdoq, hiqildoq), -ak (pirpirak, bizbizak, qarsak)** kabi.

Eslatma

Qo'shimchani zamonaviylik darajasi bilan so'z yasash darajasini farqlash kerak. Ayrim qo'shimcha mahsuldor, lekin unumli emas: -vul (qoravul, yasovul), -ag'on (bilag'on, chopag'on, qopag'on) -ak (bizbizak, pirpirak, guldarak, varrak, qarsak, xurrak). Ba'zi qo'shimcha kammahsul, lekin unumli: -ma (qovurma, burama, siltama (ovqat turi)), -dosh (sinfdosh, musobaqadosh, suhbatdosh).

Qo'shimchanning so'zga qo'shilish tartibi. O'zakning oldidan yoki orqasidan qo'shilishiga ko'ra qo'shimcha ikkiga bo'linadi:

- 1) prefiks;
- 2) affiks.

So'zning oldidan qo'shiluvchi qo'shimcha – prefiks: **no-** (**notabiiy, beg'am**), **-be** (**bemalol, bemajol**) kabi. Sifat yasovchi old qo'shimcha prefiksdur.

O'zakdan keyin qo'shiluvchi qo'shimcha – affiks: odam+**dan**, mehnat+**kash+lar+ni** kabi.

So'zni ma'noli qismga ajratish. Har bir so'zning ma'noli qismga ajratilishi undagi qismning hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zaro munosabatga kirisha olish xususiyatiga asoslanadi. So'zning tarkibini ajratishda, avvaio, o'zak ajratilib, uning lug'aviy ma'nosi aniqlanadi. O'zakka qaysi qo'shimcha turi qo'shilmasin, u har doim o'zakdagi ma'no bilan aloqador bo'ladi va yangi so'z yasalganda ham o'zakning ma'nosi saqlanib qoladi. Masalan, **suvoqchilik** so'zining tarkibi **suva+q+chi+lik**, **anglashilmovchilik** so'ziniki **ong-la-sh-il-ma-vchilik**, **sanoqsiz** so'ziniki **son-a-q-siz** kabi. Yasama so'zning o'zakdagi **suva, ong, son** so'zi bilan aloqasi uzilmagan.

So'zning ma'noli qismi tarkibidagi o'zgarish. Davr o'tishi bilan so'zda ma'no taraqqiyoti yuz berib, yasama so'z o'z atash ma'nosidan uzoqlashishi, kuchli tovush o'zgarishiga uchrashi yoki ayrim grammatik qo'shimcha o'z vazifasini yo'qotib, «qotib qolishi» mumkin. Agar o'zakdagi ma'no bilan yasama so'z ma'nosi orasida aloqa uzilsa, ma'noli qism o'zak tarkibida soddalashishga uchragan bo'lsa, bunday so'z ma'noli qismga ajralmaydi, unga yaxlit so'z sifatida qaraladi. So'z yasovchi qo'shimchada ham, lug'aviy va munosabat shakli yasovchi qo'shimchada ham bu holatni kuzatish mumkin: **qishloq** (aslida "qishlaydigan joy", bugungi kunda doimiy yashash joyi, ya'ni qish bilan aloqasi uzilgan), **ovloq** (aslida "ovlaydigan joy", bugungi kunda pana, xoli joy), **qovurg'a** (**qopurg'a** – "yurak, o'pka kabi a'zoni qoplab turadigan a'zo"), **qopqoq, yaproq, bo'yin, yurak, ichak, uyg'on, uyg'ot, uyg'oq, yumshamoq, o'xshamoq, qurshamoq, olcha** (aslida **olu-cha**), **qizilcha** (1) kichik qizil toshmal kasallik; 2) qizartirib qovurilgan go'shtli taom), **ko'kcha** (qovun navi), **Onaxon, Olmaxon, Qizlarxon, Beklar** (mahallasi), **qizg'ish, sarg'ish** (aslida qizil-ish, sariq-ish), **ko'rish** (salomlash), **kelish** (bir qarorga kelmoq), **tortinmoq, cho'qinmoq, botinmoq, kechirmoq, surishtir, cho'milmoq, kelin, kechasi, kunduzi, tunlari, chamasi, mazmuni, qisqasi, yaxshisi, rosti, birdan, birga, birvarakayiga, kunda** va hokazo.

Ko'p holda so'zning tarkibini aniqlashda so'zdagi fonetik o'zgarish qiynchilik tug'diradi. Tilni kuzatishdan ma'lumki, grammatik qo'shimcha

yo mustaqil ma'noli leksemadan, yoki har xil qo'shimchani o'zaro birikib yangi qo'shimcha hosil qilishidan shakllanadi. Ko'pgina so'z qo'shilib ketishi natijasida ikkinchi qism qo'shimchaga aylanib ketishi mumkin: **gapir** (gap ur), **tupir** (tuf ur), **supur** (suv ur), **berkit** (berk et), **to'lat** (to'la et), **bo'shat** (bo'sh et), **yo'qot** (yo'q et), **yo'qol** (yo'q o'l), **aytoladi** (ayta oladi), **ketaver** (keta ber), **ketvormoq** (ketib yubormoq), **boryapti** (borib yotibdi).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'zga qo'shimcha qo'shilganda o'zakda fonetik o'zgarishning quyidagi ko'rinishlari kuzatiladi:

Tovush tushishi: sariq-ay / **sarg'ay**, past-ay / **pasay**, og'iz-aki / **og'zaki**, o'yin-a / **o'yna**, o'rin-ash / **o'rnash**, ayir-im / **ayrim**, ayir-il / **ayril**, buyur-uq / **buyruq**; ikki-ov / **ikkov**, olti-ala / **oltala**, yetti-ovlon / **yettovlon**; men-ning / **mening**, sen-ni / **seni**; burun-i / **burni**, shahar-im / **shahrim**, o'g'il-ing / **o'g'ling**.

Tovush orttirilishi: isi-q / **issiq**, qot-iq / **qattiq**, tib-iy / **tibbiy**, his-iy / **hissiy**, shu-cha / **shuncha**, bu-day / **bunday**; u-ga / **unga**, shu-da / **shunda**, bu-dan / **bundan**, haq-i / **haqqi**, parvo-i / **parvoyi**, obro'-ing / **obro'ying**.

Tovush almashishi:

a ~ o: tara-q / **taroq**, so'ra-q, / **so'roq**, qiyna-v / **qiynov**, so'ra-v / **so'rov**;

o ~ a: son-a / **sana**, ong-ia / **angla**, yosh-a / **yasha**, ot-a / **ata**;

i ~ u: tinti-v / **tintuv**, o'qi-v / **o'quv**, sovi-q / **sovuq**, quri-q / **quruq**;

q ~ g: qishloq-i / **qishlog'i**, yutuq-im / **yutug'im**, buyruq-i / **buyrug'i**;

k ~ g: yurak-i / **yuragi**, eshik-im / **eshigim**, tilak-ing / **tilaging**;

O'zakni ajrata bilish, so'z tarkibidagi tovush o'zgarishini fahmlash so'zni to'g'ri yozishga imkon beradi.

So'zning tuzilish turi. Ayrim so'zda lug'aviy ma'noli qism bitta yoki birdan ortiq bo'lishi mumkin: **kitob**, **singil**, **ishla**, **sadarayhon**, **sotib oldi**, **tuyaqush**, **soddadil**, **bir oz**, **bir nafas**, **bir pas**, **qozon-tovoq**, **achchiq-chuchuk**, **achchiq-tiziq**, **bola-chaqa**, **katta-kichik** kabi. Shu asosda so'z tuzilishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) bir o'zakli (**sodda**) so'z: **kitob**, **singil**, **ishla**,

b) birdan ortiq o'zakli (**murakkab**) so'z: **sadarayhon**, **sotib oldi**, **tuyaqush**, **soddadil**, **bir oz**, **bir nafas**, **bir pas**, **qozon-tovoq**, **achchiq-chuchuk**, **achchiq-tiziq**, **bola-chaqa**, **katta-kichik** kabi.

Sodda va murakkab so'z o'z o'rnida yasama ham, tub ham bo'lishi mumkin.

Sodda tub so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'lmaydi: **kitob**, **suvni**, **o'qigan** kabi.

Sodda yasama so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'ladi: **ishchi**, **gulchiga**, **boshla**, **qiziqchini** kabi.

Murakkab tub soʻz tarkibidagi keyingi oʻzak yangi lugʻaviy maʼno hosil qilmaydi: **tez-tez, aka-uka, oʻqib yubordi, oʻn bir** kabi.

Murakkab yasama soʻz tarkibidagi keyingi oʻzak yangi lugʻaviy maʼno hosil qiladi: **bir nafas, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, bir oz** kabi.

Murakkab soʻz qismi uch xil:

- a) **chiziqcha bilan ajratib;**
- b) **chiziqchasiz ajratib;**
- d) **qoʻshib**

yoʻzilishi mumkin.

Chiziqchasiz (chiziqchasiz ajratib yoki qoʻshib) yoʻziluvchi murakkab soʻz **qoʻshma soʻz** deyiladi: **sadarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, bir oz, bir nafas, birpas, oʻqib yubordi, tashlab qoʻydi** kabi. Chiziqcha bilan ajratilib yoʻziluvchi murakkab soʻz **juft va takroriy soʻz** deyiladi: **tez-tez, qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tiziq, bola-chaqa, katta-kichik, baland-baland** kabi. Chiziqning ikki tomoni ikki xil soʻzdan tashkil topgan murakkab soʻz **juft soʻz** (**qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tiziq, bola-chaqa, katta-kichik**), bir xil soʻzdan tashkil topgan murakkab soʻz **takroriy** (**tez-tez, baland-baland**) soʻz deyiladi. Ayrim yangi lugʻaviy maʼno ifodalovchi takroriy soʻz qoʻshib yoʻzilishi mumkin: **patpat** (mototsikl), **shiqshiq** (tugma).

Tuzilishiga koʻra murakkab soʻz yasama ham, tub ham boʻlishi mumkin. Oʻzakning qoʻshilishidan yangi lugʻaviy maʼno vujudga kelgan boʻlsa, bunday soʻz murakkab yasama deyiladi: **qozon-tovoq, ishlab chiqarmoq, mishmish**. Yangi lugʻaviy maʼno ifodalamaydigan, yasama boʻlmagan qoʻshma soʻzga misol: **ota-ona, oʻqiy boshlamoq, togʻ-togʻ**.

Eslatma

Soʻzning tuzilishiga koʻra turidagi **qoʻshma, juft va takroriy soʻz** atamasi soʻz yasalishidagi **qoʻshma, juft va takroriy soʻzdan** farq qiladi. Yasama **qoʻshma, juft va takroriy soʻz** tuzilishiga koʻra **qoʻshma, juft va takroriy soʻzning** bir qismini tashkil qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Morfemika nima?
2. Maʼnoli qism deganda nimani tushunasiz?
3. Morfema nima?
4. Oʻzak nima?
4. Qoʻshimchaga taʼrif bering.
5. Qoʻshimchani tasnifini bayon qiling.
6. Nol qoʻshimcha haqida gapiring.
7. Soʻz tarkibida qandayoʻzgarish yuz beradi?
8. Tublashish nima?
9. Yaxlitlashish nima?
10. Soddalashish nima?
11. Soʻz yasovchi morfema haqida gapiring.
12. Grammatik morfema nima?
13. Grammatik morfemaning qanday turi

bor? 14. So'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 15. Lug'aviy shakl qo'shimchasi qanday qo'shimcha? 16. Munosabat shakli qo'shimchasi qanday qo'shimcha? 17. Qanday qo'shimcha sodda qo'shimcha deyiladi? 18. Murakkab qo'shimcha qanday qo'shimcha? 19. Qanday qo'shimcha ma'nodosh qo'shimcha deyiladi? 20. Ma'nodosh so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 21. Qanday qo'shimcha ma'nodosh grammatik qo'shimcha deyiladi? 22. Ko'p ma'noli qo'shimcha haqida gapiring. 23. Ko'p ma'noli so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 24. Ko'p ma'noli grammatik qo'shimcha haqida gapiring. 25. Shakldosh qo'shimchaga ta'rif bering va misol keltiring. 26. Shakldosh so'z yasovchi qo'shimchaga ta'rif bering va misol keltiring. 27. Qanday qo'shimcha shakldosh grammatik qo'shimcha deyiladi? 28. Qanday qo'shimcha zid ma'noli qo'shimcha deyiladi? 29. Zid ma'noli so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 30. Zid ma'noli grammatik qo'shimcha haqida gapiring. 31. Variant qo'shimcha haqida gapiring. 32. Qo'shimcha variantining turi haqida gapiring. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush o'zgarishi haqida gapiring. 33. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush tushishi haqida gapiring. 34. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush orttirilishiga misol keltiring. 35. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush almashishiga misol keltiring. 36. So'zni ma'noli qismga ajratishdagi qiyinchiliklar nimada ko'rinadi?

Topshiriq

1. Kitobxonlarning, ta'kidlamog, ishchilarimiz, qizilrog, to'rttacha, o'qigan, yozdirtirmog, kiyintirmog, do'stlik, ko'kishrog, aybdor, kitobcha, do'stimizning, maktabniki, dehqonchilikdan, ko'pchilik, shaklan, xayolan, afsuslanmog, asabiylashmog, akalarim.

a) berilgan so'zni ma'noli qismga ajrating. Topshiriqni to'g'ri bajarganligingizni lug'aldan tekshirib ko'ring.

b) qo'shimchaning vazifasiga ko'ra turini aniqlab, namunadagidek ajratib ko'rsating.

Namuna: **ish-chi-lar-imiz-ning**

16- DARS

SO‘Z YASALISHI

So‘z yasalishi va uning turi. Yangi so‘z hosil qilish so‘z yasash deyiladi. **O‘zbek tilida to‘rtta mustaqil so‘z turkumi – ot, sifat, fe‘l, ravish yasalishi tan olinadi.** Yasama son va olmosh tilda mavjud emas.

Tarixiy va zamonaviy so‘z yasalishi. So‘z yasalishining tarixiy va zamonaviy turi farqlanadi. Zamonaviy so‘z yasalishida yasama so‘zning o‘zakka aloqasi sezilib turadi. Masalan, **kitobxon** so‘zi **kitob** so‘zi bilan, **ishchi** so‘zi **ish** so‘zi bilan, **gulla** so‘zi **gul** so‘zi bilan aloqadorligi ko‘rinib turibdi.

Tarixiy yasalishda yasama so‘zning o‘zakka aloqasi sezilmaydi. Bu maxsus tekshirish natijasida aniqlanadi. Masalan, **qishloq, ovloq** so‘zini **qish, ov** so‘ziga bog‘lab bo‘lmaydi. Chunki u tarixiy yasalishga oid. **Qorovul, yasevul, silliq** so‘zida ham shu hol kuzatiladi.

Test topshirig‘ini berishda yasalishining bu turlariga ishora bo‘lishi lozim. Aks holda savol noaniq bo‘lib qoladi.

Darslikda so‘z yasashning quyidagi usuli e‘tirof etiladi:

- a) **qo‘shimcha qo‘shish usuli** (affiksatsiya yoki morfologik usul);
- b) **so‘z qo‘shish usuli** (kompozitsiya yoki sintaktik usul);

Tilshunoslikka oid boshqa har xil manbada bundan boshqa usul borligi ham aytiladi:

- a) **boshqa turkumga ko‘chirish usuli** (konversiya);
- b) **so‘zni yangi ma‘noda qo‘llash usuli** (semantik yoki leksik-semantik usul);
- v) **tovushni o‘zgartirish usuli** (fonetik usul);
- g) **so‘zni qisqartirish usuli** (abbreviatsiya).

So‘z yasashning munozarali turi. Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev va boshqalarning "Hozirgi o‘zbek adabiy tili" darsligida so‘z yasashning qisqartirish (abbreviatsiya) usuli ham bor deyiladi.¹⁴ E.Qilichevning "Hozirgi o‘zbek adabiy tili" o‘quv qo‘llanmasida esa bu usul keltirilmaydi. Demak, bu masala munozarali. Ma‘lumki, so‘z yasalganda, yangi lug‘aviy ma‘no vujudga kelishi lozim. Qisqartma so‘zda esa bunday hol kuzatilmaydi.

Mazkur darslik va qo‘llanmada qayd etilgan sintaktik-leksik usulda so‘z birikmasining vaqt o‘tishi bilan qo‘shma so‘zga aylanishi nazarda tutiladi: **tokqaychi, qashqargul, mingboshi, jo‘xoripoya, yengiltabiat, kaltafahm** kabi. Ko‘rinadiki, bunday so‘z yasalishi so‘zni so‘zga qo‘shish, ya‘ni sintaktik usuldan farq qilmaydi: **erksevar, belbog‘, tomorqa, boshpana, asalari, tuyaqush, oybolta, qo‘ziqorin, xushfe‘l**. Demak, bu ikki usulni birlashtirib, so‘zni qo‘shib so‘z yasash (kompozitsiya, sintaktik) usuli deyish mumkin.

Fonetik usul deganda so'z tarkibidagi tovushni o'zgartirish orqali yangi so'z yasash tushuniladi. Bunda so'z boshqa turkumga ko'chishi ham mumkin: **ko'r** (fe'l) – **ko'z** (ot), **qattiq** (sifat) – **qatig** (ot), **semir** (fe'l) – **semiz** (sifat), **oyoq** (ot) – **yayov** (ravish), **artmoq** (fe'l) – **archmoq** (fe'l).

So'z turkumi o'rtasidagi bu jarayon tilshunoslikda *konversiya* (lot. *conversio* – "o'zgarish") deb yuritiladi.

So'zning otga ko'chishi:

1. Rang-tus, maza-ta'm va holat bildiruvchi sifat: **ko'k** (osmon, nasha, **dollar**), **achchiq-chuchuk**, **yosh**, **qari**, **yosh-u qari** (siyoh so'zi ham aslida sifatdan ko'chgan).

2. Ta'ziya va to'y marosimi bilan bog'langan son: **uch**, **yetti**, **yigirma**, **qirg**, **to'qqiz-to'qqiz**.

3. O'zak holidayagi fe'l: **kurash**, **yel**, **kengash**, **shish**, **yuq**, **ich**, **ko'ch**, **qir** (kelsin).

4. Birgalik nisbatdagi fe'llar: **o'ynash**.

5. O'zak holidayagi juft va takroriy fe'l: **ur-yiqit**, **ur-sur**, **baqir-chaqir**, **yanan-tusan**, **supur-sidir**, **yugur-yugur**.

6. Harakat nomining -v// -uv, -sh//ish, -r// -ar qo'shimchasini olgan sodda, juft fe'l va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi: **saylov**, **ishlov**, **qurshov**, **qatnov**, **qistov**, **tanlov**, **tintuv**, **maqto'v**, **tergov**, **to'lov**, **o'quv**, **chanqov**, **qalov**, **qarov**, **to'ntarish**, **o'zgarish**, **qiziqish**, **o'qish**, **o'tirish**, **qarash** (взгляд), **muyulish//burilish**, **burilish** ("o'zgarish" ma'nosida); **yozuv-chizuv**, **yurish-turish**, **borish-kelish**, **bosar-tusar**; **ko'rolmaslik**, **kiraverish**.

7. Aniq (yaqin) o'tgan zamon shaklidagi sodda, juft va takroriy fe'l: **chaqirdi**, **chorladi**, **ko'rdi**; **keldi-ketdi**, **qo'ydi-chiqdi**, **oldi-berdi**, **oldi-soldi**; **mindimindi** (bola o'yinining nomi).

8. Takroriy va juft shakldagi taqlid so'z: **ququ** (qush), **dudut** (yengil mashina), **popop** (asli: pop-pop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap**.

So'zning sifatga ko'chishi:

1. Juft va takroriy shakldagi ot: **mosh-guruch**, **yo'l-yo'l**, **rang-barang**, **xilma-xil**.

2. O'zak holidayagi fe'l: **daydi**, **qari**, **och**, **chalkash**, **yanglish**, **tutash**, **aralash**.

3. Aniq (yaqin) o'tgan zamon shaklidagi juft fe'l va fe'lli birikma: **oldi-qochdi** (gap), **kuydi-pishdi** (ayol), **ilguzildi** (vaqt), **ichakuzdi** (hangoma), **supraqoqdi** (farzand, ya'ni so'nggi farzand).

4. Takroriy shakldagi kishilik olmoshi: **manman**.

So'zning ravishga ko'chishi. Ravish turkumidagi so'zning aksariyati boshqa turkumdan o'tgan:

1. Otdan: **es-es, qop-qop, kunda, qo‘qqisdan, jo‘rttaga, bexosdan, piyoda, zimdan, oyda-yilda, kechasi, kunduzi, oqshomlari.**
2. Sifatdan: **tezda, yaqinda, qatorasiga, yonlamasiga.**
3. Sondan: **birdan, birga.**
4. Olmoshdan: **bunda, shunda.**

Eslatma

*Maktab va akademik litsey darsliklarida so‘z yasashning faqat qo‘shimcha qo‘shish va so‘zni qo‘shish usuligina beriladi.¹⁵ Demak, o‘quvchi so‘z yasash usuli deganda shu ikki usul bilan cheklanishi lozim. Boshqa usul so‘z yasalishi emas, balki tarixiy so‘z hosil bo‘lish jarayoni sifatida qaralishi kerak. Shuning uchun so‘z yasash va so‘zning tarixiy shakllanishini farqlash lozim. Biz ham quyida ikki usul – **qo‘shimcha qo‘shib so‘z yasash va so‘zni qo‘shib so‘z yasash** bilan cheklanamiz.*

So‘z yasash usuli. Qo‘shimcha qo‘shib so‘z yasash. Bu usul bilan so‘z yasash 12 ta so‘z turkumining 4 tasigagina xos. Ular:

1. Ot.   3. Fe‘l.
2. Sifat.   4. Ravish.

Faqat mana shu to‘rtta so‘z turkumida so‘z yasovchi qo‘shimcha mavjud. Son, olmosh, taqlid, undov va modal so‘z yasalmasa-da, xuddi shu usul bilan ot, sifat, fe‘l va ravish yasashda ishtirok etadi.

Qo‘shimcha qo‘shilayotgan so‘z asos, hosil bo‘lgan so‘z yasalma deyiladi.

Yasama so‘z tarkibida so‘z yasovchi qo‘shimcha birdan ortiq bo‘lishi ham mumkin. So‘zning yasamaligini belgilashda eng so‘nggi yasalish hisobga olinadi. Masalan, **terimchilik, suvoqchilik, bichiqchilik, to‘qimachilik** so‘zi **ter, suva, bich, to‘qi** fe‘lidan, **terim, suvoq, bichiq, to‘qima** otidan ham emas, balki **terimchi, suvoqchi, bichiqchi, to‘qimachi** so‘zidan yasalgan.

So‘zda so‘z yasovchi qo‘shimcha birdan ortiq bo‘lishi mumkin: **dard-mand-lik, darmon-siz-lan-moq, til-shunos-lik, tarjima-shunos-lik, osh-paz-lik, tekis-la-gich, ba-davlat-lik, be-ma‘ni-garchilik, bos-qin-chi, vafo-dor-lik, no-tin-ch-lik, be-o‘xsha(o)-v-lik.**

Qo‘shimcha qo‘shib so‘z yasashga faqat so‘z yasovchi qo‘shimcha emas, qo‘shimchasimon (ya‘ni qo‘shimchalashgan so‘z, affiksoid) ham ishtirok etadi: **-aro: xalqaro, davlatlararo; -baxsh: orombaxsh, hayotbaxsh, shifobaxsh; -noma: taklifnoma, tavsifnoma, yilnoma; -xona: darsxona, kutubxona, mehmonxona; xush-: xushmanzara, xushfe‘l, xushbichim.**

O‘zak va undan yasalgan so‘z o‘zakdosh so‘z deyiladi. Masalan, gulla, gulchi, guldon, guldor kabi. Turli grammatik qo‘shimcha olgan bir so‘z

ko'rinishlari o'zakkdosh sanalmaydi: **kitob, kitobning, kitobni, kitobdan, kitobda** kabi.

So'z yasovchi qo'shimcha unumli va unumsiz bo'ladi. Unumli yasovchi – bugungi kunda ham ko'plab so'z yasayotgan qo'shimcha: **-chi, -dosh, -kor** kabi.

Unumsiz qo'shimcha til tarixida so'z yasagan va bugungi kunda yasamayotgan qo'shimcha: **-voy, -archilik** kabi.

So'zni qo'shib so'z yasash. Ikki mustaqil so'zning birikib yasalishidan qo'shma, juft va takroriy so'z hosil bo'ladi.

Qo'shma so'z: **sadarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, biroz, bir nafas, birpas.**

Juft so'z: **qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tiziq, bola-chaqa, katta-kichik;**

Eslatma

*Juft so'z yangi lug'aviy ma'no anglatga, yasama so'z hisoblanadi: **bordi-keldi** (aloqa), **issiq-sovuq** (ahvol), **quyuq-suyuq** (ovqat). Masalan, **chol-kampir** so'zining ma'nosi **chol** va **kampir**, **aka-uka** so'zining ma'nosi **aka** va **uka**, **asta-sekin** so'zining ma'nosi **asta** va **sekin** so'zining alohida-alohida atash ma'nosidan farqlanmaydi. Demak, bular yasama so'z emas.*

Takroriy so'z: **ququ** (qush), **dudut** (yengil mashina), **popop** (asli: pop-pop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap, es-es, ko'z-ko'z, qop-qop.**

Eslatma

*Barcha takroriy so'z yasama emas: **tez-tez, tog'-tog', katta-katta** kabi. Masalan, **tez-tez** so'zining lug'aviy ma'nosi **tez** so'zining lug'aviy ma'nosidan farqlanmaydi. Bunday so'zning takrori lug'aviy ma'no emas, grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Lekin **yo'l-yo'l, yor-yor, izma-iz** kabi takroriy so'z yangi lug'aviy ma'no hosil qiladi. Masalan, **yo'l** so'zining lug'aviy ma'nosi **yo'l-yo'l** so'zining lug'aviy ma'nosidan tubdan farq qiladi.*

Qo'shma, juft, takroriy so'zning hosil bo'lishi kompozitsiya usulidadir, lekin undan so'z yasovchi qo'shimcha qo'shib yangi so'z yasalsa, qo'shimcha qo'shish usuli ham yuzaga chiqadi: **nom-nishonsiz, dom-daraksiz, orzu-havasli, og'a-inigarchilik, pirpirak, pirpiramoq, po'sht-po'shtlamoq, sarson-sargardonlik, son-sanoqsiz, uy-joyli,**

gijgijlamoq, hayhaylamoq, qarindosh-urug'chilik, haybarakallachi, vaqtichog'lik, boshpanasiz kabi. Demak, bir so'zda ikki usul ham voqelanishi mumkin.

Mustahkamlash uchun savollar

1. So'z yasash nima? 2. Yasaluvchi turkumlar qaysilar? 3. Yasalmaydigan turkum qaysilar? 4. Tarixiy va zamonaviy yasalishni farqlab tushuntiring. 5. So'z yasashning aniq usullari qaysilar? 6. Qo'shimcha qo'shib so'z yasash nima? 7. So'z qo'shib so'z yasash nima? 8. So'z yasashning munozarali usuli qaysilar? 9. Yasama bo'lmagan takroriy so'zga misol keltiring. 10. Yasama bo'lmagan juft so'zga misol keltiring.

Topshiriq

1. Lug'at yordamida [taqlid so'z + yasovchi qo'shimcha] qolipli so'zdan 10-15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Taqlid qaysi so'z turkumi yasalishiga asos bo'lishini aniqlang.

Namuna: **shilp+ildoq** - taqlid so'zdan ot yasalgan; **gurr+os** – taqlid so'zdan sifat yasalgan; **taq+illa** – taqlid so'zdan fe'l yasalgan.

2. Lug'atdan [ot + yasovchi qo'shimcha] qolipi hosilasi bo'lgan so'zdan 10-15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Otdan qaysi so'z turkumi yasalishini aniqlang va fikringizni bayon qiling.

Namuna: **ish+chi** - otdan ot yasalgan; **kuch+li** – otdan sifat yasalgan; **kuch+ay** – otdan fe'l yasalgan....

3. Lug'atdan [sifat + yasovchi qo'shimcha] qolipi hosilasi bo'lgan so'zdan 10-15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Sifatning qaysi so'z turkumini yasash uchun asos bo'lishini aniqlang va fikringizni namunadagidek bayon eting.

Namuna: **yaxshi+lik** - sifatdan ot yasalgan; **yashirin+cha** – sifatdan ravish yasalgan; **no+muvofiq** – sifatdan sifat yasalgan; **sariq+ay (sarg'ay)** – sifatdan fe'l yasalgan....

4. Lug'atdan [fe'l + yasovchi qo'shimcha] qolipi hosilasi bo'lgan so'zdan 10-15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Fe'lning qaysi so'z turkumini yasash uchun asos bo'lishini aniqlang va fikringizni namunadagidek bayon eting.

Namuna: **qir+g'ich** - fe'ldan ot yasalgan; **yugurgan+cha** – fe'ldan ravish yasalgan; **maqтан+choq** – fe'ldan sifat yasalgan;

5. Lug'atdan yasalish asosi tuzilishiga ko'ra juft so'z bo'lgan yasalma topib daftaringizga ko'chiring. Imlosiga e'tibor qiling.

Namuna: **sihat+salomat+lik** - juft sifatdan ot yasalgan, **baxt+saodat+li** - juft otdan sifat yasalgan.

6. *Lug'atdan yasaliş asosi tuzilishiga ko'ra takroriy so'z bo'lgan yasalmanni topib daftaringizga ko'chiring. Yozilishiga diqqat qiling.*

Namuna: ko'zko'z+la+moq - takroriy otdan fe'l yasalgan, sharshar+a - takroriy taqlid so'zdan o't yasalgan.

7. *Lug'atdan yasaliş asosi qo'shma so'z bo'lgan yasalmanni topib daftaringizga ko'chiring. Yozilishiga diqqat qiling.*

Namuna: asalari+chi+lik - qo'shma otdan o't yasalgan, nonko'r+lik - qo'shma sifatdan o't yasalgan.

17- DARS

GRAMMATIKA HAQIDA TUSHUNCHA

Grammatika haqida. Grammatika atamasi yunoncha **grammatike** so'zidan olingan bo'lib, "harf o'qish va yozish san'ati" degan ma'noni bildiradi. **Grammatika** ko'plab tilshunoslik atamasi kabi ikki ma'noli. Bir ma'nosida tilning grammatik qurilishi tushunilsa, ikkinchi ma'nosida tilshunoslikning shu grammatik qurilishni o'rganuvchi sohasi anglashiladi. Grammatika tilshunoslik sohasi sifatida so'z turkumi, grammatik ma'no, shakl yasovchi qo'shimcha, so'z birikmasi va gap kabi masalani o'rganadi.

Tillar o'zaro grammatik xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Masalan, o'zbek tilida kesim gap markazi sifatida boshqa barcha bo'lakni o'z atrofida uyushtiradi. Rus tilida ega va kesim birga gap markazi hisoblanadi. O'zbek tilida ega birinchi va ikkinchi shaxsda tushirib qoldiriladi. Rus, ingliz, nemis va boshqa ayrim tilda bunday emas. O'zbek tilida sifatlovchi sifatlanmishdan oldin keladi: **qizil gul, maktab bog'i** kabi. Tojik tilida buning aksi bo'ladi: **guli surx, bog'i maktab** kabi.

Til hamisha taraqqiyotda. Bu, asosan, tilning leksikasida ko'proq ko'zga tashlanadi. Ijtimoiy hayotning o'zgarishi leksikada katta o'zgarish yasaydi. Yangi so'zning vujudga kelishi, so'zning «tirilishi», iste'moldan chiqib ketishi kabilar bunga misol. Tilning fonetik va grammatik sohasiga ijtimoiy o'zgarish ta'sir qilmaydi, unda faqat vaqt o'z izini qoldiradi. Chunki yaqin yillarda tubdan o'zgarishga uchragan ijtimoiy hayotning ta'siri natijasida, masalan, o'zbek tilining morfologik xususiyati, sintaktik qurilishida o'zgarish kuzatilmaganligi buning yorqin dalili. Lekin asrlar davomida bunday o'zgarish yuz berib turadi. Masalan, eski o'zbek tilida **-gu** affiksi yordami bilan yasalgan ish otiga **-m, -ng** qo'shimchasi qo'shilib, uning kesim ekanligini ko'rsatgan: **Men ko'rgum** shaklida. Bu hozirgi o'zbek tilida kuzatilmaydi. **Ul, alar, andin, anda, ko'zun ko'rub** (ko'zi bilan ko'rib) kabi qator so'z –

fikrimiz dalili. Yoki eski o'zbek tilida **Bu sening, Bu mening** ko'rinishidagi sintaktik qurilma mavjud bo'lgan. U hozirgi kunda u **Bu seniki, Bu meniki** ko'rinishiga ega.

Grammatikaning tarkibiy qismi. Grammatika deganda tor ma'noda morfologiya va sintaksis birligi, keng ma'noda til qurilishi tushuniladi. **Morfologiyada** so'zning grammatik shakllanishi, buni hosil qiluvchi shakl yasovchi qo'shimcha va yordamchi so'z, ko'makchi fe'l, to'liqsiz fe'l, so'z turkumlari o'rganilsa, **sintaksisda** so'z birikmasi va gap qurilishi tekshiriladi. Demak, tor ma'noda **grammatika** - so'zning shakl yasalishi asosida o'zgarishi (morfologiya) va erkin bog'lanishi haqidagi (sintaksis) bo'lim.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Grammatika nima?* 2. *Grammatikaning o'rganish obyekti nima?* 3. *Keng ma'noda grammatika nimani anglatadi?* 4. *Tor ma'noda grammatika deganda nimani tushunasiz?* 5. *Grammatikadagi o'zgarish yuz beradimi?* 6. *Grammatikaning tarkibiy qismi qaysilar?* 7. *Morfologiya nimani o'rgatadi?* 8. *Sintaksis nimani o'rgatadi?*

MORFOLOGIYA SO'Z TURKUMI

Morfologiya. Morfologiya – grammatikaning tarkibiy qismi. U yunoncha **morphe** va **logos** so'zidan olingan bo'lib, “shakl haqidagi fan” ma'nosini beradi.

Morfologiyada so'z turkumi, unga xos grammatik kategoriya va grammatik shakl, bu shaklni hosil qilish yo'li va vositasi o'rganiladi. Morfologiyaning obyekti, asosan, so'zning shakl yasalishi masalasi. So'zning shakl yasovchi qo'shimcha va nomustaqil so'zni olishi shakl yasalishi, o'zgarishi deyiladi. Masalan, **kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda, kitobdan, kitob uchun, kitob bilan** so'zlari **kitob** so'zining kelishik qo'shimchasi va ko'makchi asosidagi o'zgarishidir.

Eslatma

Yaqin ma'noli shakl yasovchi qo'shimcha yig'indisi grammatik kategoriya deyiladi. Masalan, yaqin ma'noli bo'lgan 6 ta kelishik shakli kelishik kategoriyasi, 5 ta nisbat shakli nisbat kategoriyasi deyiladi. Ot turkumidagi egalik, son, sifatdagil daraja, fe'ldagi nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon, shaxs-son shunday kategoriya.

Soʻz turkumi tasnifi. Soʻz quyidagi belgi asosida tasnif qilinadi:

- 1) **soʻzning maʼnoviy xususiyati;**
- 2) **soʻzning morfologik xususiyati (grammatik shakllari);**
- 3) **soʻzning yasalish xususiyati.**

Soʻzni tasniflash uchun, avvalo, har birining atash maʼnosini emas, balki umumiy maʼnosini hisobga olish kerak. Masalan, ot predmet, sifat predmet belgisi, ravish harakat belgisi, sôn aniq miqdor, feʼl ish-harakat va holat maʼnosiga ega.

Soʻz turkumi. Oʻzbek tilida 12 ta soʻz turkumi boʻlib, u uch guruhga boʻlinadi:

1. Mustaqil soʻz turkumi: **ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish.**
2. Yordamchi soʻz turkumi: **koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama .**
3. Alohida olingan soʻz: **modal, undov, taqlid .**

Mustaqil soʻz olamdagi **narsa, hodisa, belgi, miqdor, harakat, holat** kabini ataydi, yaʼni **mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega boʻlib**, soʻroq oladi. Mustaqil soʻz turkumi sirasida faqat olmosh predmet-hodisa, belgi va miqdorni bildira olmaydi, balki unga ishora qiladi.

Eslatma

*Ot narsaning, sifat belgining, son miqdorning nomini bildirgani va olmosh uni almashtirgani uchun bu toʻrt turkum **ism** atamasi bilan ham yuritiladi.¹⁶*

Yordamchi soʻz gap boʻlagi va qoʻshma gap tarkibidagi sodda gapni oʻzaro bogʻlaydi yoki ularga qandaydir qoʻshimcha maʼno yuklaydi. U lugʻaviy maʼnoga ega emas, soʻroqqa javob boʻlmaydi va yakka holda gap boʻlagi boʻlib kelmaydi.

Alohida soʻz nisbiy mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega. Ular goho soʻroqqa javob boʻlsa ham, oʻzining maxsus soʻrogʻiga ega emas. Gapda qandaydir sintaktik vazifani bajaradi. Lekin har biri oʻziga xos umumiy xususiyati bilan alohida-alohida turkumni tashkil etadi.

Mustaqil soʻzning qaysi turkumga kirishini aniqlash soʻroq berish asosida boʻladi. Har bir turkumning oʻz soʻroq tizimi bor. Ammo birdan ortiq turkumga xos umumiy soʻroq ham mavjud. Masalan, **qanday** soʻrogʻi sifat, ravish va otga, **nima** soʻrogʻi ot, olmosh, taqlid, harakat nomiga ham xos. Ot esa sifat va ravish vazifasida kelganda uning soʻrogʻiga javob boʻladi: **yogʻoch qoshiq – qanday qoshiq?, takror aytmoq – qay tarzda aytmoq?**

Sifatning so'rog'iga sifat o'rnida qo'llanuvchi olmosh, fe'ning sifatdosh shakli, sifat vazifasida kelgan ot, taqlid va modal ham javob bo'ladi. Sifat otlashib, otning so'rog'ini olishi mumkin.

Demak, mustaqil so'z turkumiga xos so'roqni olish bilan birga, birdan ortiq turkumning umumiy so'rog'i borligini ham esda tutish lozim.

So'zning so'roqqa javob bo'lolmasligi uning sof yordamchi yoki yordamchi vazifasidagi so'z ekanligini ko'rsatadi.

So'z turkumining morfologik belgisi – uning qanday grammatik qo'shimchani qabul qila olishi. Masalan, ot turkumi birlik va ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasini, sifat va ravish daraja ko'rsatkichini, fe'l nisbat, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi qo'shimchasini oladi.

So'z turkumining yasalish bilan bog'liq belgisi – har bir yasaluvchi turkumning o'ziga xos yasovchi qo'shimchasi borligi. Masalan, -li sifat, **-chi** ot, **-la** fe'l, **-ona** ravish yasaydi. Olmosh va sonda yasovchi qo'shimcha yo'q.

So'zning ma'noviy tasnifi. Bunda so'z quyidagi guruhga ajraladi:

a) mustaqil lug'aviy ma'noli so'z (fe'l, ot, sifat, son, ravish);

b) nomustaqil lug'aviy ma'noli so'z (olmosh va undov, modal, taqlid);

v) lug'aviy ma'nosiz so'z (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama).

Olmosh anglatadigan ma'no - u almashtirayotgan, ishora qilayotgan so'zning ma'nosi. Masalan, ot o'rnida qo'llangan olmosh otning, sifat o'rnida qo'llangan olmosh sifatning ma'nosiga ishora qiladi, mustaqil holda ma'no anglatmaydi: **Salim keldi. U ishlaydi** gaplarida **u** olmoshi **Salim** otini, **Gul – qizil. Gul – qanday?** gapining ikkinchisidagi **qanday** olmoshi oldingi gapdagi **qizil** sifatini almashtirgan.

Undov, modal, taqlid so'zning lug'aviy ma'nosi g'ayritabiiy. Ular hatto bir butun gap vazifasida ham kela oladi. Bu undov va modalning lug'aviy ma'nosiz so'zdan farqini ko'rsatadi, biroq lug'aviy ma'nosi matnda anglashiladi. Masalan, **po'sht-po'sht** so'zining nimani haydash uchun qo'llanayotganligi matnda ma'lum bo'ladi. Yoki **Uyga bor. –Mayli.** gapida **mayli** so'z-gapi **boraman** so'zi anglatgan lug'aviy ma'noga teng nutqiy ma'noga ega. Biroq bu ma'no mustaqil emas.

Ko'makchi, bog'lovchi, yuklama lug'aviy ma'no ifodalamaydi.

So'zning morfologik tasnifi. Bu tasnifga binoan, so'z, aytilganidek, ikki guruhga ajraladi: -

a) o'zgaruvchi so'z;

b) o'zgarmas so'z.

O'zgaruvchi so'z lug'aviy shaklni qabul qila oladi. O'zgarmas so'z esa bunday xususiyatga ega emas. Bu tasnifda so'zning o'zni quyidagicha:

So'z	
O'zgaruvchi	O'zgarmas
Fe'l	Ko'makchi
Ot	Bog'lovchi
Sifat	Yuklama
Ravish	Taqlid
Son	Undov
Olmosh	Modal

O'zgaruvchi so'z uchun lug'aviy shakl mavjud. Masalan, **otda** birlik, ko'plik, kichraytirish-erkalash shakli, **fe'lda** nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi qo'shimchasi, ko'makchi fe'li (harakat tarzi), **sifat** va **ravishda** daraja.

O'zgarmas so'z lug'aviy shaklga ega emas.

So'zning sintaktik tasnifi. So'zning sintaktik tasnifida, asosan, uning so'z birikmasi hosil qila olish, gap bo'lagi bo'lib kela olish-olmaslik xususiyati o'z aksini topadi.

1. Faqat gap bo'lishga xoslangan so'z: **undov, modal**.

2. Gap bo'lagi bo'lishga xoslangan so'z: **fe'l, ot, sifat, son, ravish, taqlid, olmosh**.

3. So'z va gapni bog'lashga, ularga qo'shimcha ma'no berishga xoslangan so'z: **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama**.

Undov va **modal** boshqa so'z bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi, o'zi mustaqil gap, ya'ni so'z-gap bo'lib kelish qobiliyatiga ega. Yordamchi so'z gapda alohida bo'lak bo'lib kela olmaydi, balki so'zni bog'lash vazifasini bajaradi. Mustaqil so'z esa gap bo'lagi bo'lib kela oladi.

So'zning yasalishga ko'ra tasnifi. Ot, sifat, fe'l, ravish yasalish tizimiga ega. Boshqa turkum yasalmaydi.

So'zning ma'noviy, morfologik, sintaktik, yasalish belgisi quyidagi jadvalda berilgan:

№	So'z turkumi	Ma'noviy belgisi	Morfologik belgisi	Sintaktik belgisi	Yasalish belgisi
1.	Fe'l	Harakat va holat ifodalaydi	Nisbat, harakat tarzi, zamon, mayl, harakat tarzi, bo'lishli/bo'lishsizlik	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasaladi

2.	Ot	Shaxs, predmet, o'rin ifodalaydi	Son kichraytirish-erkalash	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasaladi
3.	Sifat	Predmet belgisini ifodalaydi	Daraja	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasaladi
4.	Sen	Miqdor ifodalaydi	Tartib, dona, chama, jamlovchi, taqsim shakli	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasalmaydi
5.	Ravish	Harakat belgisini ifodalaydi	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasaladi
6.	Taqlid	Tovush yoki ko'rinishga taqlid ifodalaydi	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasalmaydi
7.	Olmosh	Barcha mustaqil so'z turkumi ma'nosini ifodalaydi	Barcha mustaqil so'z turkumi lug'aviy shaklini oladi	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasalmaydi
8.	Ko'mak-chi	Lug'aviy ma'hoga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	So'zni so'zga tobelab bog'laydi	Yasalmaydi
9.	Bog'lov-chi	Lug'aviy ma'hoga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	So'zni so'zga teng, gapni gappga teng va tobe bog'laydi	Yasalmaydi
10.	Yuklama	Lug'aviy ma'hoga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi vazifasida kela olmaydi	Yasalmaydi
11.	Modal	Munosabatni atash	Lug'aviy shakli yo'q	So'z-gap bo'lish, gap bo'laklari bilan bog'lana olmaslik	Yasalmaydi
12.	Undov	His-hayajonni tasvirlash	Lug'aviy shakli yo'q	So'z-gap bo'lish, gap bo'laklari bilan bog'lana olmaslik	Yasalmaydi

Sifat, son, ravish, shu uch so'z turkumi o'rnida qo'llanuvchi olmosh, fe'ning sifat-dosh shakli, taqlid, undov va modal (ma'noli) otlashish xususiyatiga ega. Chunki ular o'zi bog'langan otni tushirib, uning grammatik shakli va sintaktik xususiyatiga ega bo'la oladi.

Eslatma

Ot vazifasidagi olmosh va fe'ning harakat nomi shakli otlashmaydi. Ular ot vazifasini bajaruvchi so'z hisoblanadi. Demak, otlashish bilan ot vazifasini bajarishni farqlash kerak.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Morfologiya so'zining ma'nosi nima? 2. So'z turkumi qanday tasniflanadi? 3. So'zning semantik tasnifini ayting. 4. So'zning morfologik tasnifini

ayting. 5. So'zning sintaktik tasnifini ayting. 6. So'zning yasaliş bilan bog'liq tasnifini bayon qiling. 7. Mustaqil so'zning xususiyatlari haqida gapiring. 8. Yordamchi so'z qaysilar? 9. Alohida olingan so'zni tavsiflang. 10. So'z turkumining ko'chishini bayon qiling.

Topshiriq

Barakalla, o'g'lim, bu hikoyatni eshit.

Hind dengizida bir savdogar bor edi. U savdo-sotiq ishlarida juda mohir edi. Savdogarning dimog'iga savdo moyasi o'rnashib olib, suvga g'arq bo'lish xayoliga ham kelmasdi. Bir mamlakatda o'n kun turmas, savdosi tugagach, yana suv sari yo'l tutar edi. U dengizni har xil ofatlardan xoli deb o'ylab, yillar shu yanglig' safar qildi. Savdogar Makka atrofini suvda necha bor aylanib o'tgan bo'lsa-da, uning yaqiniga yetgach, o'z farzini ado etmay qaytardi. Kishilar unga hajni ham bajarish kerak, deb aytar edilar, ammo pul hirsı savdogarnı u tomon borishga yo'l qo'ymas edi.

Bir kun dengizda bo'ron ko'tarildi. Savdogar tushgan kema goh osmonga sapchir, goh pastga tushib ketar edi. Savdogar savdo ishlariga g'arq bo'lganidek uning kemasi ham dengizda g'arq bo'ldi. Dengizda suzish xayoli haj sari yo'l bermadi. Oxir-oqibatda u katta bir baliqqa yem bo'ldi.

Chol hikoyani tugatib: "Attang", – deb qo'ydi.

1. Gaplardagi so'zlarnı uch guruhga ajrating:

- a) gap bo'lagi vazifasidagi so'z;
- b) gap bo'lagi vazifasida bo'lmagan so'z;
- g) faqat gap bo'lib kelayotgan so'z.

2. Lug'aviy ma'no ifodalaydigan har bir so'zning xususiyatini quyidagi tartıbda bering:

- a) ma'noviy xususiyati:
- b) morfologik xususiyati:
- v) sintaktik xususiyati:
- g) yasaliş xususiyati:
- d) tuzilish xususiyati:

3. Lug'aviy ma'no ifodalamaydigan so'zni quyidagi tartıbda guruhlang:

- a) so'zning lug'aviy ma'nosini bir oz o'zgartirayotgan so'z;
- b) yangi lug'aviy ma'no hosil qilayotgan so'z;
- v) so'z yoki gapni bog'layotgan so'z.

18- DARS

BIR TURKUMDAN BOSHQASIGA SO‘Z KO‘CHISHI

So‘zni turkumga ajratishdagi qiyinchilik. So‘zni turkumga ajratishning yuqoridagi to‘rtta asosini bilish o‘zbek tilidagi istalgan so‘zni biror turkumga kiritish uchun yetarli emas. Buni murakkablashtiradigan qator holat mavjud.

Birinchidan, omonim shaklli so‘z birdan ortiq turkumga mansub bo‘lishi mumkin. Masalan:

1. Endi nima qilsam ekan, – deya Otabek **o‘z-o‘zidan** so‘radi (**o‘z-o‘zidan** – olmosh).

2. Qizcha **o‘z-o‘zidan** raqsga tushib ketdi (**o‘z-o‘zidan** – ravish).

3. **O‘z-o‘zidan**, mamlakat taqdiri hammani qiziqtiradi (**o‘z-o‘zidan** – modal so‘z).

Kasal, issiq, sovuq, salqin, nam, ko‘k kabi so‘z ham sifat, ham ot hisoblanadi: sifat: **issiq non, sovuq havo, salqin joy, nam iqlim, ko‘k choy**; ot: **issiq ta’sir qilgan, sovuq urgan, salqin tushdi, nam tushdi, ko‘k yuzini bulut qopladi**. Ular shakldosh so‘zlardir.

Ikkinchidan, so‘z mavjud bitta ma’nosi yoki ma’nosidan biri bilan bir turkumdan ikkinchisiga ko‘chishi mumkin. Masalan, **yo‘l** so‘zi takroriy shaklda sifatga o‘tadi. To‘liqsiz fe‘l **esa** zidlov bog‘lovchisi guruhiga ko‘chib o‘tgan. Ko‘makchi va modal so‘zning katta qismi bir ma’nosi bilan shu turkumga ko‘chgan so‘zdan tashkil topgan.

Uchinchidan, so‘z turkumi bir-birining vazifasini bajarib turishi mumkin. Masalan, ot **temir darvoza, cho‘yan pechka, yog‘och qoshiq, oltin kuz** kabi birikmasida sifat, **qon yig‘lamoq, takror aytmoq, dahshat tayyorlanmoq** kabi birikmasida ravish vazifasini bajaradi.

Bir soni **faqat** yuklamasi, **goh-goh** bog‘lovchisi, **juda** ravishi o‘rnida qo‘llanishi, ya’ni uning vazifasini bajarishi mumkin. **Bilan** ko‘makchisi, **-u, -yu, -da** yuklamasi teng bog‘lovchi vazifasini bajaradi.

To‘rtinchidan, so‘z nutq jarayonida o‘z vazifasini bajara turib, vaqtincha yana bir so‘z turkumi vazifasini ham zimmasiga olishi mumkin. Bu otlashishdir. Otlashishning 4 ta muhim belgisi bor:

1. Otlashgan so‘z bog‘langan ot tushib qolgan bo‘ladi: **Yaxshi** (odam) oshini yer, **yomon** (odam) – boshini.

2. Otlashgan so‘z otning shakl yasovchi qo‘shimchasini oladi: **Yaxshidan** adashma, **yomonga** yondashma.

3. Otning so‘rog‘iga javob bo‘lishi mumkin: **Intilganga** (kimga?) tole yor.

4. Otning sintaktik vazifasini bajaradi: Shakarning **ozi** shirin.

Ma’lum bir turkumga mansub so‘zning atash ma’nosi kuchsizlanib, boshqa turkumga xos ma’noviy va sintaktik belgiga ega bo‘lishi so‘z turkumining

ko'chishidir. O'zbek tilida boshqa turkumga ko'chgan yoki ko'chishga shay turgan so'z talay bo'lib, bu so'zning qaysi turkumga kirishini aniqlash testda murakkablik tug'diradi. Shuning uchun:

a) **vaqtincha boshqa turkum vazifasini bajarish;**

b) **mutlaqo boshqa turkumga ko'chish**

farqlanadi. Nutqiy ko'chishda nutqiy ko'chma ma'no ifodalanadi. Masalan, **Birni ko'rib fikr qil, birni ko'rib shukur qil** gapida son turkumiga mansub **bir** so'zi vaqtincha ot turkumi vazifasida kelmoqda va bu o'tkinchi, nutqiy hodisa.

Mutlaq ko'chishda so'z bir turkumdan boshqa turkumga butunlay o'tib ketadi. Butunlay ko'chish deyarli barcha mustaqil so'z doirasida, hatto mustaqil va yordamchi so'z sirasida ham kuzatiladi. Misollar:

1. **OTga o'tgan:**

a) sifat: **yigit, qiz, o'g'il, qari, er, xotin, ko'r, issiq-sovuq** (issiq-sovug'idan xabar olmoq), **achchiq-chuchuk, yosh, qari, yosh-u qari, ko'k** (osmon, nasha, dollar) ("siyoh" so'zi ham aslida sifatdan ko'chgan);

b) fe'l: **yel, shish, yuq, ich, ko'ch, qir, chaqirdi, chorladi, ko'rdi, keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oidi-sotdi; mindi-mindi** (bolalar o'yinining nomi), **bordi-keldi, keldi-ketdi, oldi-berdi, ur-yiqit, ur-sur, baqir-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yugur-yugur, oldi-qochdi** (gap), **kuydi-pishdi** (ayol), **iliguzildi** (vaqt), **ichakuzdi** (hangomalar), **supraqoqdi** (farzand, ya'ni so'nggi farzand) kabi sodda, qo'shma, juft va takroriy fe'l;

b) fe'lning harakat nomi shakli: **kengash, kurash, o'qish, yozish, o'tmish, qilmish, qidiruv, o'ynash, saylov, ishlov, qurshov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqto'v, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'tirish, qarash** (взгляд), **muyulish//burilish, burilish** ("o'zgarish" ma'nosida), **yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar, ko'rolmaslik, kiraverish;**

v) fe'lning sifatdosh shakli: **o'qituvchi, bog'lovchi, kuzatuvchi;**

g) son: **uch, yetti, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz;**

d) taqlid: **ququ** (qush), **dudut** (engil mashina), **popop** (asli: pop-pop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap** (magazkushak), **shaqshaq** (qushning nomi).

2. **SIFATga o'tgan:**

a) fe'l: **daydi, qari, och, chalkash, yanglish, tutash, aralash.**

b) fe'lning sifatdosh shakli: **kelajak, bo'lajak;**

v) ot:tilla, **kumush, taxta** (*tilla uzuk, asal bola*), **mosh-guruch, yo'l-yo'l, rang-barang, xilma-xil.**

g) olmosh:**manman.**

3. OLMOSHga o'tgan:

a) ot: **odam, kishi, inson** (*zerikib ketdi odam (men), hayron qolasan kishi (men), dardimni eshitadigan inson (hech kim) topilmadi*);

b) son: **bir** (*bir kishi (kimdir)*);

v) sifat: **ba'zi** (*ba'zilar (allakimlar) unday deydi, ba'zilar bunday*).

4. RAVISHga o'tgan:

a) fe'ning sifatdosh shakli : **charchamasdan** (*ishlaysan*), **o'ylamasdan** (*gapirdi*), **indamasdan**, **bilinar-bilinmas**;

b) fe'ning ravishdosh shakli: **osha, o'ta, ura, qayta, qo'yarda-qo'ymay, ura-sura**;

v) ot: **erta, indin, kecha, kech, kechqurun, savat-savat, navbatma-navbat**.

5. YUKLAMAga o'tgan:

a) son: **bir**;

b) sifat: **yakka, yolg'iz**.

6. MODALga o'tgan:

a) ot: **haqiqatdan, chamasi, mazmuni**;

b) sifat: **yaxshi, so'zsiz, tuzuk, to'g'ri, tabiiy**;

d) olmosh: **qani, qalay**;

7. BOG'LOVCHIga o'tgan:

a) son: **bir**;

b) ravish: **ba'zan**;

b) yuklama: **ham**;

d) ko'makchi: **bilan**.

8. KO'MAKCHIga o'tgan:

a) ot: **ost, ust, old, orqa, tomon, tag, tepa, ich, ora, qosh, lab, yoqa, og'iz**;

b) fe'ning ravishdosh shakli: **qarab, boshlab, ko'ra, deya, deb, o'xshab**;

d) sifat: **tashqari, boshqa, bo'lak, o'zga**;

e) ravish: **avval, oldin, ilgari, keyin, so'ng**.

Lekin sanalganning ayrimi bugungi kunda boshqa turkumga butunlay o'tib bo'lganligi tan olinsa, ayrimi darslikda hali o'tish bosqichida ekanligi aytiladi. Masalan, mavjud grammatikalarda son turkumining tasnif belgisi sanalar ekan, predmetning sanog'i, tartibini bildirishi, **qancha, nechta, nechanchi** so'rog'idan biriga javob bo'lishi, ot turkumiga mansub so'z bilan erkin aloqada bo'lishi va gapda, asosan, sifatlovchi aniqlovchi vazifasida kelishi ta'kidlanadi. Son turkumiga xos so'z jamlovchi son shaklida bu talabga javob berolmaydi.

Ayni paytda jamlovchi sonning **-ov, -ala, -ovlon, -ovlab, -ovlashib** shakli ajratiladi. Qayd etilgan shakldan **-ovlab, -ovlashib** shakli, bizningcha,

jamlovchi son shakli emas, balki jamlovchi sondan yasalgan fe'ning ravishdosh shaklidir: **ikki+ov+lash+ib**.

Demak, so'nggi ikki shakl jamlovchi son shakli sirasidan chiqishga "tayyorlanmoqda". Asosiy shakl sifatida **-ov**, **-ala**, **-ovlon** ko'rsatkichlari ajratilishi mumkin. Ma'lumki, bundan **-ov**, **-ala** shakli boshqa son ma'no turidan farqlanib, deyarli har doim egalik shakli bilan qo'llanadi. **-ovlon** shaklli jamlovchi sonning atash ma'nosi bugungi kunda miqdor emas, balki «qanchadir miqdordagi shaxs» deb qaraladi: **Oltovlon ola bo'lsa, og'zidagin oldirar**. **-ov**, **-ovlon** shakli barcha son kabi ot bilan birikmaydi, gapda sifatlovchi aniqlovchi vazifasida kelmaydi, sonning so'rog'iga javob bo'lmaydi, barcha son o'zagidan jamlovchi son hosil qilinmaydi. U ko'proq otga xos belgiga ega. **-ala** shakli esa sonlik belgisini ham o'zida birmuncha saqlab turibdi: **uchala bola ham qo'shni qishloqdan ekan**. Jamlovchi son shaklidagi ma'no taraqqiyoti quyidagi cha:

-ala   -ov   -ovlon

Ko'rib o'tilganidek, bular orasida **-ala** shaklida sonlik belgisi birmuncha saqlangan, **-ovlon** shaklida otlik belgisi kuchaygan. **-ov** shaklida sonlik ham, otlik ham mushtarak.

Demak, aytish mumkinki, so'z turkumi orasida muntazam aloqa mavjud bo'lib, bu aloqa til tizimi doimiy o'zgarishda, taraqqiyotda ekanligidan dalolat beradi.

GRAMMATIK MA'NO VA GRAMMATIK SHAKL

Grammatik ma'no. Grammatik ma'no – murakkab hodisa. **Mustaqil va alohida olingan so'zda lug'aviy ma'no ustiga qavatlanadigan, yordamchi so'zning mohiyatini tashkil etadigan, ko'plab so'z uchun umumiy bo'lgan ma'no grammatik ma'no deyiladi.** Masalan, **kitob** so'zining lug'aviy ma'nosi ustiga **ot**, **turdosh ot**, **aniq ot**, **yakka ot** ma'nosi qavatlangan bo'ladi. "Atash" ma'nosi va "so'zni ergash so'z sifatida bosh so'zga bog'lash" **uchun** so'zining mohiyatini tashkil etadi.

Grammatik ma'no leksik ma'nodan bir guruh so'z uchun **umumiyligi** bilan farqlanadi. Chunki lug'aviy ma'no har bir so'z uchun alohida bo'ladi. Masalan, hatto bir ma'nodoshlik qatoridagi har bir so'zning lug'aviy ma'nosi farq qiladi: **bashara** so'zining lug'aviy ma'nosi "**odam boshi old tomoni peshanadan iyakkacha bo'lgan qismining salbiy ifodasi**" bo'lsa, **yuz** so'zining lug'aviy ma'nosi "**odam boshi old tomoni peshanadan iyakkacha bo'lgan qismining betaraf ifodasi**" dir. Farq: "**salbiy ifoda**" va "**betaraf ifoda**". Lekin

nafaqat ma'nodosh, balki narsa-predmet va shaxsni bildiruvchi so'zning barchasi uchun **ot** grammatik ma'nosi umumiy. Grammatik ma'no barcha turkum so'zida bor. Lug'aviy ma'no esa gap bo'lagi va gap bo'la oladigan so'zda mavjud.

Grammatik ma'noning turi. Mavjudliliga ko'ra grammatik ma'no uchga bo'linadi:

- a) **so'zning tabiatida avvaldan mavjud grammatik ma'no;**
- b) **grammatik vosita yordamida hosil qilinadigan grammatik ma'no;**
- v) **so'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no.**

So'zning tabiatida avvaldan mavjud grammatik ma'no. Ot turkumiga mansub **ot, aniq ot, mavhum ot, yakka ot, jamlovchi ot, atoqli ot, turdosh ot,** sifat turkumida **sifat, asliy sifat, nisbiy sifat,** son turkumida **son, miqdor, fe'l turkumida fe'l, o'timli fe'l, o'timsiz fe'l,** ravish turkumida **ravish, miqdor, payt, sabab,** ko'makchida **ko'makchi, sof ko'makchi, ko'makchi vazifasidagi so'z** kabilar ularda avvaldan mavjud grammatik ma'no. Har bir so'z turkumida bunday ma'no bor. So'z biror turkumga xosmi, bu turkum atamasi uning bir grammatik ma'nosining nomidir.

Grammatik vosita yordamida hosil qilinadigan grammatik ma'no. Bunday ma'no **mustaqil so'zda** mavjud bo'lib, grammatik qo'shimcha va yordamchi so'z vositasida hosil qilinadi. Masalan, ot turkumida birlik va ko'plik, egalik, kelishik, kichraytirish erkalash va ko'makchi yordamida vujudga keladi: **kitobchalarimga** so'zidagi "kichraytirish oti", "ko'plikda", "birinchi shaxsdagi birlik egalik shaklida", "jo'nalish kelishigida" grammatik ma'nosi grammatik vosita yordamida vujudga kelgan grammatik ma'no. Sifat va ravishdagi daraja, sonning sanoq sondan boshqa barcha ma'no turi, fe'lda nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, fe'lning xoslangan shakli, mayl kabilar shunday ma'no sirasiga kiradi.

So'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no. Mustaqil so'z erkin birikma tarkibida bosh so'z yoki ergash so'z, gap tarkibida biror gap bo'lagi, undalma, kirish so'z, ajratilgan bo'lak, so'z-gap bo'lib keladi. Yordamchi so'z so'z yoki gapni o'zaro bog'laydi (**ko'makchi va bog'lovchi**), qo'shimcha ma'no beradi (**yuklama**). Bu ma'no faqat gap tarkibida hosil bo'ladi. Gapdan tashqaridagi so'zda bunday grammatik ma'no bo'lmaydi.

Grammatik ma'no ifodalovchi vosita. O'zbek tilida grammatik ma'no ifodalashning quyidagi vositasi mavjud:

1. **Grammatik qo'shimcha.**
2. **Yordamchi so'z.**
3. **So'z tartibi.**
4. **Takror.**

5. Ohang.

Grammatik qo'shimcha - tilda grammatik ma'no ifodalashning eng keng tarqalgan turi. Ifodalaydigan grammatik ma'noning tabiatiga ko'ra u ikkiga bo'linadi: **lug'aviy qo'shimcha** va **sintaktik qo'shimcha**.

Lug'aviy qo'shimcha so'zni bog'lamaydi, balki so'zning lug'aviy ma'nosini nutqqa moslaydi. Masalan, ot turkumiga mansub so'zga **-lar** lug'aviy qo'shimchasi qo'shilib, uning lug'aviy ma'nosini birlik yoki ko'plik ko'rinishida yuzaga chiqaradi. Fe'da **nisbat** lug'aviy ma'noning harakat bajaruvchisini ko'rsatadi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi – so'z ma'nosini qisman o'zgartiruvchi, muayyanlashtiruvchi qo'shimcha. Masalan, **kitob** so'zida birlik ma'nosi ham (**Bu kitob qiziqarli**), ko'plik ma'nosi ham (**Do'konga kitob keldi**) mujassamlangan. Nutq sharoiti, matn **kitob** so'zida birlik yoki ko'plik voqelanishini ajratib beradi. Shu so'zga **-lar** shakli qo'shilishi bilan u **kitob** so'zida birlik ma'nosini ko'plik ma'nosidan chegaralaydi, ya'ni lug'aviy ma'noni muayyanlashtiradi, toraytiradi. Lekin bevosita so'zni sintaktik aloqaga kiritish uchun xizmat qilmaydi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi, asosan, 4 yirik so'z turkumi – **fe'** (nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'zgalovchi, sintetik va analitik harakat tarzi shakllari), **ot** (son, kichraytirish-erkalash), **sifat** (daraja) va **sonda** (uning ma'no turini hosil qiluvchi) mavjud.

Sintaktik qo'shimcha (munosabat shakli) so'zni so'zga bog'laydi yoki so'zga sintaktik mavqe beradi. Kelishik ergash so'zni bosh so'zga, egalik bosh so'zni ergash so'zga bog'laydi: **kitobni o'qimoq**, **daftarning varag'i** kabi. Sintaktik (munosabat) shakli hosil qiluvchi qo'shimcha so'z lug'aviy ma'nosiga ta'sir etmay, bir-biriga bog'lashga yoki unga ma'lum bir sintaktik vazifa berishga xizmat qiladi. Kelishik, egalik, mayl, zamon, shaxs-son shunday grammatik vosita. Kelishik, egalik qo'shimchasi so'zni bog'lasa (**Salimning ukasi**), mayl, zamon, shaxs-son qo'shimchasi gap kesimini shakllantiradi: **o'qidim** (xabar mayli, o'tgan zamon, birinchi shaxs).

O'zbek tilida shunday shakl borki, ular bir tomondan so'zning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etadi, ikkinchi tomondan, sintaktik aloqaga kiritadi. Fe'ning vazifa shakli (ravishdosh, sifat-dosh) shunday ikkiyoqlama mohiyatga ega. Masalan, **shoshilib gapirmoq** birikmasida **-ib** ravishdosh shakli **shoshil** so'zining lug'aviy ma'nosiga ta'sir etgan, ya'ni unga ravishlik ma'nosiga yaqin ma'no bergan, shu bilan birga, bu so'zni keyingi so'zga bog'lash vazifasini ham bajargan.

Yordamchi so'z ham grammatik ma'no ifodalovchi vosita sirasida muhim o'rin tutadi. U mustaqil so'zda va gapda grammatik ma'no ifodalashning alohida turini tashkil etadi.

Ko'makchi mustaqil so'z bilan birga kelib, oldin turgan so'zni keyingi so'z bilan sintaktik aloqaga kiritadi. Bu bilan kelishikka o'xshaydi. **Biz kelajakka ishonch bilan qaraymiz** gapida ko'makchi yordamida «holat» grammatik ma'nosi yuzaga chiqib, **ishonch** so'zi **qaraymiz** so'ziga bog'lanadi. **Telefon orqali gaplashdim** gapida ko'makchining «vosita» ma'nosi yuzaga chiqib, **telefon** so'zini **gaplashdim** so'ziga bog'lagan. **Do'stlik biz uchun hamisha ilhom va kuch-quvvat manbai bo'lib kelgan** gapida yordamchi so'z «atalganlik» ma'nosini ifodalab, **biz** so'zini **bo'lib kelgan** so'ziga bog'lagan. Ko'rinadiki, grammatik ma'no va vazifa birgalikda yashaydi.

Bog'lovchi uyushiq bo'lakni, qo'shma gapning tarkibiy qismini bog'lash, ular orasida har xil tenglashtirish, zidlash, ayirish kabi grammatik ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladi: **olma va anor, o'qidi, lekin yozmadi** kabi. Ba'zan gap boshida ham keladi: **Sitora aytdi. Lekin Munira tushunmadi.**

Ko'makchining morfologik ma'no ifodalash imkoniyati uning sintaktik imkoniyatidan kengroq. Chunki ular mustaqil so'z va gapga qo'shimcha ma'no yuklashi bilan ahamiyatli. Shu sababli ko'makchi kelishik bilan qo'llanishga ehtiyoj sezadi.

Mustaqil so'z ham o'rni bilan yordamchi so'zdek grammatik ma'no ifodalaydi: **juda, eng, bag'oyat, nihoyatda, o'ta, sal, birmuncha** kabi ravish daraja ma'nosini ifodalaydi; *olmoq, bermoq, qolmoq, o'tirmoq, chiqmoq, ketmoq, boshlamoq, bo'lmoq* kabi 40 dan ortiq ko'makchi fe'l harakat ma'nosini nutqqa moslaydi, lug'aviy ma'noga grammatik ma'no qo'shadi: **o'qib chiqdi, yoza boshladi, qo'rqib ketdi** kabi.

So'z tartibi grammatik ma'no ifodalashning maxsus vositasi bo'lib, tartib o'zgarishi so'z grammatik ma'nosining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, **Dalalar yam-yashil** birikuvi gap bo'lsa, **yam-yashil dala** birikuvi – so'z birikmasi. «gap» va «so'z birikmasi» – grammatik ma'no atamasi. Grammatik ma'no ifodalashda so'z tartibiga ohang hamrohlik qiladi. Ya'ni yuqoridagi gap va so'z birikmasida tartib o'zgarishi bilan ularning ohangi ham o'zgarib ketgan (so'z birikmasida tugallanmagan ohang bo'lsa, gapda tugallangan ohang mavjud).

Ohang - grammatik ma'no ifodalashning fonetik vositasi. Bu vosita yordamida gapning turini, gap bo'lagini ajratish, farqlash mumkin. **Gulnora, singlim keldi. Gulnora, singlim keldi. Gulnora singlim keldi** gapining birinchisida **Gulnora** va **singlim** so'zi uyushiq bo'lak vazifasida, ikkinchi gapda **Gulnora** so'zi undalma, **singlim** so'zi ega, uchinchi **Gulnora** so'zi aniqlovchi, **singlim** so'zi izohlanmish – ega vazifasida kelgan. Gapni tashkil etuvchidagi bunday farq so'zlovchining maqsadiga muvofiq tarzda ohang yordamida yuzaga chiqmoqda.

Grammatik vositaning tuzilish turi. Grammatik vositaning tuzilishiga ko'ra turi bir qarashda uning sintetik va analitik turlarining yangicha nomlanishiga o'xshaydi. Grammatik shakl tuzilishiga ko'ra **sodda** yoki **murakkab** bo'lishi mumkin. Sodda shakl bir grammatik ko'rsatkichdan iborat bo'ladi: **kelishik, egalik, kichraytirish, nisbat shakli**. Murakkab shakl bir necha ko'rsatkichdan iborat bo'ladi: **uydagi, aytib qo'ydi**,

Grammatik vositaning so'zga qo'shilish tartibi. Grammatik vositaning so'z tarkibidagi tartibi ma'lum qonuniyatga ega. Bu vosita ma'lum tartibda joylashadi: **so'z yasovchi qo'shimcha+lug'aviy qo'shimcha+sintaktik qo'shimcha**. Grammatik vositaning joylashishidagi tartib va izchillik uning ma'no va grammatik xususiyati bilan bog'liq: **yangi lug'aviy ma'no hosil qiluvchi vosita** birinchi, **lug'aviy ma'noga ta'sir qiluvchi vosita** ikkinchi va **lug'aviy ma'noga ta'sir qilmaydigan, lekin so'zni bog'laydigan vosita** uchinchi bo'lib qo'shiladi.

Qo'shimchaning joylashuvidagi me'yoriy holat ba'zan buziladi: **opa-lar-im - opa-m-lar, ayt-di-ng-lar – ayt-di-lar-ing** kabi. Bu kam uchraydigan hodisa.

«O'zak+so'z yasovchi + lug'aviy shakl + sintaktik shakl» qolipi bir qancha xususiyatga ega. Biz quyida faqat shakl hosil qiluvchi doirasida fikr yuritamiz.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchining odatdagi tartibi:

a) otda: **kichraytirish-erkalash+son**. Kichraytirish-erkalash shaklining kam qo'llanadigani ko'p qo'llanadiganidan avval keladi: **toychoqcha, toyloqcha**;

b) sifatda **-roq** qo'shimchasi **-ish, -imtir** qo'shimchasidan, shuningdek, ravishdosh va sifatdoshga qo'shilganda ham ularni hosil qiluvchi qo'shimchadan keyin qo'shiladi: **oqishroq, ko'kimtirroq, sovinqiraganroq, tortinibroq** kabi;

v) sonda: taxmin bildiradigan **-cha** affiksi «dona» ma'nosini ifodalovchi **-ta** (urg'usiz) unsuridan keyin keladi: **o'ntacha** kabi;

g) olmoshda: gumon bildiruvchi **-dir** (urg'usiz) unisuri, umuman, yuklama tabiatida bo'lib, hamma turdagi qo'shimchadan keyin qo'shiladi: **nima-lar-ni-dir...**;

d) fe'lda: o'zlikdan boshqa nisbat ko'rsatkichi ortirma nisbat qo'shimchasidan keyin qo'shiladi: **tarqa-til-di, yugur-tir-ish-di, tik-tir-ish-di**; fe'ning tarz qo'shimchasi va kuchaytiruvchisi (**chayqa, bura, to'zg'i**); bo'lishsizlik qo'shimchasi (**urintirma, chayqatma**); zamon qo'shimchasi; shart mayli qo'shimchasi va buyruq maylining kuchaytiruvchisi (**bordi, boradi, borsa, boray, borgin/borgil**), fe'ning xoslangan shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha (**bormoq, borgan, borib** va boshqa) oxirida qo'shiladi.

Sintaktik shaklning tartibi:

- a) egalik qo'shimchasi+kelishik qo'shimchasi: **bolamni, o'qiganimni**;
 b) munosabat shakli: tasdiq-inkor+zamon/mayl+shaxs+son:

o'qimayapsan.

Hamma turdagi qo'shimchadan keyin qo'shimcha tipidagi yuklama qo'shiladi: **o'qimayapsanmi**. Qo'shimcha qo'shilishida istisno holat ham bor. Til hodisasining davrga ko'ra o'zgarishi, shevaviy farqi va o'zgarish xususiyati, badiiy talab bilan bog'liq bo'ladi. Misol: **Bilurlar erdi** (Qutb) – **bilal edilar, qilmag'aylarsiz** («Boburnoma») – **qilmag'aysizlar, solurlar erdi quloq** – quloq solur edilar.

Bunday tartib o'zgarishi o'zida nozik ma'noviy farqni aks ettiradi.

Shakllarda ortiqlik va tejam. Bir so'zda ma'nosi bir xil yoki yaqin bo'lgan qo'shimchanning takrorlanishi **qo'shimcha ortiqchaligi** deyiladi. Bu bir necha ko'rinishga ega. Masalan, bir qo'shimchanning aynan o'zi yoki ma'nodosh qo'shimcha takrorlanadi: takrorlangan bu qo'shimcha: a) zich holda (**ayting+iz+lar**) ham; b) ajralgan holda ham bo'lishi (**ish+da+lig+im+da**) mumkin.

Qo'shimcha ortiqligi har xil sababga ko'ra yuzaga kelishi mumkin. Bir qo'shimcha o'zak bilan juda ham zichlashib, o'zakning tarkibiga singib ketadi, bunda o'zak mustaqilligidan mahrum bo'ladi, natijada so'zga shu qo'shimchanning ma'nodoshidan biri qo'shilishi mumkin, qo'shimcha arxaiklashib, undan keyin tildagi iste'molda bo'lgan qo'shimcha qo'shiladi (**ich+kari+ga, tash+qari+ga, na+ri+ga, be+ri+ga, bar+i+si** kabi). Takrorlanayotgan sinonim qo'shimchanning barchasi «tirik» bo'lsa, ular ta'kid, kuchaytirish kabi uslubiy vazifani o'z zimmasiga oladi (**sizlar aytingizlar** kabi). Boshqa tildan kirgan qo'shimcha tushunarli va keng iste'molli bo'lmaganda ham uning tilimizdagi ma'nodoshi qo'llanadi (**yor+on+lar** kabi). Qo'shimcha qo'shilishi natijasidagi tovush o'zgarishi ham ma'nodosh qo'shimchanning qo'shilishiga sabab bo'ladi: **yarm+i+si, kich+kina+gina, u+n+i+si, anavi+n+i+si, qay+si+n+i+si, singl+i+si, toy+choq+cha** kabi.

Ortiqchalik aksar holda til rivoji bilan bog'liq hodisa. Bunga o'zbek tilining akademik grammatikasida ayrim izoh berilgan:

Ot va sifat yasovchi **-lik** qo'shimchasi farqlanib, vazifasi ajralgandan keyin (masalan, **-li** sifat yasaydi, **-lik** ot yasaydigan bo'lgan) ular ketma-ket qo'llanadigan bo'lgan: **aqllilik, ifodalilik, bilimlilik**.

Og'zaki so'zlashuv nutqida ba'zan uchrab qoladigan **mashshoqchi, xodimchi** kabi so'zda «bajaruvchi» ma'nosi ikki marta ifodalangan: so'z ma'nosi (arab tilida **mashshoq** – mashq qiluvchi shaxs, **xodim** – xizmat qiladigan shaxs) va **-chi** qo'shimchasi orqali.

Bir xil ma'nodagi ikki qo'shimcha qo'shma qo'shimcha maqomini oladi: **yog'ingarchilik, namgarchilik, rasvogarchilik** kabi.

Kelishik va egalik qo'shimchasining ikki marta ifodalanishi (kitobni uch **so'mdanga** oldi, romanning **so'zboshisi**) ham ortiqchalikning o'ziga xos ko'rinishi.

Bir qo'shimchani o'zi takrorlanganda, ko'pincha u fonetik variantning qator kelishi tusida bo'ladi (fonetik, uslubiy qulaylik): **qistalang (-ta, -la), shoshilinch (-l, -n), tiqilinch (-l, -n)** kabi.

Tejam – ortiqchalikning ziddi. Tildagi tejam til birligini qisqartirish, tushirib qoldirish orqali ketadigan vaqtni kamaytirish, tildagi ortiqchalikni bartaraf etish ehtiyojidan kelib chiqadi. **Opkeng** (olib keling), **buyam** (bu ham), **qong** (qoling) kabi hodisa bunga misol bo'ladi. Tejamning fonetik, morfologik ko'rinishi mavjud. Morfologik tejam asosida fonetik tejam yotadi. **Yirik-irik, yigit-igit, yiroq-iroq** qisqaruvi fonetik tejamga misol. **Olib ber-ober, bizim-bizning, sizing- sizning** – morfologik qisqaruvga misol. **Olib ber-ober, bizim-bizning, sizing- sizning** tejalishi nutqiy qisqaruvdir.

Tejam o'z maqomiga ko'ra yo barqaror, yo vaqtincha bo'lishi mumkin. Masalan, jo'nalish kelishigi shakli dastlab **-qaru** ko'rinishida bo'lgan, bugungi kunda u qisqarib, **-ga** shakliga kelib qolgan. Bu - barqaror tejam. **Olib ber-ober, bizim-bizning, sizing-sizning** tejalishi - vaqtincha, nutqiy qisqaruv. Chunki, masalan, **sizing** so'zshaklidagi **-ing** tilda **-ning** shaklida yashaydi.

Tejam nutqiy aloqani osonlashtirishga xizmat qiladi, biroq axborot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Grammatik ma'no nima? 2. Grammatik va lug'aviy ma'noning farqini bayon qiling. 3. So'zning o'zida mavjud grammatik ma'no haqida gapiring. 4. Grammatik vosita orqali ifodalanadigan ma'noni bayon qiling. 5. So'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no haqida gapiring. 6. Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar qaysilar? 7. Qo'shimcha ortiqchaligi nima? 8. Qo'shimcha tejalishiga misol keltiring.

Topshiriq

1. Kutubxonadan Xushnidaga ikkita kitob oldim. 2. U o'qishga kelgan. 3. A'loxon yana dars tayyorlamaganiga uyaldi. 4. Muhabbat bog'iga kirmadim bir bor, Suyib bir gulga qo'l urmadim bir bor. (M.Yus.) 5. Uning yuzlari quvonchdan yorishib ketdi. 6. Ko'nglim qolsa bulbuldan ham, guldandan ham, Qolar bo'lsam bir kun axir tildan ham, Agar bir zot yig'lasa chin dildan ham, Onam yig'lar... (M.Yus.) 7. Mohinur divandan stolgacha yurib bordi. 8. Mirko'mil yolg'on gapirganidan uyaldi. 9. Sunnatjon hammadan ham singlisini ko'proq yaxshi ko'radi. 10. Mahbubaning bo'yi Xurshidadan uzunroq. 11. Onaning tanbehlarini Akbar sukutda eshitdi. 12. Javoblarni telefonda aytib turdi.

13. Uning suyaklari mehnatda qotgan. 14. Kuch – adolatda. 15. Ravo ko'r yuzingda bir xol bo'loyin, Ko'rsat ag'yoringga zavor bo'loyin. Kattakon to'y qilib nog'ora chalgin, to'yingda suv tashib hammol bo'loyin. (A.Orip.)

1. Berilgan gapdagi so'zning lug'aviy va grammatik ma'nosini aniqlang.

2. So'zdagi grammatik ma'noni uch tipga ajratib yozing:

a) so'zning o'zida mavjud grammatik ma'no;

b) so'zga shakl yasovchi qo'shimcha yoki yordamchi so'z tomonidan berilgan grammatik ma'no;

d) so'zning gap tarkibida hosil bo'lgan grammatik ma'nosi.

3. Gaplardagi ajratilgan mustaqil so'zga grammatik ma'no beruvchi vositani aniqlang:

a) sintaktik qo'shimcha;

b) lug'aviy qo'shimcha;

d) yordamchi va yordamchi vazifadagi so'z;

e) so'z tartibi;

f) ohang.

4. Grammatik ma'no ifodalovchi vositani ikki guruhga ajrating:

a) so'zning lug'aviy ma'nosini bir oz o'zgartiradigan so'z va qo'shimcha;

b) so'zlarni o'zaro bog'laydigan so'z va qo'shimcha.

19- DARS

MUSTAQIL SO'Z TURKUMI. FE'L

Ma'noviy xususiyati. Harakat va holat bildiruvchi so'z fe'l deyiladi: **Bola yuqurdi** (harakat). **It hurdi** (harakat). **Qarshi shahri viloyat markazida joylashgan** (holat). **Sitora uxladi** (holat).

Fe'l nima qilmoq, nima bo'lmoq so'rog'ini oladi. Ravishdosh shakli **qay tarzda** (shoshilib), **nima uchun** (shoshganidan), **nima maqsadda** (o'qigani), **qachon** (o'qigach), sifatdosh shakli **qanday**, **qaysi** (o'qigan bola), harakat nomi shakli **nima** (ishlash) so'rog'iga javob bo'ladi.

Lug'aviy ma'no turi. Maktab darsligida fe'lning 4 ta ichki lug'aviy ma'no guruhi ajratiladi:¹⁷

1) nutqiy faoliyat: **gapirmoq**, **pichirlamoq**, **demoq**, **so'zlamoq**, **so'ramoq**, **yalinmoq**, **o'tinmoq**, **yolvormoq**, **vaysamoq**, **surishtirmoq**, **baqirmoq**, **o'shqirmoq**, **ming'irlamoq**, **to'ng'illamoq**, **aytmoq** kabi;

2) aqliy faoliyat: **o'ylamoq**, **fikrlamoq**, **xayol qilmoq**, **tasavvur qilmoq**, **hukm chiqarmoq**, **o'yga botmoq**, **ko'z oldiga keltirmoq**, **gavdalantirmoq**, **fikr qilmoq** kabi;

3) jismoniy faoliyat: **chizmoq, yozmoq, yasamoq, qurmoq, yaratmoq, bino qilmoq, asos solmoq, bo'yamoq, tozalamoq, yiqmoq, yemoq, artmoq, sayqal bermoq, o'chirmoq, nobud qilmoq, yurmoq, yugurmoq, chiqmoq, bormoq, qimirlamoq, yelmoq, sudralmoq, sakramoq, uchmoq, o'tmoq** kabi;

4) holat: **kulmoq, uxlamoq, yig'lamoq, tirjaymoq, dam olmoq, shoshmoq, isimoq, qizarmoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq, xursand bo'lmoq, xandon urmoq, dahshatlanmoq, shod bo'lmoq, og'rinmoq** kabi.

2. Morfologik xususiyati. Fe'l o'ziga xos shakl yasovchiga ega:

1) lug'aviy shakl yasovchi: **nisbat, bo'lishli/bo'lishsizlik, vazifa shakli, ko'makchi fe'l, harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha**;

2) sintaktik (munosabat) shakl yasovchi: **tasdiq-inkor, zamon, shaxs-son, mayl**.

Maktab darsligida fe'lning qo'shimchasini tasniflashda izchillik yo'q. Masalan, ayrim darslikda **zamon, shaxs-son, mayl, bo'lishli/bo'lishsizlik** kesimlik, ya'ni munosabat shakli sifatida beriladi. Qolgan fe'l qo'shimchasi (nisbat, vazifa shakli, ko'makchi fe'l, harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha) lug'aviy shakl sirasiga kiritiladi.¹⁸ Boshqasida **zamon, shaxs-son, mayl munosabat shakli sifatida olinib, bu shaklga ega bo'lgan har qanday fe'l gapda kesim vazifasida keladi**¹⁹ deyiladi va **bo'lishli/bo'lishsizlik** shakli haqida hech narsa deyilmaydi. Natijada uning lug'aviy shakli yoki munosabat shakli ekanligi noaniq bo'lib qoladi. Harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha (**kulimsira, oqaringira, turtkila** kabi) ham shunday.

Demak, bu masalada aniq fikr aytilgan H.Ne'matov, A.G'ulomov, M.Abduraimova va M.Qodirovning 7- sinf uchun 2000- yilda chop etilgan "Ona tili" darsligiga tayangan ma'qul.

Eslatma

1. Yuqorida sanalgan munosabat shakli ko'proq fe'lga xos. Boshqa so'z turkumi ham kesim vazifasida kelsa, ushbu shaklga ega bo'la oladi.

Masalan:

Ot: **Men – o'qituvchiman** (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, birinchi shaxs).

Sifat: **Gul qizil**. (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi shaxs).

Son: **Kitoblar o'nta edi**. (o'tgan zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi shaxs).

Olmosh: **Yig'lagan menman.** (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, birinchi shaxs).

Taqlid: **Atrof g'ovur-g'uvur.** ((hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi shaxs).

2. Bo'lishli-bo'lishsizlik va tasdiq-inkorni farqlash kerak. Fe'l kesimdan boshqa vazifada kelganda bo'lishli-bo'lishsizlikka ega bo'ladi: **o'qigan bola – o'qimagan bola** kabi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik faqat fe'lga, tasdiq-inkor barcha mustaqil so'z turkumiga xos.

Grammatik ma'no turi. Fe'l grammatik jihatdan o'timli va o'timsiz fe'lga bo'linadi.

O'timli fe'l tushum kelishigidagi so'zga bog'lanadi: **o'qidi, ko'rdi, yod oldi** kabi. Bu so'z **kimni, nimani** so'rog'iga javob bo'ladi: **nimani o'qidi, kimni ko'rdi, nimani yod oldi** kabi.

O'timsiz fe'l tushum kelishigidagi so'zga bog'lanmaydi: **bordi, uxladi, ranjidi, xandon urdi** kabi. Bu so'z **kimni, nimani** so'rog'iga javob bo'lmaydi.

O'timli fe'l o'timsizga, o'timsiz fe'l o'timliga aylanib turadi: **o'qidi** (o'timli) – **o'qildi** (o'timsiz), **yig'ladi** (o'timsiz) – **yig'latdi** (o'timli), **yuvdi** (o'timli) – **yuvindi** (o'timsiz) kabi.

Fe'lning vazifa shakli bo'lgan sifatdosh otlashadi. Chunki u otga sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib keladi, otning shakl yasovchisi va sintaktik vazifasini oladi: **Bilmagan** (otlashmagan, aniqlovchi) **narsani** (ot, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **so'rab bilish kerak**: **Bilmaganni** (otlashgan, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **so'rab bilish kerak**.

Eslatma

Otlashgan so'z otning so'z yasovchidan boshqa qo'shimchasini oladi.

Sintaktik xususiyati. Fe'l gapda quyidagi vazifada keladi:

- kesim: **U choyxona yonidan o'tdi. Ojizgina vizillagan tovush eshitildi.**
- hol: **Bola shoshilib gapirdi. Kula-kula gapirdi.**
- aniqlovchi: **O'qigan kishi o'zadi. Aytar so'zni ayt.**
- kirish: **Aytishicha, kechga qaytarmish. Gapiga qaraqanda, ko'p ish**

qilgan.

Otlashganda:

- ega: **Eshitgan** (kishi) **uyaladi. Ko'rgan** (odam) **gapiradi.**
- to'ldiruvchi: **Bilmagan** (narsa) **ni so'rab bilish kerak.**
- qarataqich-aniqlovchi: **Ko'rmaganning ko'rgani qursin.**

– undalma: **Eshitgan** (kishi) **lar, aytinglar.**

Lug'aviy ma'noga ega/ega emasligiga ko'ra fe'l turi. Bunga ko'ra fe'l ikkiga bo'linadi:

mustaqil fe'l: **gapirmoq, pichirlamoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq;**

nomustaqil fe'l: **o'qib bo'lmoq, yozib tashlamoq, asos solmoq, qaror qilmoq.**

Nomustaqil fe'l. Nomustaqil fe'l lug'aviy ma'no ifodalamaydi va fe'l yoki boshqa so'zning ma'nosini yangilaydi, ya'ni yangi so'z yasaydi (**yordamchi fe'l**), bir oz o'zgartiradi (**ko'makchi fe'l**) yoki so'zni kesim vazifasiga xoslaydi (**to'liqsiz fe'l**):

1) yordamchi fe'l so'z yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **so'tib oldi, qaror qildi, abgor etdi;**

2) ko'makchi fe'l lug'aviy shakl yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **o'qib chiqdi, aytib qo'ydi, qarab qoldi;**

3) to'liqsiz fe'l munosabat shakli yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **o'qigan ekan, qiziq emish, o'nta edi.**

Eslatma

Yordamchi fe'l "So'z qo'shib fe'l yasash" mavzusida o'rganiladi.

Eslatma

*Mustaqil fe'l **tuslangan fe'l** (sof fe'l) va **tuslanmagan fe'lga** ajraladi. Kesim vazifasidagi fe'l - tuslangan, ya'ni sof fe'l. Fe'lning nokesimlik shakli (ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi) tuslanmagan fe'l hisoblanadi.*

Mustahkamlash uchun savollar

1. Fe'lning ma'noviy xususiyati haqida gapiring. 2. Fe'lning qanday lug'aviy ma'no turi bor? 3. Nutqiy faoliyat fe'li haqida gapiring va misol keltiring. 4. Aqliy faoliyat fe'li haqida gapiring va misol keltiring. 5. Jismoniy faoliyat fe'li haqida gapiring va misol keltiring. 6. Holat fe'li haqida gapiring va misol keltiring. 7. Fe'lning morfologik xususiyati haqida gapiring va misol keltiring. 8. Grammatik ma'no turi haqida gapiring va misol keltiring. 9. O'timli fe'l haqida gapiring va misol keltiring. 10. O'timsiz fe'l haqida gapiring va misol keltiring. 11. Fe'lning sintaktik xususiyati haqida gapiring va misol keltiring. 12. Lug'aviy ma'noga ega/ega emasligiga ko'ra fe'l turi haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

Keyingi yillarda rivojlangan zamonaviy meditsina ko'pgina yurak-qon tomir kasalliklarining kelib chiqishida ovqatlanish ratsionining buzilishini sabab qilib ko'rsatmoqda. Hayvonlar hayoti davomida kasallik yoki yo'qchilik sababli tez-tez och qolishga majbur bo'ladi. Bu esa ulardagi mavjud yoki rivojlanishi mumkin bo'lgan kasalliklarni bevosita davolashiga sabab bo'ladi. Inson hayotida esa bunday holatlar deyarli kuzatilmaydi. Ochlik bilan davolash, oqilona ovqatlanish muammolari xususida keyingi davrda qator ilmiy izlanish olib borilmoqda. Bu haqda mutaxassislar shunday deydilar: 1. Kam yesang, uzoq umr ko'rasan. Kimki, o'zidagi ahmoqona kamchiliklarni yenga olsa (ovqatlanishga bo'lgan hirsni tiya olsa), u iroodalidir. (Bendjamin Franklin) 2. Ortiqcha ovqatlanishdan o'zni tiyish – organizm uchun buyuk tozalanish. Ammo bu - kasallikka qarshi malham emas. (Pol S. Bregg) 3. Ochko'zlik zaharlanishga olib keladi. Har bir yangi zaharlanish umrni qisqartirish sari qo'yilgan yangi bir qadamdir. (Pol S. Bregg) 4. O'zingizni ortiqcha ovqatlanish bilan zaharlamang. Bu sizni muddatidan oldin qabrga yetaklaydi. (Pol S. Bregg) 5. Hayot – bu ovqatlanish fojiasidir. (Arnold Ernest) 6. Inson sanchqi va qoshiq bilan o'ziga qabr qaziydi. (Pol S. Bregg) 7. Oldiga qo'yganni yemoq hayvonning ishi, Og'ziga kelganni demoq nodonning ishi. (Navoiy)

1. Gapdagi fe'llarni aniqlang.

2. Qayd qilingan so'zni mustaqil holda harakat bildiradigan va bildirmaydigan, tuslanish shakliga ega bo'la oladigan va ega bo'lmaydigan guruhlarga ajrating.

3. Barcha fe'lni o'timli va o'timsiz fe'lga ajrating.

4. Mustaqil holda harakat bildiradigan fe'lni kesim vazifasidagi va boshqa vazifadagi fe'l sifatida ikki guruhga ajrating.

5. Mustaqil holda harakat bildirmaydigan fe'lining so'z yasash va shakl yasash xususiyatini aniqlang.

6. Gapda qo'llangan fe'llarning ma'nodosh, shakldosh va zidlari qatorini tuzing.

20- DARS

FE'LNING LUG'AVIY SHAKLI

Fe'lining lug'aviy shakli sirasiga nisbat, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi shakli, harakat tarzi (ko'makchi fe'l), harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha kiritilgan.²⁰

Nisbat. Nisbat - fe'lining lug'aviy shakl hosil qiluvchisi. Nisbat shakli harakat va holatning bajaruvchiga munosabatini ko'rsatadi. **Bajaruvchining harakat va holat jarayonida qay darajada ishtirok etishini bildiruvchi lug'aviy shakl nisbat** deyiladi. Nisbat shakli fe'lga o'zak yoki negizdan keyin, ya'ni boshqa shakl yasovchidan oldin qo'shiladi. Nisbat turi quyidagi:

- 1) aniq;
- 2) o'zlik;
- 3) majhul;
- 4) orttirma;
- 5) birgalik.

Aniq nisbat qo'shimchaga ega emas, ya'ni nol shaklli. **Bajaruvchisi aniq bo'lgan harakat yoki holatni bildirgan fe'l shakli aniq nisbat** deyiladi: bildi, ko'rdi, so'radi, aytmadi, qaytmadi.

O'zlik nisbat. Bajaruvchisi ustida amalga oshadigan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli o'zlik nisbati deyiladi. Qo'shimchasi:

-(i)n:	tashlan, ko'rin, yuvin, taran, so'kin, suyan, so'zlan, yutin, kiyin, artin, kavshan, o'pkalan.
-(i)l:	tanil, ayril, qayril, bo'g'il, tug'il, qoril, yig'il, otil, qiynal, teshil, tikil.

Ayrim manbada o'zlikning **-(i)sh** shakli ham qayd etiladi: joylashdi, kerishdi, qorishdi.²¹

Eslatma

1. O'zlik daraja shakli quyidagi fe'lga qo'shilmaydi: 1) o'timsiz fe'lga: *yayra, yashna, qichqir, uxla, bor, kel*; 2) ba'zi o'timli fe'lga: *o'qi, hayda, ek, min, kes, sug'or, hidla*.

2. O'zlik nisbat shakli ba'zi fe'l o'zakkdagi **-la** so'z yasovchisi bilan yaxlitlanib, bir butunlik hosil qiladi. Bunday fe'l aniq nisbat shaklida deyiladi: *jonlanmoq, odatlanmoq, harakatlanmoq, zavqlanmoq, xezlanmoq*.²²

Orttirma nisbat. Bajaruvchining ta'siri bilan boshqa shaxs yoki narsa tomonidan bajarilgan harakat yoki holatni bildiruvchi fe'l shakli orttirma nisbat shakli deyiladi. Bu nisbat shakli:

1) -ar – faqat 2 ta fe'lga qo'shiladi: **chiqar**, **qaytar**.

2) -giz/kiz/qiz/g'iz/gaz/kaz/qaz:

Eslatma

-giz/g'iz jarangli undosh bilan tugagan fe'lga qo'shiladi: **yurgiz**, **kirgiz**, **turg'iz**, **ko'rgaz**:

-kiz/qiz/kaz/qaz jarangsiz undosh bilan tugagan fe'lga qo'shiladi: **ketkiz**, **o'tkaz**, **yutqiz**, **o'tqaz**.

3) -dir/tir:

Eslatma

-dir unli va jarangli undosh bilan tugagan fe'l o'zagiga qo'shiladi: **yedir**, **yoydir**, **buzdir**, **kuldir**, **qoldir**, **to'ldir**, **oldir**:

-tir – jarangsiz va r, n, y, l kabi jarangli undosh bilan tugagan fe'l o'zagiga qo'shiladi: **toptir**, **ayttir**, **uqtir**, **ilintir**, **oqartir**, **ko'paytir**, **kuchaytir**, **keltir**.

4) -ir t, ch, sh tovushi bilan tugagan fe'l o'zagiga: **botir**, **qotir**, **ichir**, **qochir**, **shoshir**, **oshir**, **tushir**, **pishir**.

5) -iz q, m tovushi bilan tugagan ba'zi fe'lga qo'shiladi: **oqiz**, **tomiz**, **emiz**.

6) -t/it – unli bilan tugagan ikki va undan ortiq bo'g'inli so'zga qo'shiladi: **ishlat**, **tugat**, **boshlat**, **o'qit**, **yurit**, **kirit**.

Eslatma

Bir fe'lning o'ziga ortirma nisbatning birdan ortiq qo'shimchasi qo'shilishi ham mumkin. Bu bajaruvchi va bajartiruvchi soni ortishi bilan belgilanadi: **yozdir – yozdirtir**, **o'qit – o'qittir**.

Orttirma nisbat qo'shimchasi bir–biriga ma'nodosh bo'lib kelishi mumkin: **bitir – bitkaz**, **yedir – yegiz**, **kirgiz – kirit**, **ko'payt – ko'paytir**, **to'ldir – to'lg'iz**.

Orttirma nisbat qo'shimchasi o'zlik va birgalik nisbat qo'shimchasidan keyin qo'shilishi ham mumkin: **yuvintir**, **kiyintir**.

Eslatma

Orttirma nisbat qo'shimchasi o'timsiz fe'lni o'timliga aylantiradi: **kel – keltir**, **to'l – to'ldir**, **uxla – uxlat**.

Majhul nisbat. Bajaruvchisi no'ma'lum bo'lgan harakat yoki holatni ifodalovchi fe'l majhul nisbat deyiladi. Bu nisbat unli bilan tugagan fe'l asosiga **-(i)n, -(i)l** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi: **tozalandi, takrorlandi, egarlendi, tarjima qilindi, o'qib bo'lindi, olindi; o'qildi, haydaladi, o'raldi, yasaldi, archiildi, yugurtirildi, keltirildi, to'xtatildi, yurildi, tushildi, tushirildi, topshirildi.** Bunda so'zlovchi bajaruvchiga emas, bajariluvchi narsaga e'tibor qaratadi: **Yer haydaladi. Pol yuvildi. Tokcha tozalandi.**

Eslatma

*O'zlik va majhul nisbat qo'shimchasi - shakldosh: **yuvildi** (majhul) **tug'ildi** (aniq), **yopindi** (o'zlik), **takrorlandi** (majhul). Ularni farqlash uchun **kim tomonidan, nima tomonidan** so'rog'idan biri berib ko'riladi. Majhul nisbatdagi fe'l quyidagi so'roqni oladi: **yuvildi** (kim tomonidan), **poymol qilindi** (nima tomonidan).*

Birgalik nisbat. Birdan ortiq bajaruvchi tomonidan birgalikda bajarilgan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli birgalik nisbati deyiladi va **-(i)sh** shakli orqali yasaladi: **borishdi, kelishdi, o'qishdi, terishdi.** Shuning uchun III shaxs ko'plik son shaklidagi aniq nisbat fe'lga III shaxs birlik son shaklidagi birgalik nisbati ma'nodosh bo'ladi: **o'qidilar – o'qishdi** kabi.

Ma'nosi:

- birga bajarish: **Mehmonlar kelishdi;**
- ko'maklashish: **U ukasiga paxta terishdi;**
- umuman ko'plik: **Talabalar imtihonga tayyorlanishdi;**
- galma-gal bajarish: **Ikkovlari birga arra tortishdi.**

Eslatma

*Ba'zan birgalik nisbati qo'shimchasi fe'l yasovchi -la qo'shimchasi bilan yaxlitlanib, bir butunlik hosil qiladi: **go'zallashmoq, ommalashmoq, hazillashmoq, o'rtoqlashmoq, tezlashmoq** kabi. Bunday fe'l aniq nisbatda deyiladi.*

Fe'l birdan ortiq nisbat shaklini olgan bo'lishi mumkin: **art+in+ish+di, kel+tir+ish+di, o'qi+t+tir+ish+di.** Bunga savol ikki xil qo'yiladi:

1. Fe'l qaysi nisbatda? Bunda oxirgi nisbat qo'shimchasiga e'tibor qaratiladi: **to'xta+t+il+di, kiy+in+tir+il+di, yugur+tir+il+di** (majhul nisbat); **art+in+ish+di, kel+tir+ish+di, o'qi+t+tir+ish+di** (birgalik nisbati).

2. Fe'l da qaysi nisbat qo'shimchasi bor? Bunda barcha qo'shimcha e'tiborga olinadi: **to'xta+t+il+di** (ortirma, majhul), **art+in+ish+di** (majhul, birgalik).

Fe'ldagi nisbat qo'shimchalari birga kelgan vaqtda quyidagi tartibda joylashadi: **Fe'l asos + o'zlik + orttirma + majhul + birgalik: kiy+in+tir+il+ish+di.**

Fe'ning vazifa shakli. Fe'l gapda turli vazifada keladi: kesim, ega, to'ldiruvchi, hol, aniqlovchi. Buning uchun maxsus shakl – qo'shimcha oladi. Tilda gap bo'laklariga xoslangan fe'l shakli vazifa shakli deyiladi. Fe'ning vazifa shakli 4 ta:

- 1) **kesim shakli** (sof fe'l);
- 2) **ega, to'ldiruvchi shakli** (harakat nomi);
- 3) **sifatlovchi - aniqlovchi shakli** (sifatdosh);
- 4) **hoi shakli** (ravishdosh).

Buni ikkiga bo'lish mumkin:

- 1) **kesimlik shakli:** zamon, shaxs-son, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik;
- 2) **nokesimlik (kesimdan boshqa vazifaga xoslangan) shakli:** ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi.

Nokesimlik shakli. Fe'ning nokesimlik shakli bo'lgan ravishdosh **ravish**, sifatdosh **sifat**, harakat nomi **ot** vazifasini bajaradi.

Ravishdosh. Ravishdosh ravish kabi ish-harakat va holatning belgisini bildiradi, uning so'rog'iga javob bo'lib, sintaktik vazifasi (hol va ba'zan kesim) ni bajaradi, shu bilan birga, harakat-holat ma'nosini saqlaydi. Demak, unda ravishlik va fe'llik xususiyati mujassam bo'ladi: **U ikkilanib javob berdi. Ishning boshi boshlanquncha.**

Ma'no turi:

Holat ravishdoshi: **-(i)b, -a/y; -gancha/kancha/qancha; -gudek/kudek/ qudek:** o'q**ib**, yoz**ib**, sevin**ib**, yura–yura, yig'lay–yig'lay, yeb qo'ygudek, bitirib yuborgudek, shoshgancha.

Eslatma

-a/y ko'rsatkichli ravishdosh takror holda qo'llanadi: bora-bora, chopachopa. Uning bo'lishsiz shakli yakka qo'llanaveradi.

Holat ravishdosh shakli holni kesimga bog'lasa, ma'no va shakl jihatdan ravishdosh bo'ladi: **sevinib gapirdi.** U, shuningdek, boshqa vazifani ham bajaradi:

- yetakchi fe'lni ko'makchi fe'lga bog'laydi: **o'qib chiqdi, yoza boshladi;**
- ergash gapni bosh gapga bog'laydi: **Bahor kelib, men ta'tilga chiqdim.**

-fe'lga shaxs-son qo'shimchasini biriktiradi: **boribman, boraman.**

Bunda ravishdosh shakli bo'lsa-da, ravishdosh ma'nosi yo'q. Demak, bunday holda u fe'ning vazifa shakli bo'lmaydi.

Payt ravishdoshi: –gach/kach, -guncha/kuncha: ko'rgach, tikkach, kelguncha;

Maqsad ravishdoshi: -gani/kani/qani (ba'zan -gali/kali/qali): 1. Siz bilan maslahatlashgani keldim. 2. Bu gulshan soz ekan, soz ustiga soz etgali keldik.

Eslatma

Ravishdoshning barcha ko'rsatkichi uchun -may/mayin bo'lishsiz shakl. Faqat maqsad ravishdoshi bo'lishsiz shaklga ega emas.

Sintaktik vazifasi. Ravishdosh quyidagi sintaktik vazifani bajaradi:

payt holi: Kelguncha o'yladim;

maqsad holi: Soz etgali keldik;

ravish holi: Kulib gapirdi;

kesim: Ishning boshi boshlanguncha.

ergash gap kesimi: Bolta tushguncha, to'nka dam olar.

Sifatdosh. Fe'ning sifatdosh shakli sifat kabi predmet–hodisaning belgisini bildiradi, shu bilan birga, harakat-holat ma'nosini saqlaydi. Demak, unda sifatlik va fe'llik xususiyati mujassam bo'ladi: o'qigan, o'qiyotgan, chopadigan. Sifatdoshda nisbiy zamon mavjud. Ya'ni, u kesim zamoniga nisbatan belgilanadi.

O'tgan zamon sifatdoshi: -gan/kan/qan (kelgan odam, kechikkan o'quvchi, namiqqan gilam).

Eslatma

yot, tur, o'tir, yur fe'li -gan affiksi bilan qo'llanganda hozirgi zamon ma'nosi ifodalanadi: derazasi ko'chaga qaragan uy, sochi o'sgan bolakay, so'rida yotgan odam, tokchada turgan gultuvak, yonimizda o'tirgan tabib, shaharni aylanib yurgan sayyoh.

O'tgan zamon sifatdosh shakli kesimda fe'l zamonini ko'rsatadi. Bunda sifatdosh shakli bor bo'lsa-da, sifatdosh ma'nosi yo'q. Masalan:

Men
Sen
U
Biz
Siz
Ular

}

kelgan

}

man
-san
–
-miz
-siz
-(-lar)

Eslatma

-mish - o'tgan zamon sifatdoshining kam uchraydigan shakli: **O'zbek adabiy tilining asoschisi bo'lmish Navoiy...**

Eslatma

O'tgan zamon sifatdoshi fe'lning uzoq o'tgan zamon qo'shimchasi bilan shakldosh: **O'qigan bola** (sifatdosh) – **bola o'qigan** (tuslangan fe'l).

Hozirgi va kelasi zamon sifatdoshi quyidagicha hosil bo'ladi:

1) **-a** shaklli ravishdoshga **-yotgan** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi, faqat bunda **-y** tushib qoladi: **o'qiyotgan** bola, **chopayotgan** olapar.

-a/y shakliga **-digan** qo'shimchasini qo'shish bilan: **bor-a-digan**, **o'qi-y-digan**;

-(a)r, -mas: **oqar** suv, **borar** joyimiz, **so'nmas** hayot;

-(g)(u)vchi: **ishlovchi**, **tanuvchi**, **xohlovchi**, **boruvchi**, **uyg'onguvchi**.

-g'lik, -rlik, -gulik: **yasatig'lik** xontaxta, **yopig'lik** qozon, **qorin to'ydirarlik** bir kasb, **arzigulik** ish.

Eslatma

1) **-(u)vchi, -g'lik, -rlik, -gulik** shakli uchun **-ma+gan** ko'rsatkichi bo'lishsiz shakli: **yasatig'lik – yasatilmagan, to'ydirarlik – to'ydirmaydigan**.

2) *bu shaklli sifatdosh sifatga ko'chadi.*

3) *sifatdoshning -(g)(u)vchi, -g'lik, -rlik, -gulik shakli bo'lishsiz qo'llanmaydi.*

Sifatdoshning otlashishi. Otga bog'lanuvchi boshqa so'z kabi sifatdosh ham otlashib, otning shakl yasovchisi va sintaktik vazifasini oladi: **Ko'rgan** (sifatdosh, aniqlovchi) **kishilar** (ot, bosh kelishikda, ko'plikda, ega) **gapirsin – Ko'rganlar** (sifatdosh, bosh kelishikda, ko'plikda, ega) **gapirsin. Ko'rgan** (sifatdosh, aniqlovchi) **paytda** (ot, o'rin-payt kelishigida, hol) **gapiradi – Ko'rganda** (sifatdosh, ot, o'rin-payt kelishigida, hol) **gapiradi**.

Sifatdoshning sintaktik vazifasi:

1) sifatlovchi-aniqlovchi: **Uyg'onguvchi bog'larni** kezdim.

2) **-(a)r, -mas** qo'shimchali bo'lishli-bo'lishsiz shakli juftlashib hol: **Bemor bilinar-bilinmas** nafas olar edi.

Otlashganda:

3) ega: **Qimirlagan** qir oshar;

- 4) qaratqich-aniqlovchi: **O'qiganning tili ko'p uzun bo'ldi**;
- 5) to'ldiruvchi: **Aytadiganingni ayt**.
- 6) kesim: **Kambag'alning ko'chgani – talangani**.
- 7) hol: **Ko'rgan (payt)da** gapiradi.
- 8) undalma: **Eshitqanlar, qolmanglar**.

Eslatma

*Sifatdoshning istakni ifodalovchi (kelasi zamonni ifodalovchi) -gur/kur/qur/g'ur shakli ham qayd etiladi: **bo'yning uzilgur bola, qurg'ur yigit, bo'lmag'ur gap**.*

Eslatma

*Ayrim darslikda ravishdoshning **-(i)b, -a/y**, sifatdoshning barcha shakli tuslanadi deyiladi: **boribman, boraman, borganman, borajakman, borarman** kabi. Bunda ravishdosh va sifatdoshning faqat shakli mavjud, ravishdosh ma'nosi esa yo'q. Shu mazmundagi test topshirig'ida faqat shakl nazarda tutiladi.*

Harakat nomi. Harakat nomi otning xususiyatiga ega bo'lib, ish-harakatning bajarilish/bajarilmasligi, harakat-holatning nomi kabi ma'noni bildiradi va otning shakl yasovchisini olib, unga xos sintaktik vazifani bajaradi.

Eslatma

Harakat nomi otning shakl yasovchisini olib, otga xos sintaktik vazifani bajarishi otlashish degani emas.

Qo'shimchasi:

-moq: **o'qimoq, yozmoq, tanishmoq**;

-(i)sh: **o'qish, yozish, tanishish**;

-(u)v: **o'quv (o'ql+v), yozuv, tanishuv**.

-r/rar: **ucharga qanot, turarga joy, ko'rarga ko'z**.

-r/rar qo'shimchasi sifatdoshdagi shunday qo'shimcha bilan shakldosh.

Eslatma

*Ko'pincha, diniy nutqda **-moq** va **-(i)sh** qo'shimchasi **-lik** so'z yasovchisi bilan qo'llanadi: **o'qimoqlik, borishlik, bormoqlik, kelishlik, kelmoqlik**.*

-(-u)v qo'shimchasi bilan yasaluvchi shakl kam qo'llanadi, ya'ni u arxaiklashmoqda. U qo'shilganda fe'l oxiridagi i o'rnida **u**, a o'rnida **o** ishlatiladi: **bil – biluv, o'qi – o'quv, tashi – tashuv, qursha – qurshov.**

Eslatma

-(u)v shaklidagi harakat nomining barchasi otga ko'chgan: **o'quv, ishlov, saylov, qistov, tanlov, o'quv, changov.**

Eslatma

-moq shaklli harakat nomi fe'ning bosh shakli, noaniq shakli ham deyiladi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik. Aytilganidek, ravishdosh, sifatdosh va harakat nomida bo'lishli-bo'lishsizlik mavjud. Bo'lishlilik nol shakl yordamida ifodalansa, bo'lishsizlik ravishdoshda **-may/masdan** (o'qib – o'qimasdan), sifatdoshda **-ma** (o'qigan – o'qimagan), harakat nomida **-maslik** (o'qish – o'qimaslik) qo'shimchasi yordamida yuzaga chiqadi. Bu shakllar **-ma** yordamida hosil qilingan murakkab qo'shimchadir.

Fe'l shakl yasovchisi bilan hosil qilingan ayrim murakkab shakl maktab darsligida qayd etilmagan. Ularning tarkibi va ma'nosi quyidagicha:

Murakkab shakl	Tarkibi	Ma'nosi	Misol
-sa kerak	shart mayli shakli+ modal so'z	gumon, taxmin	borsa kerak tugatsam kerak
-gan bo'l	sifatdosh shakli + bo'l fe'li	yuzaki bajarish	qatnagan bo'ldi achinayotgan bo'ldi
-ganim bo'lsin	sifatdosh shakli + egalik qo'shimchasi+bo'l fe'li	jazm qilish	borganim bo'lsin qilmaganim bo'lsin
-(a)y de	buyruq shakli+ de fe'li	harakat chegarasi	tugay dedi uchiray dedi
-gisi kel	-gi qo'shimchasi+egalik shakli+ kel fe'li	harakat istagi	borgisi keldi ko'rgisi keladi
-gan	sifatdosh va ravishdosh takroranishi	surunkali davomiylik	o'qigani o'qigan yurgani yurgan kengaygandan kengaydi

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi (harakat terzi shakli²³). Ayrim fe'l boshqa fe'lning ma'nosini bir oz o'zgartirish uchun xizmat qiladi va shakl yasovchi qo'shimchadek vazifa bajaradi. Bunday fe'l ko'makchi fe'l deyiladi va vaqtincha o'z lug'aviy ma'nosini yo'qotgan bo'ladi. Ma'nosi bir oz o'zgarayotgan fe'l yetakchi fe'l deb nomlanadi. Masalan, **Salim kitobni o'qib chiqdi** gapida **chiqdi** fe'li "tashqarida bo'lmoq" lug'aviy ma'nosini yo'qotib, gapdagi **o'qib** yetakchi fe'lining ma'nosini bir oz o'zgartirish, ya'ni undan anglashilgan harakatning tugallanganligini ifodalash uchun xizmat qilmoqda. Yetakchi va ko'makchi fe'l birikuvi **ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi** deyiladi.

Yetakchi fe'l va ko'makchi fe'l uch xil birikadi:

- ravishdoshning **-(i)b** shakli orqali: **o'qib turdi, aytib qoldi;**
- ravishdoshning **-a/y** shakli orqali: **yura boshladi, so'ray qol;**
- juftlashish orqali: **yozib oldim – yozdim-oldim, tugatib qo'yding – tugatding-qo'yding, to'xtab qoldi – to'xtadi-qoldi;**

Bu uch vosita barcha yetakchi va ko'makchi fe'lni hosil qilavermaydi: **yozdi-boshladi, ayta soldi** ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi me'yoriy emas. Me'yoriy: **yoza/yozib boshladi, aytib soldi.**

Hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta ham sof ko'makchi fe'l yo'q. 30 ga yaqin (darsliklarda 25 ta, ba'zan 27 ta) mustaqil fe'l ko'makchi fe'l vazifasida kela oladi: **ber(-ver), bil, bit(bitir), bor, boshla, boq, bo'l, yet, yoz, yot, kel, ket, ko'r, ol, sol, tashla, tur, tush, chiq, yubor, yur, o'l, o't, o'tir, qara, qol, qo'y;**

25 ta ko'makchi fe'l (**yoz** va **boshla** so'zidan boshqasi) yetakchi fe'lga ravishdoshning **-(i)b** shakli yordamida birika oladi:

o'qib	}	berdi	bo'ldi	ko'rdi	(yoq-ib) tushdi	o'tdi
		bildi	(angla-b) yetdi	oldi	chiqdi	o'tirdi
		bitirdi	yotdi	(ayt-ib) soldi	yubordi	qaradi
		bordi	keldi	tashladi	yurdi	qoldi
		boqdi	ketdi	turdi	o'ldi	qo'ydi

11 ta ko'makchi fe'l ravishdoshning **-a/y** (sol faqat **-a** bilan: **ayta solib**) shakli bilan birika oladi:

1) ber(-ver) (yoza berdi)	4) bor (o'zgara bordi)	8) ol (unuta oldi)
2) bil (topa bildi)	5) yoz (yiqila yozdi)	9) sol (kela solib)
3) boshla (yoza boshladi)	6) ket (gapira ketdi)	10) tur (yoza tur)
	7) ko'r (ayta ko'rma)	11) qol (ayta qol)

Demak, 16 ta ko'makchi fe'l **-a/y** shaklidagi ravishdosh qo'shimchasini olgan yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi hosil qilolmaydi, ya'ni faqat **-b/ib** qo'shimchasini olgan yetakchi fe'lga birikadi: **bit** (*bitir*), **boq**, **bo'l**, **yot**, **yot**, **kel**, **tashla**, **tush**, **chiq**, **yubor**, **yur**, **o'l**, **o't**, **o'tir**, **qara**, **qo'y**.

9 ta ko'makchi fe'l ravishdoshning har ikkala shaklini olgan fe'lga birika oladi: **ber** (aytib ber, ayta ber), **bil** (yozib biladi (shevada), yoza biladi), **bor** (o'qib bordi, o'qiy bordi), **ket** (isib ketdi, gapira ketdi), **ko'r** (aytib ko'r, ayta ko'rma), **ol** (yozib ol, yoza ol), **sol** (to'kib soldi, kela solib), **tur** (o'qib tur, yoza tur), **qol** (tugab qoldi, ayta qol).

Ko'makchi fe'llar ko'pincha **-(i)b** shakli bilan boshqa, **-a/y** shakli bilan boshqa ma'no ifodalaydi: **yozib oldi** – **yoza oldi**, **kelib qoldi** – **kela qoldi**, **aytib ko'r** – **ayta ko'rma**, **o'qib bordi** – **o'qiy bordi**, **qo'ng'iroq qilib tur** – **qo'ng'iroq qila tur**. Ayrim holda ma'no mos keladi: **og'irlashib bordi** – **og'irlasha bordi**.

Eslatma

27 ta ko'makchi fe'ldan 25 tasi **-(i)b**, 11 tasi **-a/-y**, 9 tasi har ikkala, 16 tasi faqat **-(i)b**, 2 tasi faqat **-a/-y** shakli yordamida (**yoza**, **boshla**) yetakchi fe'lga birika oladi.

Ko'makchi fe'l ifodalaydigan ma'no:

Shakl	Ma'nosi	Misol
-(i)b ber	harakat natijasining o'zgariga yo'nalishi	qo'yib ber , bilib ber
-a/y ber	davomiylik	ko'chaver , o'ylayver
-a/y ol/bil	qodirlik	tuzata oldi , foydalana bil
-(i)b bit/bitir	to'la bajarilish	yonib bitgan , ekib bitir
-(i)b, -a/y bor/bor kel	harakatning davomiyligi	unutilib bordi , o'zgartira ber
-a/y boshla	boshlanish	yura boshla , o'qiy boshla
-(i)b boq/ko'l/qara	sinash	o'qib boq , o'ylab qara , yozib ko'r
-(i)b bo'l	to'la bajarilish	yozib bo'l , yuvib bo'l , qazib bo'l
-(i)b yet	to'la bajarilish	anglab yetdi , pinhib yetmagan
-a/y yoz	bajarilishga yaqinlik	qula yozdi , yorila yozdi
-(i)b yot/turi/o'tir/yur	davomiylik	o'qib yot , aytib tur , yozib o'tir
-(i)b ket	to'la, kuchli bajarilish; boshlash va davom etish	tarqab ketdi , isib ketdi , g'ovlab ketdi , maqtab ketdi
-a/y ket	boshlash va davom etish	o'qiy ketdi , gapira ketdi

-(i)ib qol	to'la-to'kis bajarilish	aytib qol, yuragini to'kib soldi.
-a sol	ketma-ketlik	ola qolib ot, kela qolib boshla, tura qolib tashlan
-(i)ib tashla/yubor	to'la va tez yuzaga kelishi:	o'qib tashla, to'qib tashla, haydab yubor
-(i)ib chiq	tugallash	o'qib chiq, so'rashib chiq, aylanib chiq
-(i)ib tush	butunlay	o'qib tushdi, yigilib tushdi, yonib tushdi, yorashib tushdi
-(i)ib o'l	yuqori darajada davomiylik, takroniylik	maudab o'lyapman, surilaktirib o'ldi, soq'linib o'ldi, chanoqab o'ldi
-(i)ib o't	tuga'lik, alohida e'tibor	bo'lib o'tdi, gapirib o't
-(i)ib qol	holatga aylanish kutilmaganlik davomiylik	tilkilib qol, sormayib qoldi; kelib qoldi, so'rab qol; jontanib qoldi
-a/y qol	ruxsat, rozilik, ixtak	hara qol, yura qol, keta qol
-(i)ib qo'y	holatga aylanishi davomiylik bir marla bajarilish	sayab qo'y, lib qo'y; o'ylantirib qo'y, shoohirib qo'y; qanab qo'y, yo'talib qo'y

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi qisqargan holda ishlatilishi va qo'shib yozilishi mumkin: **aytib yubor** – *aytver*, **hara ber** – *boraver*, **unuta olmadi** – *unuto'lmadi*.

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasida ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi mumkin: **aytib berib tura qol**, **aytib bera olmay qoldi**. Bunda keyingi ko'makchi fe'l uchun oldingi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi yetakchi fe'l bo'ladi: **Aytib** (yetakchi fe'l) **ber** (ko'makchi fe'l), **aytib berib** (yetakchi fe'l) **tur** (ko'makchi fe'l). Bu ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi ichidagi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasidir.

Eslatma

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi fe'+fe'l tipidagi qo'shma fe'l va ravishdosh+fe'l tipidagi so'z birikmasiga o'xshaydi. Farqi:

1) *ko'makchi fe'l olib tashlansa, yetakchi fe'l ma'nosi bir oz o'zgaradi: yozib berdi – yozdi, isib ketdi – isidi; qo'shma fe'ldagi yordamchi fe'l ma'noni butunlay o'zgartiradi: sotib ol – sot; ishlab chiqardi – ishladi;*

2) *so'z birikmasida birdan ortiq gap bo'lagi mavjud: Quvonib (hol) so'zladi (kesim); ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi bitta gap bo'lagi bor: O'ylab qoldi (kesim).*

Eslatma

Ravishdosh shaklidagi ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasida nisbat va bo'lishsizlik ko'rsatkichi yetakchi va ko'makchi fe'lining birortasiga yoki har ikkalasiga qo'shilishi mumkin: **to'xta-t-ib qo'y-ish-di**; **aytib qo'y-ma**, **ayt-may tur**, **ayt-may tur-ma**; zamon, mayl. shaxs-son qo'shimchasi esa ko'makchi fe'lda bo'ladi. Ikkala fe'l bir shaklda juftlashsa, sanalgan qo'shimcha ikkalasida ham bo'lishi mumkin: **tamomlashdi-qo'yishdi**.

Maktabning joriy ona tili darsligida qayd etilmagan va sharhlanmagan ayrim lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimcha mavjud. U ham harakatning tarzini bildiradi:

1) harakatning kuchsiz darajasini bildiruvchi qo'shimcha:

- msira/imsira:	yig'lamsira, kulimsira.
- qira/inqira:	ishonqira, oqarinqira, o'chinqira.
- sh/ish:	to'lish, qizish, oqarish, to'xtash (yuragi).
- q/i/q/k/ik:	tutaq, toliq, shishiq, junjik, ko'nik

2) harakatning kuchli darajasini bildiruvchi qo'shimcha:

-la/-ala:	quvla/quvala, ishqala, savala, siypala, cho'qila, chayqala, siltala, opichla
-qi/-g'i:	yulqi, sizg'i, to'zg'i, biji-bijg'i.
-chi:	tipirchila, tepchi, terchila.
-a:	bur – bura, quvon – quvna, urin – urna.
-g'ila/-k'ila/ -q'ila/-g'ila:	yugurg'ila, titk'ila, tepk'ila, chopq'illa, turtk'ila, tortq'ila, ezg'ila, cho'zg'ila.
-ga/-ka/-qa:	surga, surka, chayqa.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Fe'ning lug'aviy shakl tizimi haqida gapiring. 2. Fe'l nisbati nima? 3. Aniq nisbat va uning shakli haqida gapiring. 4. O'zlik nisbati va uning shakli haqida gapiring. 5. Majhul nisbat va uning shakli haqida gapiring. 6. Ortirma nisbat va uning shakli haqida gapiring. 7. Birgalik nisbati va uning shakli haqida gapiring. 8. Fe'ning vazifa shakli nima? 9. Kesimlik shakli haqida gapiring. 10. Nokesimlik shakli haqida gapiring. 11. Ravishdoshning ma'nosi, shakl tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 11. Sifatdoshning ma'nosi, shakllar tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 12. Harakat

nomining ma'nosi, shakl tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 13. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi haqida gapiring. 14. Yetakchi fe'lning xususiyatlarini bayon qiling. 13. Ko'makchi fe'lning xususiyatlarini bayon qiling. 14. Ko'makchi fe'lning ma'nosi va varianti haqida gapiring. 15. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi va qo'shma fe'lning farqini tushuntiring. 16. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi va so'z birikmasi qanday farqlanad? 17. -(i)b shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'l qaysilar? 13. -a/ y shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'llar qaysilar? 19. Har ikkala shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'llar qaysilar? 20. Harakatning kuchsiz darajasini bildiruvchi qo'shimchalarni sanang va ma'nosini izohlang. 21. Harakatning kuchli darajasini bildiruvchi qo'shimchani sanang va ma'nosini izohlang.

Topshiriq

1. Bir mahal G'ulomjon tuynukdan erinib chiqayotgan tutunga qarab so'zlandi. (M.Ism.) 2. So'ng uzun do'nglik ortiga o'tib, ko'rinmay ketdi. (P.Qod.) 3. Yigit ko'zini yashirishga joy topolmay qiynaldi. (S.Ahm.) 4. Bu ko'cha bilan ikki-uch yuz odim yurilgach, qishloq guzariga yetiladi. (H.Shar.) 5. Ona-bola uzoq yig'lashdilar, ko'z yoshlari bitguncha bo'zlashdilar. (A.Qod.) 6. Operatsiya uchun xona tayyorlandi. 7. Abiturient test sinoviga puxta tayyorlandi. 8. Yo'l chekkasidagi gullar ochildi. 9. Xonani tozalashdan oldin eshik-dorazalar ochildi. 10. Mohinur xayolga berildi. 11. Intizomli, a'lochi talabalarga mukofot berildi. 12. Masala ikki yo'l bilan ishlandi. 13. Bahorda yerlar ishlanib, chigit qadaldi. 14. Yerning unumdorligi ko'tarildi. 15. Parda yopilishi bilan qarsak ko'tarildi. 16. Qizcha nariroq surildi. 17. Ish ancha ilgari surildi. 18. Qaror o'qildi. 19. Daryo chayqaldi. 20. Nutq plyonkaga yozildi. 21. U yosh havaskorlar to'garagiga yozildi. 22. Qush o'ljasiga o'qdek tashlandi. 23. Uning ayblari ochib tashlangan edi. 24. Qor sarg'aygan, unda qon izi bor edi. 25. Inson tirik ekan, umidsizlanmasligi kerak.

1. Fe'lni ajrating.
2. Fe'ldagi lug'aviy shaklni aniqlang.
3. Nisbat shaklini aniqlang.
4. Bo'lishli-bo'lishsiz fe'lni guruhlang.
5. Sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi shaklini aniqlang.
6. Yordamchi, ko'makchi va to'liqsiz fe'lni aniqlang.
7. To'liqsiz fe'l qanday so'z bilan kelayotganini tushuntiring.
8. Kelishik, egalik shaklini olgan fe'lni, uning sintaktik vazifasini aniqlang.
9. Quyidagi so'z tarkibida yaxlitlangan nisbat shaklini ajrating. Nisbat shaklining o'timli-o'timsizlikka ta'sirini aniqlab, qavs ichida izohlang:

tortinmoq, qarashmoq, ko'rishmoq, yorashmoq, kelishmoq, yetishmoq, cho'qinmoq, botinmoq, achinmoq, sevinmoq, kechirmoq, o'ynashmoq, to'ldirmoq, sog'inmoq, kelin, yig'in, kirish, tuzat, yupat, surishtir, uyg'ot, uyg'on, solishtir.

21- DARS

FE'LNING SINTAKTIK (MUNOSABAT) SHAKLI

Kesimlik shakli. Fe'lning munosabat shakli – tasdiq-inkor , zamon, mayl va shaxs-son. Bu shakl kesim bo'lib kelgan har qanday fe'lida va boshqa so'z turkumida bo'ladi. Fe'l kesim bo'lib kelishga ko'proq xoslangan turkum bo'lganligi uchun bu shakl unga erkin va cheklanmagan darajada birikadi.

Tasdiq-inkor. Tasdiq-inkor harakatning yuz berish/yuz bermasligini bildiradi. Tuslangan fe'l tasdiq yoki inkor shaklda bo'lishi shart.

Tasdiq quyidagicha ifodalanadi:

- a) nol shakl orqali (**O'qiyman. Keldim**);
- b) ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasining har ikki qismiga bo'lishsizlik qo'shimchasini qo'shish orqali (**aytmay qo'yma, yozmay turma, kelmay qolmayman**);
- d) kinoya orqali (**Bormaysan-a, bormaysan!**) ifodalanadi.

Inkor quyidagicha ifodalanadi:

- 1) **-ma** eng ko'p qo'llanadigan shakl orqali: **o'qi – o'qima, keldi – kelmadi, borgan – bormagan, yuryapti – yurmayapti, to'xtabdi – to'xtamabdi** kabi. U **-mas, -may, -maslik** ko'rinishiga ham ega: **aytmas (so'z), aytmay, aytmaslik**;

2) **emas** fe'l-kesimdagi **-gan/-kan/-qan** va **-moqchi** qo'shimchasidan keyin bo'lishsiz shaklni hosil qiladi: **kelgan – kelgan emas, borganman – borgan emasman, o'qimoqchisan – o'qimoqchi emassan**.

3) **yo'q** modal so'zi **-gan/-kan/-qan** va **-yo'tgan/-ayotgan** qo'shimchali fe'lning kesimdagi bo'lishsiz shaklini vujudga keltiradi. Bunda egalik shakli ham qo'shiladi: **Borgani yo'q. Aytayotganim yo'q**;

4) **na** inkor yuklamasi yordamida ham ifodalanadi: **Bugun na o'qidim, na yozdim**.

5) inkor tasdiq (kinoya, piching asosida) orqali ham voqelanadi: **Borasan-a, borasan! Borib bo'libsan!**

Mayl. Fe'l asosida ifodalangan harakat-holat haqidagi xabar, buyruq-istak, shart, maqsad ma'nosini ifodalovchi fe'l shakli mayl deyiladi. Maylning quyidagi turi bor:

- 1) xabar;
- 2) buyruq-istak;
- 3) shart;
- 4) maqsad.

Eslatma

*Mektabning joriy ona tili darsligida 3 ta mayl turi ajratilgan: 1) xabar mayli; 2) buyruq– istak mayli; 3) shart mayli.*²⁴

Xabar mayli harakat-holatning zamon bilan bog'liq holda bajarilish/ bajarilmasligini ifodalaydi. Bu mayl fe'l asosga zamon va shaxs-son qo'shimchasini qo'shish orqali ifodalanadi: **keldi, kelyapti, keladi** kabi. Xabar maylining ko'rsatkichi yo'q.

Buyruq-istak mayli harakat-holatning kelasi zamonda bajarilishi yoki bajarilmasligi haqidagi buyruq, iltimos, maslahat ma'nosini ifodalaydi. Uning qo'shimchasi buyruq-istak bilan birga shaxs va sonni ham ko'rsatib ketaveradi:

Men Sen U Biz Siz Ular	}	bor	{ -ay(-in) { -(gin) { -sin { -aylik { -ing { -sin(-lar)	o'qi	{ -y(-in) { (-gin) { -sin { -ylik { -ng { -sin(-lar)
---------------------------------------	---	-----	--	------	---

Buyruq-istak maylining inkor shakli **-ma** qo'shimchasi orqali hosil qilinadi: **bormay, borma(gin), bormasin** kabi.

Maqsad mayli maqsad, niyat, mo'ljal ma'nosini shaxs-son qo'shimchasidan oldin kelgan **-moqchi** qo'shimchasi orqali ifodalaydi.

Men Sen U Biz Siz Ular	}	bormoqchi	{ -man { -san { - { -miz { -siz { -(-lar)
---------------------------------------	---	-----------	--

Shart mayli shart, payt, istak, iltimos, maslahat, shuningdek, to'siqsizlik (asosan **ham** va **-da** yuklamasi bilan) kabi ma'noni shaxs-son shaklidan oldin kelgan **-sa** qo'shimchasi yordamida bildiradi.

Men	}	o'qisa	{	-m
Sen				-ng
U				—
Biz				-k
Siz				-ngiz
Ular				(-lar)

Mayl qo'shimchasi ma'nodoshligi. Mayl qo'shimchasi bir-birining o'rnida qo'llanadi:

a) xabar mayli buyruq maylini ifodalaydi: **1. Qani, yozamiz, bolalar. 2. Keldik, yigitlar. 3. Bugun ish ko'p, bolam. 4. Mehmonlarning qo'lga suv quyasan, joy-joyiga o'tqazib, avval choy berasan.**

b) xabar mayli shart mayli o'rnida: **Va'da berdingmi, bajar.**

d) buyruq mayli xabar mayli o'rnida: **1. O'zingiz o'ylab ko'ring. 2. Mehnatni ular qilsin-u, foydani siz ko'zlaysiz.**

Zamon. Zamon shakli harakatning uch zamondan birida sodir bo'lishini ifodalaydi. Shunga ko'ra, uch zamon farqlanadi:

- 1) o'tgan zamon;
- 2) hozirgi zamon;
- 3) kelasi zamon.

Eslatma

*Hozirgi zamon **hozirgi-kelasi zamon** ham deyiladi.*

O'tgan zamon. O'tgan zamon harakatning gap aytilayotgan paytdan oldin sodir bo'lganligini bildiradi. Uning quyidagi turi bor:

- 1) yaqin o'tgan zamon (**-di**) :

Men	}	bor+di	{	-m
Sen				-ng
U				—
Biz				-k
Siz				-ngiz
Ular				(-lar)

2) uzoq o'tgan zamon (-gan/-kan/-qan+shaxs-son):

Men	} borgan	{	-man	} kechikkan	{	man	} chiniqqan	{	-man
Sen			-san			san			-san
U			-			-			-
Biz			-miz			miz			-miz
Siz			-siz			siz			-siz
Ular			-(lar)			(lar)			-(lar)

3) o'tgan zamon hikoya (-b/-ib+shaxs-son):

Men	} o'qib	{	-man	} yozib	{	-man
Sen			-san			-san
U			-di			-di
Biz			-miz			-miz
Siz			-siz			-siz
Ular			-di			-di

4) o'tgan zamon davom (-r/-ar/ayotgan/moqda edi+shaxs-son):

Bo'lishsiz shakli **-mas edi** ko'rsatkichi orqali hosil qilinadi.

Bunda to'liqsiz fe'l **-di** shaklini olishi mumkin: **boradim, bormasdim, borarding, bormasding, borardi, bormasdi** va hokazo.

Eslatma

O'tgan zamonning yana quyidagi ko'rinishi bor:

- (i)b edi (-uvdi/-ovdi): **ko'ribdi, o'quvdi;**

-yotib/-ayotib edi: **borayotib edi, o'qiyotib edi;**

-guvchi edi: **qatnaguvchi edi;**

Hozirgi zamon. Hozirgi zamonning uchta ko'rsatkichi bor:

- 1) **-yap** (-yotib);
- 2) **-yotir/-ayotir;**
- 3) **-moqda.**

Men	} boryap	{	-man	} borayotir	{	-man	} bormoqda	{	-man
Sen			-san			-san			-san
U			-ti			-			-
Biz			-miz			-miz			-miz
Siz			-siz			-siz			-siz
Ular			-ti						-(lar)

Hozirgi zamon shakli o'zaro ma'noviy emas, uslubiy qo'llanishi bilan farqlanadi.

Eslatma

To'rtta fe'l (**yot, tur, o'tir, yur**) - (i)b qo'shimchasini olib, hozirgi zamonni ifodalaydi: **Salim uyda yotibdi. Qalam stol ustida turibdi. Kitob o'qib o'tiribman. Imtihonlarga tayyorlanib yuribmiz. Shuning uchun bu 4 fe'lning o'tgan zamon ifodalashini ajrata bilish kerak: Afandi yo'l yuribdi, yo'l yursa ham mo'l yuribdi. Oxiri charchab, bir daraxtning soyasida birpas o'tiribdi.**

Kelasi zamon. Kelasi zamon **-al-y** shaklidagi ravishdoshni shaxs-sonda tushlash va orqali hosil qilinadi.

Men	}	yoza	{	-man	o'qiy	{	-man	o'qimay	{	-man
Sen				-san			-san			-san
U				-di			-di			-di
Biz				-miz			-miz			-miz
Siz				-siz			-siz			-siz
Ular				-di			-di			-di

Bu shakl 2 xil:

- 1) hozirgi-kelasi zamon (**qush uchadi, odam gapiradi, kollejda o'qiydi**);
- 2) sof kelasi zamon (**ertaga boraman, uch-to'rt kun chidaysan**) ma'nosini ifodalaydi.

Eslatma

Kelasi zamon shakli umumzamonni ham ifodalaydi: **Yer o'z o'qimatrofida aylanadi. Baliq suvda yashaydi.**

Sifatdoshning **-r/-ar** (-mas) ko'rsatkichi bilan hosil bo'luvchi shaklini shaxs-sonda tushlash orqali **kelasi zamon gumon fe'li** ifodalanadi:

Men	}	o'qir	{	-man	yozar	{	-man	yozmas	{	-man
Sen				-san			-san			-san
U				-			-			-
Biz				-miz			-miz			-miz
Siz				-siz			-siz			-siz
Ular				-(lar)			-(lar)			-(lar)

Hozirgi-kelasi zamonning **-gay/-kay/-qay, -gu/-ku/-qu** qo'shimchasi orqali hosil bo'luvchi shakli ham bor. U asosan she'riyatda, shuningdek, o'g'uz lahasida ishlatiladi: **bor-gay-man, bor-gu-m** kabi.

Zamon shakli ma'nodoshligi. Zamon shakli ko'chma ma'noda bir-birining o'rnida ishlatiladi. U quyidagicha:

1) aniq o'tgan zamon kelasi zamon o'rnida: **Hozir qorong'ida qayoqqa bordigu, nimayam gildik;**

2) hozirgi zamon kelasi zamon o'rnida: **Bugun Qarshi poezdi bilan Toshkentga jo'nab ketyapman;**

3) hozirgi-kelasi zamon o'tgan zamon o'rnida: **Alisher Navoiy 1441-yilda Hirotda tug'iladi.**

4) o'tgan zamon kelasi zamon o'rnida: **Qani, yozdik.**

5) hozirgi zamon o'tgan zamon o'rnida: **Tashqariga qaragam, ikki bola urishyapti.**

Shaxs-son. Fe'ldan ifodalangan harakat-holatni bajaruvchi shaxsni bildirib, fe'lni va boshqa mustaqil so'zni kesim sifatida shakllantiruvchi, ega bilan bog'lab keluvchi shakl **shaxs-son** shakli deyiladi. **So'zning shaxs va sonda o'zgarishi tuslanish deyiladi.**

Hozirgi o'zbek tilida shaxs-son ko'rsatkichining 4 ta guruhi mavjud:

1) birinchi (**-man, -san, nol shakl yoki -di/-ti, -miz, -siz(lar)** guruh **-(lar) -yap, -yotir, -moqda, -gan/-kan/-qan, -i)b, -a/-y, -moqchi** ko'rsatkichidan keyin qo'shiladi:

Men Sen U Biz Siz Ular	}	borgan	{	-man -san - -miz -siz -di	}	boryap	{	-man -san -ti -miz -siz -ti	}	bora	{	-man -san - -miz -siz -(lar)	}
---------------------------------------	---	--------	---	--	---	--------	---	--	---	------	---	---	---

2) ikkinchi (**-m, -ng, -k, -ngiz, -(lar)**) guruh **-di, edi, -sa** ko'rsatkichidan keyin qo'shiladi:

Men Sen U Biz Siz Ular	}	bordi	{	-im -ing - -k -ngiz -(lar)	}	borgan edi	{	-im -ing - -k -ngiz -(lar)	}	borsa	{	-im -ing - -k -ngiz -(lar)	}
---------------------------------------	---	-------	---	---	---	------------	---	---	---	-------	---	---	---

3) uchinchi (-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -(-lar)i) guruh o'tgan va hozirgi zamon ko'rsatkichi bilan **yo'q** so'zi orasida bo'ladi:

Men Sen U Biz Siz Ular	}	borgan	{	-im -ing -i -imiz -ingiz -(-lar)i	}	-im -ing -i -imiz -ingiz -(-lar)i	yo'q
---------------------------------------	---	---------------	---	--	---	--	------

Shaxs-son qo'shimchasining uchinchi guruhi -kelasi zamonning she'riy uslubga xos **-gu/-ku/-qu** va fe'l modal shaklidan biri bo'lgan **-gi/-ki/-qi (kel)** ko'rsatkichidan keyin ham qo'shiladi: **men borgum, borgim keldi, sen borgung, borging keldi** va hokazo.

4) to'rtinchi guruh buyruq-istak mayli bilan birgalikda ifodalanadi: bor, boring, borsin, boray, boraylik kabi.

Eslatma

Shaxs-son shakli kesim vazifasida kelgan fe'ldan boshqa mustaqil so'zga ham qo'shiladi: ishchiman, a'lochisiz, birinchidir kabi.

Shaxs-son qo'shimchasining ko'chma ma'noda qo'llanishi. Shaxs-son qo'shimchasi ko'chma ma'noda ham qo'llanadi.

Son ko'chishi:

1) birlik o'rnida ko'plik: **1. Biz ko'rganmiz** (Men ko'rganman). **2. Ayam keldilar** (U keldi). **3. Dada, boring** (bor);

2) ko'plik o'rnida birlik: **Senlar bilmaysan** (Siz bilmaysizlar). **Ular keldi** (Ular keldilar).

Shaxs ko'chishi:

3) II shaxs o'rnida I shaxs: **Qani, bolalar, yozamiz.**

4) II shaxs o'rnida III shaxs: **Anvar yugurib borib Ahmadjonning yoqasidan oldi: - Shunaqa narsa bilan hazil qiladimi, odam.**

5) I shaxs o'rnida III shaxs: **1. Bu borada kamina uzr so'raydi. 2. Nasriddin afandi asli G'irvondan chiqmaganmikan, deb o'ylanib qoladi kishi.**

To'liqsiz fe'l. To'liqsiz fe'l (**edi, ekan, emish, emas**) lug'aviy ma'nosini yo'qotib, asosan, kesim vazifasidagi so'zning o'tgan zamonini ifodalashga moslashgan: **U o'qituvchi edi/ekan/emish/emas** kabi.

Xususiyati:

1) lug'aviy ma'noga ega emas;

2) fe'l lug'aviy shaklini olmaydi;

3) asosan, ot-kesimni (fe'lning vazifa shaklini) shakllantiradi;

4) gapda bog'lama vazifasida keladi.

Fe'lining tuzilish turi. Fe'l tuzilishiga ko'ra sodda, juft, takroriy va qo'shma bo'ladi.

Sodda fe'l:

1) tub sodda: bormoq, kelmoq, o'qimoq, yozmoq, o'tirmoq, turmoq, to'xtamoq kabi;

2) yasama sodda: kechikmoq, birlashmoq, ranjimoq, oqarmoq, garangsimoq kabi.

Qo'shma fe'l:

1) fe'l + fe'l: sotib olmoq, olib bormoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, olib qochmoq, ishlab chiqarmoq, chiqarib olmoq, sotib yubormoq, qarab qolmoq;

2) fe'l bo'lmagan so'z+fe'l: vafot et/qil, voz kech, voyaga yet, voqe bo'l, garov bog'la/o'yna, girgитton bo'l, giriftor bo'l/qil, gum bo'l/qil, gumdon bo'l/qil, da'vat et/qil, yod et/ol, jabr ko'r/qil, javob ber/ol/qaytar, jazm et/qil, jalb et/qil, jiz et, jilva qil, jilo ber, judo bo'l/qil, zabt et/qil, zada bo'l/qil, zikr et/qil, zos bo'l/ket, zomin bo'l, zor bo'l/qil, izza bo'l/qil, izn ber/so'ra, izhor et/qil, imo et/qil, inkor et/qil, intizor bo'l/et/qil, in'om et/qil, isyon ko'tar/qil, isloh et/qil, isnod keltir.

Eslatma

Yasama qo'shma fe'l - tuzilishiga ko'ra qo'shma fe'lining bir ko'rinishi. Chunki tuzilishiga ko'ra qo'shma fe'l deganda ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi ham tushuniladi.

Juft fe'l:

1) biri ravishdosh, ikkinchisi boshqa shaklda: aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, qo'llab-quvvatlamoq, gapirib yurmoq;

2) ikkisi ham bir xil shaklda (ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasining juftlashgan shakli ham shunga kiradi): o'tgan-ketgan, o'tgan-qaytgan, o'lib-tirilib, o'lib-qutulib, qolgan-qutgan, qizarib-bo'zarib, qisib-qimtib, qo'llab-quvvatlab, qo'shib-qorilib, hormay-tolmay; aytdim-qo'ydim, yozding-olding, chiqdi-qoldi, o'qidik-tashladik va hokazo.

Takroriy fe'l: yurib-yurib, kula-kula, yig'lay-yig'lay, turib-turib, pishgan-pishgan, chiniqqan-chiniqqan.

Eslatma

O'zak holiday va aniq o'tgan zamon shaklidagi takroriy fe'lining ba'zisi otga ko'chadi: yugur-yugur, chopa-chop, mindi-mindi, dedi-vedi.

Fe'l turkumiga xos uslubiy xususiyat sifatida quyidagini ko'rsatish mumkin:

Shaxs-son qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) fe'lning II shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida II shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: **Amaki, ertaga kelasizmi?**

2) fe'lning I shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida II shaxs birlik qo'shimchasi: **Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi;**

3) II shaxs ko'plik o'rnida I shaxs ko'plik qo'shimchasi: **Bolalar, bugun diktant yozamiz;**

4) II shaxs ko'plik o'rnida III shaxs birlik qo'shimchasi: **U norozi ohangda dedi: - Shunaqa ish bilan hazillashib bo'ladimi?**

Zamon qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) hozirgi zamon davom fe'li o'rnida hozirgi-kelasi zamon shakli qo'llanadi: **Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishyapti).**

2) kelasi zamon o'rnida hozirgi zamon shakli keladi: **Ertaga terimga tushyapmiz.**

3) hozirgi zamon o'rnida o'tgan zamon shakli keladi: **Qarasam, yugurib kelayotibdi.**

Mayl qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) xabar maylidagi fe'l buyruq mayli o'rnida keladi: **Qani, ketdik, bolalar;**

2) xabar mayli shart mayli o'rnida keladi: **Kelaman dedingmi, kelish kerak.**

Nisbat qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) birgalik nisbati shakli ko'plik shakliga ma'nodosh: **Ular kelishdi - Ular keldilar.**

2) nisbat qo'shimchasining o'zaro ma'nodoshligi: **-i, il, -n, -in, -sh, -ish; -t, -tir, -dir, -ir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz,**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Kesimlik shakli nima? 2. Tasdiq-inkor haqida gapiring. 3. Tasdiq va uning ifodalanishi haqida gapiring. 4. Inkor va uning ifodalanishi haqida gapiring. 5. Mayl va uning turi haqida ma'lumot bering. 6. Xabar mayli nima va u qanday ifodalanadi? 7. Buyruq-istak mayli nima va u qanday ifodalanadi? 8. Maqsad mayli nima va u qanday ifodalanadi? 9. Shart mayli nima va u qanday ifodalanadi? 9. Zamon va uning turi haqida ma'lumot bering. 10. O'tgan zamon va uning turi, ifodalanishi haqida gapiring. 11. Hozirgi zamon va uning ifodalanishi haqida gapiring. 12. Kelasi zamon va uning turi, ifodalanishi haqida gapiring. 13. Zamon shaklining ko'chma ma'noda qo'llanishi haqida gapiring. 14. va uning turi haqida ma'lumot bering.

15. Tuslanish nima va uning necha turi bor? 16. Birinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 17. Ikkinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 18. Uchinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 19. To'rtinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 20. To'liqsiz fe'l nima? 21. Fe'lning tuzilishi haqida gapiring. 22. Tub sodda fe'l qanday fe'l? Misol keltiring. 23. Yasama sodda fe'l qanday fe'l? Misol keltiring. 24. Qo'shma fe'l haqida gapiring. 25. Yasama qo'shma fe'l qanday fe'l? Misol keltiring. 26. Juft fe'l haqida gapiring va misol keltiring. 27. Takroriy fe'l haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

1. Oyim harsillab nafas olganча qorong'ida tugunchani titkilaydi. Keyin entikib-entikib yig'lab yubordi - Rangi o'chgan ko'yi lablari titrab, yuzimga qarab turdi-turdi-da, Omonni ko'tarib uyga kirib ketdi (O'.Hosh.) 2. Xazinachilar sipohlar orqasidan ikki otni yetaklashib hudaychi yoniga yetdilar. (A.Qod.) 3. Xo'rak orasi Otabek Zaynabdan so'rab, Kumushning uxlab yotganini bildi. (A.Qod.) 4. Fojianing yigirmanchi kunida yana xatmi qur'on qilinib, butun yurtga osh berildi. 5. Sizdan o'zimni chaqdirgali kelgan emasman!-dedi yig'lagan ko'yi Zaynab... (A.Qod.) 6. Arava omborga borib-kelguncha, lavlagini xirmon qilib o'yib tashlaymiz. (O'.Hosh.) 7. Berib yaxshi bo'lguncha, bermay yomon bo'l (Maqol). 8. O'rik gullashi bilan qora sovuq bo'lib, hammayoqni qaqshatib ketdi. 9. Inson bo'lish kurashchi bo'lmoqlikdir. (I. Gyote) 10. Sevmoq uyat emasdir, Har kimda bor bu savdo... 11. Chekishning zarari haqida qancha gapirilmasin, bu dahshatli og'uga qarshi kurash sust ketmoqda.

1. Kesim vazifasida kelgan fe'lni ajrating.
2. Bu fe'lning grammatik shaklini aniqlang.
3. Zamon turi va shaklini aniqlang hamda fe'l qanday payt holiga birikganini aniqlang.
4. Mayl turi va shaklini aniqlang.
5. Shaxs-son shakli va turini aniqlang.
6. Fe'lni tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. **Mustaqil yoki yordamchi fe'lligini aniqlash.**
2. **Qaysi lug'aviy ma'no guruhiga mansubligini aniqlash**
3. **Tub yoki yasamaligi.**
4. **O'timli-o'timsizligi.**
5. **Lug'aviy shakllari.**
6. **Sintaktik shakllari.**

7. Tuzilishiga ko'ra turi.

8. Gapdagi vazifasi.

22- DARS FE'L YASALISHI

Fe'l yasalishi haqida. Fe'l ham qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli bilan barcha mustaqil va alohida olingan so'z turkumidan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shish – fe'l yasalishining keng tarqalgan usuli. **Bu yo'l bilan faqat boshqa turkumdan fe'l yasaladi** (5 ta mustaqil va 3 ta alohida so'z turkumi). Ular quyidagi:

1. Ot: ishlamoq, ko'zikmoq, qonamoq, suvsamoq.
2. Sifat: pasaymoq, qisqarmoq, oqarmoq, garangsimoq.
3. Son: ikkilanoq, birikmoq.
4. Olmosh: sizlamoq, mensimoq, sensiramoq.
5. Ravish: ko'paymoq, kechikmoq, tezlashmoq.
6. Modal: yo'qotmoq, yo'qlamoq, yo'qolmoq.
7. Undov: voyvoylamoq, dodlamoq.
8. Taqlid: gumburlamoq, shildiramoq, yaltiramoq, miltillamoq.

Fe'l yasovchi qo'shimcha. Fe'l yasovchi qo'shimcha, uning xususiyati, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asos
-a:		sana, tuna, yo'la, yasha, osha, qona, o'yna	ot
		bo'sha, qiyna	sifat
		shildira, hilpira, g'ildira, guldura	taqlid so'z
-an:	unumsiz	kuchan	ot
-i:		ranji, changi, avji	ot
		tinchi, boyi	sifat
-illa:		chirgilla, guvilla, zirilla, lovilla	taqlid
-ik:		ko'zik	ot
		birik	son
		kechik	ravish
-ir/-ur:		gapir	ot
		ko'pir	ravish
		tupur (tuf+ur)	taqlid
-ira:		sharqira, yaltira, zirqira, yarqira, mo'ltira	taqlid
-yil/ay:		kuchay	ot
		toray, kengay, keksay, qoray, ulg'ay (ulg'+ay), pasay (past+ay), susay (sust+ay)	sifat

		kamay, ozay, ko'pay	ravish
-ka:	unumsiz	iska	ot
-la:		egovla, mog'orla, bolala, gulla, yog'la, ishla, amala zangla, egalla (ega+la), ko'zla, bog'la, boshla, yo'la	ot
		maydala, tozala, yaxshila, tikla, tekisla, yomonla	sifat
		sizla, senla	olmosh
		tezla, sekinla	ravish
		dodla, chuhla	undov
		gumburla, shivirla	taqlid
		yo'qla	modal
-lan:		faxrlan, gavdalan, lazzatlan, zavqlan, jonlan, xavotirlan, ovqatlan, foydalan	ot
		shodlan, achchiqlan, sergaklan	sifat
		ikkilan	son
-lash:		do'stlash, suhbatlash, ahdlash, bahslash, maslahatlash	ot
		yinklash, osonlash, asabiylash, qiyinlash, yaqinlash og'irlash, oydinlash, uzoqlash, qo'pollash, qo'zallash	sifat
		birlash	son
		birgalash, tezlash	ravish
-lat:		qoyillat	sifat
-lashtir:		sahnalashtir, kinolashtir	ot
		soxtalashtir	sifat
-ot:	unumsiz	yo'qol	modal
-r/-ar:		o'zgar, oqar, ko'kar, qisqar, eskir	sifat
-ra:		ho'ngira, ma'ra	taqlid
-si:	unumsiz	mensi	olmosh
		garangsi	sifat
-sin:		qiziqsin, yotsin	sifat
-sit:	unumsiz	aybsit	ot
		kamsit	ravish
-sira:		suvsira, tuzsira, xayolsira, qonsira, ersira, yog'sira, xavfsira, gumonsira, hadiksira	ot
		yotsira, begonasira	sifat
		sensira, sizsira	olmosh
-t/-it/-ot:		to'lat, berkit	sifat
		yo'qot	modal
-chi/-shi:	unumsiz	ko'pchil	ravish
		g'ingshil	taqlid
-q/-iq:		orziq, yo'liq	ot
		dimiq, zoriq, namiq, zo'riq	sifat
-qar/-g'aril/ -qir:	unumsiz	jamg'ar, boshqar	ot
		hayqir	taqlid

Eslatma

Yasama fe'lda o'ziga xoslik mavjud:

1. *Ba'zi yasama fe'l iboraga teng keladi va u bilan ma'nodoshlik hosil qiladi: **gulladi – gulga kirdi, qatiqladi – qatiq soldi, tiladi – tilak qildi;***

2. *Fe'l yasovchi tizimida ma'nodoshlik qatori hosil qiladigani bor: **suvradi – suvsiradi, senladi – sensiradi.***

3. *Barcha qo'shimcha bilan yasalgan fe'lni qo'shma fe'lga almashtirish mumkin: **tasdiqladi – tasdiq qildi, imzoladi – qo'l qo'ydi, yodga oldi – yodladi, esdan chiqardi – unutdi, otga qamchi bosdi – qamchiladi.***

So'z qo'shish yo'li bilan qo'shma va juft fe'l yasaladi.

Qo'shma fe'l. Qo'shma fe'l qismining qaysi so'z turkumiga mansubligiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1. **Fe'l+ fe'l** qismli qo'shma fe'l: **otib olmoq, olib bormoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, olib qochmoq, ishlab chiqarmoq, chiqarib olmoq.** Bunday fe'l kam uchraydi.

2. **Fe'l bo'lmagan so'z+fe'l** qismii qo'shma fe'l. Buni hosil qilishda **qilmoq, etmoq, aylamoq, topmoq, yemoq, urmoq, ko'rmoq, kelmoq, keltirmoq, bo'lmoq, bermoq, olmoq** kabi yordamchi fe'l qatnashadi: **bezor bo'l/qil, bid-bid qil, bino bo'l/qil/qo'y, bong ur, bunyod qil//et, vashf et, vafot et/qil, voz kech, voyaga yet, voqe bo'l, garov bog'la/o'yna, girgitton bo'l, giriftor bo'l//qil, gum bo'l//qil, gumdon bo'l//qil, da'vat et//qil, yod et/ol, jabr ko'r/qil, javob ber/ol/qaytar, jazm et/qil, jalb et/qil, jiz et, jilva qil, jilo ber, judo bo'l/qil, zabt et/qil, zada bo'l/qil, zikr et/qil, zos bo'l/ket, zomin bo'l, zor bo'l/qil, izza bo'l/qil, izn ber/so'ra, lzhor et/qil, imo et/qil, inkor et/qil, intizor bo'l/et/qil, in'om et/qil, isyon ko'tar/qil, isloh et/qil, isnod kelki, iste'fo ber, abgor bo'l/et, ado bo'l/et/qil, aziyat chek/tort, azm et/qil, azob ber/tort/chek, ayb et/qil, ayyuhannos sol/tort, iqrar bo'l/qil, yo'l bos/ko'rsat/ol/qo'y, kalla ur/tashla, karomat qil/ko'rsat, kasal bo'l, kashf et/qil, ko'ngil ber/qo'y, lat ye, madh et/qil, mazax qil, mayl qil/ko'rgiz, mashq qil, mag'lub bo'l/qil/et, mahv et/qil, mahliyo bo'l/qil/et, muolaja qil, musodara qil/et, muhayyo qil, nazar sol/et, nazorat qil/et, namoyon bo'l/et/qil, namoyish qil/et, nasib bo'l/et/qil, nashr et/qil, na'ra tort/ur, nido qil.**

Juft fe'lning ikki shakli bor:

1. **Biri ravishdosh, ikkinchisi boshqa shaklda:** **yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, qo'llab-quvvatlamoq.**

2. **Har ikkisi bir xil shaklda:** **kelib-ketib, kirib-chiqib, ko'rgan-bilgan, oshirib-toshirib, ochilib-sochilib, osha-tosha, tejab-tergab, yuvib-tarab, yayrab-yashnab, o'tgan-ketgan, o'tgan-qaytgan, o'lib-tirilib, o'lib-qutulib,**

qolgan-qutgan, qizarib-bo'zarib, qisinib-qimtinib, qo'llab-quvvatlab, qo'shilib-qorilib, aylanib-o'rgilib, aytmay-netmay, aldab-suldab, aralashib-quralashib, achib-bijib, baqirib-chaqirib, buralib-suralib, bo'zarib-gezarib, yeb-ichib, yegan-ichgan(i), yelib-yugurib, yig'lab-siqtab, indamay-netmay, hormay-tolmay.

Har ikki qismi yakka qo'llanadigan juft fe'l ko'rinishi:

1. Qismi o'zaro sinonim: **hormay-tolmay, qo'llab-quvvatlamoq.**

2. Qismi o'zaro antonim: **kelib-ketib, kirib-chiqib, o'lib-tirilib, o'tirib-turib.**

3. Qismining ma'nosi yaqin: **baqirib-chaqirib, ko'rgan-bilgan, oshirib-toshirib, ochilib-sochilib, oqizmay-tomizmay, aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, achib-bijib, yuvib-tarab, o'tgan-ketgan, qisinib-qimtinib, qo'shilib-qorilib.** Ikkinchi qismi yakka qo'llanmaydigan, ishlatilmaydigan: **yig'lab-siqtab, yamab-yasqab, aldab-suldab, qolgan-qutgan.**

Har xil fe'ldan tashqari bir fe'lning ikki grammatik shakli ham juftlashishi mumkin:

1. Fe'l vazifa shaklining bo'lishli-bo'lishsiz ko'rinishi: **bo'lar-bo'lmas, yetar-etmas, aytish-aytmaslik, bilib-bilmay.**

2. Har xil ravishdosh qo'shimchasini olgan fe'l: **keta-ketguncha, o'la-o'lguncha.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Qo'shimcha qo'shib fe'l yasash haqida gapiring.*
2. *Yasalma nima?*
3. *Asos so'z nima?*
4. *So'z qo'shib fe'l yasash haqida gapiring.*
5. *Qo'shma fe'l nima va uning qanday turi bor?*
6. *Juft fe'l nima va uning qanday turi bor?*
7. *Takroriy fe'l nima va qanday turi bor?*

Topshiriq

kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, amal olmoq, abgor qilmoq, ado bo'lmoq, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, afv etmoq, xalal bermoq, bayon aylamoq, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, barpo etmoq, oh urmoq, tush ko'rmoq, ato etmoq, qo'nim topmoq, barbod aylamoq, tomchi, suyunchi, bajo keltirmoq, ninachi, obunachi, ifoda etmoq, to'polonchi, tajovuzkor, barham topmoq, barq urmoq, janjalkash, duoxon, mahsido'z, mantipaz, bahs etmoq, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, qo'nim, kechirim, bo'g'in, savag'ich, bahramand bo'lmoq, sevinch, g'urrak, baham ko'rmoq, g'arg'ara, baho bermoq, bahra olmoq, chuvvos, alik olmoq, sharros, kechuv, toshko'mir, karnaygul, qoraqurt, mingoyoq, qo'ziqorin, sochpopuk, piyozdog', O'rta Chirchiq, kaltakesak,

Markaziy Osiyo, ovora bo'lmoq, lofchi, aks etmoq, dimlama, afsus qilmoq, band etmoq, Sho'rko'l, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, iskabtopar, ishlab chiqarish, savacho'p, gavdali, yeyishi, aloqador, nasldor, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arzirli, jirkanch, imloviy, ichki, dahanaki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqomat, kafangado, sho'rpehona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, tilyog'lama, o'zbilarmon, qirqyamoq.

1. So'zlarni turkumga ajrating.
2. Fe'l turkumiga mansub so'zni tub va yasamaga ajrating.
3. Ajratilgan so'zni tuzilishiga ko'ra guruhlang.
4. Yasama fe'lni ma'noli qismga ajrating.
5. Ajratilgan qo'shimcha asosida yangi so'z yasang.
6. Yasama fe'l o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.
7. Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishini aniqlang.
8. Qo'shma, juft va takroriy fe'lning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli fe'l yasang.

23-DARS

OT

Otning ma'noviy xususiyati. Shaxs/predmet/hodisa/joy nomini bildiradigan so'z ot deyiladi: **odam, o'quvchi, ishchi** so'zi shaxsni, **maysa, kitob, ildiz, bulut** so'zi predmetni, **yolg'on, bahs, kengash, avariya, inversiya, gurun, istilo, raqobat, qo'zg'olon, surgun, bayram, urush, janjal, to'fon** so'zi hodisani, **qishloq, shahar, ovul, maktab** so'zi joyni bildiradi.

Ot **kim, nima, qayer** so'rog'iga javob bo'ladi. Gap tarkibida **qanday** so'rog'ini ham oladi: **asfait yo'l, tilla sirg'a** kabi. Joy nomi nima so'rog'iga ham javob bo'lishi mumkin: **shahar** (nima).

Grammatik shakl olishi bilan so'rog'i ham o'zgaradi: **uydagi** (qayerdagi), **Qarshidagi** (qaysi). Bu otning o'ziga xos so'rog'i emas.

Otning morfologik xususiyati. Ot kelishik, egalik, kesimlik, son, kichraytirish-erkalash, qarashlilik, o'rin va payt belgisi, chegara shaklida bo'ladi: **kitobni, kitobim, kitoblar, kitobcha, kitobniki**, ko'chadagi, uygacha.

Eslatma

Kelishik, egalik, kesimlik, qarashlilik, o'rin va payt belgisi, chegara shakli boshqa mustaqil turkumga ham xos. Lekin ot ularga ko'proq xoslangan.

Otning sintaktik xususiyati. Ot so'z birikmasida ergash so'z (**kitobni o'qimoq**), bosh so'z (**qiziq kitob**) bo'lib keladi. U barcha mustaqil so'z turkumi, hatto taqlid, otlashgan undov va modal bilan ham sintaktik aloqaga kirishadi.

Ot gapda quyidagi vazifada kela oladi:

a) ega: **Salim** keldi.

b) to'ldiruvchi: **Salimni** ko'rdim. **Kitob** o'qidim.

d) aniqlovchi: **Salimning** ukasi keldi. **Asfalt** yo'l ta'mirlandi. **General Rahimov** so'zlandi.

e) hol: **Qishloqda** yashayman. **Shibirg'on** ketdi.

f) kesim: **Dadam** – o'qituvchi. **Shahar** – shahar.

g) undalma: **Kuyla**, diilkash **duktorim**.

4. Otning ma'no turi. Ot bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joydan birini yoki ularning umumiy nomini bildirishiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) atoqli ot;

2) turdosh ot.

Bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joydan biriga atab qo'yilgan nom atoqli ot deyiladi: **Alisher, Qarshi, Mustaqillik kuni**. Atoqli ot nom deyiladi.

Atoqli ot, odatda, ko'plik qo'shimchasini olmaydi. Uni olsa, ko'plikdan boshqa ma'no ifodalanadi:

a) "bir turdagi shaxs/joy" ma'nosi: **To'yga Zulfiyalar ham keldi** (Zulfiya hamda yaqinlari);

b) "o'xshashlik": **Farhodlar keldi kanal qazmoqqa** (Farhod emas, o'xshashlari).

Atoqli ot odatda belgisiz tushum kelishigida qo'llanmaydi.

Atoqli ot turi quyidagi:

1. Shaxs nomi: **Salim, Uyg'un, Jumaqulov, Oybek, Ergashevich,**

2. Geografik nom: **Qashqadaryo, Boltiqbo'yi, Kavkazorti, O'zbekiston, Hisor, Kavkaz.**

Eslatma

*Tarkibida **bo'yi, orti, oldi** so'zi bo'lgan joy nomi qo'shib yoziladi.*

3. Tashkilot nomi: **Qarshi davlat universiteti, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, "Rohat" kichik korxonasi.**

Eslatma

Xalqaro tashkilot, davlatning oliy tashkilot, mansab va unvoni nomining har bir so'zi bosh harf bilan yoziladi. Boshqa tashkilot, mansab va unvonning birinchi so'zigina bosh harf bilan boshlanadi.

4. Osmon jismi nomi: **Zuhal, Mirrix, Yupiter.**

5. Gazeta, jurnal, darslik, asar nomi: “**Nasaf**”, “**Yoshlik**”, “**O’tgan kunlar**”, “**Ona tili**”.

6. Suv havzasi va inshooti nomi: **Chimqo’rg’on suv ombori, Hisor tog’i.**

Eslatma

Suv havzasi va inshooti nomi tarkibidagi birinchi so’z bosh harf bilan yoziladi.

7. Tarixiy sana va bayram nomi: **Ramazon, Xalqaro xotin qizlar kuni, Mustaqillik kuni.**

Eslatma

Tarixiy sana va bayram nomi tarkibidagi birinchi so’z bosh harf bilan yoziladi.

8. Hayvon nomi: **Boychibor, Yo’lbars, Olapar.**

Bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joyning umumiy nomini bildiruvchi ot - turdosh ot. Otning asosiy qismi turdosh: **suv, havo, osmon, qalam, daftar, shamol, yong’in.**

Turdosh ot lug’aviy ma’nosiga ko’ra 4 ga bo’linadi:²⁵

a) shaxs oti: **kishi, odam, jin, farishta, ishchi, o’quvchi;**

b) narsa oti: **paqir, daraxt,**

d) o’rin-joy oti: **uy, dorixona, maktab, oshyon;**

e) faoliyat/jarayon oti: **ezmalik, g’allachilik, serobgarchilik, chaquv, terim, umum, mehribonlik, yoshlik, tanlov, chopiq, loygarchilik, chorvachilik.**

Turdosh ot **grammatik ma’nosiga ko’ra** uchga bo’linadi:

1. Bevosita kuzatish mumkin/mumkin bo’lmagan narsa nomini bildirishiga ko’ra:

a) **aniq ot** ifodalagan narsani sezgi a’zosi bilan sezish mumkin: **daraxt, kishi, ovoz, rang.**

b) **mavhum ot** ifodalagan narsani sezgi a’zosi bilan sezish mumkin emas: **sevgi, oqim, tuyg’u, yaxshilik, pishiqchilik, gina, gumon, did, ibo, istehzo, mung, rashk, rohat, taskin.**

Aniq otga ko’plik shakli qo’shilib, **sof ko’plik** ma’nosini namoyon qila oladi.

2. Bir turga kiruvchi **bitta predmetning** yoki **predmetlar to’dasining** nomini bildirishiga ko’ra:

a)yakka ot bir turga kiruvchi bitta predmetning nomini bildiradi: **barg, qalam, terak, yaylov.**

b)jamlovchi ot predmet to'dasining nomini bildiradi: **armiya, qo'shin, lashkar, xalq, ulus, el, jamoa, poda, uyur, suruv, komanda, guruh.**

3. Sanalish-sanalmasligiga ko'ra:

a) sanaladigan narsa oti: **daftar, qalam, daryo, tosh.**

b) sanalmaydigan narsa oti: **havo, suv, bug', yog', qum.**

Atoqli otning katta qismi turdosh otdan, bir qismi boshqa turkumdan o'tgan:

a) **turdosh otdan: Asal, Arslon, Ra'no, Rayhon, Anor, Lola;**

b) **sifatdan: Shirin, Buyuk, Tuyg'un, Aziza, Ulug';**

d) **sondan: Yetmishboy, Sakson, To'qson;**

e) **ravishdan: Bultur;**

f) **olmoshdan:Kimsanboy;**

g) **fe'ldan: Tursun, Turdi, O'lmas, Sotiboldi, Unsini.**

Rentgen, xosiyatxon, amper, makintosh, muslimka kabi so'z kashf etgan shaxs nomidan turdosh otga o'tgan.

3. **Boshqa turkum so'zining otga ko'chishi.** Ayrim sifat, fe'l, son, taqlid otga ko'chadi:

a) sifat: **yigit, qiz, o'g'il, qari, er, xotin, ko'r, issiq-sovuq** (issiq-sovug'idan xabar olmoq), **achchiq-chuchuk, yosh, qari, yoshu qari, ko'k** (osmon, nasha, dollar) ("siyoh" so'zi ham aslida sifatdan ko'chgan);

b) fe'l: **yei, shish, yuq, ich, ko'ch, qir, chaqirdi, chorladi, ko'rdi, keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi; mindi-mindi** (bolalar o'yinining nomi). **bordi-keldi, keldi-ketdi, oldi-berdi, ur-yiqit, ur-sur, baqir-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yugur-yugur oldi-qochdi** (gap), **kuydi-pishdi** (ayol), **iliguzildi** (vaqt), **ichakuzdi** (hangomalar), **supraqoqdi** (farzand, ya'ni so'nggi farzand) kabi sodda, qo'shma, juft va takroriy fe'l;

d) fe'lning harakat nomi shakli: **kengash, kurash, o'qish, yozish, o'tmish, qilmish, qidiruv, o'ynash, saylov, ishlov, qurshov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqtov, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'tirish, qarash** (vzglyad), **muyulish//burilish, burilish** ("o'zgarish" ma'nosida), **yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar, ko'rolmaslik, kiraverish;**

e) fe'lning sifatdosh shakli: **o'qituvchi, bog'lovchi, kuzatuvchi;**

f) son: **uch, yetti, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz;**

g) taqlid: **ququ** (qush), **dudut** (engil mashina), **popop** (asli: pop-pop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap** (magazkushak), **shaqshaq** (qushning nomi).

Otning tuzilish turi. Ot tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi:

a) **sodda ot** bir o'zakdan iborat bo'lib, **tub sodda** (quyosh, gul, tosh, Buxoro) va **yasama sodda** (tinchlik, gulzor, toshloq, namgarchilik) kabi turga ajraladi;

b) **qo'shma:**

– ot+ot: **O'zbekiston Respublikasi, ajdargul, ayiqtovon, atirgul, arpabodiyon;**

– sifat+ot: **Markaziy Osiyo, ko'ksulton, kaltakesak, Sho'rko'l, oqsoqol, xomtok;**

– ot+fe'l: **echkiemar, kallakesar, husnbuzar, beshiktervatar, dunyoqarash;**

– son+ot: **leshbarmoq, yettisuv, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, qirqog'ayni.**

– son+fe'l: **leshotar, birqoqar.**

– ot+sifat: **ustabuzarmon, gulbeor, oshko'k.**

– fe'l+fe'l: **ishkabtopar, ishlab chiqarish.**

– fe'l + ot: **savacho'p.**

d) **juft:**

– ikki qismi ham yakka qo'llanadi: **azob-uqubat, azmu qaror, avlod-ajdod, ariq-zovur;**

– faqat bitta qismi yakka qo'llanadi: **aldam-qaldam, hayot-mamot, qand-qurs;**

– ikki qismi ham yakka qo'llanadi: **ashqol-dashqol, zer-zabar, ikir-chikir, lash-lush.**

e) **takroriy:** **yor-yor, kazo-kazo, mish-mish, jag'-jag' (o'simlik nomi), dedi-dedi;**

f) **qisqartma:**

– faqat bosh harfdan: **BMT, AQSH;**

– birinchi so'zning dastlabgi qismi, keyingi so'zning bosh harfi olinadi: **O'zMU, SamDU, BuxDU, O'zFA;**

– birinchi so'zning bir qismi va keyingi so'zning to'liq shakli olinadi: **medinstitut, santexnik, agitpoezd;**

– barcha so'zning dastlabgi qismi olinadi: **ximfak, ijroqo'm.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Otning ma'naviy xususiyati haqida gapiring.* 2. *Otning morfologik xususiyati haqida gapiring.* 3. *Otning sintaktik xususiyati haqida gapiring.* 4. *Otning grammatik ma'no turi haqida gapiring.* 5. *Atoqli o t haqida gapiring.* 6.

Atoqli otning qanday turi bor? 7. Atoqli ot imlosi haqida gapiring. 8. Turdosh ot haqida gapiring. 9. Turdosh otning qanday grammatik ma'no turi bor? 10. Otning lug'aviy ma'no turi haqida gapiring. 11. Boshqa turkumdan otga so'z ko'chishiga misol keltiring.

OTNING LUG'AVIY SHAKLI

Son. Otning birlik yoki ko'plik sonda bo'lishi grammatik son deyiladi. Ot nutqda birlik yoki ko'plikda bo'lishi shart. Otning **-lar** qo'shimchasini olgan shakli ko'plik (**gullar, daraxtlar, yulduzlar**), **-lar** siz shakli birlik (**gul, daraxt, yulduz**) deyiladi.

Arabcha ko'plikni bildiruvchi **-ot/-at** qo'shimchasini olgan so'z ham birlik shaklida deyiladi: **axborot, hayvonot**. Ba'zi so'zda u mavhum ot yasaydi: **ma'lumot, mushkulot, zarurat, madaniyat**.

Ko'plik **-lar** shaklisiz ham ifodalanadi:

a) son bilan: **Darsda 15 ta o'quvchi qatnashdi. To'rt tup olma ko'chati o'tqazdik.**

b) ravish bilan: **Maydonda ko'p odam yig'ilgan edi. Ta'tilda ancha badiiy asar o'qidim.**

d) olmosh bilan: **Shuncha qalamni nima qilasiz?**

e) takroriy hisob so'zi bilan: **dasta-dasta gul, to'da-to'da odam, savat-savat non, qop-qop** bug'doy.

f) matn orqali: **Bog'bonlar bog'iga ko'chat o'tqazishyapti. Zayniddin – davra ko'rgan odam.**

Bunday ot baribir birlik shaklda deyiladi.

Aytilganlar asosida ko'plik ma'nosining ifodalanishini quyidagicha tartiblashitirish mumkin:

- 1) morfologik usul: **kitoblar, uylar;**
- 2) sintaktik usul: **ancha odam, bir qancha kitob;**
- 3) leksik usul: **armiya, xalq, olomon, guruh, to'da, dasta;**
- 4) so'zni juftlash usuli: **qop-qop, dasta-dasta;**
- 5) leksik-morfologik usul: **ancha kitoblar;**

Eslatma

Ayrim manbada sintaktik usul leksik usul, leksik usul semantik usul ham deyiladi.

Ot birlik yoki ko'plikda qo'llanishiga ko'ra ikkiga ajraladi:

- 1) birlik va ko'plikda qo'llanadigan ot;
- 2) birlikda qo'llanadigan ot.

Ko'pchilik ot birlikda ham, ko'plikda ham bemaol qo'llanaveradi: **kitob (lar), uy(lar), og'ayni(lar)**.

Otning ba'zi turi ko'plik shaklini olmaydi: **atoqli ot, mavhum ot, yakka predmet nomi, sanalmaydigan jism nomi, juft predmet nomi, mavhum ot**. Ular ko'plik shaklini olganda, ko'plikdan boshqa ma'no ifodalaydi:

a) **atoqli ot** turdosh otga aylanib, "o'xshashlik" (**zamonamiz ferhodlari, Marg'ilonning kumushlari**), yoki "yaqin shaxs to'dasi" ma'nosini (**aka-uka Shojalilovlar, Salimlarnikiga bordik**) bildiradi;

b) **yakka predmet nomi ko'chma (Navoiy, Bobur va Mashrab mumtoz she'riyatimizning so'nmas quyoshlaridandir)** yoki kuchaytirilgan ma'no (**Quyoshlarga yetdi faryodim**) ifodalaydi;

d) **sanalmaydigan predmet nomi (yog', suv, qum, tuproq, havo kabi)** har xil tur, mo'llik ma'nosini (**yog'lar** (paxta yog'i, zigir yog'i, kunjut yog'i va hokazo)) bildiradi.

e) **juft predmet nomi** kuchaytirish ma'nosini (**Ko'zlari qamashib ketdi. Oyoqlari zirqirab og'rir edi**) ifodalaydi.

f) **mavhum ot** kuchaytirilgan ma'no beradi: **U xayollarga cho'mib ketdi. Ahvollar yaxshimi?**

-lar shakli ko'plikdan tashqari yana quyidagi ma'noni ifodalaydi:

a) hurmat: **ayamlar, dadamlar, tog'amlar**.

b) taxmin: **kechalari, tunlari, yozlari**.

d) kuchaytirish: **Boshlarim og'rib ketdi. Yuraklarim ezilib ketdi.**

Tillarim achishdi.

e) piching, kinoya: **Tog'alari rais ekanmi? O'zlari ham qadam ranjida qilibdilar-da?!**

f) tur-nav: **unlar, suvlar**.

Lekin bu ma'noning barchasi **-lar** shaklining ko'chma ma'nosi bo'lib, ular ko'plik ma'nosi asosida hosil qilingan.

Eslatma

Shaxs-son qo'shimchasidagi -lar shaklini ko'plik shaklidan farqlash kerak. U sintaktik shakl hisoblanadi.

Kichraytirish shakli. Ko'rsatkichi:

-cha: hovuzcha, uycha, kapalakcha.

Eslatma

Sholcha, bog'cha (bolalar bog'chasi), ko'rpacha so'zida yangi leksik ma'no vujudga kelganligi uchun qo'shimcha lug'aviy shakl hisoblanmaydi va so'z ma'noli qismga ajralmaydi.

-choq//-chak: toychoq, qo'zichoq, kelinchak, tugunchak.

-kay: bolakay.

-ak: yo'lak.

Shaxsiy munosabat shakli. Ko'rsatkichi:

-jon: ukajon, oyijon, Po'latjon.

-xon: Azixxon, Halimaxon, ukaxon, akaxon.

-oy: Salimaoy, kelinoy.

-loq/-aloq: bo'taloq, qizaloq.

-gina/-kina/-qina: ukaginam, buviginam.

-boy: Haydarboy, Shuhratboy.

-bek: Salimbek, Muxtorbek.

Eslatma

-jon, -xon, -boy, -bek birligi kishi ismining ajralmas qismiga aylanganda lug'aviy shakllikdan chiqadi: Nurboy Jabborov, Muhammadxon Abdullayev, Mamajon Dadajonov, Tursunoy Oxunova, Nurxon, O'g'iloy.

Ayrim ot turkumiga xos qo'shimcha maktab darsligida tasnifdan chetda qolgan. Ular:

1. Qarashlilik shakli *-niki*: meniki, seniki, bizniki, maktabniki, Rustamniki. Ko'pincha ot-kesim tarkibida bo'ladi: Kitob Salimniki. Egalik, kelishik qo'shimchasini olib to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol bo'lib keladi: Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga. Biznikining toychog'i bor. Tog'asinikini so'rab-so'rab topdi. Qizinikiga ketdi.

2. O'rin va payt belgisi shakli *-dagi*: uydagi, ko'chadagi, mendagi, sendagi. Bu qo'shimcha predmet-hodisaning belgisini bildirib, odatda sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib keladi: Uydagi kompyuter boshqacha-da, istagan vaqtda ishlayverasiz. Otlashsa, otning sintaktik vazifalarini bajaradi: Majlisdagilar ketishdimi?

Eslatma

Ayrim darslikda -day/dek shaklini sifat yasovchi sifatida qarashadi. Bu aslida qo'shimchaga aylangan tek ko'makchisidir. -gacha// -kacha// -qacha shakli tarkibidagi -cha ham aslida chayin ko'makchisining qisqargan shakli. Ular qadimgi turkiy tilda bilan, kabi, uchun ko'makchisi bilan teng huquqli bo'lgan.

3. Chegara shakli *-gacha// -kacha// -qacha*: uygacha, parkkacha, qishloqqacha. U otlashgan so'z, olmosh, ravish, son va fe'lning ikki vazifa shakliga ham qo'shila oladi. Zamon va makon, ba'zan turli predmet bilan

bog'liq chegarani anglatib, payt va o'rin holi, to'ldiruvchi bo'lib keladi: **Markazgacha piyoda borishdi. Haligacha daragi yo'q. Ko'rgazmali auro, bo'r, hatto lattagacha tayyorlab qo'yildi.**

4. **O'xshatish shakli -dek// -day:** sherdek, kaftdek, kiyikdek. **Muzdek suv, qitday dori** kabida yangi ma'noli so'zga aylangan. Predmet-hodisa va ish-harakatning belgisini bildirib, sifatlovchi-aniqlovchi, hol, ot-kesim bo'lib keladi: **Peshonasida no'xatdek g'urra bor edi. U onasiga xuddi yosh boladek erkananar edi. Boshi xumday edi.**

Otga xos bu shaklning barchasi – shakl yasovchi qo'shimcha.

Eslatma

-dagi, -niki, -gacha kabi affiks tarixan 2 ta qismdan tashkil topgan bo'lsa-da, hozir yaxlit murakkab qo'shimcha hisoblanadi.

Ot turkumida son shaklining uslubiy xususiyati e'tiborli.

Ko'plik qo'shimchasining uslubiy xususiyati. Bu qo'shimcha, odatda, ko'plik qo'shimchasini olmaydigan otga qo'shilganda turli uslubiy ma'no ifodalaydi:

a) **sanalmaydigan predmet** (yog', suv, qum, tuproq, havo kabi) **nomiga** qo'shilganda: "har xil tur", "mo'llik": **yog'lar** (paxta yog'i, zigir yog'i, kunjut yog'i va hokazo);

b) **juft predmet nomiga** qo'shilganda: "kuchaytirish": **1. Ko'zlari qamashib ketdi. 2. Oyoqlari zirqirab og'rir edi;**

d) **mavhum ot** ga qo'shilganda "kuchaytirish": **1. U xayollarga cho'mib ketdi. 2. Ahvollar yaxshimi?**

-lar shakli ko'plikdan tashqari yana quyidagi ma'noni ifodalaydi:

a) "hurmat": **ayamlar, dadamlar, tog'amlar.**

b) "taxmin": **Soat beshlarda majlis tugaydi.**

d) "kuchaytirish": **Boshlarim og'rib ketdi. Jigarlaring ezilgur. Tillarim achishdi.**

e) "piching, kinoya": **Tog'alari rais ekanmi? O'zlari ham qadam ranjida qilibdilar-da?!**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Son nima? 2. Birluk son va uning ifodalanishi haqida gapiring. 3. Ko'plik son va uning ifodalanishi haqida gapiring. 4. Birlukda qo'llanadigan ot qaysilar? 5. Ko'plik shaklini olmaydigan otning ko'plikdagi ma'nosi haqida gapiring. 6. Kichraytirish shakli haqida gapiring. 7. Erkalash shakli haqida gapiring. 8. Qarashlilik shakli haqida gapiring. 9. O'rin belgisi shakli haqida gapiring. 11. Chegara shakli haqida gapiring. 12. O'xshatish shakli haqida gapiring.

Topshiriq

1. *Zum o'tmay no'xtadan changallagan kuyi jar bo'yidan kelayotgan odam g'ira-shira ko'rindi. (O'.Hosh.)* 2. *Lazakat xola piyolaning og'zicha keladigan kulchani beshik boshiga qo'ydi.* 3. *Mening o'g'illarim bekorga o'lib ketadigan bolalarimas. (O'.Hosh.)* 4. *Chiqmagan jondan umid. (Maqol)* 5. *Qo'rqaman deb yig'lashimga qaramay, meni yolg'iz qoldirdi. (O'.Hosh.)* 6. *Shundoq otang falaj bo'lib yotsa-yu, traktor haydashga balo bormi.* 7. *Kichkinaligimda tolbergak taqishni yaxshi ko'rardim (O'.Hosh.).* 8. *Odam esdan og'ishi hech gap emas ekan.* 9. *Iltijoli termulishini qara.* 10. *Kechalari yostiq quchoqlab yotish joniga tekkandir.* 11. *Uydagi sirni ko'chaga olib chiqishning nima keragi bor. (O'.Hosh.)*

1. *Matnni kuzatib, narsa/shaxs bildiruvchi so'zni aniqlang.*
2. *Aniqlangan so'zni atoqli va turdosh otlarga ajrating.*
3. *Turdosh otni aniq va mavhum, sanaladigan va sanalmas, shaxs yoki narsa oti ekanligini aniqlang.*
4. *Tuzgan guruhingizni so'z qo'shib, boyiting.*
5. *So'zlarni lug'aviy ma'no guruhiga ajrating.*
6. *Ot turkumiga mansub so'zning lug'aviy shakllarini aniqlang.*
7. *Matnda qo'llangan otning ma'nodosh, shakldosh, vazifadosh va zidlari qatorini tuzing.*

24- DARS

OTNING SINTAKTIK (MUNOSABAT) SHAKLI

Egalik shakli. Egalik shakli predmet-hodisaning qaysi shaxs va songa qarashli ekanligini bildirib, o'zi birikkan bosh so'zni qaratqich kelishigidagi ergash so'zga bog'laydi: **mening kitobim**. Ergash so'z bo'lmasligi ham mumkin: (mening) **Ukam keldi**.

Egalik qo'shimchasi unli yoki undosh bilan so'zga qo'shilishiga qarab ikkita fonetik variantga ega:

Mening	}	kitob	{	-im	uka	{	-m
Sening				-ing			-ng
Uning				-i			-si
Bizning				-imiz			-miz
Sizning				-ingiz			-ngiz
Ularning				-i//lari			-si//lari

Eslatma

Aslida egalik shakli –m, -ng, -i, -miz, -ngiz, -lari. Boshqalari ularning i tovushi orttirilishi natijasidagi fonetik varianti.

Undosh bilan tugagan soʻzga qoʻshiladigan fonetik variant baʼzan unli bilan tugaydigan **tole**, **manba**, **orzu** kabi arabiy va forsiy soʻzga qoʻshilishi mumkin: **toleim**, **toleing**, **tolei**, **toleimiz**, **toleingiz**, **tolei/tolelari**. Unli bilan tugagan soʻzga qoʻshiladigan **-si** va **-miz** qoʻshimchasi baʼzan **-iy** tovushi bilan tugaydigan koʻp boʻgʻinli soʻzga qoʻshilishi mumkin: **dohiyisi**, **dohiyimiz**; **homiysi**, **homiylimiz**; **murabbiysi**, **murabbiylimiz**.

Egalik qoʻshimchasi faqat I va II shaxs koʻplikda belgisiz ishlatilishi, yaʼni tushirib qoldirilishi mumkin. Bu qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi boʻlishini shart qilib qoʻyadi: **bizning ayvon**, **sizning oila**, **sizlarning maktab**, **bizlarning shahar**.

Boshqa turkum soʻzi ham egalik qoʻshimchasini olishi mumkin:

a) kishilik olmoshidan boshqa barcha ot vazifasidagi olmosh: **oʻz** (oʻzim, oʻzing, oʻzi, oʻzimiz, oʻzingiz, oʻzlari); **kim**, **nima**, **qayer**; **hech kim**, **hech nima**, **hech qayer**; **har kim**, **har nima**, **har qayer**. **hamma**, **bari** kabi olmosh I shaxs birlik (-im)dan boshqa egalik qoʻshimchasini olishi mumkin;

b) feʼlning harakat nomi shakli: **xayrlashmogʻim**, **xayrlashishim**, **xayrlashuvim**;

d) barcha otlashgan soʻz: **oppogʻim**, **oppogʻing**, **oppogʻi**; **beshimiz**, **beshingiz**, **beshi**.

Egalik qoʻshimchasining omonimi:

- ot yasovchi: **yigʻim**, **terim**, **oʻrim**, **bitim**, **toʻplam**, **hoʻplam**, **tishlam**;

- qaratqich kelishigining qisqargan shakli: **manim**;

- buyruq-istak maylining II shaxs koʻplikdagi qoʻshimchasi: **boring**, **keling**;

- sifat yasovchi: **bahorj bugʻdoy**, **payvandj oʻrik**;

- feʼl yasovchi: **changimoq**, **ranjimoq**, **boyimoq**;

- tushum kelishigining qisqargan shakli: **tushda koʻrdim yorimj**;

- buyruq-istak maylining II shaxs koʻplik qoʻshimchasi: **yuringiz**, **yozingiz**,

boringiz;

- ravishning ayrim qoʻshimchasi: **ertalab – ertalablarj**, **kechqurun – kechqurunlarj**.

Eslatma

Ravishdagi bu shakl hozir ajratilmaydi.

- shaxs-son qoʻshimchasi: **bordim**, **oʻqib edim**, **tersam**;

- buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik qo'shimchasi: **yashang, qarang, o'qing;**

- olmosh va sifatdan fe'l yasovchi kamunum qo'shimcha: **mensimoq, garangσιμοq;**

- shaxs-son qo'shimchasi: **borganmiz. Boryapmiz, Biz o'quvchimiz, Boramiz;**

- buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik qo'shimchasi: **o'qingiz, so'rangiz, ishlangiz;**

Ot turkumida egalik shaklining uslubiy xususiyati e'tiborli.

Egalik qo'shimchasining uslubiy xususiyati.

1) otda qo'llangan egalik qo'shimchasi qaratqich kelishigi qo'shimchasining mavjudligini, qaratqich kelishigi qo'shimchasi esa egalik qo'shimchasining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab hovlisi, bizning maktab.**

2) egalik (qarashlilik ma'nosi) **-niki** qo'shimchasi yordamida ifodalanishi ham mumkin, faqat bu qo'shimcha shaxs-son ko'rsatmaydi: **Bizning maktab - maktab bizniki.**

3) qaratqichli birikmada shaxs almashib qo'llanishi ham mumkin: **Mening uyim shu yerda – Kaminaning uyi shu yerda.**

Kelishik shakli. Kelishik ergash so'z vazifasidagi ismni bosh so'z vazifasidagi ism (**qaratqich kelishigi**) va fe'l bilan (**boshqa kelishik**) bog'laydi. So'zni bog'laganligi uchun kelishik sintaktik (munosabat) shakl deyiladi.

O'zbek tili kelishiklari:

- bosh: – ;

- qaratqich: **-ning;**

- tushum: **-ni;**

- jo'nalish: **-ga;**

- o'rin-payt: **-da;**

- chiqish: **-dan.**

Fonetik varianti. Quyidagi kelishik fonetik variantga ega:

- jo'nalish: **-gal/-kal/-qal/-g'al/-na;**

- chiqish: **-dan/-din.**

Eslatma

-g'a va **-din** qo'shimchasi eskirgan va shevadagina saqlangan. **-na** faqat o'g'uz lahjasiga xos: **Go'zal yorim Shohsanamning to'yina borsam, o'ldirarlar, bormasam, o'lam.**

Qisqargan shakli. Quyidagi kelishik qisqargan shaklga ega:

1) qaratqich: **-ng, -n, -im:** Intizorman **yoriming** diydoriga. Yer kurrasini **boshin** tang'idik. O'zbekiston vatanim **manim;**

2) tushum: **-n, -i: Maktab bog'in tomosha qildik. Tushda ko'rdim yorimi;**

3) jo'nalish: **-a: Do'stlar, sog'inganimni gul yuzli yora ayting. Do'stlar, men bir guli ra'noya oshiq o'lmisham;**

Belgisiz ishlatilishi. 4 kelishik belgisiz ishlatilishi mumkin:

1) qaratqich: **Maktab (ning) stadioni kengaytirildi;**

2) tushum: **Bunda bulbul kitob (ni) o'qiydi;**

3) jo'nalish: **Ertaga litsey (ga) borasanmi?**

4) o'rin-payt: **Yer haydasang, kuz (da) hayda.**

3. Ma'nodoshlik. Kelishiklararo ma'nodoshlik:

1) **-ning** bilan **-dan**: mehmonning biri – mehmondan biri, do'stimning ba'zisi – do'stimdan ba'zisi.

Eslatma

*Qaratqich va tushum sinonim bo'lolmaydi: **Ukamning daftari birikmasini, ukamni daftari tarzida qo'llash noto'g'ri.***

2) **-ni** bilan **-ga, -dan, -da**: gapingizni tushunmadim – gapingizga tushunmadim; nonni oling – nondan oling; shaharni kezmoq – shaharda kezmoq;

3) **-ga** bilan **-dan, -da, -ni**: kelganiga xursand – kelganidan xursand; vokzalga tushaman – vokzalda tushaman – vokzaldan tushaman; gapingizga tushunmadim – gapingizni tushunmadim;

4) **-da** bilan **-ga, -dan, -ni**: vokzalda tushaman – vokzalga tushaman – vokzaldan tushaman; bog'ni aylanmoq – bog'da aylanmoq;

5) **-dan** bilan **-ning, -ni, -ga, -da**: topishmoqning biri – topishmoqdan biri; taassurotdan so'zlab bermoq – taassurotni so'zlab bermoq; bekatdan tushmoq – bekatga/da tushmoq.

Kelishik va qo'makchi ma'nodoshligi:

1) **-ning** bilan **qarashli va tegishli**: maktabning stadioni – maktabga qarashli stadion; sizning xonangiz – sizga tegishli xona;

2) **-ni** bilan **haqida, to'g'risida, xususida**: o'qigan romanini so'zlab bermoq – o'qigan romani haqida so'zlab bermoq;

3) **-ga** bilan **uchun, sababli, tufayli, vajdan, tomon, qarab**: senga oldim – sen uchun oldim; shunga xafa bo'ldi – shu sababli (tufayli) xafa bo'ldi – shu vajdan xafa bo'ldi;

4) **-da** bilan **bilan, orqali, yoqalab (bo'ylab)**: qalamda yozmoq – qalam bilan yozmoq, telefonda gaplashmoq – telefon orqali gaplashmoq; sohilda yugurmoq – sohil bo'ylab/yoqalab yugurmoq;

5) **-dan** bilan **bilan, orqali, haqida**: shu yo'ldan boriladi – shu yo'l orqali boriladi – shu yo'l bilan boriladi; bolaligidan so'zladi – bolaligi haqida so'zladi.

Kelishikning sintaktik vazifasi:**Bosh kelishik:**

-ega: **Yomg'ir yog'moqda.**

-ot-kesim: **Bugun sen navbatchisan.**

-izohlovchi-aniqllovchi: **Doktor Aybolit – bolalarning sevimli qahramoni.**

-sifatlovchi-aniqllovchi: **Texta ko'prik eskirdi.**

-undalma: **Bolalar, darsga!**

-ravish holi: **Oy borib, omon qayt.**

Qaratqich:

– qaratqich-aniqllovchi: **Dunyoning tashvishlari ko'p**

Eslatma

Ko'makchi bilan kelganda:

– sifatlovchi-aniqllovchi: **Sizning singari** yoshlar xalqimiz kelajagidir.

– ravish holi: **Sizning kabi** kuylayman.

– o'rin holi: **Eshik yonida** o'ra bor, **o'ra ustida** bo'ya bor.

Bu sof qaratqich kelishigi vazifasi emas.

Tushum:

– vositasiz to'ldiruvchi: **Xat** yozdim.

Jo'nalish:

– hol: U **Toshkentga** ketdi.

– vositali to'ldiruvchi: Bu kitobni **senga** oldim.

– kesim: Bu kitob **senga** (-dir, edi, ekan, emish);

O'rin-payt:

– hol: **Buxoroda** yashaymiz.

– vositali to'ldiruvchi: Kalit **qorovulda** qoldi.

– ot-kesim: Lug'atlarim **uyda.**

Chiqish:

– hol: **Xorazmdan** qaytib keldik

- vositali to'ldiruvchi: **Paxtadan** ko'plab sanoat mahsulotlari olinadi.

– ot-kesim: Umidimiz **sizdan.**

– ega: Rastada har xil **ko'katlardan** bor edi (bosh kelishik bilan ma'nodosh bo'ladi).

– vositasiz to'ldiruvchi: **Nondan** oling (tushum kelishigi bilan ma'nodosh bo'ladi).

Kelishik qo'shimchasining uslubiy xususiyati. Kelishik qo'shimchasi o'zaro almashib qo'llanishi mumkin:

1) **-ni** va **-dan** almashishi: **Qani, oshdan (ni)** oling, mehmon.

2) **-ni** va **-ga** almashishi: **Gapingizga (gapingizni)** tushunmadim.

3) **-ni va -da** almashishi: **Dalani (da)** aylandim.

4) **-ning va -dan** almashishi: **kelganlarning biri – kelganlardan biri**.

Kelishik va ko'makchi almashib qo'llanadi:

1) **-ga** ko'shimchasi o'rnida **uchun** ko'makchisi: **Ukamga oldim - Ukam uchun oldim**.

2) **-da** qo'shimchasi o'rnida **bilan** ko'makchisi: **Xatni qalamda yozdi – Xatni qalam bilan yozdi**.

3) **-dan** qo'shimchasi o'rnida **orqali** ko'makchisi: **Xabarni radiodan eshitdik – Xabarni radio orqali eshitdik**.

4) **-ni** qo'shimchasi o'rnida **haqida** ko'makchisi: **Akasi kelganini gapirdi – Akasi kelgani haqida gapirdi**.

Kelishik shaklining noto'g'ri qo'llanishi uslubiy g'alizlikni keltirib chiqaradi: **Bu Salimnigina emas, mening ham kamchiligim**. Bu gapda tushum kelishigi shakli noto'g'ri qo'llangan. Yoki o'rin-payt kelishigi shakli o'rnida jo'nalish kelishigi shaklini ishlatish ham uslubiy xato: **Qarshida o'qiyman – Qarshiga o'qiyman** kabi.

Eslatma

Testda kelishik bilan bog'liq quyidagi savol ham mavjud:

1. Qaysi kelishik shaklidagi so'z kesim vazifasida kela olmaydi? (tushum, qaratqich)

2. Qaysi kelishik shakli belgisiz ishlatilgan? (qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt)

3. Qaysi kelishik qisqargan shaklda ishlatiladi? (qaratqich, tushum, jo'nalish)

4. Qaysi kelishik shakli ravish, modal so'z tarkibida yaxlitlanishi mumkin? (chiqish, jo'nalish)

Mustahkamlash uchun savollar

1. Egallik shakli nima? 2. Egallik shaklining qanday fonetik varianti bor? 3. Boshqa turkum egallik shaklini qanday oladi? 4. Egallik shaklining qanday omonimi bor? 5. Kelishik shakli nima? 6. Kelishik shaklining qanday varianti bor? 7. Kelishik shaklining qanday qisqargan shakli bor? 8. Kelishikning belgisiz ishlatilishi haqida gapiring. 9. Kelishik ma'nodoshligi haqida gapiring. 10. Kelishik va ko'makchi ma'nodoshligi haqida gapiring. 11. Kelishikning sintaktik vazifasi qanday?

Topshiriq

1. Deraza ochilishi bilan Yo'lchi boshini ko'tardi. (Oyb.) 2. Hashamatli mehmonxona mehmonlar uchun bezatildi. 3. Bu hol kun sayin takrorlanib

turardi. 4. Ikki yildan buyon dom-darak yo'q. 5. Tingla bu abadiy sado bo'ladi, Gadoning dushmani gado bo'ladi. Ikkovi bir-birin yegunicha to O'rtada bu dunyo ado bo'ladi. (A.Orip.) 6. Ra'no yer tagidan Rahimjonni kuzatdi. 7. Yetti yoshdan tortib yetmish yoshgacha shu yerda to'plangan edi. 8. Ulug'bek endi ketmoqchi edi. 9. Umida kecha ham darsga kechikib kelgan ekan. 10. Mukammal ko'rmoqchi bo'ldik dunyoni, Yetuk bo'lolmadik o'zimiz biroq. O yillar armoni, yillar armoni, Armon ko'rmadim men sizdan buyukroq. (A.Orip.) 11. Siddiqjon ostonada uzoq turib qoldi. (A.Qah.) 12. Shu tariqa yashnab-yayrab maydonni kesib o'tishdi. (P.Qod.) 13. O'qigan o'qdan o'zar.

1. Matnda qo'llangan so'zning grammatik shaklini ikki guruhga ajrating:
  - a) lug'aviy shakl yasovchi;
  - b) sintaktik shakl yasovchi;
2. Sintaktik shakl yasovchini birikkan so'zi bilan birga quyidagi tartibda ko'chirib, guruhlang:
  - a) oldingi so'zni keyingi so'zga bog'lovchi sintaktik shakl yasovchi;
  - b) keyingi so'zni oldingisiga bog'lovchi sintaktik shakl yasovchi.
3. Gapni so'z birikmasiga ajrating.
4. Kelishik shaklidagi so'zning sintaktik vazifasini aniqlang.
5. So'z birikmasidagi kelishiklarni ko'makchi bilan almashtirib ko'ring.
6. Egalik va kelishik qo'shimchasini belgisiz qo'llab so'z birikmasini qayta yozing.
7. Kelishik shaklining qisqargan, tarixiy shaklini qo'llab ko'ring.

25- DARS OT YASALISHI

Ot ikki usul bilan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shib ot yasash. Qo'shimcha qo'shish bilan quyidagi ot hosil bo'ladi:

a) **shaxs oti**; b) **narsa-buyum oti**; v) **o'rin-joy oti**; g) **mavhum ot**; d) **harakat-holat oti**.

Bu usul bilan ot quyidagi so'z turkumidan yasalishi mumkin:

- 1) otdan: **qalamdon, gulzor, O'zbekiston, toshloq, odamgarchilik.**
- 2) ravishdan: **tezlik, sekinlik, ko'pchilik, ozchilik.**
- 3) sifatdan: **yaxshilik, yomonlik, pishiqchilik, namgarchilik.**
- 4) sondan: **birlik, to'rtlik.**
- 5) taqliddan: **qahqaha, sharshara, chirildoq, hiqildoq, qarsak.**

6) undovdan: **ura-urachilik, haybarakallachi.**

7) fe'ldan: **yog'in, o'roq, taroq, kurak, elak.**

8) modaldan: **borliq, yo'qchilik, yo'qlik.**

9) olmoshdan: **o'zlik.**

Ot yasovchi qo'shimcha, uning xususiyati, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asos
-a(l):		qahqaha, sharshara, g'arg'ara, jizza, do'mbira, dag'dag'a	taqlid
		bo'za, quyqa	sifat
		yara (yor-a)	fe'l
-a(lil):		(forsiy) — xaroba, vayrona	sifat
-ak:		bizbizak, pipirak, guldarak, varrak, qarsak, xurrak	taqlid
-archilik:	unumsiz	ocharchilik	sifat
-at:		ko'chat, o'lat	fe'l
		ko'kat	sifat
-bin:		folbin	ot
-bon:		darvozabon, soyabon, tarozibon, xazinabon	ot
-boz:		masxaraboz, qimorboz, dorboz	ot
-voy:	unumsiz	novvoy (nonvoy)	ot
-vchi/-uvchi:		o'quvchi, yozuvchi, uchuvchi, aniqlovchi, to'ldiruvchi	fe'l
-garl/-kar:		zargar, savdogar, da'vogar, miskar	ot
-garchilik:		yog'ingarchilik, odamgarchilik	ot
		namgarchilik, xafagarchilik, xunobgarchilik, shamandagarchilik	sifat
-gil/-kil/ -qil/-g'il/-g'u:		sezgi, sevgi, supurgi, kulgu, turtki sanchqi, tomizg'i, tuyg'u.	fe'l
-gir:		jahongir, fazogir	ot
-gachl/-kichl/ -qichl/-g'ich:		kulgich, o'tkazgich, ko'rsatkich, yoritqich, tutqich, ochqich, to'g'nag'ich, chizg'ich, o'chirg'ich	fe'l
-ginl/-qinl/ -kinl/-gunl/ -qun:		tizgin, surgun, to'lqin, to'sqin, quvg'in, yong'in, uchqun	fe'l
-goh:		oromgoh, saylgoh, sayrgoh, qarorgoh, ziyaratgoh, bazmgo'h	ot
-go'y:		kalimago'y, maslahatgo'y	ot
-dakl/-doq:		yugurdak, kekirdak, qovurdoq, qo'ndaq	fe'l
-diql/-dik:		o'rindiq	ot
		qoldiq, topildiq, hordiq	fe'l
-don:		guldon, kuldon, qalamdon	ot

-dor:		muhrdor, chorvador	ot
-dosh:		sinidosh, kursdosh, maslakdosh	ot
-do'z:		etikdo'z, mahsido'z, kashrado'z	ot
-zor:		olmazor, gulzor, olchazor	ot
-ik:		ko'nik, teshik (ot va sifat), kekirik	fe'l
		bilik, bitik	fe'l
		ko'pik	ravish
-ildoq:		hiqildoq, chinildoq	taqlid
-imlik:		o'simlik, ichimlik	fa'l
-in//un:		yig'in, yog'in, ekin, tigin, tugun, tutun	fe'l
-indi// -undi//ndi:		chiq'indi, yuvundi, chirindi, cho'kindi, kuyundi, yig'indi	fe'l
-iston:		guliston, go'niston, O'zbekiston	ot
-it:	unumsiz	chiqit	fe'l
-ich:		cho'mich, cho'kich, o'pich, bog'ich	fe'l
-ish:		qarg'ish	fe'l
-iq//uq:		chaqiriq, kesatiq, yutqiziq, chopiq, yutuq, buyruq,	fe'l
-k:		ko'rk, elak, tilak, kurak, bezak, to'shak	fe'l
-kash:		aravakash, qalamkash, suratkash	ot
-kilik// -gilik:	unumsiz	ichkilik, ko'rgilik	fe'l
-kor:		ganchkor, paxtakor, sholikor, san'atkor	ot
-kov:		go'rkov	ot
-lik//liq:		bolalik, vaqtchog'lik, do'stlik, boshliq	ot
		yaxshilik, ezgulik, yomonlik, saxiylik	
		birlik, to'rtlik	son
		o'zlik	olmosh
		tezlik, sekinlik, birgalik	ravish
		borliq, yo'qlik	modal
-loq:		o'tloq, qumloq, toshloq	ot
-m//im//um:		to'plam, ho'plam, chidam, tishlam, kechirim, qo'nim, terim, chiqim, bilim, bosim, unum, tuzum	fe'l
		qultum	taqlid
-ma:		surma, o'sma, tortma	fe'l
-mak//moq:		emak, ilmoq, chaqmoq, topishmoq	fe'l
-machoq:		bekinmachoq, quvlashmachoq	fe'l
-mish:		o'tmish, kechmish, qilmish.	fe'l
-movchilik:		anglashilmovchilik, kelishmovchilik, yetishmovchilik	fe'l
-noma:	affiksoid	taklifnoma, tabriknoma, pandnoma	ot
-navis:		tarixnavis, voqeanavis, romannavis	
-on:		qiron, to'zon	fe'l
-os:		uvvos, chuvvos	taqlid
-ot//at:	arabcha	ma'lumot, mushkulot, xarobot, she'riyat, madaniyat, majburiyat	sifat

-paz:		oshpaz, kabobpaz, somsapaz	ot
-soz:		soatsoz, kemasoz	ot
-furush:		balig'furush, nosfurush	ot
-xon:		kitobxon, she'rxon	ot
-xona:	affiksoid	darsxona, mehmonxona, ishxona, yotoqxona	ot
-xo'r:		merosxo'r	ot
-ch//-/i/-inch:		sevinch, quvonch, yupench, ilinj, qo'rqinch	fe'l
-cha:		tushuncha	fe'l
		qizilcha, olacha	sifat
		qalamcha	ot
-chak//choq:		belanchak, emchak, ovunchog, taqinchoq	fe'l
		o'yinchoq	ot
-chi:		ishchi, temirchi, terimchi, gulchi, bosqinchi	ot
		qiziqchi	sifat
		suyunchi, tilanchi, tomchi	fe'l
		haybarakallachi	undov
-chilik:		hunamandchilik, o'zbekchilik, dehqonchilik	ot
		pishiqchilik, arzonchilik	sifat
		ko'pchilik, ozchilik	ravish
-chiq:		suyanchiq, yopinchiq	fe'l
-shunos:		tilshunos, tabiatshunos, uslubshunos	ot
-q//oq:		charchoq, taroq, qayroq, qiynoq, timoq, so'roq, suvoq, bo'yoq, o'roq, yotoq	fe'l
ham-:		hamqishloq, hamshahar, hamyurt	ot

Ot yasovchi qo'shimchaniing uslubiy xususiyati. Bu qo'shimcha orasida o'zaro sinonim bo'lgani ham uchraydi: **adabiyotshunos – adabiyotchi, mehnatkash – mehnatchi**. Ular qaysi nutq uslubiga xosligi bilan farqlanadi.

So'zni qo'shib ot yasash. Bu usul bilan qo'shma, juft va takroriy ot vujudga keladi.

Qo'shma ot. Qo'shma ot quyidagi tur qolip asosida yasaladi:

1.Ot+ot: jo'raboshi, zaharxanda, ishtonbog', karvonsaroy, karvonboshi, kinodramaturgiya, kinolenta, ko'zmunchog, lolaqizg'aldoq, makkajo'xori, namozshomgul, oshqozon, otquloq, oshqovoq, piyozdog', sochpopuk, toshbo'ron, tilxat, tomorqa, toshbaqa, tog'olcha, tuyaqush, tuyatovon, xontaxta, xo'rozqand, shakarqamish, shamchiroq, shaftoliqoqi, yurtboshi, qo'ziqorin, qo'ypechak, ajdargul, ayiqtovon, atirgul, arpabodiyon, baqaterak, belbog', bilaguzuk, bo'yinbog', gugurtcho'p, gulbarg, gulbahor, gultojixo'roz, gulbog', guldasta, gulqaychi, gulg'uncha, gulhamishabahor, yer yong'oq, joynamoz, , qo'larra, qo'ltiqtayoq, temiryo'l.

2.Sifat+ot: **ko'ksulton, kaltakesak, Sho'rko'l, ko'rsichqon, ko'rshapalak, oqsoqol, xomtok, qoradori, boychechak.**

3.Ot+fe'l: **socho'sar, echkiemar, ko'zboylog'ich, kallakesar, husnbuzar, beshiktervatar, dunyoqarash, mushktetdi, o'rinbosar.**

4.Son+ot: **yettisuv, beshbarmoq, beshqarsak, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, qirqog'ayni.**

5.Son+fe'l: **beshotar.**

6.Ot+sifat: **ustabuzarmon, gulbeor, oshko'k.**

7.Fe'l+fe'l: **iskabtopar, ishlabchiqarish.**

8.Fe'l + ot: **savacho'p.**

Birikma xususiyatiga ega bo'lgan **Markaziy Osiyo, Janubiy Amerika, O'zbekiston Respublikasi, Fanlar akademiyasi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti** kabi qo'shma ot ham bor. Uning bir qismi qisqargan holda ham qo'llanadi.

Juft ot. Juft ot qismining yakka ishlatilishi/ishlatilmasligiga ko'ra uchga bo'linadi:

1) har ikki qismi yakka ishlatiladi;

2) faqat bitta qismi yakka ishlatiladi;

3) har ikki qismi ham yakka ishlatilmaydi;

Har ikki qismi yakka ishlatiladigan juft ot tarkibidagi so'z ma'nosi:

1) o'zaro sinonim;

2) o'zaro antonim;

3) ma'nosi yaqin

bo'lishi mumkin.

Misol:

1.Qismi yakka ishlatiladigan juft ot.

1.1.Qismi o'zaro ma'nodosh so'z: **rang-qut, rahm-shafqat, rohat-farog'at; sehr-jodu; tag-tub, talon-taroj, tuz-namak; ta'rif-tavsif; urush-janjal, urug'-aymoq, urf-odat; fisq-fasod, fahm-farosat; xayr-ehson, xayr-baraka, xayr-saxovat, xavf-xatar, xesh-aqrabo, xulq-atvor; chang-g'ubor, cho'l-biyobon; shovqin-suron, shak-shubha, sharaf-shon//shon-sharaf, sharm-hayo, shon-shuhrat, shon-shavkat; es-hush, el-ulus; yuz-bet; yarog'-aslaha; o't-olov, o'ch-adovat, o't-o'lan; azob-uqubat, azm-u qaror, aysh-ishrat, alam-hasrat, amr-farmon, asbob-uskuna, atrof-tevarak//tevarak-atrof, aft-bashara, aql-zakovat, aql-idrok, aql-hush; baxt-saodat, bog'-u bo'ston, va'z-nasihati; gap-gashtak, gard-g'ubor; yo'l-yo'riq; kayf-safo, kibr-havo; lutf-u karam, lutf-marhamat, lutf-ehson; maza-ta'm, makr-hiyala, mol-mulk, murod-maqсад; nazar-pisand, nasl-nasab, nola-fig'on; or-nomus,**

osmon-u falak, oshna-og'ayni, oziq-ovqat; pand-nasihat, pand-o'git; qavm-qarindosh, qaddi-qomat, qahr-g'azab, qurol-aslaha; g'am-hasrat, g'am-g'ussa; his-tuyg'u, hazil-mutoyiba, huzur-halovat; dori-darmon, diqqat-e'tibor, davr-davron, dasht-biyobon; jabr-zulm, jabr-sitam; zeb-ziynat, ziyon-zahmat, zavq-shavq; ilm-fan, inon-ixtiyor, izzat-hurmat, izzat-ikrom, izm-ixtiyor, ishq-muhabbat;

1.2. Qismi o'zaro zid ma'noli so'z: avra-astar, avlod-ajdod, achchiq-chuchuk; bordi-keldi (fe'ldan ko'chgan), bosh-oyoq; do'st-dushman; yer-osmon, yer-ko'k; yoz-u qishi//qish-u yoz; ko'ylak-ishton; oshiq-ma'shuq; savol-javob, salom-alik; chol-kampir; shoh-u gado; egachi-singil, er-xotin; o'g'il-qiz; qulf-kalit;

1.3. Qismi uyadosh so'z: chang-to'zon; shahd-shakar; egar-jabduq, evara-chevara, el-yurt; yuz-xotir, yuz-qo'l//qo'l-yuz; yara-chaqa; o'q-yoy, o'q-dori, o'yin-kulgi, o'lim-yitim; qazi-qarta, qovoq-tumshuq, quloq-miya, qurt-qumursqa, qiz-juvon, qo'y-qo'zi; harb-zarb, hisob-kitob, hol-jon, ariq-zovur; baxt-taxt, baqir-chaqir, boj-xiroj, bosh-ko'z; go'sht-yog'//yog'-go'sht, izohlovchi-izohlanmish munosabatida: general-mayor, general-polkovnik; dala-dasht, dur-javohir, dard-u balo, dev-alvasti, domla-imom; yem-xashak, yetim-yesir, yer-suv; jon-u dil, jon-jahd; zahar-zaqqum; idish-tovoq, ilm-ma'rifat, ish-harakat, igna-ip; kalla-pocha, kasb-kor, ko'rpa-to'shak, ko'rpa-yostiqlik, karnay-surnay, lab-lunj, mol-hol, munkar-nakir, mushk-anbar; nevara-chevara, nom-nishon, non-tuz, non-nasiba, ota-bobo, ot-ulov, orzu-havas; sa'y-harakat, sovg'a-salom; toj-taxt, tosh-tarozi, tashviqot-targ'ibot, tish-tirnoq; uy-ro'zg'or, ur-yiqit, ur-sur, ust-bosh, fikr-zikr; xas-xashak, xat-savod, xor-xas, xotin-qiz, ot-ulov.

1.4. Qismi o'zaro butun-bo'lak ma'noli so'z: tog'-tosh, gap-so'z, vaqt-soat, hovli-joy,

2. Qismidan biri yakka ishlatilmaydigan juft ot: idish-oyoq, yig'i-sig'i, kiyim-kechak, ko'ch-ko'ron, kam-ko'st, ko'cha-kuy, latta-putta, maza-matra, mehmon-izlom, murosa-madora, meva-cheva, narx-navo, pardo-andoz, rizq-ro'z, temir-tersak, to's-to'polon, fe'l-atvor, xotin-xalaj, shox-shabba, ekin-tikin, enka-tinka, yasan-tusan, qo'ni-qo'shni, qirg'in-barot, quda-anda, qand-qurs, qiyomat-qoyim, g'ala-g'ovur, hayot-mamot, aldam-qaldam, bozor-o'char, bola-baqra, bog'-rog', bo'y-bast, bosar-tusar, vaj-korson, dov-daraxt, dabdaba-as'asa, dov-dastgoh, yog'in-sochin, irim-chirim//irim-sirim, non-pon, qo'y-po'y, paxta-maxta, bug'doy-mug'doy, tosh-posh.

3. Har ikki qismi yakka holda ishlatilmaydigan juft ot: **ya'juj-ma'juj, qalang'i-qasang'i, g'idi-bidi, adi-badi, ashqol-dashqol, zer-zabar, ikir-chikir, lash-lush, lom-mim, shara-bara, shikast-rext.**

Takroriy ot. Takroriy otning quyidagisi yasama hisoblanadi: **ich-ich**(iga kirib bormoq), **yor-yor, kazo-kazo, mish-mish, jag'-jag'** (o'simlik nomi), **dedi-dedi, mindi-mindi, ko'tar-ko'tar, yugur-yugur, chopachop.**

Eslatma

1. *Barcha takroriy ot ham yasama hisoblanavermaydi: varaq-varaq, tog'-tog', xona-xona, paqir-paqir* kabilar ravish emas.

2. *Takroriy otning ba'zisi boshqa turkumdan o'tgan bo'lishi mumkin: dedi-dedi, mindi-mindi, mishmish.*

3. *Ayrim takroriy ot boshqa turkumga o'tib ketgan:*

a) *ravishga: qop-qop, takror-takror, gul-gul, es-es;*

b) *sifatga: yo'l-yo'l;*

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Qo'shimcha qo'shib ot yasash haqida gapiring.* 2. *Yasalma nima?*
3. *Asos so'z haqida gapiring.* 4. *Qo'shimchanning xususiyati haqida gapiring.*
5. *So'z qo'shib ot yasash haqida gapiring.* 6. *Qo'shma ot va uning turi haqida gapiring.* 7. *Juft ot va uning turi haqida gapiring.* 8. *Takroriy ot va uning turi haqida gapiring.*

Topshiriq

Kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, abgor qilmoq, ado bo'lmoq, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, xalal bermoq, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, oh urmoq, tush ko'rmoq, qo'nim topmoq, tomchi, suyunchi, ninachi, obunachi, to'polonchi, lofchi, tajovuzkor, janjalkash, duoxon, mahsido'z, mantipaz, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, qo'nim, kechirim, dimlama, bo'g'in, savag'ich, sevinch, g'urrak, g'arg'ara, chuvvos, sharros, kechuv, toshko'mir, karnaygul, qoraqurt, qo'ziqorin, sochpopuk, piyozdog', O'rta Chirchiq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, Sho'rko'l, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, iskabtopar, ishlab chiqarish, savacho'p, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arzilli, jirkanch, imloviy, ichki, dahanaki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqomat, kafangado, sho'rpehona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamgap,

kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, tilyog'lama, o'zbilarmon, qirqyamoq.

1. *So'zni turkumga ajrating.*
2. *Ot turkumiga mansub so'zni tub va yasamaga ajrating.*
3. *Ajratilgan so'zni tuzilishiga ko'ra guruhlang.*
4. *Yasama otni ma'noli qismga ajrating.*
5. *Ajratilgan qo'shimcha asosida yangi so'z yasang.*
6. *Yasama ot o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.*
7. *Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishini aniqlang.*
8. *Qo'shma otning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli qo'shma ot yasang.*

26- DARS SIFAT

Ma'noviy xususiyati. Sifat, asosan, predmet-hodisaning, qisman harakatning belgisini bildiradi va **qanday, qanaqa, qaysi** so'rog'iga javob bo'ladi. Predmet-hodisaning belgisi: **yaxshi bola, katta kitob, shirin taom, qizq'in bahs.** Harakatning belgisi: **Salim yaxshi o'qiydi. Hayot abadiy davom etadi.** Otlashganda, otning so'rog'ini oladi: **Qizilini qo'yib, ko'kini berdi. Yaxshi bilan yurding – yetding murodga.**

Morfologik xususiyati. Daraja, ozaytirma shaklni olish – sifatning morfologik xususiyati: **go'zal – go'zalroq – eng go'zal, baland – balandroq – eng baland;**

Maktab darsligida darajaning uch ko'rinishi berilgan:

- 1) oddiy (nol shakl) : **qizil, qaysar, shinam;**
- 2) qiyosiy (-roq): **qizilroq, qaysarroq, shinamroq;**
- 3) orttirma:
  - 1) eng, juda, g'irt, jiqqa, tim, naq, zap, behad, nihoyatda, beqiyos so'zi orqali (leksik usul) : **eng qizil, juda qaysar, nihoyatda shinam;**
  - 2) boshlang'ich tovushini olib, unga **p, m, s** tovushini qo'shish va yonidan sifatning o'zini keltirish (fonetik usul) : **qop-qora, sap-sariq, ko'm-ko'k, yam-yashil, bus-butun;**
  - 3) dastlabgi tovushi bilan so'zning o'zini juftlashtirish (fonetik usul): **pak-pakana, dum-dumaloq;**
  - 4) dastlabgi qismiga **-ppa** unsurini qo'shish va so'zning o'zini juftlashtirish (fonetik usul): **teppa-teng, oppa-oston, tuppa-tuzuk, to'ppa-to'g'ri, soppa-sog', quppa-quruq.**

Eslatma

So'zni ko'chma ma'noda qo'llash orqali orttirma darajani ifodalash leksik-semantik usul ham deyiladi: **olov bola** (juda sho'x bola), **zahar xotin** (juda yomon xotin), **shakar qovun** (juda shirin qovun), **asal qiz** (juda yoqimtoy qiz).

Ozaytirma sifat. Ozaytirma sifat **-ish//g'ish, -mtir//-imtir, -tob, -gina// -kina// -qina** qo'shimchasi (morfologik usul), **och, nim** so'zi (leksik usul) va birdaniga har ikkala usul (leksik-morfologik usul) yordamida hosil qilinadi: **ko'kish, oqish, sarg'ish, qizg'ish, ko'kimtir, oqimtir, qoramtir, yashiltob, qo'ng'irtob, kattagina; och sariq, nimpushti; bir oz ko'kish, sal qoramtir.**

Ozaytirma shakl faqat rang-tus sifatida mavjud: **oq – oqish, oqimtir – oppoq** (aslida **op-oq** bo'lgan), **qora – qoramtir – qop-qora, ko'k – ko'kish, ko'kimtir – ko'm-ko'k.**

Otlashishi. Ot bilan ifodalangan bo'lakka sifatlovchi-aniqlovchi bo'la oladigan har qanday so'z otlashadi. Sifat otlashganda u birikkan ot tushib qolib, vazifasi va grammatik shaklini sifat egallaydi: **Yomon kishidan yaxshilik kutma** gapida **yomon** sifati oddiy daraja, sifatlovchi aniqlovchi vazifasida, **kishi** oti esa chiqish kelishigida, birlikda, to'ldiruvchi vazifasida. **Yomondan yaxshilik kutma gapidagi yomon** sifati esa otlashgan, ya'ni tushirilgan otning chiqish kelishigi, birlik son shakli va to'ldiruvchi vazifasini olgan.

Eslatma

Otning har qanday grammatik shaklini olgan so'z otlashgan bo'lavermaydi. Otlashish uchun so'z bog'langan ot tushirilishi ham lozim. Buni aniqlash uchun tushirilgan otni tiklab ko'rish kerak: **Bilimli o'zadi – bilimli kishi o'zadi.** Lekin **Olmaning qizilini yeyman** gapida ot tushirilmaganligi tufayli uni tiklab bo'lmaydi: **Olmaning qizil olmasini yeyman** kabi. Bunda sifat otlashmagan.

Grammatik ma'no turi. Sifat grammatik jihatdan asliy yoki nisbiy bo'ladi.

Darajalanuvchi sifat – asliy sifat: **katta (kattaroq - eng katta) , yaxshi (yaxshiroq – eng yaxshi), yaqin (yaqinroq – eng yaqin), achchiq (achchiqroq – eng achchiq) , qizil (qizilroq – eng qizil).**

Darajalanmaydigan sifat nisbiy sifat deyiladi: **tonggi, kuzgi, kechki, keyingi, avvalgi, qishki, yozgi, ertangi, bugungi, dastlabgi, ilk, sobiq, yuqorigi (qavat), quyi (palata), tuban (joy), tungi, to'ng'ich, kenja, chetki, o'rtancha, bulturgi, burungi.** O'rin va paytga bog'liq belgini bildiruvchi sifat darajalanmaydi.

Lug'aviy ma'no turi. Sifat 8 ta lug'aviy ma'no turiga ega:

1) xarakter-xususiyat sifati (inson va jonivorning xarakter-xususiyati, jonsiz predmet xususiyati): **vositali, vositasiz** (to'ldiruvchi), **gajir** (jangari), **gapdon, garang, go'l, dadil, daydi, dali-g'uli, dangasa, yebto'yimas, ochofat, parishonxotir, yovvoyi, jo'n, zab, zabardast, zakiy//zukko, ziyrak, yo'rg'a, kamgap, lalmi, maxfiy, mahmadona, mechkay, merov, mudhish, muttaham, muqaddas, nodir, nodon, noyob, nontepki, nonko'r, no'noq, ovsar, odil, odmi, oddiy, ojiz, olifta, ofatijon, pismiq, puch, rahmdil, samimiy, saranjom-sarishta, sarxil, tajang, tanbal, tansiq, tanqis, tentak, tepsa-tebranmas, teran, tetik, tuzuk-quruq, tuyg'un, turli, to'pori, ulgurji, umumiy, faol, foni, xayrixoh, xasis, xokisor, chakki, chaqon, cho'rtkesar, shallaqi, sheryurak, shinam, sho'x, shaddod, yuvosh, yanglish, yaxlit, yaxshi, yashirin, yaqin, o'jar, o'gay, qat'iyatli, qaltis, abadiy, abjir, avom, adabiy, ajib, ajnabiy, azaliy, aziz, ayyor, alami, aldanchi, aldoqchi, aloqador, amaliy, asosli, asriy, afsonaviy, ahmoq, babaq (xo'roz), badbin, badgumon, badjahl, badiiy, badnafs, badrashk, bo'sh-bayov, baynalminal, balandparvoz, baroq, battol, bashariy, bebosh, begona, bezbet, biyron, bilag'on, bo'lmag'ur, bo'tana (suv), vazmin, vaysaqi, vatanparvar, vafodor, va'daboz, vijdonli, qiyin, g'alati, g'irrom, harom-harish;**

2) holat sifati: **ko'hna, luchchak, mal'un, marhum, mast, mast-alast, mashhur, mosuvo, muallaq, mulzam, muntazir, mushtoq, muhtoj, noqulay, navqiron, ochiq, olazarak, obod, ozod, osoyishta, osuda, pajmurda, palag'da, paxmoq, pachiq, pinhon, pokiza, semiz, sovuq, sokin, so'lg'in, tayyor, shay, hoziru nozir, toza, tarang, tashna, to'q, farovon, xom, xarob, xasta, xafa, xijil, xomush, xor, xursand, shalabbo, eski, qaram, qizg'in, qistalang, abgor, aybdor, alag'da, alamzada, ayanchli, apoq-chapoq, baravj, barkamol, barqaror, boxabar, bexabar, baxtiyor, bedor, besaranjom, bo'liq, vayron, voqif, gavjum, giryon, dabdala, darg'azab, yopiq, issiq, iliq, kir, ho'l;**

3) rang-tus sifati: **moviy, nafarmon, ol** (qizil), **oq-qora, pushti** (och qizil), **jigar rang, kul rang, novvot rang, rang-barang, targ'il, ola, chipor, ola-chipor, shafaq rang, zarg'aldoq, mosh-guruch** (otdan ko'chgan), **tilla rang, gunafsha rang.** Ot tusini ifodalaydi: **saman, to'riq, chovkar, jiyron, bo'zto'riqoq, qora, qizil, sariq, ko'k, zangori, alvon** (rang-barang), **go'los** (to'q jigar rang), **gungurt** (qora-sariq);

4) shakl-ko'rinish sifati: **dumaloq, yassi, uzunchoq, cho'zinchoq, qiyshiq, to'garak, do'ng, tekis, do'mboq, do'ndiq, qabariq, botiq, jingalak, jikkak, lo'nda, lo'ppi, miqti, silliq, g'adir-budir, egri, adil** (qomat), **naysimon, sharsimon;**

5) hajm-o'lchov sifati: **muazzam, mo'jaz, katta, kichik, og'ir, vazmin, yengil, so'ngsiz, bepoyon, tubsiz (ummon), teng, ulkan, keng, tor, uzun, chuqur, chog' (choqqina uy), yirik, jimitday, jajji, hayhotday, ixcham, mayda, mitti, azim, ulug'**;

6) maza-ta'm sifati: **achchiq, shirin, sho'r, nordon, chuchuk, taxir, kakra, laziz, xushta'm, chuchmal, talxa; shakar, novvot, namakob, zahar;**

7) hid sifati: **xushbo'y, muattar, qo'lansa, ifor, sassiq, badbo'y;**

8) o'rin va payt bilan bog'liq belgi bildiruvchi sifati: **tonggi, kuzgi, kechki, keyingi, avvalgi, qishki, yozgi, ertangi, bugungi, dastlabgi, ilk, sobiq, yuqorigi (qavat), quyi (palata), tuban (joy), tungi, to'ng'ich, kenja, chetki, o'rtancha, bulturgi, burungi.**

Eslatma

*Sifatni lug'aviy ma'no turiga ajratish nisbiy. Ma'no ko'chishi natijasida ma'no turi ham o'zgaradi: **achchiq gap** (maza-ta'm emas, xil-xususiyat), **qizil so'z** (rang-tus emas, xil-xususiyat).*

Sintaktik xususiyati. Sifat otlashmagan va otlashgan holda barcha gap bo'lagi vazifasida keladi.

Otlashmaganda:

– sifatlovchi-aniqlovchi: **Og paxtalar ochildi. Odobli bola elga manzur.**

– ravish (tarz, vaziyat) holi: **U qiziq kular ekan. Qobil bobo dardli xo'rsindi.**

– ot-kesim: **Gul qizil. Devor og. U o'ychan, asabiy edi.**

Otlashganda:

– ega: **Yaxshi oshini yer, yomon – boshini.**

– qaratqich-aniqlovchi: **Saxiyning ehsoniga baxilning boshi og'rir.**

– to'ldiruvchi: **Yaxshidan adashma, yomonga yondashma.**

– undalma: **Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz.**

Tuzilish turi. Sifat tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi:

1.Sodda:

a) sodda tub: **yaxshi, shirin, go'zal, baland, keng, mo'rt, ko'kimtir, sarg'ish;**

b) sodda yasama: **ishchan, devoriy, maqtanchoq, noo'rin, hiylagar, ozg'in, sezgir.**

2.Qo'shma: **darveshsifat, devsifat, devqomat, dilozor, dilorom, dilpora, izzattalab, kafangado, xomkalla, sho'rpehona, kaltafahm, ochofat, maydagap, og'iroyoq, shikastahol ;**

3. Juft: aql-hushli, ajoyib-g'aroyib, boy-badavlat, och-nahor, yiroq-yovuq, tanish-notanish, uzoq-yaqin, xom-pishiq, chappa-rosta, quyuq-suyuq.

4. Takroriy: yaxshi-yaxshi, katta-katta, shirin-shirin, burda-burda, yo'l-yo'l (otdan ko'chgan), oppoq-oppoq.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sifatning ma'noviy xususiyati haqida gapiring. 2. Sifatning morfologik xususiyati haqida gapiring. 3. Sifatning sintaktik xususiyati haqida gapiring. 4. Sifatning grammatik ma'no turi haqida gapiring. 5. Asliy sifat nima? 6. Nisbiy sifat nima? 7. Sifatning lug'aviy ma'no turi haqida gapiring. 8. Xarakter-xususiyat sifati haqida gapiring. 9. Holat sifati haqida gapiring. 10. Rang-tus sifati haqida gapiring. 11. Shakl-ko'rinish sifati haqida gapiring. 12. Hajm-o'lchov sifati haqida gapiring. 13. Maza-ta'm sifati, hid sifati haqida gapiring. 14. O'rin va payt sifati haqida gapiring. 15. Sifat darajasi haqida gapiring. 16. Oddiy daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 17. Qiyosiy daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 18. Orttirma daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 19. Ozaytirma sifat haqida gapiring.

Topshiriq

1. Samimiy do'stlari bo'lmagan odam, haqiqatdan ham yolg'izdir. (F. Bekon)
2. Ufq qizg'ish tusga kirib, tong yorishardi. (Sh. Rash.)
3. Yaxshi fikrlar ham eng yaxshilariga joy bo'shatib bermog'i lozim. (V. Shekspir)
4. Torga tor dunyo, kengga keng dunyo.
5. So'z sehridan kuchliroq sehr yo'q.
6. Bir o'tim bor ajabgina, dumlari gajakkina, Hali kelsa ko'rasiz, kula-kula o'lasiz. («Topishmoqlar»dan.)

1. Gaplar tarkibidagi sifatlarni kuzating.
2. Sifatning grammatik ma'no turini aniqlang.
3. Sifatning lug'aviy ma'no turini aniqlang.
4. Oddiy, qiyosiy, orttirma darajadagi va ozaytirma sifatni ajrating.
5. Sifatning yasalishi xususiyatini aniqlang.
6. Sifatning tuzilish turini aniqlang.
7. Sifatning sintaktik vazifasini aniqlang.
4. Matnda qo'llangan sifatning ma'nodosh, shakldosh, vazifadosh va zidlari qatorini tuzing.

27- DARS

SIFAT YASALISHI

Sifat yasalishi haqida. Sifat qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli yordamida yasaladi. Bu usul bilan yasalgan sifatning asosi quyidagicha:

1. Ot: **bama'ni, hosildor, odobli, gorizontal.**
2. Sifat: **g'ayritabiiy, noto'g'ri, xomaki.**
3. Son: **bashchi, ikkichi.**
4. Olmosh: **hammabop, o'zaro, sizbop.**
5. Ravish: **kechki, avvalgi, kamchil, oldingi.**
6. Fe'l: **so'lg'in, boshlang'ich, ochiq, erinchoq.**
7. Undov: **dod-voysiz, oh-vohli.**
8. Taqlid: **po'rsildoq, sharros, so'lqildoq, shartaki.**
9. Modal: **zaruriy, kerakli.**

Sifat yasovchi qo'shimcha. Sifat yasovchi qo'shimcha, uning xususiyati, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asos
-a:		to'la, aylana, ko'tara (savdo).	fe'l
-avon:	unumsiz	zo'ravon.	sifat
-aki:		og'zaki, qalbaki, yuzaki;	ot
		zo'rma-zo'raki, xomaki;	sifat
		shartaki, jirtaki.	taqlid
-al:	unumsiz	regional, gorizontal, monumental, patriarxal.	ot
-aro:	affiksoid	xalqaro, davlatlararo;	ot
		o'zaro.	olmosh
-ag'on:	unumsiz	bilag'on, topag'on, chopag'on.	fe'l
ba-/bo-:		basaviyat, badaviyat, bama'ni, bahaybat, baodob yoki boadab.	ot
bad-:		badhazm, badbaxt, badnafis, badbashara, badaxloq.	ot
bar-:		barqaror, barkamol, barhayot.	ot
-baxsh:	affiksoid	orombaxsh, hayotbaxsh, shifobaxsh.	ot
be-:		beg'ubor, bedavo, betashvish, bexosiyat, beor.	ot
-bin:	unumsiz	kallabin, nekbin (badbin — o'zbek tili nuqtai nazaridan o'zak).	sifat
-boz:		va'daboz, safsataboz, xotinboz.	ot
-bon:	unumsiz	mehribon (-i orttirilgan).	ot
-bop:		ommabop, qishbop;	ot
		hammabop, sizbop.	olmosh
-vash:		laylivash, devonavash, parivash.	ot

-vor:	unumsiz	ulug'vor,	sifat
		umidvor.	ot
-vuch//ovuch:		iskovuch, hurkovuch.	fe'l
-gay//kay:	unumsiz	kungay,	ot
		terskay.	sifat
-gar:		sitamgar, ig'vogar, hiylagar.	ot
-qi//ki//qi:		kuzgi, bahorgi, qishki, ichki, sirtqi, tashqi;	ot
		avvalgi, ertalabki.	ravish
-qir//kir//qir // -g'ir//qur:		sezgir, keskir, topqir, olg'ir, uchqur.	fe'l
-gin//gun:	forsiy	g'amingin, gulgun.	ot
-go'y:		xushomadgo'y.	ot
-diq:		tashlandiq.	fe'l
-don:	omonim	bilimdon, gapdon, qadrdon.	ot
-dor:	omonim	azador, aloqador, aybdor, vafodor, guldor, daxidor.	ot
-dosh:		ohangdosh, sirdosh, fikrdosh, o'zakkdosh.	ot
-zada:		alamzada, yurakzada.	ot
-i:		qozoqi (it), qishloqi (bola), bahori (bug'doy), payvandi (o'trik), bozori (non).	ot
-iv:		obyektiv, sub'ektiv.	ot
-iy//biy:		ilmiy, shaxsiy, axloqiy, oilaviy, moliyaviy, diniy (jinoiy, maishiy, lug'aviy, siyosiy, madaniy kabi so'zlarda bu qo'shimcha ajralmaydi);	ot
		zaruriy.	modal
-ik:	omonim	faktik, geologik, realistik.	ot
-ildoq:		so'lqildoq, akildoq, likildoq, chiyildoq.	taqfid
-imil:		to'yimli, sevimli, yoqimli, o'timli.	fe'l
-in (I):	omonim	to'kin, to'lin, sog'in;	fe'l
		erkin.	ot
-in (II):	forsiy	rangin, g'ish'in.	ot
-inki:	unumsiz	ko'tarinki.	fe'l
-inch:		shoshilinch, tiqilinch.	fe'l
-ki//qi//g'//ik // -iq//uq:		chirik, o'ksik, quruq, yorug', o'llik, egik, yopiq, ochiq, buzuq, yumuq.	fe'l
-kash:		zahmatkash, jafokash, dardkash, dilkash, hazilkash.	ot
-kin//qin//g' in //kun// -g'un:		tushkun, jo'shqin, so'lg'in, horg'in, turg'un.	fe'l
-kor:		zulkor, isyonkor, omikor, fidokor, ehtiyotkor.	ot
-i:	unumsiz	tugal.	fe'l
-li:		aqli, gulli, kuchli, odobli;	ot
		kerakli.	modal
-lik:		yo'zlik (paito), ko'rpalik (mato), bayramlik (kiyim).	ot
-lom:	unumsiz	sog'lom.	sifat
-m:	unumsiz	qaram.	fe'l
-ma:		qaynatma, ko'chma, qo'shma, terma, tug'ma.	fe'l

-mand:		ayolmand, davlatmand, orzumand.	ot
-mas:		qo'rqmas, bo'linmas, yaramas, yengilmas, o'tmas, qaytmas.	fe'l
-mon:		bilamon, ustabuzarmon, o'lamon, toparmon-tutarmon.	fe'l
-msiq//-imsiq:		qarimsiq, achimsiq.	fe'l
-namo:		darveshnamo, olimnamo;	ot
		tentaknamo.	sifat
no-:		noinsof, noumid;	ot
		noto'g'ni, nomard, noma'lum.	sifat
-nok:		alamnok, g'amnok.	ot
-ndi:	unumsiz	asrandi (bola).	fe'l
-on// -an:		charog'on, za'faron, tuban (tub — ham ot, ham sifat).	ot
-os:		shamos, gulduros.	taqlid
-omuz:		kinoyaomuz, shikoyatomuz, hayratomuz, haqoratomuz.	ot
-ong'ich// -ng'ich:		so'kong'ich, tepong'ich, tishlong'ich.	fe'l
-oq:		qo'rqoq, baqiroq, qoloq.	fe'l
-parast:		mansabparast, maishatparast, xayoi-parast, shaxsiyatparast.	ot
-parvar:		adolatparvar, insonparvar, xalqparvar.	ot
-rii// -ari:		arizri, zenikari, ishonari, qiziqari.	fe'l
-saro:	unumsiz	notamsaro.	ot
ser-:		serhosil, serunum, sergo'sht, sersomon, sershovqin.	ot
-siz:		o'insiz, tuzsiz, ishsiz, sanoqsiz.	ot
-simon:		odamsimon, sharsimon, naysimon.	ot
-xo'r:		tekinxo'r,	sifat
		poraxo'r.	ot
xush-:	affiksoid	xushmanzara, xushfe'l, xushsurat (xushxabar — ot).	ot
-ch:		tinch, jirkanch.	fe'l
-cha:		o'zbekcha, ferg'onacha (kurash).	ot
-chak// -choq // -chiq:		kuyunchak, tortinchoq, erinchoq, sirpanchig, qizg'anchig.	fe'l
-chan:		kurashchan, talabchan, harakatchan;	ot
		yashovchan, o'suvchan.	fe'lning harakat nomi shakil
-chi:		ayirmachi;	ot
		a'lochi, bekorchi.	sifat
-chil:		dardchil, izchil, xalqchil, epchil;	ot
		kamchil.	ravish
-shta:	unumsiz	sinashta.	fe'l
-shumul:		olamshumul, jahonshumul.	ot
-q:		oqsoq, portiq, quvmoq.	fe'l

-qa:	unumsiz	qisqa;	fe'l
	unumsiz	loyqa.	ot
-qi:		vaysadi, sayroqi, o'ynoqi.	fe'l
-qoq:		yopishqoq, urishqoq, uyushqoq, tirishqoq, qochqoq.	fe'l
g'ayrj-:	(arabiy, affiksoid)	g'ayriqonuniy, g'ayritabiiy.	sifat
ham-:		hamfikir, hamdam, hamnafas.	ot

Sifat turkumida daraja shakli, sifat yasovchi qo'shimchada uslubiy xususiyat yaqqol ko'zga tashlanadi:

1) sifatdagi qiyosiy darajani yasovchi **-roq** qo'shimchasi o'rnida **-mtir**, **-imtil**, **-ish** qo'shimchasi qo'llanishi mumkin: **ko'kroq – ko'kish**, **qoraroq – qoramtir**, **sarg'imtil**;

2) sifat yasovchi qo'shimcha orasida ma'nodoshlik hodisasi ko'plab uchraydi: **aybdor – aybli**, **serg'ayrat – g'ayratli**, **chopqir – chopq'on**, **beg'ubor – g'uborsiz**, **bama'ni – ma'nili**;

3) bu qo'shimcha orasida zid ma'nolilik hodisasi ham uchraydi: **suvli – suvsiz**.

So'z qo'shish yo'li bilan bilan qo'shma, juft va takroriy sifat hosil bo'ladi.

Qo'shma sifat:

1. Ot+ot: **sheryurak**, **xumkalla**, **ofatijon**, **bodomqovoq**, **jigar rang**, **havo rang**, **darveshsifat**, **devsifat**, **devqomat**, **dilozor**, **dilorom**, **diipora**, **izzattalab**, **kafangado**, **otashnafas**, **sohibjamol**.

2. Sifat+ot: **sho'rtumshuq**, **sofdil**, **qattiqqo'l**, **challasavod**, **chalamulla**, **sovuqqon**, **balandparvoz**, **uzunquloq**, **olijanob**, **xomkalla**, **sho'rpeshona**, **kaltafahm**, **ochofat**, **maydagap**, **og'iroyoq**, **shirinsuxan**.

3. Ot+sifat: **jig'ibiyron**, **tepakal**, **xonavayron**, **xudobexabar**, **otabezori**, **dilxasta**, **nonko'r**, **boshqorong'i**, **yoqavayron**.

4. Ravish + ot: **hozirjavob**, **kamgap**, **kamsuqum**, **kamqon**, **kam-xarj**.

5. Ravish + fe'l: **cho'rtkesar**, **tezpishar**, **kechpishar**.

6. Fe'l + fe'l: **yebto'ymas**.

7. Olmosh + ot: **o'zboshimcha**.

8. Ot + fe'l: **gadoytopmas**, **tilyog'lama**, .

9. Olmosh + sifat: **o'zbilarmon**.

10. Son + ot: **qirqyamoq**, **ikkiyuzlamachi**.

Juft sifat:

1. Har ikki qismi yakka ishlatiladigan juft sifat:

1. Qismi o'zaro sinonim: **saranjom-sarishta**, **sog'-salomat**, **telba-teskari**, **fahm-farosatli**, **yakka-yolg'iz**, **yakka-yu yagona**, **g'arib-benavo**, **aql-hushli**,

ajoyib-g'aroyib, boy-badavlat, och-nahor, ola-chipor, pishiq-puxta, son-sanoqsiz, sarson-sargardon.

2. Qismi o'zaro antonim: uzoq-yaqin, xom-pishiq, quyuq-suyuq, achchiq-chuchuk, baland-past//past-baland, vayron-u obod, issiq-sovuq, yiroq-yaqin, yiroq-yovuq, tanish-notanish.

3. Qismining ma'nosi yaqin: och-yalang'och, soya-salqin, tinch-totuv, uzuq-yuluq, xor-zor, ezma-churuk, o'ydin-chuqur, g'oyaviy-badiiy, ijtimoiy-siyosiy, mo'min-qobil, ochiq-oydin.

II. Bir qismi yakka ishlatiladigan juft sifat: nest-nobud, ola-bula, ola-kula, siniq-mertik, toparmon-tutarmon, tупpa-tuzuk, tilka-pora, teng-tush, tep-tekis, to'kin-sochin, uvun-to'da, xom-xatala, chalakam-chatti, egri-bugri, eski-tuski, entak-tentak, yum-yumaloq, yamoq-yasqoq, qarama-qarshi, qari-quri, qora-qura, harom-harish, aralash-quralash, achchiq-tizziq, burma-churma, bo'ltak-so'ltak, devor-darmiyon (qo'shni), yengil-yelpi, yolg'on-yashiq, yosh-yalang, ilma-teshik, yirtiq-sirtiq, kalta-kulta, kir-chir, mayda-chuyda, mast-alast.

III. Har ikki qismi yakka holda ishlatilmaydigan juft sifat: zim-ziyo, ilang-bilang, poyintar-soyintar (gap), dali-g'uli, zim-ziyo, ilang-bilang, aji-buji (yozuv), almoiy-aljoyi, apoq-chapoq, aloq-chaloq (tush), uvali-juvali, o'poq-so'poq.

Takroriy sifat: burda-burda, yo'l-yo'l (otdan ko'chgan), oppoq-oppoq, yaxshi-yaxshi, katta-katta, shirin-shirin.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shimcha qo'shib sifat yasashga misol keltiring. 2. Yasalma nima? 3. Asos so'z nima? 4. Qo'shimchaning xususiyati haqida gapiring. 5. So'z qo'shib sifat yasashga misol keltiring. 6. Qo'shma sifat nima va uningqanday turi bor? 7. Juft sifat nima va uning qanday turi bor? 8. Takroriy sifat va uning turi haqida gapiring.

Topshiriq

kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, qisqartma, abgor qilmoq, do'ppili, ado bo'lmoq, unutulvchan, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, xalal bermoq, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, kuchli, oh urmoq, tush ko'rmog, bedin, qo'nim topmoq, noinsof, tomchi, o'tirishli, suyunchi, majnunnamo, ninachi, maqtanchoq, obunachi, to'polonchi, kamsuxan, lofchi, tajovuzkor, nomunosib, janjalkash, duoxon, noqulay, mahsido'z, shikastahol, mantipaz, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, chappa-rosta,

qo'nim, kechirim, dimlama, bo'g'in, savag'ich, jonkuyar sevinch, g'urrak, g'arg'ara, chuvvos, sharros, kechuv, toshko'mir, karnaygul, qoraqurt, mingoyoq, qo'ziqorin, sochpopuk, piyozdog', O'rta Chirchiq, yangroq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, tinchliksevar, Sho'rko'l, kasalmand, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, keyingi, iskabtopar, ishlab chiqarish, savacho'p, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arzirli, jirkanch, imloviy, ichki, dahanaki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqomat, kafangado, sho'rpeshona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, tilyog'lama, o'zbilarmon, qirqyamoq.

1. So'zni turkumga ajrating.
2. Sifat turkumiga mansub so'zni tub va yasamaga ajrating.
3. Ajratilgan so'zni tuzilishiga ko'ra guruhlang.
4. Yasama sifatni ma'noli qismga ajrating.
5. Ajratilgan qo'shimcha asosida yangi so'zlar yasang.
6. Yasama sifat o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.
7. Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishini aniqlang.
8. Qo'shma, juft va takroriy sifatning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli sifat yasang.

28- DARS SON

Ma'noviy xususiyati. Son – asosan predmet-hodisa, qisman harakat-holatning ko'pincha aniq miqdori, sanog'i va tartibini, shuningdek, mavhum sanoqni bildiruvchi mustaqil so'z.

Aytliganidek, **ko'p, oz, ancha, talay, bir oz** kabi ravish, **uncha, buncha, shuncha, qancha, bir qancha** kabi olmosh, **savat-savat, quchoq-quchoq, qop-qop** kabi hisob so'zi bo'lib keluvchi ot ham miqdor ma'nosini bildirishi yoki unga ishora qilishi mumkin. Bu ko'plik noaniqdir.

Son **necha, nechta, nechanchi, qancha, qanchadan, qanchalab** kabi so'roqqa javob bo'ladi. **Qancha** so'roq olmoshi bir vaqtning o'zida ravishga ham xizmat qiladi: **qancha – ko'p**. Ba'zan otning so'rog'ini oladi: **Ikki odamning biri** (kim?) hali ham kutib turibdi. **Necha** so'rog'i esa faqat songa tegishli.

Son odatda raqam va so'z bilan yoziladi:

1) arab raqami bilan: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9;

2) rim raqami bilan:

a) birlik: I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX;

b) o'nlik: X, XX, XXX, XL, L, LX, LXX, LXXX, XC;

d) yuzlik: C, CC, CCC, CD, D, DC, DCC, DCCC, CM;

e) minglik: M, MM, MMM...

Morfologik xususiyati. Son turkumining ma'no turini hosil qiluvchi barcha qo'shimcha - lug'aviy shakl yasovchi: **-(i)nchi, -ta, -tacha, -lab, -tadan, -larcha, -ov/-ovlon, -ala** kabi.

Son **kilo, metr, dona, hovuch** kabi hisob so'zi bilan ishlatiladi.

Otlashish (**Birinchi kishini chaqir – birinchisini chaqir**) va otga ko'chish (**yetti, qirq, yigirma, to'qqiz-to'qqiz** kabi marosim oti) xususiyatiga ega. Bunda otga xos lug'aviy va sintaktik shaklni hamda uning sintaktik vazifasini qabul qiladi: **o'ninчисini, o'ninchigacha**. Otga xos shakl yasovchi qo'shimcha sonning hamma turiga ham birday qo'shila olmaydi: **o'nlarcha(ni), uchala(ga)** kabi.

Sintaktik xususiyati. Son otlashmagan va otlashgan holda turli gap bo'lagi bo'lib keladi.

Otlashmaganda:

– sifatlovchi-aniqlovchi: **Bir chetda gulzor oralab ikkita chiroyli qiz gul terib yuribdi;**

– daraja-miqdor holi: **Samarqandni to'rt besh marta ko'rganman. U marraga birinchi yetib keldi;**

– ot-kesim: **Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta.**

Otlashganda:

– ega: **Dutorim tori ikkidir, biri dilkash, biri dilxun.**

– qaratuvchi aniqllovchi: **Ikkalamizning gapimiz bir joydan chiqsin. Ikki uchga qoldiqsiz bo'linmaydi.**

Grammatik ma'no turi. Sonning ma'no turi asosan shakl yasovchi qo'shimcha vositasida hosil qilinadi. Barcha qo'shimchasi lug'aviy shakl hosil qiluvchi bo'lganidan sonning ma'noviy guruhi ham grammatik tabiatli. Grammatik xususiyatiga ko'ra son, avvalo, ikkiga bo'linadi:

1) miqdor son;

2) tartib son.

Miqdor son predmet-hodisa hamda harakat/holatning miqdori va sanog'ini, tartib son esa tartibini bildiradi.

Tartib son **-(i)nchi** va **-lamchi** (kam qo'llanadi) qo'shimchasi yordamida sanoq sondan hosil bo'ladi: **birinchi, o'ninchi, yigirmanchi, birlamchi, ikkilamchi.**

Miqdor son quyidagi turga bo'linadi:

- 1) sanoq;
- 2) dona;
- 3) chama;
- 4) jamlovchi;
- 5) taqsim.

Sanoq son. Sanoq sonning ko'rsatkichi yo'q: **bir, ikki, o'n, qirq besh.**

Dona son. Bu ma'no turi **-ta** qo'shimchasi va **dona, nafar, bosh** hisob so'zi orqali hosil qilinadi: **beshta kitob, ikkita daftar, uch dona qalam, o'n besh nafar o'quvchi, yigirma bosh sovliq.** Qo'shimcha bir so'ziga qo'shilganda, **r** tovushi **t** bilan almashadi: **bir – bitta, o'n bir – o'n bitta.**

Chama son. Bu son **-tacha, -lab, -larcha** qo'shimchasi, sonni juftlash, **taxminan, qariyb, taqriban** ravishi vositasida hosil qilinadi: **o'ntacha ishchi, minglab vatandoshlarimiz, yuzlarcha bola, soat o'n birlar edi, taxminan o'nta.** **-cha** qo'shimchasini sondan keyingi hisob so'zi olsa ham, chama ma'nosi voqelanaveradi: **ming yilcha burun, besh milcha narida.**

Jamlovchi son:

1) sanoq son+**-ov/-ovlon**: **uchov, to'rtov, beshovlon** (birov so'zi bundan mustasno);

2) sanoq son+ **-ala**: **ikkala (i tushirilgan), uchala, to'rtala;**

Jamlovchi son birdan yettigacha bo'lgan sondan hosil qilinadi. Bunda besh sonidan boshqasida tovush o'zgarishi yuz beradi.

Taqsim son: **-tadan: bittadan qalam, o'ntadan ruchka.**

Son butun va qismni ifodalashiga ko'ra uch guruhni tashkil etadi:

- 1) butun;
- 2) kasr;
- 3) aralash.

Butun son narsa-buyumning bo'linmagan holdagi sanog'i va miqdorini ifodalaydi: **bir, o'n, ikki yuz** kabi.

Kasr son butunning bo'lagini, ulushini ifodalaydi: **yarim, chorak, nimchorak** kabi.

Kasr son ikki ko'rinishda bo'ladi:

a) qo'shma so'z ko'rinishidagi matematik kasr ifodasi: **ikkidan bir, o'ndan ikki, to'qqizdan besh** kabi;

b) sodda so'z ko'rinishidagi oddiy kasr ifodasi: **yarim, chorak, nimchorak;**

v) butun va kasr son birgalikda aralash sonni tashkil qiladi: **bir yarim, ikki butun o'ndan besh, bir butun to'rt dan uch.**

Eslatma

1. *Butun, kasr va aralash son ajratib yoziladi: bir yarim kilogramm, nol butun o'ndan besh.*

2. *Faqat sanoq son hisob so'zi bilan keladi.*

3. *-ov, -ala shaklli jamlovchi songina otlashmasdan kelishik va egalik shaklini oladi: uchovini, to'rtlasiga, beshalamiz.*

4. *Tartib son sifatga, jamlovchi son otga yaqinlashadi.*

5. *Juft son chama, takroriy son taqsim ma'nosini bildiradi.*

Tuzilish turi. Son ham tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi:

1. **Sodda.** Hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'p ishlatiladigan 23 ta **sodda son** bor: **nol, bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard.** Yarim, chorak so'zi ham sodda songa misol.

2. **Qo'shma.** Qo'shma son birdan ortiq o'zakning birikuvidan hosil bo'ladi: **o'n besh, uch yuz besh, to'rt dan uch, o'n olti yarim.** Tarixan ayrim qo'shma son soddalashib borgan: **sakkiz o'n - sakson, to'qqiz o'n - to'qson.**

3. **Juft.** Bu son chama, taxmin ma'nosini bildiradi. Sanoq, dona va taqsim son juft qo'llanadi: **bir-ikki joy, o'n-o'n beshta savol, uch-to'rttdan yostiq.**

4. **Takroriy.** Takroriy son jamlash, taqsimlash kabi ma'noni ifodalaydi. Sanoq, dona va taqsim son takroriy holda ham qo'llanadi: **beshta-beshta, yuzta-yuzta, bir-bir** (gapirib chiqdi), **to'rtta-to'rttdan.**

Hisob so'zi. Sanoq son o'lchovni bildiruvchi so'z bilan kelishi mumkin. Bunday so'z hisobni bildirgani uchun **hisob so'zi (numerativ)** deyiladi. Hisob so'zi ot turkumidan bo'ladi: **hovuch, dona, nusxa, bog', siqim.** Gapda son hisob so'zi bilan bitta gap bo'lagi bo'lib keladi.

Hisob so'zining qo'llanish davriga ko'ra turi:

1) eskirgan hisob so'zi: **gaz (bir gaz chit), jon, vaqt (besh vaqt namoz), mahal (uch mahal ovqat), paysa, pud (o'n pud bug'doy), sarjin, so'lkavoy, tanob, tosh (to'rt tosh yo'l), enlik (ikki enlik xat), yumaloq (uch yumaloq choy), qadoq;**

2) zamonaviy hisob so'zi: **gradus, kilovatt-soat, kubometr, metr (santimetr, millimetr), mehnat kuni, minut, par, sotix, sentner;**

3) yangi hisob so'zi: **bayt, megabayt, gegabayt, dyum.**

Hisob so'zining qanday hisoblashga ko'ra turi:

1) yakalab hisoblash uchun: **bosh, dona, nafar, nusxa, tup;**

2) juftlab hisoblash uchun: **juft, par(a);**

3) to'dalab hisoblash uchun: **bog'/bog'lam, gala, guruh, dasta, to'da, to'p, shoda, quchoq, hovuch;**

4) bo'laklab hisoblash uchun: **burda, varaq (bet, sahifa), luqma, og'iz** (bir og'iz gap), **parcha, poy, siqim, tilim (karch), tomchi (qatra), to'g'ram, chaqmoq, chimdim, shingil, qultum;**

Hisob so'zining nimani hisoblashiga ko'ra turi:

1) og'irlik: **gramm, kilogramm, litr, pud, tonna, sentner, misqol, qadoq, botmon** (aniq o'lchovni bildiradi); **kosa, piyola, choynak, qop (xalta), qoshiq, quti** (taxminiy o'lchovni bildiradi);

2) uzunlik: **qadam, qarich, quloq;**

3) yosh: **yashar, yoshdagi, yoshli;**

4) vaqt: **asr, yil, kun, kecha-kunduz, oy, hafta, daqiqa, soat, soniya;**

5) qiymat: **so'm, tiyin, miri, paqir, dinor, yevro, dollar;**

6) ish-harakat: **marta/martaba/marotaba, karra, qatla, sidra** (bular tartib son bilan ham qo'llanadi: **bir marta – birinchi marta** kabi).

Shakl va ma'no munosabati. Sonda shakldoshlik, ma'nodoshlik, ko'pma'nolilik hodisasi mavjud.

Shakldoshlik. Ba'zi son boshqa turkum so'zi bilan omonim bo'ladi: **uch** (son) – **uch** (fe'l), **qirq** (son) – **qirq** (fe'l), **yuz** (son) – **yuz** (ot), **yigirma** (son) - **yigirma** fe'l.

Urug' nomini bildiruvchi **qirq, yuz, ming** kabi otga ko'chgan so'z shu shakldagi songa omonim bo'ladi. **Ma'nodoshlik.** Bu hodisa kam uchraydi: **o'n ming – tuman, yuz ming – lak. Tuman, lak** - eskirgan so'z.

Ba'zan **bir** soni o'rnida **yakka, yolg'iz** so'zi, **birinchi** so'zi o'rnida **ilk, dastlabgi, avvalgi, to'ng'ich, bosh, asosiy, katta** kabi so'z, **ikki** soni o'rnida **qo'sh, juft** so'zi, **yarim** o'rnida **nol butun o'ndan besh, chorak** o'rnida **nol butun yuzdan yigirma besh** ishlatilishi mumkin.

Zid ma'nolilik. Sonda bu hodisa yo'q. **Ikki** va **besh** soni bahoni bildirganda, nutqiy zid ma'nolilik kasb etadi, xolos.

Ko'p ma'nolilik. Sonda ko'p ma'nolilik hodisasi mavjud. Bu **bir** sonida yaqqol ko'zga tashlanadi:

1) noaniqlik: **Sizni ko'chada bir kishi chaqiryapti;**

2) yolg'izlik: **Darsga bir Karim kelmadi;**

3) ayiruv: **Bir qor yog'adi, bir yomg'ir;**

4) kuchaytirish: **Ertaga bir dam olsam; Bugun bir charchadim.**

5) bir xillik: **Tiling bilan dilingni bir tut;**

Sondan boshqa turkum so'zining yasalishi. Sondan ot, sifat, fe'l, ravish yasalishi mumkin:

– ot: **birlik, to'rtlik; uchburchak, to'rtburchak, Yettisuv, Oltiariq.**

– sifat: **ikkichi, beshchi, uchli, to'rtsiz; ikkiyuzlamachi, qirqyamoq, beshotar.**

– fe'l: **birik, birlash, ikkilan;**

- ravish: **bittalab; ikkiyoqlama, bir kuni, birpas, bir zumda.**
- olmosh: **bir kishi, bir nima, bir narsa.**

Eslatma

Bir so'zi **-ov, -on, -or** qo'shimchasini olib gumon olmoshiga aylanadi: **birov, biron, biror.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sonning ma'naviy xususiyati haqida gapiring. 2. Sonning morfologik xususiyati haqida gapiring. 3. Sonning sintaktik xususiyati haqida gapiring. 4. Sonning tuzilish turlari qanday? 5. Sonning grammatik ma'no turi haqida gapiring. 6. Miqdor son va uning shakli 7. Tartib son haqida gapiring. 8. Sanoq son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 9. Dona son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 10. Jamlovchi son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 11. Chama son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 12. Taqsim son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 13. Qanday son soddasida deyiladi? 14. Qo'shma son deb nimaga aytiladi? 15. Juft sonni ta'riflang? 16. Takroriy son qanday son? 17. Hisob so'zi nima? 18. Hisob so'zining qo'llanish davriga ko'ra turini ayting. 19. Hisob so'zining qanday hisoblashiga ko'ra turini bayon qiling. 20. Hisob so'zining nimani hisoblashiga ko'ra turini sanang. 21. Son shakldoshligi haqida gapiring. 22. Son ma'nodoshligi haqida gapiring. 23. Son zid ma'noiligi haqida gapiring. 24. Son ko'p ma'noiligi haqida gapiring. 25. Sondan boshqa qaysi turkum so'zi yasalishi mumkin? Misol keltiring.

Topshiriq

1. Bir yil tut ekan kishi yuz yil gavhar teradi. (Maqol) 2. Bir yigitga yetmish hunar oz. (Maqol) 3. Hozir planetamizda nashr qilinayotgan barcha kitob mahsulotlarning deyarli uchdan bir qismi rus tilida bosilmoqda. (Gazetadan) 4. Sizga ma'lum: paxtani birinchi yil ekishimiz. (Sh. Rash.) 5. Shu orada to'rttacha samosval oldinma-ketin g'isht to'kib ketdi. (S. Ahm.) 6. Og'irligi 70 kilogramm keladigan odam Oyga chiqsa, uning vazni 11,7 kilogrammdan oshmaydi. («Qiziqarli geografiya») 7. Bir zumda ikkov, uchov, to'rtov, beshov bo'lishdi. (P. Tur.) 8. Non daraxtining 15-20 yillik rasmana bir tupi bir-ikki kishini, besh-olti tupi esa katta bir oilani bema'lol bir yil boqa oladi. («Qiziqarli geografiya») 9. Adolat mastavadan bir-ikki qoshiq ichdi. (S. Zun.) 10. Bir hovuch yerdagi poliz ham la'nati bo'rdan sog' qolmadi. (Sh. Rash.) 11. Manzilning choragi ham bosilmagan edi. (J. Shar.) 12. Er kishining so'zi bitta. (Maqol.) 13. To'rtovlari, ayniqsa,

G'ulomjon rosa dam oldi. (M. Ism.) 14. Har kim uchtadan mashina tanladi. (Gazetadan). 15. Oltmishga kirgan otadan osh so'rama. (Maqol) 16. Mendan besh-olti chaqirim narida, ikki bola ketib borishardi. (Gazetadan) 16. Birinchidan, men senga opa emasman. 17. «Uchinchi», meni eshityapsizmi? 5. Bu gapni bir aytding, ikkinchi aytm. 6. Unga ming maslahat bergin, foydasi yo'q.

1. Berilgan gapdagi sonni aniqlang.
2. Son qaysi ma'noviy guruhga mansubligini ayting.
3. Sonning so'z tarkibini ko'rsating.
4. Lug'aviy shaklini aniqlang.
5. Hisob so'zini aniqlab, qaysi guruhga kirishini belgilang.
6. Sonning sintaktik shakl olgan holatini tushuntiring.
7. Tuzilishiga ko'ra turini aniqlang.
8. Son qatnashgan so'z birikmasini ajratib yozing.
9. Gapdagi sintaktik vazifasini ko'rsating.
10. Matnda qo'llangan sonning ma'nodosh, uyadosh, shakldoshlari qatorini tuzing.
11. Bir sonining ma'nosini aniqlang.

29- DARS RAVISH

Ma'noviy xususiyati. Ravish, asosan, harakat-holatning bajarilish tarzi, payti, o'rni, daraja-miqdori, shuningdek, qisman predmet-hodisaning hamda belgining belgisini bildiruvchi va **qanday, qachon, qayer, qancha** singari so'roqqa javob bo'luvchi so'z: **sekin yurmoq, kech tugamoq, astoydil o'qimoq, ko'p kitob, harbiychasiga qasamyod, hamisha navqiron.**

Ravish 6 ta lug'aviy ma'no turiga ega:

1. Holat: fidoyilarcha, chalqancha(siga), chambarchas, elan-qaran, yaxshilikcha, boshdan-oyoq, ochiqchasiga, ohista, paydar-pay, piyoda, pinhona, surunkasiga, sidirg'asiga, tekin, to'g'ridan-to'g'ri, tiriklayin, tikkama-tikka, tekinga, to'satdan, tez, tezda, tezlikda, teskarisiga, uzunasiga, boshma-bosh, butunisicha, butunligicha, vahshiyona, vijdonan, dabdurustdan, darrov, darhol, daf'atan, zo'rg'a, zimdan, yo'l-yo'lakay, ko'r-ko'rona, nari-beri, oldinma-keyin, yangicha, yangitdan, o'zidan-o'zi, o'zicha, qayta, qat'iyon, qiyg'os, asta, arang, badastir, bekami-ko'st, bajonudil, bahuzur, bazo'r, baloday (otdan ko'chgan),

bamaylixtir, bamaslahat, banogoh, baravariga, baralla, basma-bas, bafurja, bahamjihat, bahodirona, beayov, bevosita, bedarak, beijozat, beixtiyor, bekitiqcha, beso'roq, betinim, betma-bet, beto'xtov, bexos/bexosdan, bilinar-bilinmas, aksincha, bira to'la, birma-bir, birvarakay(iga), birga(likda), birdan(iga), birin-ketin, bosim (ishlamoq), qo'qqis-dan.

2. O'rin: u yerga (-da, -dan), bu yerga (-da, -dan), shu yerga (-da, -dan), u yoqqa (-da, -dan), olg'a, o'rta(-da, -dan), hech yoqqa (-da, dan), nari-beri (surmoq), ilgariga (-da, -dan), tashqariga (-da, -dan), quyiga (-da, -dan), chappa (-da, -dan), o'ngga (-da, -dan).

3. Payt: tongla, uzzukun, umrbod, unda-bunda, endi, erta, ertalab, erta-indin, erta-indin, ertayu kech, eskidan, yaqinda, o'qtin-o'qtin, qadimdan, hali, halitdan, hali-beri, hozir, hamisha, hamon, hanuz, avval, ahyon-ahyonda, bugun, barvaqt, ba'zan, ba'zida, birpas, boya, bultur, vaqtincha, gohida, goho, dastavval, dastlab, doim/doimo, ilalabad, ilgari, indinga (-da, -dan), keyin, kecha-kunduz, kechasi, kunduzi, mangu, muqaddam, mudom, ora-sira, oxiri, onda-sonda, so'ng//so'ngra,

4. Daraja-miqdor: arang, batamom, baqadrihol, baholiqudrat, bag'oyat, birmav'i, beadam, birmuncha, butunlay, bazo'r, deyarli, jilla, jichcha, jinday, juda (ham), zarracha, zinhor-bazinhor, ko'p, mutlaqo, mo'l-ko'l, rosa, ozmi-ko'pmi, ozmuncha, sal, sal-pal, sira, talay, tegishlicha, yetarlicha, tirnoqcha, xiyol, xiyla, o'lguday, qittak.

5. Maqsad: atay, atayin, ataylab, azza-bazza, jo'rttaga, qasddan.

6. Sabab: noiloj, noilojlikdan, bekordan-bekorga, chor-nochor.

Eslatma

*Sifat kabi ravishni ham ma'no turiga ajratish nisbiy. Chunki ko'chma ma'noda qo'llangan ravish bir ma'no turidan boshqasiga o'tib ketadi: Ishxonamiz **yaqinda** joylashgan – o'rin ravishi. **Yaqinda** qishloqqa boraman – payt ravishi. Partalarni **nari-beri** surdik – o'rin ravishi. U **nari-beri** dars qildi – holat ravishi.*

Morfologik xususiyati. Ravish – murakkab va bahsli turkum. Ayrim so'z ilgari ravish turkumida qaralgan bo'lsa, yangi avlod darsligida sifat turkumiga kiritilgan va sifatning makon, zamon, miqdor ma'no guruhi ajratilgan: **ko'p, uzoq, devoriy, erta, ancha, ro'para** kabi.²⁶

Ravish – o'zgarimas so'z. An'anaviy ona tili darsliklarida ajratib kelingan daraja shakli ravishda yo'q. Joriy ona tili darsligida ravishning darajalanishiga doir mavzu berilmagan.²⁷ Demak, o'quvchi ravishni darajalanmaydigan turkum sifatida bilishi maqsadga muvofiq.

Eslatma

Ba'zi ravish darajalanish xususiyatiga ega: ko'p, oz, sekin. Shuning uchun ayrim grammatikaga doir manbada ravishning uch darajasini ajratishni ko'rish mumkin:

1) oddiy daraja: **tez, kech, sekin, burun.**

2) qiyosiy daraja: **tezroq, kechroq, sekinroq, sal burunroq.**

3) ortirma daraja: **juda tez, eng kech, juda sekin, eng burun.**²⁸

Ravish otlashib, otning shakl yasovchisi va sintaktik vazifasini egalashi mumkin: **Ko'p** (ravish, otlashmagan, aniqlovchi) **kishini** (ot, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **yomonlagan ko'muvsiz qolar** – **Ko'pni** (ravish, otlashgan, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **yomonlagan ko'muvsiz qolar.**

Ravish boshqa so'zga bitishuv yo'li bilan birikadi. Demak, ravishda uchraydigan egalik shakli (**kechasi**), kelishik qo'shimchasi (**unda-bunda, olg'a, jo'rttaga, to'satdan, birdan**) so'z bilan yaxlitlangan va sintaktik (munosabat) shaklini hosil qiluvchi sifatida ajratilmaydi. Umuman olganda, bu so'z ma'noli qismga ajratilmaydi: **keyin** – **keyinda** – **keyinga**, **oldin** – **oldinga** – **oldinda** – **oldindan**, **hozir** – **hozirdan**, **tez** – **tezda**, **ilgari** – **ilgarilari**, **kechqurun** – **kechqurunlari.**

Ravish o'ziga xos yasaliş tizimiga ega.

Demak, ravish:

1) daraja shakliga ega emas;

2) yasaliş xususiyatiga ega.

Sintaktik xususiyati. Ravish gapda, asosan, hol, qisman sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib kelishga xoslangan, boshqa so'zga faqat bitishuv yo'li bilan birikadi.

Bundan tashqari, otlashsa, ot turkumiga xos vazifani bajaradi.

Otlashmaganda:

1) hol: **Yomg'ir birdan tindi. Ikkisi do'stlarcha ko'rishdi;**

2) sifatlovchi-aniqlovchi: **Uzoq yo'l qiynab qo'ymaydimi? Uning yuzida bolalarcha kulgi paydo bo'ldi.**

3) ot-kesim: **Bemaslahat qilingan ishning pushaymoni ko'p.**

Otlashsa:

4) ega: **Ko'p nima desa, o'sha bo'ladi.**

5) to'ldiruvchi: **Ko'pni yomonlagan ko'muvsiz qolar.**

6) qaratqich-aniqlovchi: **Ko'pning duosi – ko'l.**

Tuziliş turi. Ravish tuzilişiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy turga ega.

1. Sodda:

1) sodda tub: **oz, erta, indin, buktur, kecha, duval; birdan, birga, qo'qqisdan, yaqinda, bugun, tez, sekin, sal, ko'p, kechasi;**

2) sodda yasama: **tiriklayin, yangicha, mardona. qahramoniarcha, ko'pincha, betinim.**

2. Qo'shma:

1) u/bu/shu/o'sha+yer/yoq/ora/o'rt: **u yerga, bu yerda, shu yerdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu o'rtada;**

2) shu/o'sha+kun/zamon/vaqt/on/asno: **shu zamon, shu zahoti, shu onda, shu kuni, shu asnoda, o'sha zamon;**

3) har+bosh/o'rin kelishigidagi so'z: **har dam, har zamonda, har gal, har yoqdan, har kuni, har yili, har yoqqa, har yerda, har lahza, har taraf;**

4) bir+bosh/o'rin kelishigidagi so'z: **bir pas, bir on, bir onda, bir boshdan, bir zamon, bir tekis, bir oz, birmuncha, bir talay, bir nav, biryo'la, bir kuni, bir dam, bir zumda, bir nafas;**

5) o'zlashma so'z: **baqadrihol, bajonudil, baholiqudrat.**

3. Juft :

1) ikki qismi ham yakka ishlatiladi: **ozmi-ko'pmi, erta-yu kech, kecha-kunduz, qishin-yozin/yozin-qishin, tun-kun, erta-indin, uzil-kesil, ura-sura, unda-bunda, asta-sekin, yana-tag'in, eson-omon;**

2) qismidan biri yakka ishlatilmaydigan: **ora-chora, ro'y-rost, sal-pal, chala-chulpa, emin-erkin, huda-behuda, oz-moz, dom-daraksiz, mo'l-ko'l, ora-sira;**

3) ikki qismi ham yakka holda ishlatilmaydi: **onda-sonda, eran-qaran, o'lda-jo'lda, azza-bazza, apil-tapil, imi-jimida.**

4. Takroriy:

1) takroriy yasama: **galma-gal, birma-bir, yo'l-yo'lakay, o'qtin-o'qtin, es-es, qayta-qayta;**

2) takroriy tub: **asta-asta, birga-birga, darajama-daraja, sekin-sekin, zinhor-bazinhor, tez-tez, to'g'ridan-to'g'ri, sira-sira, ahyon-ahyonda.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ravishning ma'noviy xususiyatini bayon qiling. 2. Ravishning lug'aviy ma'no turini sanang. 3. Holat ravishining ta'rfini ayting va misol keltiring. 4. O'rin ravishining ta'rfini ayting va misol keltiring. 5. Payt ravishining ta'rfini ayting va misol keltiring. 6. Daraja-miqdor ravishining ta'rfini ayting va misol keltiring. 7. Maqsad ravishining ta'rfini ayting va misol keltiring. 8. Sabab ravishining ta'rfini ayting va misol keltiring. 9. Ravishning morfologik xususiyatini bayon qiling. 6. Ravish o'zgarmasligi nimada ko'rinadi? 7. Ravishning otlashishini bayon qiling va misol keltiring. 8. Ravishning boshqa so'zga birikish usuli qanday? 9. Ravishning sintaktik xususiyati qanday?

10. Otlashgan ravishning sintaktik vazifasi haqida gapiring. 11. Ravishning tuzilish turi qanday? 12. Qanday ravish sodda ravish deyiladi? 13. Sodda tub ravish haqida gapiring va misol keltiring. 14. Sodda yasama ravish haqida gapiring va misol keltiring. 15. Qo'shma ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring. 16. Juft ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring. 17. Takroriy ravish haqida gapiring va misol keltiring. 18. Takroriy yasama ravish haqida gapiring va misol keltiring. 19. Takroriy tub ravish haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

1. Sizni Ustoz va murabbiylar kuniga bag'ishlab o'tkaziladigan fakultetimiz shodiyonasiga lutfan va qalban taklif etamiz. 2. Mastura ko'zlarini makkorona o'ynatib javob berdi. (Oyb.) 3. 3-kurs talabalari paxtaga qisman borishmadi. 4. Kunduzlari havo biroz ilydi. 5. Paxta hashariga qatnashmaganlarni aniqlash uchun tezkor tadbir ishlab chiqilib, birdan ijrosini ta'minlashga kirishildi. 6. Aziza shaxdam qadam tashlab idoraga yo'l oldi. 7. Xonaga birin-ketin qizlar kirib kela boshladi. 8. Keyin o'zimiz bafurja gaplashib olamiz. 9. So'rida qat-qat duxoba ko'rpachalar ustma-ust to'shalgan edi. 10. U hozir shu yerda ediku!. 11. Yurtim, senga she'r bitdim bu kun, Qiyosingni topmadim aslo. Shoirlar bor o'z yurtin butun, Olam aro atagan tanho. (A.Orip.)

1. Ravishni aniqlang.
2. Ravish qaysi ma'noviy guruhga mansubligini ayting.
3. Ravishning so'z tarkibini ko'rsating.
4. Ravishning yasalishiga ko'ra turini aniqlang.
5. Qo'shimcha qo'shilishidagi tovush o'zgarishini aniqlang.
6. Ravishning sintaktik shakl olgan holatini tushuntiring.
7. Tuzilishiga ko'ra turini aniqlang.
8. Ravish qatnashgan so'z birikmasini ajratib yozing.
9. Ravishning gapdagi sintaktik vazifasini ko'rsating.
10. Matnda qo'llangan ravishning ma'nodosh, uyadosh, shakldoshi qatorini tuzing.

30- DARS RAVISH YASALISH!

Ravish yasalishi haqida. Ravish ham qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli bilan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shish ravish yasalishining keng tarqalgan usuli. Bu usul bilan yasalgan ravishning asosi quyidagi:

1. Ot: **yaxshilikcha, dom-daraksiz, do'stona, beixtiyor**
2. Sifat: **qat'iyon, mardlarcha, yaxshilab, tiriklay.**
3. Son: **bittalab.**
4. Olmosh: **butunlay, o'zicha, yalpisicha.**
5. Ravish: **ko'pincha, hozircha, ko'plab, keyincha.**
6. Fe'l: **erkalangansimon, uyalgannamo, to'xtovsiz.**
7. Modal : **keragicha, boricha.**

Ravish yasovchi qo'shimcha. Ravish yasovchi qo'shimcha, uning xususiyati, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asos
-an:	unumsiz	tasodifan, vijdonan, taxminan, fikran, xayolan, ruhan, fikran, rasman	ot
		qat'iyon	sifat
		majburan	modal
bar-:	unumsiz	barvaqt	ot
be-:		beijozat, beixtiyor, bevosita, bedarak, bemalol, betinim, bevaqt	ot
-dek/-day:	munozarali	yashinday, o'qdek	ot
		avvalgiday, doimgidek	sifat
		o'lgudek	fe'l
-igall/-siga:		surunkasiga, nomiga, qatorasiga	ot
		uzunasiga, rostakamiga, ko'ndalangiga, tikkasiga, chinakamiga	sifat
		birdaniga	ravish
		qanaqasiga, yalpisiga	olmosh
-lab:		oylab, donalab, harfiab, haftalab, bo'g'inlab	ot
		yaxshilab	sifat
		bittalab	son
		ko'plab	ravish
-lay/-layin:	unumsiz	tiriklayin, yoshlayin	sifat
		butunlay	olmosh
-larcha:		qahramonlarcha, bolalarcha, do'stlarcha, otalarcha	ot
		vahshiylarcha, mardlarcha, yovvoyilarcha,	sifat

		telbalarcha	
-ligicha:		yangiligicha, xomligicha, butunligicha	sifat
-namo:		hazilnamo;	ot
		oliifanamo (gerdaymoq)	sifat
		uyalgannamo (yuzini chetga burmoq)	sifatdosh shakl
-ni/-in:	tarixiy yasalishga oid	yozin-qishin, oldin;	ot
		ochin-to'qin;	sifat
		ertan, kechin.	ravish
-ona:		do'stona	ot
		mardona, xolisona, oqilona, fidokorona, itoatkorona	sifat
-siz:	yasama so'z sifat bo'lib, keyin ravishga ko'chgan	dom-daraksiz, navbatsiz	ot
		to'xtovsiz	harakat nomi shakl
-simon:		hazilsimon	ot
		xafasimon	sifat
		erkalangansimon	fe'lining sifatdosh shakl
-cha:		timoqcha, qishloqcha, yaxshilikcha, osonlikcha, o'g'rincha (-in orttirilgan), o'zbekcha, vaqtincha (-in orttirilgan)	ot
		o'zgacha, boshqacha, yangicha, yashirincha	sifat
		sizcha, o'zicha	olmosh
		istagancha	fe'lining sifatdosh shakli
		ko'pincha (-in orttirilgan), hozircha, keyincha, keragicha, boricha	ravish
			modal
-chasiga:		qishloqchasiga, dehqonchasiga, soldatchasiga, yigitchasiga, mo'g'ulchasiga	ot
		ochiqchasiga, harbiychasiga	sifat
-chang:	unumsiz	mahsichang, ko'ylakchang	ot
-aki	unumsiz	yodaki	ot
		zo'raki	ot

So'z qo'shib ravish yasash. Bu yo'l bilan qo'shma, juft va takroriy ravish yasaladi.

1. Qo'shma:

1) **u/bu/shu/o'sha** ko'rsatish olmoshi + **yer/yoq/ora/o'rta** oti: **u yerga, bu yerda, shu yerdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu o'rtada;**

2) **shu/o'sha** ko'rsatish olmoshi + **kun/zamon/vaqt/on/asno** oti: **shu kuni, o'sha zamon, shu zamon, shu zahoti, shu onda, shu asnoda;**

3) **har** belgilash olmoshi + **bosh/o'rin** kelishigidagi so'z: **har kuni, har yili, har yoqqa, har yerda, har taraf, har dam, har zamonda, har gal, har yoqdan, har lahza;**

4) **bir soni+bosh/o'rin** kelishigidagi so'zlar: **biryo'la, bir kuni, bir dam, bir zumda, bir nafas, bir pas, bir on, bir onda, bir boshdan, bir zamon, bir tekis, bir oz, birmuncha, bir talay, bir nav;**

5) **hamma** olmoshi+**yoq/vaqt/zamon/joy/yer**: **hamma yoq, hamma vaqt, hamma zamonda, hamma joy, hamma yer;**

6) **qay** olmoshi+ **vaqt/choq/zamon/payt/mahal**: **qay vaqt, qay choq, qay zamon, qay payt, qay mahal;**

7) **alla** olmoshi+ **mahal/nechuk/payt/zamonlar**: **allamahol, allanechuk, allapayt, allazamonlar.**

2. Juft:

1. Har ikki qismi yakka ishlatiladi:

1)qismi o'zaro sinonim: **asta-sekin, yana-tag'in, eson-omon;**

2)qismi o'zaro antonim: **nari-beri, ochin-to'qin, oldinma-keyin, ozmi-ko'pmi, erta-yu kech, kecha-kunduz, qishin-yozin// yozin-qishin, tun-kun;**

3) qismining ma'nosi yaqin: **uzil-kesil, ura-sura, unda-bunda;**

4) qismining biri yakka ishlatilmaydi: **dom-daraksiz, mo'l-ko'l, ora-sira, ro'y-rost, sal-pal, chala-chulpa, emin-erkin, huda-behuda, oz-moz;**

5) har ikki qismi yakka ishlatilmaydi: **azza-bazza, imi-jimida, onda-sonda, eran-qaran, o'lda-jo'lda.**

3.Takroriy: **asta-asta, ahyon-ahyonda, gul-gul, qop-qop, chaqqon-chaqqon, uzundan-uzoq, birma-bir, birga-birga, galma-gal, dara-jama-daraja, zinhor-bazinhor, yo'l-yo'lakay, sekin-sekin, to'g'ri-dan-to'g'ri, tez-tez, es-es, o'qtin-o'qtin, qayta-qayta.**

Eslatma

*Kelishik qo'shimchasining so'z bilan yaxlitlanishi asosida ham ravish vujudga keladi: **birga, birdan, o'z-o'zidan.** Bunday ravish ma'noli qismga ajratilmaydi.*

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shimcha qo'shib ravish yasash haqida gapiring va misol keltiring.
2. Yasalma haqida gapiring va misol keltiring.
3. Asos so'z haqida gapiring va misol keltiring.
4. Qo'shimchani xususiyati haqida gapiring va misol keltiring.
5. So'z qo'shib ravish yasash haqida gapiring va misol keltiring.
6. Qo'shma ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring.
7. Juft ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring.
8. Takroriy ravish va uning turi haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, erta-indin, abgor qilmoq, ado bo'lmoq, mo'l-ko'l, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, xalal bermoq, apil-tapil, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, bir oz, birmuncha, ora-chora, oh urmoq, bir tekis, tush ko'rmoq, qo'nim topmoq, tomchi, suyunchi, ninachi, obunachi, to'polonchi, eskicha, lofchi, tajovuzkor, janjalkash, sira-sira, duoxon, mahsido'z, mantipaz, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, qo'nim, kechirim, dimlama, bo'g'in, savag'ich, sevinch, g'urrak, g'arg'ara, chuvvos, sharros, kechuv, toshko'mir, karnaygul, qoraqurt, bir zamon, bir talay, bir nav, mingoyoq, qo'ziqorin, sochpopuk, piyozdog', O'rta Chirchiq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, Sho'rko'l, yigitchasiga, ko'ksulton, qoradori, Oltiriq, uchburchak, mingoyoq, iskabtopar, ishlab chiqarish, tikkasiga, savacho'p, kamtarona, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arziri, jirkanch, imloviy, ichki, dahanaki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqomat, kafangado, sho'rpeshona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, tilyog'lama, o'zbilarmon, qirqyamoq, baravariga.

1. So'zni turkumga ajrating.
2. Ravish turkumiga mansub so'zni tub va yasamaga ajrating.
3. Ajratilgan so'zni tuzilishiga ko'ra guruhlang.
4. Yasama ravishni ma'noli qismga ajrating.
5. Ajratilgan qo'shimcha asosida yangi so'z yasang.
6. Yasama ravish o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.
7. Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishini aniqlang.
8. Qo'shma ravishning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli qo'shma ravish yasang.

31-DARS OLMOSH

Ma'noviy xususiyati. Olmosh mustaqil so'z turkumi sirasida oxirgi o'rinda turadi. Chunki **u boshqa barcha mustaqil so'z, shuningdek, so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llanadi, ularga ishora qiladi yoki so'rog'ini bildiradi.**²⁹
Misol:

- ot o'rnida: **Ukam** (ot) **keldi** – **U** (olmosh) **keldi**;
- sifat o'rnida: **qiziq** (sifat) **kitob** – **shunday** (olmosh) **kitob, qanday** (olmosh) **kitob**;
- son o'rnida: **o'nta** (son) **qalam** – **shuncha** (olmosh) **qalam, qancha** (olmosh) **qalam**;
- fe'l o'rnida: **kitobni o'qimoq** (fe'l) – **kitobni nima qilmoq** (olmosh);
- ravish o'rnida: **bugun** (ravish) **keldi** – **qachon** (olmosh) **keldi**;
- taqlid o'rnida: **taq-tuq** (taqlid) **ovoz** – **qanday** (olmosh) **ovoz, shunday** (olmosh) **ovoz**;
- so'z birikmasi o'rnida: **insho yozmoq** (so'z birikmasi) – **nima qilmoq** (olmosh);
- gap o'rnida: **Istagim shuki** (olmosh), **dunyoda tinchlik bo'lsin** (gap).

Olmosh nutqni ixcham ifoda qilishning muhim vositasi: **Hamma kirsin.**

Bularni yig'ishtiring.

Olmosh mustaqil turkum bo'lsa-da, o'ziga xos so'rog'i yo'q. U qaysi turkumga xos so'zni almashtirsa, shu turkum so'rog'ini oladi. Shuningdek, olmoshning bir qismi so'roq so'zi (so'roq olmoshi)dan iborat.

Morfologik xususiyati. Olmosh qaysi turkumga xos so'zni almashtirsa, shu turkumning morfologik xususiyatiga ega bo'ladi:

Otning morfologik xususiyatiga egalik:

- birlik: **men, sen, kim**;
- ko'plik: **kimlar, ular**;
- kelishik: **kimni, bizga, allakimdan**;
- egalik: **hammamiz, o'zimiz, kimingiz**;

Eslatma

*Olmosh otning kichraytirish shaklini olmaydi. Ayrim holda –gina erkalash shaklini oladi: **Shuginamni o'ylayman.***

Sifatning morfologik xususiyatiga egalik:

- daraja: **shunaqaroq**;

Sonning morfologik xususiyatiga egalik:

- tartib: **nechanchi**;

- dona: **nechta**;
  - chama: **nechtalar**;
  - taqsim: **nechtadan**;
  - jamlovchi: **nechov**.
- Fe'lning morfologik xususiyatiga egalik:
- nisbat: **nima qilishdi, shunday qildirdi**;
  - ravishdosh: **nima qilgach, shunday qilib**;
  - sifatosh: **nima qilgan, shunday qilajak**;

Eslatma

1. *Olmosh o'zi almashtiruvchi so'zning barcha morfologik xususiyatiga ega bo'la olmaydi.*
2. *Kishilik olmoshi egalik qo'shimchasini qabul qilmaydi.*

Sintaktik xususiyati. Olmosh o'zi almashtiradigan so'z turkumining sintaktik xususiyatiga ham ega bo'ladi:

- ega: **Men kecha Stokgolmdan keldim.**
- ot-kesim: **Firma rahbari – o'zim.**
- sifatlovchi-aniqlovchi: **Qanaqa surat chizding?**
- qaratqich-aniqlovchi: **Sening familiyang nima?**
- to'ldiruvchi: **Kimqa kimni maqtading?**
- hol: **Majlis qachon boshlandi?**
- kirish so'z: **Menimcha, ishni bugun tugatish kerak.**

Grammatik ma'no turi. Olmosh grammatik jihatdan 7 turga bo'linadi:

1. **Kishilik olmoshi.** Kishilik olmoshi shaxsga ishora qiladi: **men, sen, u, biz, siz, ular.** Shuning uchun ular ot o'rnida qo'llanuvchi olmosh deyiladi.

Eslatma

1. *Men olmoshining kamina, banda, qulingiz kabi tarixiy ma'nodoshi bor.*
2. *Men olmoshidan mavhum ot (menlik), takrorlanishidan sifat (manman) va undan mavhum ot (manmanlik) yasaladi.*
3. *Kishilik olmoshi shakl yasovchi olib, kirish so'z vazifasida keladi: menimcha, seningcha.*

Xususiyati:

1) hurmat ma'nosida **sen** o'rnida **siz**, ba'zan maqtanish yoki kamtarlik ma'nosida **men** o'rnida **biz** qo'llanadi: **Buni biz yasadik. Bizga navbat qachon kelar ekan?**

2) **men** olmoshi ko'plikda qo'llanmaydi. **Sen** olmoshiga esa **-lar** qo'shilib, hurmatsizlik ma'nosi anglashiladi: **Senlar ham keldinglarmi?**

3) ko'plik ma'nosini ta'kidlash uchun **biz** va **siz** olmoshi **bizlar** va **sizlar** shaklida qo'llanadi.

4) kishilik olmoshi kelishikda kela oladi. **Men** va **sen** olmoshiga **-ning**, **-ni**, **-niki** qo'shimchasi qo'shilsa, **-n** tovushi tushib qoladi, u olmoshiga **-ga**, **-da**, **-dan** qo'shimchasi qo'shilsa, **-n** tovushi ortadi: **mening**, **meni**, **meniki**, **sening**, **seni**, **seniki**, **unga**, **unda**, **undan**.

2. O'zlik olmoshi. Bu olmosh bir **o'z** so'zidan iborat bo'lib, shaxsni ta'kidlash yoki yolg'izligini ifodalash uchun qo'llanadi. Qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelsa, ta'kidni (**mening o'zim**, **uning o'zi**, **Karimning o'zi**, **kitobning o'zi**), usiz kelsa, uch shaxsdan biriga ishorani (**o'zi** (u), **o'zim** (men), **o'zing** (sen)) bildiradi.

Xususiyati:

1) egalik shaklini olib uch shaxsni ham anglatadi: **o'zim**, **o'zing**, **o'zi**, **o'zimiz**, **o'zingiz**, **o'zlari**. O'zlik olmoshi ot kabi turlanadi;

2) otning turli shaklini egalik qo'shimchasidan keyin qabul qiladi: **o'zimning**, **o'zingni**, **o'ziga**, **o'zimizda**, **o'zingizda**, **o'zlariday**, **o'zimmiki**, **o'zigacha**.

Eslatma

*O'zlik olmoshidan mavhum ot yasaladi: **o'zlik**.*

3. Ko'rsatish olmoshi quyidagilar: **u**, **bu**, **shu**, **o'sha**, **ana**, **mana**, **ana shu**, **mana bu**, **anovi**, **unday**, **unaqa**, **uncha**, **bunday**, **bunaqa**, **buncha**, **o'shanday**, **o'shanaqa**, **o'shancha**;

Xususiyati:

1) **u** ko'rsatish olmoshi **u** kishilik olmoshi bilan shakldosh. Uning **kim** so'rog'iga javob bo'lgani kishilik, **qaysi** so'rog'iga javob bo'lgani ko'rsatish olmoshi hisoblanadi.

2) **bu**, **shu**, **u**, **o'sha** olmoshiga **-ga**, **-da**, **-dan**, **-cha**, **-day** qo'shimchasi qo'shilsa, bitta **-n** tovushi ortadi: **unda**, **unga**, **undan**, **shunday**, **o'shanday**, **shuncha**.

4. So'roq olmoshi. Bu tur olmosh har bir mustaqil so'z turkumiga daxldor: **kim**, **nima**, **qayer**, **qanday**, **qanaqa**, **qaysi**, **qancha**, **nechta**, **necha**, **nechanchi**, **qachon**, **qayerda**, **qayerga**, **qayerdan**, **qayoqqa**. **qayoqda**, **qayoqdan**, **nega**, **nechun**.

Xususiyati:

1) **kim**, **nima**, **qayer** olmoshi otga daxldor bo'lgani uchun ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasini qabul qiladi: **kimlar**, **kimlarim**, **kingingiz**, **kimga**, **kimlardan**.

2) **qanday, qanaqa, qaysi** olmoshi belgini aniqlash uchun ishlatiladi, gapda aniqlovchi, hol bo'lib keladi va ba'zan qiyosiy daraja qo'shimchasini oladi: **qandayroq, qanaqaroq**;

3) **necha, nechta, nechanchi, qancha** olmoshi son va ravish so'rog'i bo'lganligi uchun bu turkumni aniqlashda qo'llanadi;

4) **qachon, qayerga** (-da, -dan), **qayoqqa** (-da, -dan), **qani, nega, nechun** so'roq olmoshi ish-harakatning bajarilish tarzi, payti, o'rimi, sababi va maqsadini bildirish uchun ishlatiladi, gapda hol yoki kesim bo'lib keladi.

5. **Belgilash-jamlash olmoshi** quyidagi: **hamma, barcha, bari, jami, yalpi, butun, har kim, har nima, har bir, har qaysi, har qachon, har qayerda**;

Eslatma

Har doim, har kuni, har yili so'zlari ravish turkumiga mansub.

Xususiyati:

1) **hamma, barcha, jami, jamiyki, yalpi, butun** – jamlash olmoshi;

2) jamlash olmoshi aslida sifat vazifasidagi olmosh bo'lib, ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasini ham olishi mumkin: **hammalari, hammamiz, hammalaringizga**;

3) "**har+so'roq olmoshi**" ko'rinishidagi belgilash olmoshi ot, sifat, son va ravish vazifasida qo'llanuvchiga bo'linadi. Ot vazifasidagi otning grammatik qo'shimchasini oladi: **har kimlarga, har nimadan, har qayerni**.

Bo'lishsizlik olmoshi. Bu olmosh turi hech so'zini so'roq olmoshiga qo'shish asosida hosil qilinadi va inkor ma'nosini bildiradi: **hech bir, hech narsa, hech kim, hech nima, hech qanday, hech qanaqa, hech qaysi, hech qancha, hech qachon, hech qayerda**.

Xususiyati:

1) **hech** so'zining o'zi ham olmosh;

2) bo'lishsizlik olmoshi qatnashgan gap kesimi bo'lishsizlik shaklida bo'ladi: **hech kim kelmadi, hech qayerga borma**.

Gumon olmoshi noaniqlik, gumon ma'nosini bildiradi. U 4 shaklga ega:

1) so'roq olmoshi+**-dir**: **kimdir, nimadir, qandaydir, qanaqadir, qaysidir, qachondir, qayerdadir**;

2) **alla+so'roq olmoshi**: **allakim, allanima, allaqayer, allaqancha**;

3) **bir+narsa/kishi/nima/qancha/necha** so'zi: **bir narsa, bir kishi, bir qancha, bir necha**;

4) boshqa turkumdan ko'chirish: **birov, biron(ta), biror(ta), falon(chi), fiston(chi)**;

Tuzilish turi. Olmosh tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft, takroriy bo'ladi.

1. Sodda: **men, sen, u, qanday;**
2. Qo'shma: **har kim, mana bu, shunday qilmoq;**
3. Juft: **u-bu, unga-bunga;**
4. Takroriy: **kim-kim, nima-nima, shunday-shunday.**

Eslatma

Nima, bir narsa, nimadir, hech narsa, har nima, hech nima olmoshi belgisiz tushum kelishigida qo'llanishi mumkin.

Olmoshdan boshqa turkumga mansub so'z yasalishi. Olmosh - yasalmaydigan turkum. Biroq undan boshqa turkum so'zi yasaladi:

- ot: **manmanlik, butunlik, o'zlik;**
- sifat: **hammabop, bizbop;**
- fe'l: **mensimoq, sensiramoq, senlamoq, sizsiramoq, sizlamoq, o'zlashmoq;**
- ravish: **har doim, har kuni, har yili, o'zicha, o'z-o'zidan.**

Olmosh turkumiga xos quyidagi uslubiy xususiyatni ajratish mumkin:

- 1) **u, bu, shu** olmoshi o'rnida **bir** so'zi (yoki **bir xil** so'zi) qo'llanadi: **1. Bir (shunday) chamanki, atrofida bulbul giryon. 2. Bir xil (shunday) odam tushunmaydi;**
- 2) **men** olmoshi o'rnida **kamina, siz** o'rnida **o'zlari** so'zi qo'llanadi: **1. Bu ishda kaminaning zarracha tajribasi yo'q. 2. Siz va'da bergan edingiz – O'zlari va'da bergan edilar;**
- 3) ilmiy ish, rasmiy hujjat, yig'ilishda **men** olmoshi o'rnida **biz** ishlatiladi: **Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko'rsatish olmoshining xususiyati haqida so'z yuritiladi;**
- 4) hurmatni ifodalash uchun **sen** olmoshi o'rnida **siz** olmoshi qo'llanadi. **Siz bugun kelasizmi?** Aksincha, hurmatsizlikni ifodalash uchun esa **sen** olmoshiga ko'plik qo'shimchasi qo'shiladi: **Senlar buni tushunmaysanlar;**
- 5) ko'rsatish olmoshi ta'kidlash, ajratish ma'nosini beradi: **Kitob – bu dono maslahatchi.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Olmoshning ma'noviy xususiyatini bayon qiling. 2. Olmoshning qanday morfologik xususiyati bor? 3. Olmoshning sintaktik xususiyati haqida gapiring va misol keltiring. 4. Ot o'rnida qo'llanuvchi olmosh qaysilar? Sifat o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 5. Son o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 6. Fe'l o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 7. Ravish o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 8. Taqlid o'rnida

qo'llanuvchi olmosh qaysilar? 9. So'z birikmasi o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 10. Gap o'rnida qo'llanuvchi olmosh haqida gapiring va misol keltiring. 11. Olmoshdan yasalgan so'z haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

1. Har bahorda shu bo'lar takror, Har bahor ham shunday o'tadi. Qancha tirishsam ham u beor, Yellar meni aldab ketadi. (H. Olim.) 2. Insonda hamma narsa: yuz ham, kiyim ham, qalb ham, fikr ham go'zal bo'lishi lozim. (A. Chex.) 3. Xulq har kim o'z qiyofasini ko'rsatadigan ko'zgidir. (I. Gyote) 4. O'ysining chehrasida faqat tashvish emas, allaqanday qo'rquv ham bor edi. (O. Yoq.) 5. Nimani gapirish har doim muhim bo'lavermaydi, qanday gapirish esa har doim muhim. (Gog.) 6. Men sening ko'changdan o'tmasman zinhor. (A. Orip.) 7. Siz, o'shami? (A. Qod.) 8. Men senga shunchalar ixlos qo'yganman. 9. Buyuklar buyuk ishlarga uning qanday ulug'ligini his etgani uchun, ahmoqlar esa uning qanday qiyinligini anglay olmagani uchun qo'l uradi. (L. K. Vovenarg) 10. Meni nazariga ilmaydi birov, Sizga shu gaplarni aytayin tikka. (A. Orip.) 11. Hamma har narsaga ishqiboz, Kimdir marka yig'ar, kimdir it boqar. (A. Ooq.) 12. Dunyoni qizg'anma mendan, azizim, Men sening ko'changdan o'tmasman zinhor. Bu yorug' olamda o'z aytar so'zim, Va o'zim sig'inar mozorlarim bor. (A. Orip.) 13. Bu nima ko'rgulik? 14. Unda nima ishing bor? 15. Bu gapni unga qanday aytaman?

1. Olmoshlarni aniqlang.
2. Olmosh qaysi ma'noviy guruhga mansubligini aniqlang.
3. Olmoshning so'z tarkibini ko'rsating.
4. Qo'shimcha qo'shilishidagi tovush o'zgarishini aniqlang.
5. Lug'aviy shaklini aniqlang.
6. Olmoshning sintaktik shakl olgan holatini tushuntiring.
7. Tuzilishiga ko'ra turini aniqlang.
8. Olmosh qatnashgan so'z birikmasini ajratib yozing.
9. Olmoshning gapdagi sintaktik vazifasini ko'rsating.
10. Matnda qo'llangan olmoshning ma'nodosh, uyadosh, shakldoshlari qatorini tuzing.

32- DARS

YORDAMCHI SO‘Z

KO‘MAKCHI

Xususiyati. Ot, olmosh, sifatdosh va harakat nomidan keyin kelib, uni hokim so‘zga bog‘lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so‘z – ko‘makchi.

Ko‘makchi o‘zidan oldingi mustaqil so‘zga vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon kabi grammatik ma‘no va munosabatni berish uchun qo‘llanadi va u bilan bitta gap bo‘lagi vazifasini bajaradi:

- 1) vosita: **Ismat bobo hassasi bilan** (to‘ldiruvchi) **eshikni ochdi.**
- 2) sabab: **O‘qiganligi uchun** (sabab holi) **javob berdi.**
- 3) maqsad: **O‘qish uchun** (maqsad holi) **keldi.**
- 4) payt: **Kelqandan so‘ng** (payt holi) **gaplashamiz.**
- 5) makon: **Tom boshida** (o‘rin holi) **tog‘ora.**

Eslatma

Ko‘makchili so‘z to‘ldiruvchi va hol, ayrim holda kesim bo‘lib keladi.

Tabiatiga ko‘ra turi. Hozirgi o‘zbek tilida ko‘makchining ikki turi ajratiladi:

1) sof ko‘makchi: **bilan, uchun, sari, sayin, kabi, singari, yanglig‘, qadar, dovur, to, doir, oid.** Bular mustaqil lug‘aviy ma‘nosini butunlay yo‘qotgan, faqat grammatik ma‘no ifodalaydi.

2) ko‘makchi vazifasidagi so‘z: **tomon, qarab, qaramay, qaraganda, qaramasdan, boshqa, bo‘lak, tashqari, sababli, tufayli, so‘ng, oldin, keyin, beri, ko‘ra, bo‘yicha, uzra, chog‘i, osha, bo‘ylab, ichra, bo‘yi, chamasi, haqida, to‘g‘risida, holda, yo‘sinda, qarshi, yarasha, asosan, binoan, muvofiq, qarata, o‘zga, buyon, burun, ilgari, boshlab, badaliga, davomida, vajidan, evaziga, borasida, bobida, misoli, tortib; ko‘makchi otlar: ost, ust, tepa, old, orqa, yon, ich, ora, bosh, o‘rta (-il/-si egalik va -ga/-da/-dan kelishik qo‘shimchasi bilan).**

Ko‘makchi vazifasidagi so‘z aslida mustaqil turkumga mansub lug‘aviy ma‘noli so‘z, lekin ko‘makchi vazifasini bajarayotganda faqat grammatik ma‘no ifodalaydi.

Asosiga ko‘ra turi. Ko‘makchi vazifasida qo‘llanuvchi so‘z quyidagi turkumdan **ko‘chib o‘tgan:**

1) otdan: **tomon, haqida, chamasi, misoli, holda, yo‘sinda, bo‘yi; osti, tagi, usti, oldi, orqasi, yoni, bo‘yi, ichi, orasi, o‘rtasi + -ga/-da/-dan;**

2) sifatdan: **boshqa, bo‘lak, o‘zga, tashqari, sababli, chog‘li, to‘g‘risida, qarshi, muvofiq;**

3) ravishdan: **so'ng, oldin, burun, ilgari, keyin, beri, nari, bo'yicha, uzra, ichra, asosan, binoan;**

4) fe'lining sifatdosh shaklidan: **qaraganda, qaramasdan;**

5) fe'ning ravishdosh shaklidan: **qarab, qaramay, ko'ra, osha, bo'ylab, yarasha, qarata, boshlab, tortib.**

4. **Qo'llanish turi.** Ko'makchi biror kelishik bilan birga qo'llanadi:

1) bosh kelishikdagi so'z va ba'zan qaratqich kelishigidagi olmosh bilan: **bilan (qalam bilan, sening bilan, sening-la), uchun, kabi, singari, yanglig', sayin, sari, sababli, orqali, tufayli, chog'li, osha, bo'ylab, uzra, ichra, bo'yi, chamasi, haqda//to'g'rida, haqida//to'g'risida, holda//yo'sinda;**

2) qaratqich kelishigidagi so'z bilan: **ost, tag, ust, ust, old, orqa, yon, qarshi, bo'yi, ich, o'rta, bosh;**

3) jo'nalish kelishigidagi so'z bilan: **tomon, qadar, ko'ra, qarshi, qarab, qaraganda, qaramasdan/qaramay, yarasha, doir, asosan, binoan, muvofiq, qarata;**

4) chiqish kelishigidagi so'z bilan: **so'ng, keyin, boshqa, bo'lak, tashqari, o'zga, beri, buyon, nari/nariga, burun, ilgari, oldin, avval, boshlab, tortib.**

BOG'LOVCHI

Xususiyati. Bog'lovchi – qo'shma gap tarkibidagi sodda gap va uyushgan bo'lak o'rtasidagi munosabatni ifodalash uchun qo'llanadigan yordamchi so'z.

Qo'llanish turi. Bog'lovchi qo'llanishiga ko'ra 2 turga bo'linadi:

1) yakka qo'llanadigan bog'lovchi: **a, va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, holbuki, vaqolanki, gar//agar//agarda, basharti, chunki, garchi//garchand, go'yo//go'yoki, -ki//kim, esa, ya'ni, shuning uchun;**

2) takroriy qo'llanadigan bog'lovchi: **dam-dam, ba'zan-ba'zan, ham-ham, bir-bir, xoh-xoh, goh-goh.**

Eslatma

1) takroriy bog'lovchi o'zi bog'lagan qismlar oldida keladi: **Goh u, goh men keldim. Ham o'zi bog'lagan qismdan oldin kelsa, bog'lovchi (ham o'qidim, ham yozdim) keyin kelsa yuklama (o'qidim ham, yozdim ham) sanaladi.**

2) takroriy bog'lovchining bir qismi faqat takror kelganda bog'lovchi hisoblanadi. Yakka qo'llanganda:

ham – yuklama: *Me ham borman.*

ba'zan – ravish: *Ba'zan borib turaman.*

bir – son : *Bir ko'rdim men uni.*

dam – ot: *Dam oldim.*

3) *yo, yoki, yoxud, yoinki* bog'lovchisi yakka holda ham, takroriy holda ham qo'llanadi.

Vazifa turi. Vazifasiga ko'ra bog'lovchi ikkiga bo'linadi:

1) **teng bog'lovchi;**

2) **ergashtiruvchi bog'lovchi.**

Teng bog'lovchi:

1) gapning uyushiq bo'lagini bog'laydi: **Kecha sokin va iliq edi;**

2) qo'shma gap tarkibidagi teng huquqli sodda gapni bog'laydi: **Quyosh chiqdi, lekin havo isimadi.**

Teng bog'lovchining ma'no turi:

1) biriktiruv: **va, hamda, bilan** (ko'makchi), **ham, -ul/-yu, -da** (yuklama);

2) zidlov: **ammo, lekin, biroq, esa, balki, holbuki, vaHolanki, a;**

3) ayiruv: **yo//yoki//yoxud//yoinki, yo-yo, goh-goh, dam-dam, ba'zan-ba'zan, bir-bir, xoh-xoh.**

Ergashtiruvchi bog'lovchi, asosan, qo'shma gap tarkibidagi ergash gapni bosh gapga bog'laydi.

Ergashtiruvchi bog'lovchining ma'no turi:

1) aniqlov: **ya'ni, -kil/-kim;**

2) sabab: **chunki, shuning uchun;**

3) shart: **agar//gar//agarda, basharti, mabodo, garchi//rapchand, modomiki;**

4) chog'ishtiruv: **go'yol/go'yoki.**

Eslatma

bilan, bordi-yu, deb, negaki, toki – bog'lovchi vazifasidagi so'z.

YUKLAMA

Xususiyati. Yuklama - ayrim so'z yoki gapga qo'shimcha ma'no yuklash uchun qo'llanadigan yordamchi so'z.

Tuzilish turi:

1) qo'shimcha-yuklama: **-al/-ya, -mi, -chi, -oq/-yoq, -kil/ -kim, -gina// -kina//qina, -dir, -ul/-yu, -ku, -da;**

2) soʻz-yuklama: **faqat, axir, hatto//hattoki, na-na, xuddi, naq, nahot/ nahotki, ham, xolos.**

Maʼno turi:

1) soʻroq va taajjub: **-mi, -chi, -all-ya;**

2) kuchaytiruv: **axir, hatto//hattoki, -oq//yoq, nahot//nahotki; tim, qoq, liq, lim, gʻirt, gʻarq, shilta, jiqqa;**

3) taʼkid: **-ku, -da, -killa-kim, -ull-yu, ham;**

4) ayiruv va chegaralov: **-gina//kina//qina, faqat, xolos; yolgʻiz (sifat), bir (soni);**

5) aniqlov: **xuddi, naq;**

6) gumon: **-dir;**

7) inkor: **na.**

Yozilish turi:

1) soʻzga qoʻshib yoziladi: **-mi, -gina//kina//qina, -oq//yoq, -dir, -killa-kim;**

2) chiziqcha bilan yoziladi: **-chi, -all-ya, -ku, -da, -u//yu;**

3) soʻz-yuklama ajratib yoziladi: **xuddi menday, faqat sen.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Koʻmakchiga taʼrif bering. 2. Koʻmakchining tabiatiga koʻra qanday turi bor? Misol keltiring. 3. Sof koʻmakchi nima? Misol keltiring. 4. Koʻmakchi vazifasidagi soʻz nima? Misol keltiring. 5. Koʻmakchi vazifasidagi soʻzning asosiga koʻra qanday turi bor? 5. Otdan koʻchgan koʻmakchi haqida gapiring va misol keltiring. 6. Sifatdan koʻchgan koʻmakchi haqida gapiring va misol keltiring. 7. Ravishdan koʻchgan koʻmakchi haqida gapiring va misol keltiring. 8. Feʼlning sifatdosh shaklidan koʻchgan koʻmakchi haqida gapiring va misol keltiring. 9. Feʼlning ravishdosh shaklidan koʻchgan koʻmakchi haqida gapiring va misol keltiring. 10. Koʻmakchining qoʻllanish turi haqida gapiring va misol keltiring. 11. Bosh kelishikdagi soʻz va baʼzan qaratqich kelishigidagi olmosh bilan qoʻllanadigan koʻmakchi qaysilar? Misol keltiring. 11. Qaratqich kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanadigan koʻmakchi qaysilar? Misol keltiring. 12. Joʻnalish kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanadigan koʻmakchi qaysilar? Misol keltiring. 13. Chiqish kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanadigan koʻmakchi qaysilar? Misol keltiring. 14. Bogʻlovchi ga taʼrif bering. 15. Bogʻlovchining qoʻllanish qoʻllanish turi haqida gapiring. 16. Yakka qoʻllanadigan bogʻlovchi haqida gapiring va misol keltiring. 17. Takroriy qoʻllanadigan bogʻlovchi haqida gapiring va misol keltiring. 18. Bogʻlovchining vazifa turi haqida gapiring va misol keltiring. 19. Teng bogʻlovchi haqida gapiring va misol keltiring. 20. Ergashtiruvchi bogʻlovchi qaysilar? Misol keltiring. 21. Teng bogʻlovchining maʼno turi qaysilar? Misol keltiring. 22. Biriktiruv bogʻlovchisi qaysilar? Misol keltiring.

23. *Zidlov bog'lovchisi qaysilar? Misol keltiring.* 24. *Ayiruv bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring.* 25. *Ergashtiruvchi bog'lovchining ma'no turi haqida gapiring va misol keltiring.* 26. *Aniqlov bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring.* 27. *Sabab bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring.* 28. *Shart bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring.* 29. *Chog'ishtiruv bog'lovchisi haqida gapiring va misol keltiring.* 30. *Yuklama nima?* 31. *Yuklamaning tuzilish turi haqida gapiring va misol keltiring.* 32. *Qo'shimcha-yuklama haqida gapiring va misol keltiring.* 33. *So'z-yuklama haqida gapiring va misol keltiring.* 34. *Yuklamaning ma'no turi haqida gapiring va misol keltiring.* 35. *So'roq va taajjub yuklamasi haqida gapiring va misol keltiring.* 36. *Kuchaytiruv yuklamasi haqida gapiring va misol keltiring.* 37. *Ta'kid yuklamasi qanday ma'noga ega? Misol keltiring.* 38. *Ayiruv va chegaralov yuklamasi qanday ma'noga ega? Misol keltiring.* 39. *Aniqlov yuklamasi qanday ma'noga ega? Misol keltiring.* 40. *Gumon yuklamasi qanday ma'noga ega? Misol keltiring.* 41. *Inkor yuklamasi haqida gapiring va misol keltiring.* 42. *Yuklamaning yozilish turi haqida gapiring va misol keltiring.* 43. *So'zga qo'shib yoziladigan yuklama haqida gapiring va misol keltiring.* 44. *Chiziqcha bilan yoziladigina yuklama haqida gapiring va misol keltiring.* 45. *Ajratib yoziladigan yuklama haqida gapiring va misol keltiring.*

Topshiriq

1. *Toshpølatov uch kundan beri shu yerda. Kecha kuni bo'yi tepalik yonida ishchilar bilan birga bo'ldi. (R.Fay.)* 2. *Jasorat iste'dod singari maqsad sari boradigan yo'lni osonlashtiradi.* 3. *Xalq kuchli yel bilan chayqalgan dengizdek birdan qo'zg'aldi. (Oyb.)* 4. *Unsinni ko'rish, go'zal xayol va dardli yodi bilan uning yuragini borgan sari chuqurroq yaralagan Gulnor to'g'risida ikki og'iz so'z eshitish orzusi kuchli edi. (Oyb.)* 5. *Erta bilan oftob chiqmasdan burun boyning hovlisida ikki arava tayyor bo'ldi. (S.Ahm.)* 6. *U akasi haqida to'lib-toshib gapirardi.* 7. *Xatni pochta orqali yuborganini ma'lum qildi.* 8. *Sen uchun atalgan qo'shiqlarim ko'p.* 9. *Ilmning ofati – esdan chiqarmoqlik va ilmga rag'bati bo'lmagan kishilarga o'rgatib, uni zoe ketkazmoqdir.* 10. *Oллоh Taoloning rozi bo'lishi otaning rozi bo'lishiga va uning g'azabi ham otaning g'azabiga bog'liqdir.* 11. *Hali haydovchilardan, hali traktorchilardan bir-ikkitasi ba'zan tongda, ba'zan yarim tunda yo u, yoki bu ehtiyot qismlarini so'rab kelardi. Shuning uchun omborda navbatchi bo'lishi zarur. (Sh.Rash.)* 12. *Fakultet ro'parasidagi yer maydoniga birinchi va ikkinchi kurs talablari qaraydi.* 13. *Na ko'kning fonari o'chmasdan, na yulduz sayr etib ko'chmasdan... (Uyg'.)* 14. *Azizaning bu yerga kelganiga atigi bir hafta bo'ldi. U yo'lga chiqayotganda, o'zim ham bir dam olib kelaman-a degan edi. Dam olish qayoqda deysiz, vaqtida ovqat yeyishga ham qo'l tegmaydi-ku. Bu*

yerga ikki yuzdan ortiq bola dam oladi-ya. Biri-chi, cho'milib shamollasa, boshqasi maymunjon teraman deb oyoq-qo'lini timdalatib keladi-da. Bularning hammasi shifokorga tashvish. Ayniqsa, futbol degan narsaga bolalarning o'chligini aytmaysizmi? Bolalar-ku, mayli-ya, kuniga savat-savat narsa tashib, uzoq-yaqindan keladigan ota-onalarning xarxashasini aytmaysizmi? Mana, eshik oldida velosiped ruliga savat ilgan o'rta yashar bir kishi hansirab turibdi.

1. Yordamchi so'zni aniqlang va guruhlang.

2. Gap tarkibidagi sof, yarim, qo'shimchasimon ko'makchini ajrating. Ko'makchining qaysi kelishikdagi so'zni boshqarib kelayotganiga diqqat qiling.

3. Ajratilgan ko'makchini kelishik shakli yoki boshqa ma'nodosh ko'makchi bilan almashtirib ko'chiring.

4. Bog'lovchilarning ma'no va vazifasini aniqlang. Yakka yoki takror qo'llanishiga e'tibor qiling.

5. Bog'lovchi vazifasida qo'llanuvchi ko'makchi va yuklamani bog'lovchi bilan almashtirib ko'chiring. Tinish belgisi qo'llanishiga diqqat qiling.

6. Gap tarkibida qo'llangan teng va ergashtiruvchi bog'lovchining gapni shakllantirishdagi rolini aniqlang.

7. Yuklamaning tuzilishi va ma'no xususiyatiga ko'ra turini aniqlang. Yuklama qo'shilishi bilan gapga qo'shimcha ravishda yuklanayotgan ma'noni aniqlang. Yuklamaning imlosi ustida ishleng.

33- DARS

ALOHIDA SO'Z TURKUMLARI

MODAL

Ma'noviy xususiyati. So'zlovchining bildirgan fikriga qo'shimcha munosabatini ifodalovchi so'z guruhi modal deyiladi. Bu so'z sirasi tabiatiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) sof modal so'z: **albatta, chamasi, aftidan, tabiiy, mazmuni, ehtimol;**

2) modal ma'noli so'z: **bor, yo'q, kerak, darkor, zarur, lozim, mumkin, iborat.**

Modal boshqa turkumdan o'sib chiqib, alohida bir guruhni hosil qilgan:

1) otdan: **ehtimol, chog'i, chamasi, mayli, go'rga/go'r, mazmuni, haqiqatdan, haqiqatda, darhaqiqat, darvoqe, filhaqiqat, aslida, aftidan, xayriyat, vassalom;**

2) sifatdan: **shubhasiz, shekilli, rost/rostiti, to'g'ri/to'g'risi/ to'g'rirog'i, so'zsiz, tabiiy/tabiiyki, ma'lumki, muhaqqaq, ochig'i;**

- 3) ravishdan: **albatta, rostdan, chindan, avvalo, zotan, umuman;**
- 4) bog'lovchidan: **balki;**
- 5) olmoshdan: **o'z-o'zidan, har qalay;**
- 6) fe'ldan: **kel/keling, qo'y/qo'ying/qo'yingki, hoynahoy, demak, deylik, olaylik;**
- 7) sintaktik birlikdan: **har holda, haytovur, ishqilib, bari bir, nafsilambiriga.**

Ma'no turi. Sof modal ifodalaydigan ma'nosiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1) fikrning aniqligini bildiradigan modal: **darhaqiqat, darvoqe, haqiqatan/haqiqatdan(ham), rost, to'g'ri/to'g'risi, rostdan, chindan;**

2) fikrning noaniqligini bildiruvchi modal: **balki, ehtimol, chamasi, aftidan, mazmuni;**

Morfologik xususiyati:

- 1) o'zgarmasligi;
- 2) ma'noli qismga ajralmasligi.

Sintaktik vazifasi. Modal gap bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi.

Sof modal:

1) kirish so'z: **1. Bu, shubhasiz, bizning yutug'imiz. 2. Tabiiy, bir kun oldin ekan hafta burun o'radi. 3. Balki bu biz bilmagan yangi elementdir.**

2) so'z-gap:

– Bemorni kasalxonaga yotqizish kerakmi?

– **Albatta.**

– Majlis bir soatda tugarmikin?

– **Ehtimol.**

Modal ma'noli so'z:

1) kesim: **Kitob bor. Daftar yo'q;**

2) kesimning tarkibiy qismi: **Bugun borishim kerak. Kitobning keragi yo'q;**

3) sifatlovchi-aniqlovchi: **Yo'q narsani yo'ndirib bo'lmaydi.**

Otlashsa: bor, yo'q, kerak so'zi o'ning sintaktik vazifasini bajaradi: **Bor maqtansa topilar, yo'q maqtansa chopilar.**

Modalda shakl va ma'no munosabati. Modal ma'nodoshlik, shakldoshlik, zid ma'nolilik munosabatida bo'ladi.

1) sinonim modal: **chamasi – chog'i – mazmuni; shubhasiz – shaksiz – so'zsiz; o'z-o'zidan – tabiiy; haqiqatda – haqiqatdan – darhaqiqat; voqean – darvoqe – aytganча – deganday; ehtimol – balki.**

2) antonim modal: **bor – yo'q, ha – yo'q.**

3) omonim modal: **to'g'ri, rost, tabiiy (sifat) – to'g'ri, rost, tabiiy (modal); albatta, rostdan, chindan (ravish) – albatta, rostdan, chindan (modal).**

Eslatma

Modal ma'noli qismga ajratilmaydi: **aftidan, shubhasiz**. Lekin unda omonim bo'lgan mustaqil so'z ajratiladi: **Uning tobi qochganligi aftidan bilinardi (aftidan – ot, aft-i-dan)**. Bu haqiqat shubhasiz (**shubhasiz – ot, shubha – siz**).

Eslatma

Modal so'zni mustaqil so'zning kirish so'z vazifasida kelishi bilan chalkashshtirmaslik kerak.

Ayrim modalga o'tish bosqichda turgan so'zni modal yoki modal emas deyish qiyin. Shuningdek, **xullas, xullasi kalom, demak, bas, binobarin, qisqasi, umuman**; masalan, **shuningdek, jumladan, chunonchi; aksincha; avvalo, avvalambor, nihoyat; aytganday, aytmqchi, zotan; xususan, ayniqsa, asosan; koshki, zora, yaxshiki, xayriyat, shoyad** kabi so'zni ko'proq so'zlovchining qo'shimcha munosabatini ifodalashga xoslanayotganligi, kirish bo'lak vazifasini bajarayotganligi uchun modal so'z deyish mumkin.

Topshiriq

Berilgan modal so'zni jadvalga joylashtiring, har bir guruhdagi so'z sirasini davom ettiring: **Menimcha, demak, albatta, xaytiyat, mutlaqo, koshki, xullas, qaniydi, har holda, aytishlaricha, tabiiy, yaxshisi, rosti, mazmuni, chamasi, shekilli, to'g'ri, yaxshi, haqiqatdan**.

ishonch	gumon-umid	xulosalash, yakunlash	nisbatlash	havola

1. Har ishning chamasi bor, har daryoning kemasi. 2. Chamasi, u mendan ikki yosh katta. 3. Haqiqatdan yuz o'girmang. 4. Haqiqatdan, u arazlab ketdi. 5. Mato tabiiy ipakdan to'qilgan edi. 6. Tabiiy, ertaga u o'z onasini ham tanimaydi. 7. Jang tugagandan keyin qahramon ko'payishi tabiiy. 8. Demak, mening gapim yolg'on! 9. Ko'p demak nodonning ishi, ko'p yemak hayvonning. 10. U menga so'zsiz tikilib turardi. 11. So'zsiz, bu ma'noda aytganim yo'q! 12. Bugun yomg'irning yog'ishi shubhasiz. 13. Men, shubhasiz, usiz yasholmasdim. 14. Yaxshi, qizga javob beramiz. 15. Yaxshi qizga javob beramiz.

1. Mustaqil so'zning modalga siljishini aniqlang.

2. So'zning qaysi o'rinda mustaqil, qaysi o'rinda modal so'z sifatida qo'llanayotganligini aniqlang.

3. Tinish belgisining ishlatilishini tushuntiring.

UNDOV

Ma'noviy xususiyati. Kishining his-hayajoni, xitob, haydash-chaqirish ma'nosini va rasm-odat bilan bog'liq murojaatini bildiradigan so'z undov deyiladi.

Undov atash, yasalish xususiyatiga ega emas, morfologik jihatdan o'zgarmas va gap bo'lagi bo'lib kelolmaydi, u bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi. Otlashib, otning shakl yasovchisini qabul qilishi va sintaktik vazifasini bajarishi mumkin.

Undov **demoq, solmoq, tortmoq, urmoq** kabi fe'l bilan birikib qo'shma fe'l hosil qiladi: **oh demoq, dod solmoq, uf tortmoq, oh urmoq.**

Ma'no turi: Undov ma'nosiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1) his-hayajon: **eye, eh, o, uh, uf, bay-bay, ho, o'h-ho', ehe, e, hay-hay, a-ha, e-ha, ha-ya, o', i, a, o'h, obbo, iya, he, iye-voy, ura, vo, vodarig', esiz, evoh, vah-vah, ajabo.**

2) haydash-chaqirish:

a) shaxsga qaratilgan: **hoy, oy, ay, allo, ey, ma, tss, marsh, qani, jim, tek, fisht;**

b) hayvon/parrandaga qaratilgan: **beh-beh, pish-pish, pisht, tu-tu, gah, kuch-kuch, mah-mah, xo'sh, tak, dirr, ish, xix, chu(h), kisht, hayt, huyt.**

Bundan tashqari undovning yana ikki kichik guruhi bor:

3) rasm-odat: **assalomu alaykum, salom, assalom, vaalaykum assalom, xayr, xo'sh, xo'p, marhamat, marhabo, rahmat, tashakkur, shukur, qulluq, balli, ofarin, barakalla, qoyil, hormang, bor bo'ling, esonmisiz, omonmisiz, uzr.**

4) ko'rsatish, ta'kid: **hu, huv, ha, hmm, hov.**

Morfologik xususiyati:

1) o'zgarmasligi;

2) ma'noli qismga ajralmasligi.

3. **Tuzilish turi:**

a) sodda: **eh, o, uf, kisht, xayr, uzr, oh, ma, pisht, obbo;**

b) qo'shma: **bor bo'ling, assalomu alaykum, vaalaykum assalom;**

d) juft: **o'h-hu, eh-he, eh-ha, voy-bo', voy-dod, e-voh; e-ha-a, voy-voy-ey;**

e) takroriy: bay-bay, oh-oh, mah-mah, pisht-pish; e-e-e, bay-bay-bay, hay-hay-hay.

Sintaktik vazifasi:

- 1) kirish so'z: **Voy**, bu o'zimizning Salim-ku. **E**, sekinroq gapir.
- 2) undalma: **Hoy**, qayoqqa ketyapsan? **Ey**, nimaga ovora bo'lyapsiz?
- 3) so'z-gap: **Eh!** Hayot bir lahza mening hukmim bilan yursaydi. **Ho-o!**

Buni o'zimga oldim.

Otlashsa:

- 4) otning sintaktik vazifasini bajaradi: **Ortiqcha oh-voh** (ega) o'rinsiz.

Dod-voydan (to'ldiruvchi) nima foyda?!

Topshiriq

1. Men yetim o'sganman, oh, u yetimlik... Voy, bechora jonim, desam arziydi. (G'.G'ul.) 2. Ey, ulug' naslimning yuragi, joni! Kiprigingga ilinmas yig'idan zarra. (G'.G'ul.) 3. Bay-bay, zap choy bo'libdi-da... (A.Qod.) 4. Uh, endi qaysi yuzim bilan o'sha uyga boraman. (S.Zun.) 5. Obbo, qizim-e! Do'ppimni o'zim tikdim degin! 6. Hormang endi, otam, – dedi ayol, qotma uzun qo'llari bilan Elmurodning yelkalaridan silab. (P.Tur.) 7. O, Alisher! Xush kelibsiz, ichkariga marhamat. (Uyg'. va I.Sul.) 8. Oho! Oho! Qalay ekansiz? Pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa, birovga. (H.Hak.) 9.E! Bu xumpar menga shama qilyaptimi? 10. O... uzuging juda chiroyli. Qani menga berchi! 11. Ehhe, ish katta-ku! (Oyb.) 12. Uning fikrini ma'qullovchi ovozlari eshitildi: Balli, Otangizga rahmat! (P.Tur.) 13. Faqat sendan bitta iltimos, Kelajakda unutmasang, bas. 14. Siz-chi, ey, sadoqat satridan nolib, nadomat komiga botganlar, ayting! (A.Orip.) 15. Mening kulfatlarimni eshitib onam uf tortdi. 16. Sabrlilik musibatning birinchi daqiqalaridayoq bilinadi. Sabrsiz odam salgina ozor cheksa dod soladi. 17. Oh urarman, oh urarman, ohlarim urgay seni. (Qo'shiqdan) 18. Cho'ponlar qur-haytlab qo'yni haydagan. («Alpomish») 19. Mahkam Ochilga «iye!» deganday olayib qaradi...20. «Tak», dedi-yu «chuvha» dedi, jo'nadi. Qorajon o'z yo'lidan qolmadi. («Alpomish») 21. Kampir negadir voy-voylab qoldi.

1. Undovni topib tagiga chizing, ustiga qaysi ma'no guruhiga kirishini yozing.

2. Sintaktik shaklga munosabatini va gapdagi vazifasini aniqlang.

3. Qanday holda so'z-gap, qanday holda gap bo'lib kelishini izohlang.

4. Tinish belgisining ishlatilishiga diqqat qiling va ishlatilish sababini sharhlang.

5. Tarkibida undov qo'llangan qo'shma va sodda yasama fe'lni aniqlang. Imlosi ustida ishlang. Undov so'z haqidagi fikringizni xulosalang.

TAQLID

Ma'noviy xususiyati. Kishi, jonli va jonsiz predmet, hodisa chiqaradigan tovush va uning turli holatiga taqlidni ifodalovchi so'z **taqlid** deyiladi. Taqlid **qanday** so'rog'iga, otlashsa, nima so'rog'iga javob bo'ladi.

Ma'no turi. Taqlid ma'nosiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) tovushga taqlid: **ak-ak, ang-ang, ar-ar, afshu, baka-bang, baqir-buqur, bag'-bug', biq-biq, bit-bildiq, vang-vang, vov-vov, gangir-gungur, gijbadabang, guv** (shiddatli, bo'g'iq tovush), **guldur, gurs, jaz-buz, jiz-biz, inga-inga, miyov-miyov, patir-putur, tapara-tapar, taraqa-turuq, tars, tars-turs, tars-tars, tasira-tusur, taqir-tuqur, taq-taq, taq-tuq, tiq-tiq, xir-xir, xur-xur, chak-chak, chalp-chulp, chilp-chilp, cho'lp-cho'lp, chirs-chirs, chars-churs, shapir-shupur, qars, qars-qars, qars-qurs, qart-qurt, qasir-qusur, qa-qaq, qiy-chuv, qisir, g'arch, g'arch-g'urch, g'at, g'at-g'at, g'iz, hingir-hingir, ho'ngir-ho'ngir;**

2) holat/obrazga taqlid: **atak-chechak, alang-jalang, bij-bij, bijir-bijir, vij-vij, vijir-vijir, gar-gar, gir-gir** (aylanmoq), **guv-guv, gup, dik, dik-dik, dikir-dikir, duv-duv, jimir-jimir, jilpang-jilpang, zirq-zirq, yilt-yilt, lapang-lapang, lim-lim, limmo-lim, lov-lov, lop, lo'q-lo'q, milt-milt, mo'lt-mo'lt, pildir-pildir, shart-shurt, yum-yum** (yig'lamoq), **sim-sim** (og'rimoq), **yalt, yalt-yalt, yalt-yult, yaraq, yarq, g'ij-g'ij** (aql), **g'im-g'ij, g'ir-g'ir** (esmoq), **hang-mang, hil-hil** (pishmoq).

Morfologik xususiyati.

1) egalik va kelishik shaklni olib o'zgaradi: **taqir-tuquri, g'ovur-g'uvurni;**

2) yasalish xususiyatiga ega emas, ammo boshqa turkum yasalishiga xizmat qiladi: **jizza** (ot), **sharros** (sifat), **yaltira** (fe'l), **tappa, chippa** (ravish);

Tuzilish turi. Sodda, qo'shma, juft va takroriy taqlid mavjud:

1) sodda: **shig', duv, dik, lop, yalt, shuv, tiq; tiqir, liking, shig'ir, jarang;**

2) juft: **g'arch-g'urch, taq-tuq, tars-turs, vag'ir-vug'ur, sholop-shulup; g'ivir-shivir, chirt-pirt, g'ing-ping; alang-jalang, apir-shapir; gij-badabang, qiy-chuv;**

3) takroriy: **guv-guv, duv-duv, zir-zir, lipir-lipir, miyov-miyov, cho'lp-cho'lp, qirt-qirt; taqa-taq, tasira-tusir, gurso-gurs, shaqa-shaq; g'irra-g'irra, guppa-guppa, shartta-shartta; bij-bij, vij-vij, dag'-dag', jav-jav** (oxirgi guruhning qismlari yakka qo'llanmaydi).

Eslatma

Taqlid qo'shma shaklda bo'lmaydi. Ular etmoq, demoq, qilmoq yordamchi fe'li bilan birikib, qo'shma fe'l hosil qiladi: dik etmoq, shir etmoq, mo'o' demoq, tiqir qilmoq, g'iz etmoq.

Sintaktik vazifasi. Taqlid sintaktik vazifasiga ko'ra sifat va ravishga yaqin turadi va uning so'rog'iga javob bo'ladi:

1) sifatlovchi-aniqlovchi: **Gangir-gungir** suhbatga quloq solib o'tirdi. **Dahlizdan shivir-shivir ovoz eshitildi.**

2) tarz holi: **Olmalar duv-duv** to'kildi. **Alamidan piq-piq** yig'lar edi. **Shamol g'ir-g'ir** esmoqda;

3) ot-kesim: **Miyangda aql g'ij-g'ij.** Bu yog'i **gij-badabang ekan-da.** **Otlashganda:**

1) ega: **Shivir-shivir** tindi

2) qaratqich-aniqlovchi: **Qiy-chuvning** boisi nima ekan-a?

3) to'ldiruvchi: **Etigining g'archini** pasaytirish uchun oyoq uchida yurib keldi.

Topshiriq

1. Gursillab yiqildi kekxa qayrag'och... 2. Dam o'tmay sharros yomg'ir quyib berdi. 3. Zalni gulduros qarsak ovozi tutib ketdi. 4. Soch emas bu, sharshara. 5. Soy suvlari shildirab oqadi. 6. Bu xabarni eshitib yuragim shuvillab ketdi. 6. Mo'ltirab termular ikki qora ko'z. 7. Tulkining lip etib o'tib ketganini sezmay qoldik. 8. Orqa tomondan nimadir tars etdi. 9. Qushlar par etib osmonga ko'tarildi. 10. Tashqaridan "miyov" degan ovoz eshitildi. 11. G'ing desang, o'ldiraman. 12. Soat 12 da boraman degani lop etib esiga tushib ketdi.

1. Taqlidlarni aniqlang.

2. Mustaqil qo'llanuvchi va mustaqil qo'llanmaydigan taqlidni aniqlang.

3. Tovushga va holatga taqlidni bildiruvchi so'zni guruhlang.

4. Sintaktik shakl olgan taqlidni va gapdagi vazifasini aniqlang.

5. Taqlidning ma'noviy guruhini, qaysi so'zga bog'lanayotganligini aniqlang.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Modal haqida gapiring va misol keltiring. 2. Modal qanday ma'noviy xususiyatga ega? 3. Sof modal qaysilar? 4. Modal ma'noli so'z qaysilar? 5. Boshqa turkumdan o'sib chiqqan modal (ot modal, sifat modal, ravish modal, bog'lovchi modal, olmosh modal, fe'l modal, sintaktik birlikdan chiqqan modal) haqida gapiring va misol keltiring. 6. Modalning qanday ma'no turi bor? 7. Fikrning aniqligini bildiradigan modal qaysilar? 8. Fikrning noaniqligini bildiruvchi modal qaysilar? 9. Modalning sintaktik vazifasi qanday? 10. Sinonim modal haqida gapiring va misol keltiring. 11. Antonim modal haqida gapiring va misol keltiring. 12. Omonim modal haqida gapiring va misol keltiring. 13. Undovning ta'rifini ayting. 14. Undovning qanday ma'no turi bor?

15. His-hayajon undovi qaysilar? 16. Haydash-chaqirish undovi qaysilar? 17. Rasm-odat undovi qaysilar? 18. Ko'rsatish/ta'kid undovi qaysilar? 19. Undovning tuzilish turi haqida gapiring va misol keltiring. 20. Sodda undov haqida gapiring va misol keltiring. 21. Qo'shma undov haqida gapiring va misol keltiring. 22. Juft undov haqida gapiring va misol keltiring. 23. Takroriy undov haqida gapiring va misol keltiring. 24. Undovning sintaktik vazifasi haqida gapiring va misol keltiring. 25. Taqlidning ta'rifini keltiring. 26. Taqlidning qanday ma'no turi bor? 27. Tovushga taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 28. Holat/obrazga taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 29. Taqlidning tuzilishi haqida gapiring va misol keltiring. 30. Sodda taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 31. Qo'shma taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 32. Juft taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 33. Takroriy taqlid haqida gapiring va misol keltiring. 34. Taqlidning sintaktik vazifasi haqida gapiring va misol keltiring.

34- DARS

SINTAKSIS. SO'Z BIRIKMASI

Sintaksis haqida. So'zning tildagi muayyan qonun-qoida asosida o'zaro birikuvidan so'z birikmasi va gap hosil bo'ladi. So'z birikmasi va gap qurilish hamda ifoda mazmuniga ko'ra farqlanadi.

Sintaksisda **so'z birikmasi** va **gap qurilishi** masalasi o'rganiladi. Sintaksis grammatikaning tarkibiy qismi bo'lib, yunoncha **syntaxis** "qurish, tuzish" so'zidan olingan.

So'z birikmasi haqida. Mustaqil so'z birikuv 2 ko'rinishda bo'ladi:

- 1) barqaror birikuv (turg'un birikma);
- 2) nutqiy birikuv (erkin birikma).

Mustaqil so'zning barqaror birikuv 1) nutq uchun avvaldan tayyor qilib qo'yilgan bo'ladi: **sadarayhon, uchburchak, sotib oldi, Qarshi davlat universiteti**, (qo'shma so'z), **kalavasining uchini yo'qotdi** (ibora), **yetti o'lchab bir kes** (maqol). Bu birikuvning har birida kamida ikkitadan mustaqil so'z bo'lib, ular o'zgarimas, buzilmas qilib bog'langan. Sanalgan birliklar sintaktik qurilma emas, balki lug'aviy birlik bo'lib, ularni tildan tayyor holda olamiz.

Mustaqil so'zning nutqiy birikuv 2) nutq jarayonida yuz berib, shu jarayon paytidagina yashaydi, vaqtinchalik hodisa ekanligi bilan ajralib turadi: **olma va anor, kitobni o'qidi, Otam – o'qituvchi, mening uyim kabi**. Nutqiy birikuv erkin bog'lanish deyiladi.

Eslatma

Turg'un birikuv xalq tomonidan, erkin birikuv esa bir kishi tomonidan yaratiladi.

Mustaqil so'zning erkin bog'lanishi 2 xil bo'ladi:

1) teng bog'lanish;

2) tobe bog'lanish;

Mustaqil so'zning teng bog'lovchi (bog'lovchi vazifasidagi so'z) yoki sanash ohangi yordamida teng bog'lanishi natijasida so'z qo'shilmasi vujudga keladi: **olma va anor, qalam bilan ruchka** yoki **o'qidi, yozdi** kabi. Teng bog'lanishda bir so'z boshqasiga tobe bo'lmaydi: **erkak va ayol; erkak, ayol!**

Teng bog'lanish so'z qo'shilmasi hamda bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibida uchraydi.

Sintaksis tobe bog'lanishga asosiy e'tibor qaratadi.

Tobe bog'lanish natijasida so'z birikmasi (**qalamda yozdi, qishloqdan keldi**) va gap (**Salim – muallim, Yil yaxshi bo'ldi**) hosil bo'ladi.

Birdan ortiq mustaqil so'zning ma'no va grammatik jihatdan tobe bog'lanishi so'z birikmasi deyiladi: **maktabga borish, daftarning varag'i** kabi. So'z birikmasida bosh va ergash so'z bo'ladi. Bunda ma'nosi izohlanayotgan so'z **bosh (hokim) so'z**, uning ma'nosini ravshanlashtirib kelayotgan, izohlayotgan, to'ldirayotgan so'z **ergash (tobe) so'z** hisoblanadi. So'roq hamma vaqt bosh so'zdan beriladi, so'roqqa javob bo'lgan so'z ergash(tobe) so'z: **Shirin olma** (qanday olma?).

Eslatma

Ega va kesim bog'lanishi so'z birikmasi deyilmaydi: Salim keldi. Lola o'qidi.

Eslatma

Gapdagi bir so'z faqat bir so'zga tobe bo'ladi. Lekin bir so'z ko'plab so'zga hokim bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida, odatda, ergash so'z oldin, bosh so'z keyin keladi. Ba'zan gap bo'lagi tartibi o'zgarganda, ergash va bosh so'zning o'rni almashishi mumkin: **o'qidim** (bosh so'z) **tarixni** (ergash so'z), **vatanim** (bosh so'z) **manim**(ergash so'z) kabi. Bunday hol ko'pincha she'riy nutqda bo'ladi.

Bosh so'zning ifodalanishiga ko'ra so'z birikmasi ikkiga bo'linadi:

1) otli birikma;

2) fe'lli birikma.

Bosh soʻz ot, sifat, son, olmosh, ravish, modal soʻz bilan ifodalansa, **otli birikma** hisoblanadi: **baland bingo, asalday shirin, intizomda birinchi, bolalarning hammasi, menda koʻp, senga kerak.**

Bosh soʻz feʼl va uning ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi shakli bilan ifodalansa, **feʼlli birikma** deyiladi: **kitobni oʻqish, ishni bajarib, tez kelgan, daftarga yozmog.**

Ergash soʻzning qanday sintaktik vazifada kelayotganligiga koʻra soʻz birikmasi uchga boʻlinadi:

- a) aniqlovchili birikma: **qizil qalam, ukamning daftari;**
- b) toʻldiruvchili birikma: **kitobni oʻqimoq, qalam bilan yozmog;**
- d) holli birikma: **tez kelmoq, yurakdan kuylamoq;**

Soʻz birikmasi tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi:

- 1) **sodda soʻz birikmasi;**
- 2) **murakkab soʻz birikmasi.**

Sodda soʻz birikmasida mustaqil soʻz ikkitadan ortiq boʻlmaydi: **beshta daftar, bugun keldi, oʻzining uyi, shaharda yashaydi, akasi haqida soʻradi.**

Eslatma

*Ajralmas birikma, qoʻshma soʻz, ibora qatnashgan birikma ham sodda soʻz birikmasi hisoblanadi: **qilich boʻyin ot, borsa kelmas oroli, turib javob bermoq, ichi qora odam, oq koʻngil bola.***

Murakkab soʻz birikmasi tarkibida ikkitadan ortiq mustaqil soʻz qatnashib, soʻz birikmasi ichida yana soʻz birikmasi boʻladi: **gʻayratli yosh bolalar, yangi ommabop kitob, katta qora qoʻy, asfalt yotqizilgan keng koʻchalar, katta mevali daraxt, bugun kelgan ishchilar** kabi. Masalan, **gʻayratli yosh bolalar** birikmasida **gʻayratli** - ergash soʻz, **yosh bolalar** - bosh soʻz. Bosh soʻz oʻz ichida yana boʻlinadi: **yosh** – ergash soʻz, **bolalar** – bosh soʻz. Bunda sodda soʻz birikmasi kengayadi. Bunday birikma **soʻz birikmasi zanjiri** deb atalgan: **kalta yengli chiroyli guldor shefon koʻylak kiygan qiz.**

Soʻz birikmasining soʻz, ibora, sintagma va gapdan farqi. Soʻz birikmasi maʼnosi bilan soʻzga, shakli bilan ibora, sintagma va gapga oʻxshaydi, ammo oʻziga xos farqqa ega.

Soʻz birikmasi va ibora. Soʻz narsa, belgi, shaxs, ish-harakatni umumiy ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, **kitob** deganda umuman kitobni, **bordi** deganda umuman borilganlikni tushunamiz. Soʻz birikmasi ham narsa, belgi, ish-harakatni ifodalaydi va bu jihatdan soʻzga oʻxshab ketadi, ammo soʻz birikmasi narsa, belgi, ish-harakatni boshqa narsa, belgi, ish-harakatdan ajratib, aniqroq qilib ifodalaydi: **oʻquvchi – aʼlochi oʻquvchi,**

yozish – tez yozish. Demak, soʻz umumiy, soʻz birikmasi nisbatan aniq tushuncha beradi.

Qoʻshma soʻz va soʻz birikmasi oʻzaro quyidagicha farqlanadi: qoʻshma soʻz bir soʻroqqa javob boʻladi, chunki u bitta soʻz, soʻz birikmasi tarkibidagi har bir soʻz esa alohida-alohida soʻroqqa javob boʻladi; **soʻtib olmoq** (nima qilmoq?) – qoʻshma soʻz; **joʻshib kuylamoq** (qanday kuylamoq? joʻshib nima qilmoq?). Soʻz birikmasi – qoʻshma soʻzning ilk bosqichi. U oʻsib qoʻshma soʻzga aylanadi: **koʻzning oynagi – koʻzoynak, sarv qomatli – sarvqomat, dunyoga qarash – dunyoqarash** kabi.

Soʻz birikmasi va ibora. Ibora (barqaror birikma) – maʼno jihatidan bir soʻzga teng, ajralmas holatga kelib qolgan lugʻaviy birlik. Uning tarkibidagi soʻzni bosh yoki ergashga ajratish mumkin emas: **tarvuzi qoʻltigʻidan tushdi, oq yoʻl, ogʻzi boʻsh.** Ibora bir soʻzga teng, shuning uchun gapda bitta gap boʻlagi boʻlib keladi: **Sizga oq yoʻl** (ibora, toʻldiruvchi) **tilayman.** Soʻz birikmasidagi mustaqil soʻz nutq jarayonidagina birikuv hosil qiladi va bosh soʻz ham, ergash soʻz ham alohida gap boʻlagi boʻlib kelishi mumkin: **Aʼlochi** (ergash soʻz) **oʻquvchilar** (bosh soʻz) **kelishdi.** Bunda ergash soʻz aniqlovchi, bosh soʻz ega vazifasida.

Soʻz birikmasi va sintagma. Sintagma fonetik hodisa boʻlib, unda ikki soʻz oʻzaro birikkanda mazmun yetakchi hisoblanmaydi, bitta mustaqil yoki bitta yordamchi soʻz ham sintagmani tashkil etishi mumkin yoxud bir soʻzning oʻzi ham sintagmani tashkil etishi mumkin. Sintagma - gap tarkibidagi kichik pauza bilan ajratilgan qism. Masalan, **Maktabga borganda Karim bilan gaplashib turibman** gapi uch sintagmadan iborat: **Maktabga borganda** (1) **Karim bilan** (2) **gaplashib turibman** (3). Bunda birinchi sintagma **Maktabga borganda** (1) soʻz birikmasiga teng, qolganida bir mustaqil soʻz va bir mustaqil boʻlmagan soʻzdan tashkil topgan: **Karim bilan** (2) **gaplashib turibman** (3). Soʻz birikmasi esa kamida ikkita mustaqil soʻzdan iborat boʻladi. Sintagmadagi soʻz ketma-ket joylashishi shart, soʻz birikmasida esa shart emas: Masalan, **Uyga tez bor** gapida ikkita soʻz birikmasi mavjud: **uyga bor, tez bor.** Lekin **uyga bor** birikmasi aʼzosi orasida **tez** soʻzi joylashgan.

Soʻz birikmasi va gap. Gap fikr bildirib, tugallangan ohang bilan aytiladi: **Koʻcha katta.** Soʻz birikmasi esa tushuncha bildirib, tugallanmagan ohang bilan aytiladi: **katta koʻcha.** Gap bitta soʻzdan ham iborat boʻlishi mumkin va u kesimlik qoʻshimchasi bilan shakllangan boʻladi, soʻz birikmasi esa har doim kamida ikkita mustaqil soʻzdan iborat boʻladi: **Bahor.** (gap), **Atrof yam-yashil libosga burkangan.**

3. Ergash va bosh soʻzning birikish usuli. Ergash va bosh soʻz quyidagi usul yordamida birikadi:

- a) boshqaruv;

b) moslashuv;

d) bitishuv.

Boshqaruv. Ergash va bosh so'zning tushum/jo'nalish/o'rin-payt/chiqish kelishigi va ko'makchi yordamida bog'lanishi **boshqaruv** deyiladi. Demak, boshqaruvda ergash so'z bilan bosh so'zning birikishi ikki xil:

1) kelishikli boshqaruv: **ilg'orlarni tabriklash, uyga ketish, shaharda yashash, qishloqdan kelish;**

Eslatma

*Ayrim holda kelishik belgisiz bo'lishi ham mumkin: **olma terish, shahar borish.** U baribir kelishikli boshqaruv deyilaveradi.*

2) ko'makchili boshqaruv: **Sayr haqida suhbat, paxta uchun kurash, sayohat to'g'risida gapirish.**

Moslashuv. Bosh va ergash so'zning qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchasi yordamida bog'lanishi **moslashuv** deyiladi. Bunda qaratqich kelishigi qo'shimchasi ergash so'zni bosh so'zga, egalik qo'shimchasi bosh so'zni ergash so'zga bog'laydi: **ukamning kitobi.** Bunday birikma a'zolari shaxs va sonda moslashadi. Ega va kesim ham moslashuv usuli yordamida bog'lanadi: **Men ketdim.** Lekin u gap bo'lganligi uchun so'z birikmasi doirasida o'rganilmaydi.

Eslatma

*Moslashuvda ba'zan qaratqich kelishigi yoki egalik qo'shimchasi tushirilishi mumkin: **maktab hovlisi, bizning maktab.** U baribir moslashuv deyilaveradi.*

Bitishuv. Ergash so'zning bosh so'z bilan grammatik vositasiz, faqat ma'no jihatdan yoki so'z tartibi yordamida birikishi **bitishuv** deyiladi. Bitishuvda doimo ergash so'z avval, bosh so'z keyin keladi: **tiniiq suv, katta ko'cha.** Ularning o'zni o'zgartirilsa, gap hosil bo'ladi: **Suv tiniiq. Ko'cha katta.**

Bitishuvda ergash so'z vazifasida shu vazifaga xoslangan sifat, ravish hamda ular vazifasidagi boshqa so'z keladi: **qizil gul, tez yurmoq, tilla bilaguzuk, bunday odam, o'qigan odam, jo'shib kuylamoq.** Bosh so'z ot va fe'l turkumidan iborat bo'ladi.

Eslatma

birga o'qish, birdan gapirish, qunt bilan tinglash, zavq bilan kuylash, yolg'ondan gapirmoq kabi birikmaning ergash so'zida o'rin-payt/jo'nalish/chiqish kelishigi qo'shimchasi yoki ko'makchi bo'lishiga

qaramay, boshqaruvli emas, bitishuvli birikma sanaladi, chunki bu birikma tarkibidagi kelishik va egalik ko'shimchasi "qotib" qolgan va so'zni bog'lashda hech qanday roli yo'q.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Barqaror birikuv nima? Misol keltiring. 2. Nutqiy birikuv nima? Misol keltiring. 3. Erkin bog'lanish haqida gapiring va misol keltiring. 4. Teng bog'lanish haqida gapiring va misol keltiring. 5. Ergash bog'lanish haqida gapiring va misol keltiring. 6. So'z qo'shilmasi qanday xususiyatga ega? Misol keltirng. 7. So'z birikmasi nima? 8. Ergash so'z qanday xususiyatga ega? Misol keltirng. 9. Bosh so'z qanday xususiyatga ega? Misol keltirng. 10. Bosh so'zning ifodalanishiga ko'ra so'z birikmasining qanday turi bor? 11. O'tli birikma qanday xususiyatga ega? Misol keltirng. 12. Fe'lli birikma xususiyatga ega? Misol keltirng. 13. Ergash so'zning bosh so'zga bog'lanishiga ko'ra so'z birikmasining qanday turi bor? 13. Boshqaruv nima? Misol keltirng. 14. Kelishikli boshqaruv nima? Misol keltirng. 15. Ko'makchili boshqaruv nima? Misol keltirng. 16. Moslashuv nima? Misol keltirng. 17. Bitishuv nima? Misol keltirng. 18. So'z birikmasi va so'z ning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 19. So'z birikmasi va ibora ning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 20. So'z birikmasi va sintagmaning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 21. So'z birikmasi va gapning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.

Topshiriq

Tirik jon borki, nimaningdir ilinjida yashaydi. Ilinj odamlarni ne ko'ylarga solmaydi! Chunki ilinj – nimanidir qo'lga kiritish, olish degani, binobarin, insoniyat qavmining ko'plab qayg'u-sitamlari olish evaziga berish muvozanatining buzilishidan kelib chiqadi. Vaholanki, olish va berish dunyoni ostin-ustin bo'lib ketishidan saqlab turgan posangi, bu ikki posangi teng saqlangan joyda farovonlik, xotirjamlik mavjud, aks holda..., kimdir atayin, kimdir ongsiz – ixtiyorsiz ravishda bu ikki posangi muvozanatini buzadi... Bu yorug' dunyoda ofatu balolarning to'xtamasligi inson zotining manglayiga ana shu o'ta jo'n va o'ta mushkul hikmatni tushuna bilmaslik tamg'asi urilganidan dalolat beradi. Bu tamg'a «nafs» deb ataladi. Har qanday aql-idrokni aql-idrok qiladigan ham, tinchlik - xotirjamlik kushandasiga aylantiradigan ham ana shu nafs. (X.Do'st.)

Gap tarkibidagi so'z birikmasini tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Gapni birikmaga ajratish;

2. So'zlararo aloqaning erkin yoki turg'unligiga ko'ra birikma turi:
  - a) barqaror birikma;
  - b) erkin birikma;
3. Erkin birikmaning fikr yoki tushuncha ifodalashiga ko'ra turi:
  - a) fikr ifodalovchi (ega+kesim);
  - b) tushuncha ifodalovchi (so'z birikmasi, so'z qo'shilmasi).
4. Tushuncha ifodalovchi birikmaning sintaktik aloqaga ko'ra turi:
  - a) teng aloqali;
  - b) tobe aloqali.
5. Tobe aloqaning turiga ko'ra:
  - a) boshqaruv;
  - b) moslashuv;
  - d) bitishuv.
6. Bosh so'zning qaysi so'z bilan ifodalanishiga ko'ra:
  - a) otli;
  - b) fe'li.
7. Birikmaning tuzilishiga ko'ra turi:
  - a) sodda;
  - b) murakkab.
8. Bog'lovchi vositaning turiga ko'ra:
  - a) grammatik qo'shimcha yordamida bog'langan;
  - b) yordamchi so'z vositasida bog'langan;
  - d) so'z tartibi vositasida bog'langan;

35- DARS

GAP

Gap haqida umumiy ma'lumot. Til birligi bo'lgan gap grammatik jihatdan shakllangan holda tugallangan ohang orqali nisbiy tugal fikr ifodalaydi: **Paxta terimi qizg'in davom etyapti. Oltin kuz qanday go'zal!**

Gap kesimga ega bo'lib, bir mustaqil so'zdan yoki birdan ortiq mustaqil so'zning ko'makchi va kelishik yordamida bog'lanishidan hosil bo'ladi. Masalan, *Xatni qalam bilan yozdi* gapida *-ni, bilan, -di* bog'lovchi vosita hisoblanadi. Bu – gap tarkibining grammatik jihatdan shakllanganligi.

Gap ohang jihatdan tugallangan bo'lishi lozim: **Kuz. Hamma yoqda ish qaynayapti.** Bu gapdagi **kuz** so'zi tugallangan ohang bilan aytilgani uchun gap hisoblanadi

Demak, gap:

- 1) muomalaning eng kichik birligi;
- 2) nisbiy tugallangan fikrni ifodalaydi;
- 3) grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi;
- 4) tugallangan ohang bilan aytiladi.

Ko'rinadiki, tugallangan ohang va fikrga ega bo'lib, grammatik jihatdan shakllangan, muomalaning eng kichik vositasi hisoblangan yakka so'z yoki so'z birikuv **gap** deb ataladi.

Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turi. Gap ifoda maqsadiga ko'ra uch turga ega: **darak gap, so'roq gap, buyruq gap.**

Darak gap orqali biror narsa haqida xabar beriladi, uning oxiriga nuqta qo'yiladi: **Navoiy ruboiylaridan yodladim.**

Darak gapdagi xabar keng ma'noli bo'lib, darak-xabar, orzu-umid, ishonch, ta'kid, g'urur, maslahat, tashviq, sevinch, taajjub, gumon, achinish, tashvish, g'azab, norozilik, kinoya kabini ifodalaydi.

So'roq gap orqali so'zlovchi o'zi suhbatdoshidan yangi ma'lumot olishga urinadi: **Bugun keldingizmi?** Yozuvda so'roq gapning oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi. Bu gaplar ko'proq dialogik nutqda uchraydi.

So'roq gap so'roq olmoshi (**kim? nima? qanday? qancha? necha? qaysi?** – bunday gap so'roqqa javob bo'luvchi so'zni talab qiladi), so'roq yuklamasi (**-mi, -chi, -a, -ya**) yoki so'roq ohangi bilan hosil bo'ladi. Bu xil gap **ha** yoki **yo'q** degan javobni talab qiladi. Quyidagi misolda so'roq ohangi so'roq vositasi sifatida qatnashgan: **Soat ikki bo'ldi. Ikki bo'ldi?**

So'roq gap ikkinchi bo'linadi:

1) **sof so'roq gap** javob talab qiladi: **Siz ertaga kelasizmi?**

2) **ritorik so'roq gap** javob talab qilmaydi, javobi o'zida yashiringan va barcha uchun ma'lum bo'ladi: **Men uning to'satdan kelib qolishini qaydan bilay?** Ritorik so'roq gap quyidagi ma'noni ifodalashi mumkin:

– "tasdiq": **Bu Vatanda nimalar yo'q!**

– "inkor": **O'zingdan chiqqan baloga, qayga borasan da'voga!**

– "taajjub": **Bu nimasi?!**

– "tashvish": **Meni tashlab ketmaysanmi?!**

– "g'azab": **Maqsad nima, maqsad?!**

– "gumon": **Paxta ham yaxshi ochilmagandir?**

– "kuchli hayajon": **Tokaygacha ezilamiz, ota?!**

Buyruq gapda suhbatdoshni nimadir qilishga undash maqsad qilib qo'yiladi. Bunday gapda iltimos, buyruq, taklif, maslahat, hayratlanish, tashviq, gumon, tashvish, hayajon, g'azab, yalinish tarzida bo'lishi mumkin: **Avval o'yla, keyin so'yla** (maslahat). **Dadil harakat qil!** (buyruq) **Ashuladan yana bo'lsin** (iltimos). **Qani hamma odam sizday bo'lsa!** (orzu) **Nahotki, bu siz bo'lsangiz!** (hayratlanish) **Sovqotib qolma, issiqroq yot** (g'amxo'rlik).

Kunning tig'ida nima qilasan, bu yerga kelib, saiqinda o'tirsang-chi! (tashviq). **Qo'rqan bo'lsa kerak!** (gumon) **Xatdan o'chir o'g'limni hozir!** (g'azab, do'q)

Yozuvda buyruq gapning oxiriga ko'pincha undov belgisi, ohangiga qarab esa nuqta ham qo'yilishi mumkin.

Eslatma

*Ayrim darslikda gap ifoda maqsadiga ko'ra to'rt turga ajratiladi: darak gap, so'roq gap, buyruq gap, istak gap. Istak gapga quyidagicha ta'rif berilgan: "Kesimi -sa shaklidagi fe'l bilan ifodalangan gap istak gap hisoblanadi. **Xorijiy tilni yaxshi o'rganib, chet elga o'qishga borsam**". Istak gap oxiriga nuqta (.) qo'yiladi."*

Bundan istak gap buyruq gapning ichidan ajralib chiqqanligi ko'rinib turibdi.

Gapning his-hayajon ifodalashiga ko'ra turi. Gap ohangiga, his-tuyg'uni ifodalashiga ko'ra 2 xildir:

- 1) his-hayajonli gap;
- 2) his-hayajonsiz gap.

His-hayajon gap **eh, oh, uh, o, uf, obbo** kabi undov, **qanday, qancha, naqadar, shunday** kabi so'z yoki faqat his-hayajon ohangi bilan hosil bo'ladi: **Eh, bahorning gashtiga nima yetsin! Farg'ona vodiysi naqadar go'zal! Paxta terimi boshlandi!** His-hayajon ohangi bilan aytilgan darak, so'roq, buyruq gap his-hayajonli darak/so'roq/buyruq gapga aylanadi: **Dalada qancha odam bor? Dalada qancha odam bor!**

His-hayajon gap so'roq gap bo'lsa, tinish belgisi quyidagicha qo'yiladi:

- 1) so'roq mazmuni kuchli bo'lsa, oldin so'roq, keyin undov belgisi qo'yiladi:

Nima bo'ldi, gapirsangiz-chi?!

- 2) his-hayajon kuchli bo'lsa, oldin undov, keyin so'roq belgisi qo'yiladi:

Farzand qanday oqlar ona haqqini!?

3) ayrim holda his-hayajonning o'ta kuchlilikini ifodalash uchun uchta undov belgisi ketma-ket qo'yiladi: **O'lim – yovga!!!**

biror sabab bilan uzilib qolgan his-hayajon gapning oxiriga undov belgisi va undan keyin ketma-ket ikkita nuqta qo'yiladi: **Men yetim o'sganman, oh, u yetimlik!..**

Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turi. Ega va kesim birgalikda, bir bosh bo'lakli gapda kesimning o'zi gapning grammatik asosini tashkil etadi. Gap tuzilishi, ya'ni grammatik asos miqdoriga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- a) sodda gap;
- b) qo'shma gap.

Sodda gap. Sodda gapda bitta kesim, ya'ni bitta grammatik markaz mavjud bo'ladi: **1.Dars boshlandi. 2.Yomg'ir yog'madi. 3.Bahor keldi.** Ba'zan sodda gap egasiz bo'lib, boshqa bo'laklar kesimga birlashadi: **Bugun Moskvadan ukam bilan uchib keldim.**

Qo'shma gap. Qo'shma gapda ikki va undan ortiq kesim, ya'ni kamida ikkita grammatik markaz mavjud bo'ladi: **Qo'ng'iroq chalindi va dars boshlandi.** Qo'shma gap faqat kesimdan iborat bo'lishi ham mumkin: **Qarasam, qaramaysan.**

Ayrim gap turi orasidagi ma'nodoshlik:

Ayni bir fikr gapning har xil turi bilan ifodalanadi:

a) sodda gap – qo'shma gap: **Har kim ekanini o'radi – Kim nimani eksa, shuni o'radi.**

b) yig'iq gap – yoyiq gap: **Hamma keldi – Sobirjon, Halimaxon, Saida, Sojida va boshqalar keldi.**

Gapning bosh bo'laklar tarkibiga ko'ra turi. Gapda bosh bo'laklar tarkibi to'liq (ega ham, kesim ham mavjud bo'lishi) yoki to'liq bo'lmasligi (egasi tushirilgan bo'lishi) mumkin. Shunga ko'ra gap ikkiga bo'linadi:

1) **bir bosh bo'lakli gap.** Uning grammatik asosi bir bosh bo'lakdan iborat bo'ladi: **Ota-onalarga yordam berdik:**

2) **ikki bosh bo'lakli gap.** Uning grammatik asosida ega ham, kesim ham qatnashadi: **Biz maktabga bordik.**

Gap yoyiq/yig'iqqligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) **yig'iq gap;**

b) **yoyiq gap;**

Yig'iq gap faqat kesimdan iborat bo'ladi: **Keldim.O'qituvchiman.** Atov va so'z gap ham yig'iq gapdir: **Qish. Rahmat.** Yoyiq gapda boshqa bo'laklar ham qatnashadi.

Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra turi. Gap zarur bo'lagining barchasi qatnashayotganligi yoki qatnashmayotganligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) **to'liq gap;**

b) **to'liqsiz gap.**

To'liq gapda fikrni ifodalash uchun zarur bo'lgan bo'lakning barchasi qatnashadi: **Ulardan xat keldimi?**

To'liqsiz gapda nutq vaziyatidan ma'lum bo'lgan ayrim bo'lak tushiriladi: **– Siz maktabga borasizmi? – Boraman (ega (men), hol (maktabga) tushirilgan).**

To'liqsiz gapning quyidagi turi mavjud:

a) dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gap: **– Kim kelmadi? – Ahmad;**

b) ibora shaklidagi to'liqsiz gap. **Tug'ilgan kuningiz bilan! Navro'zingiz muborak!**;

d) qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gap: **Yaxshidan ot qoladi, yomondan dod** (qoladi).

Gapning murakkablashtiruvchi vositasiga ko'ra turi. Gap undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma bilan murakkablashishi mumkin. Shunga ko'ra:

a) murakablashmagan gap;

b) murakablashgan gap

farqlanadi.

Murakablashmagan gap tarkibida undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma ishtirok etmaydi: **O'quvchilar maktab bog'iga to'planishdi.**

Murakablashgan gap tarkibida undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma ishtirok etadi. Shunga ko'ra murakablashgan gapning:

a) undalmali gap;

b) kirish so'z/birikma/gapli gap;

d) kiritma qurilmali gap

turi farqlanadi. Bu murakablashtiruvchi vositadan birortasi ham gap bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi.

Undalma. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs/narsa/mavjudotni bildirgan so'z **undalma** deyiladi. Undalma, odatda, ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi: **Kel, ey, dilbar, ki bo'ston vaqti bo'ldi.** She'riy asarda shoir ba'zan o'ziga, ya'ni so'zlovchiga ham murojaat qilishi mumkin: **Nazm tuz, Erkin, axir, erkin zamondur bu zamon.** Undalma boshqa gap bo'lagi bilan faqat mazmunan bog'langan bo'ladi.

Undalma ko'pincha bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanganligi uchun egaga o'xshab ketadi, chunki u ishtirok etgan gapda ko'pincha ega tushiriladi. Biroq ega kesim bilan shaxs va son (birlik va ko'plik)da bog'langan bo'ladi, undalma esa bog'lanmaydi: **Karimjon** (ega, 3-shaxs, birlik) **ertaga keladimi** (kesim, 3-shaxs birlik)? **Karimjon** (undalma, 3-shaxs, birlikda), **ertaga kelasizmi** (2-shaxs, ko'plikda) ?

Ayrim holda, ayniqsa, she'riy asarda hayvon/qush/jonsiz narsaning nomini bildirgan so'z ham undalma bo'ladi: **Quyosh, nuring to'ka ber mo'l-ko'l! Bahor, ketma bizning bog'lardan!** Bir so'z bilan ifodalangan undalma **yig'iq undalma** (**Bugun menga bir qaraishib yubormaysanmi, Otabek**), so'z birikmasi bilan ifodalangan undalma **yoyiq undalma** (**Ey, usta Parfi, keling, bormisiz?**) deyiladi. Undashni kuchli ifodalash uchun undalmadan oldin **e, ey, hoy, obbo** kabi undov ham qo'llanadi, keyin vergul qo'yiladi.

Undalmaning ifodalanishi:

- 1) ot: **Hamid**, badiiy o'qish to'garagiga qatnashasanmi?
- 2) olmosh: **Hoy**, **sen**, menga qara-chi.
- 3) otlashgan sifat: **Shunday demaysizmi**, **azizim!**
- 4) otlashgan son: **To'rtinchi**, birinchiga javob bering.
- 5) so'z birikmasi: **Hoy**, **imonsiz qari chol**, aroq-paroq ichdingmi?
- 6) ibora: **Yigit tushmaqur**, nima qilib qo'yding!³⁰

Undalma gapning boshida kelsa, undalmadan so'ng, gap o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undalmadan oldin vergul qo'yilada: **So'zla, ko'zgujon, Haqiqatni et bayon!**

Kirish so'z/birikma/gap. So'zlovchining bayon kelgan fikriga munosabatini bildirgan so'z **kirish so'z**, shunday so'z birikmasi esa **kirish birikma** deb yuritiladi. Kirish so'z va kirish birikma asosan modal so'z bilan ifodalanib, quyidagi ma'noni bildiradi:

- 1) "ishonch/tasdiq": **albatta**, **shubhasiz**, **ma'lumki**, **haqiqatan**, **darhaqiqat**, **haqiqatan ham**, **so'zsiz**;
- 2) "gumon": **ehtimol**, **shekilli**, **chamasi**, **balki**, **taxminimcha**, **mumkin**;
- 3) "shodlik/achinish": **Baxtinga**, **baxtga qarshi**, **attang**, **afsus**;
- 4) "bayon qilingan fikrning kimga qarashliligi": **menimcha**, **mening fikrimcha**, **uning aytishicha**, **aytishlaricha**, **sizningcha**;
- 5) "bayon qilingan fikrning tartibi": **birinchidan**, **ikkinchidan...**
- 6) "bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligi": **demak**, **shunday qilib**, **umuman**, **aksincha**, **ba'zan**, **aks holda**, **xullas**, **shuningdek**, **ayniqsa**, **asosan**, **binobarin**, **xususan**;
- 7) "bo'lishli/bo'lishsizlik": **ha**, **yo'q**, **mayli**, **to'g'ri**.

Kirish so'z yoki birikma gapning boshida kelsa, undan keyin, gapning o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qo'yiladi: **Nihoyat**, **ular jo'nashdi**. **Ular**, **nazarimda**, **ketishdi**. **Hali-beri qishning keti ko'rinmaydi**, **shekilli**.

Kirish gap so'zlovchining o'zi bayon qilgan fikrga qo'shimcha mulohazasini bildiradi. Kirish gap asosiy fikrni to'ldirish, izohlash uchun ishlatiladi. U, odatda, vergul bilan ajratiladi: **Biz**, **sinf rahbarimiz aytdi**, **ertaga sayohatga boramiz**.

Kirish gap yoyiq bo'lsa, tire bilan ajratiladi yoki qavs ichiga olinadi: 1. **Mirzakarimboy boshqalarga maqtanmasa ham (maqtanchoklikni yomon ko'rar edi) ba'zi vaqt ichidan faxrlanardi**. 2. **Qabulxona – bu yer ilgari katta boyning mehmonxonasi bo'lgan bo'lsa kerak – qorong'i edi**.

Kirish gapning tuzilish turi:

- a) bir bosh bo'lakli: U **yog'ini so'rasang**, **aytaymi**, **men bunga rozi emasman**;

b) ikki bosh bo'lakli: **Ibrohimov, Qurbon ota aytmoqchi, gullarni o'z imidan bahramand qildi.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Gap va uning belgisi haqida gapiring. 2. Darak gap nima? Misol keltiring. 3. So'roq gap gap nima? Misol keltiring. 4. Buyruq gap gap nima? Misol keltiring. 5. Sof so'roq gap gap nima? Misol keltiring. 6. Ritorik so'roq gap gap nima? Misol keltiring. 7. His-hayajon ifodalashiga ko'ra gap qanday turlarga ega? 8. His-hayajonli gap haqida gapiring va misol keltiring. 9. His-hayajonsiz gap haqida gapiring va misol keltiring. 10. So'roq his-hayajon gapda tinish belgisi haqida gapiring va misol keltiring. 11. Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turi haqida gapiring va misol keltiring. 12. Sodda gapning ta'rifini ayting. 13. Qo'shma gapning ta'rifini ayting. 14. Gapning grammatik asos tarkibiga ko'ra qanday turi bor? 15. Bir bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misol keltiring. 16. Ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misol keltiring. 17. Yig'iq ikki bosh bo'lakli haqida gapiring va misol keltiring. 18. Yoyiq ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misol keltiring. 19. Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra qanday turi bor? 20. To'liq gap nima? 21. To'liqsiz gap nima? Misol keltiring. 22. Gapning murakkablashtiruvchi vositasiga ko'ra qanday turi bor? Misol keltiring. 23. Murakkablashmagan gap nima? Misol keltiring. 24. Murakkablashgan gap nima? Misol keltiring. 25. Undalmali gap nima? Misol keltiring. 26. Undalmaning ifodalanishi haqida gapiring. 27. Kirish so'z/birikma/gapli gap nima? Misol keltiring. 28. Kirish gapni qanday ma'nosi bor? 29. Bir bosh bo'lakli kirish gap nima? Misol keltiring. 30. Ikki bosh bo'lakli kirish gap nima? Misol keltiring.

Topshiriq

1. «Ji-im!», – Kapitan Faragut buyurdi. (J.Vern.) 2. Soch mundoq. Shim – mu-u-undoq» (A.Mux.) 3. Shunday pallada nafaqani shimi-i-b uyda ag'nab yotsak bo'lmas. (A.Mux.) 4. Bizdaqa odam bir og'zi ochildimi, ke-etdi. (O'.Usm.) 5. Shu xotin hayro-o-on qolardi. (Mirm.) 6. Kulo-o-ol, uyg'oqmiseyey? (Mirm.) 7. «Kanalga-a!», – degan ovozlari ko'kka ko'tarilardi. (N.Bob.) 8. Qoraqosh qichqirdi: «Lenta! Lenta-a!» (I.Rah.) 9. Bu hisobmas, boshqa kolasizlar endi xotirjamlikda. Yotadigan bo'li-ib. (A.Mux.) 10. «Kim?», – deb so'radi o'rnidan turayotib. «O-och!», – deb baqirdi Yo'ldosh. (S.Ahm.) 11. U baxtli edi-yu, ammo bu baxtning bir cheti kemtik edi. (S.Ahm.) 12. Qiziq, bozor jilovini bandasiga tutqazib qo'yishni xushlamaydi, lekin jilovi qo'ldan chiqqan bozor unga yaqin kelgan kimsa borki, o'z izmiga-yo'rig'iga solib, abgor qiladi. (X.Davr.) 13. Biz gulning nafisligini suvning zilolligini, oppoq tonglarning go'zalligini, oydin tunlarning zavq baxshligini bilamiz-u, nima

uchunligini chuqur sezavermaymiz. (K.Sim.) 14.Zero xalq shunday daryoyi azimki, u toshsa, uning mavjidan na shohning qasri, na darveshning kulbasi qolur. (Oyb.) 15.Esiz, taqdir ekan qaydan bilibmiz, Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz. (Uyg' va I.Sult.) 16.Shunday ekan, hind filosoflari aytganidek, hech bir aqlli odam o'zining tabiiy, go'zal fazilatini yo'qotib, o'z aqlini mol-dunyoga almashtirmaydilar. (K.va D.)

Gaplarni tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. *Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turi.*
  - 1) darak gap;
  - 2) so'roq gap:
    - a) sof so'roq gap;
    - b) ritorik so'roq gap.
  - 3) buyruq gap:
    - a) maslahat ma'noli; b) buyruq ma'noli; d) iltimos ma'noli; e) orzu ma'noli; f) hayratlanish ma'noli; g) g'amxo'rlik ma'noli; h) tashviq ma'noli; i) gumon ma'noli; j) g'azab ma'noli; k) do'q ma'noli;
2. *Gapning his-hayajon ifodalashiga ko'ra turi:*
  - a) his-hayajonli gap;
  - b) his-hayajonsiz gap.
3. *Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turi:*
  - a) sodda gap;
  - b) qo'shma gap.
4. *Gapning grammatik asos tarkibiga ko'ra turi:*
  - a) bir bosh bo'lakli;
  - b) ikki bosh bo'lakli gap.
5. *Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra turi:*
  - a) to'liq gap;
  - b) to'liqsiz gap:
    - 1) dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gap;
    - 2) ibora shaklidagi to'liqsiz gap;
    - 3) qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gap
6. *Gapning murakkablashtiruvchi vositasiga ko'ra turi.*
  - a) murakablashmagan gap;
  - b) murakkablashgan gap:
    - 1) undalmali murakkablashgan gap;
    - 2) kirish so'z/birikma/gapli murakkablashgan gap.

36- DARS

GAP BO'LAGI. BOSH BO'LAK

Gap bo'lagi haqida umumiy ma'lumot. Sodda gapning tarkibiy qismi gap bo'lagi deyiladi. Gap bo'lagini ajratishda asosiy belgi - ular orasidagi sintaktik aloqa. Gapdagi so'zga so'roq berish, uning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimcha olishi tom ma'noda gap bo'lagi turini belgilashda asos bo'la olmaydi.

Gap bo'lagi uning kesimini aniqlashdan boshlanadi. Chunki asosiy xabar kesimda mujassamlangan bo'ladi. Gapdagi boshqa barcha bo'lak olib tashlansa ham, mazkur xabar saqlangan bo'ladi. Lekin birgina kesimni olib tashlab, boshqa bo'lak saqlansa, bu xabar yo'qoladi.

Kesim orqali ega va hol, ular orqali esa to'ldiruvchi va aniqlovchi aniqlanadi. Gap bo'lagining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: hol va ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan. Umuman olganda, qolgan barcha bo'lak bevosita yoki bilvosita kesimga bog'lanadi. Shuning uchun u **gapning grammatik markazi** deyiladi.

Ega va hol kesimga bog'lanadi. Lekin aniqlovchi bilan to'ldiruvchi har qanday bo'lakka bog'lanishi mumkin.

Gap bo'lagi darajasiga ko'ra ikki xil:

- 1) **bosh bo'lak;**
- 2) **ikkinchi darajali bo'lak.**

Bosh bo'lak. Aytilganidek, ega va kesim - bosh bo'lak. Boshqa bo'lak ega va kesimga tobelanadi. Ega o'z navbatida kesimga tobe. Kesim esa gapning markaziy bo'lagi.

Kesim. Kesim - tasdiq/inkor, mayl, zamon shaxs/son ma'nosi va shakliga ega bo'lgan, gapning egasi haqidagi xabarni ifodalovchi bo'lak. Nutqda kesimsiz gap bo'lishi mumkin emas. Gapda kesim bo'lmasa, u o'zbek tili uchun to'liqsiz gap hisoblanadi. Kesim qaysi turkum so'zi bilan ifodalansa, shu turkum so'rog'iga javob bo'ladi. U ifodalaydigan xabarning tabiatiga ko'ra ikki xil:

- 1) **mustaqil kesim;**
- 2) **nomustaqil kesim.**

Mustaqil kesim. Mustaqil kesim sodda gap tarkibida ham, qo'shma gap tarkibida ham bir xil ma'no beradi. Masalan, **Karim keldi, lekin Salim kutmadi** gapidagi har ikki kesim shu qo'shma gap tarkibida ham, ajratilgan sodda gap tarkibida ham bir xil ma'noga ega. Qiyoslang: **Karim keldi. Salim kutmadi.**

Nomustaqil kesim. Ayrim kesim sodda gap tarkibida boshqa, qo'shma gap tarkibida boshqa ma'no beradi: **Salim kelsa (shart), men boraman**

gapi tarkibidagi ergash gapning kesimi “**shart**” ma’nosini ifodalamoqda. Lekin qo’shma gap sodda gapga ajratilsa, bu kesimning ma’nosi o’zgaradi: **Salim kelsa**(istak). Bunday kesim nomustaqil kesim deyiladi. –**sa** shart mayli qo’shimchasi, uning –**sa edi**, –**ganda edi** o’tgan zamon ko’rinishi, –**di ham**, –**ganicha yo’q**, –**ganicha yo’q edi**, –**gan edi**, –**ardi**, –**ar ekan** o’tgan zamon qo’shimchasi kabilar nomustaqil kesimni shakllantiradi.

Qo’shma gap tarkibida	Sodda gap tarkibida
Havo ochilsa, ishni boshlaymiz.	Havo ochilsa.
Kitobim bo’lsa edi, tezda bajarar edim.	Kitobim bo’lsa edi.
Salim kelganda edi, bir zumda hal qilar edik.	Salim kelganda edi.
U aytardi (aytsa edi), men bajarardim.	U aytardi.

Kesimning ifodalanishi. Kesim ifodalanishiga ko’ra ikki xil:

- 1) fe’l kesim;
- 2) ism kesim.

Fe’l kesim. Harakat nomidan boshqa fe’l shakli bilan ifodalangan kesim fe’l kesim deyiladi. Fe’l kesimning quyidagi turi bor:

- a) sof fe’l kesim: **Men maktabga boraman** ;
- b) ravishdosh kesim: **Motor gurillab, mashina oldinga intildi. Ishning boshi boshlanguncha.**
- d) sifatdosh kesim: **Po’lat xatni kecha yuborgan**;

Ot kesim. Fe’ldan boshqa turkum (ot, sifat, son, olmosh, ravish, taqlid, modal) va harakat nomi bilan ifodalangan kesim ot kesim deyiladi:

- 1) ot kesim: **Qarg’a nima deytganini bilmaymiz, chunki u – qarg’a, biz – odam**;
- 2) sifat kesim: **E taqsir, qissamiz uzun**;
- 3) son kesim: **Ikki karra ikki – to’rt**;
- 4) ravish kesim: **O’zlashtirishing – yodaki.**
- 5) taqlid kesim: **Hamma tomon q’ovur-q’uvur,**
- 6) olmosh kesim: **Sen – mensan-u, men –senman, qissamni bayon etsam;**
- 7) modal kesim: **Tinchlik yo’q.**

Kesimning tuzilishi. Kesim tuzilishiga ko’ra ikki xil:

- a) sodda kesim;
- b) murakkab kesim.

Sodda kesim bir so’z bilan ifodalanadi: **1.Sen bahorni sog’inmadingmu?**

2. Majlis shunga qaror qildi.

Eslatma

Qo'shma, juft, takroriy so'z, ibora bilan ifodalangan kesim ham sodda kesim deyiladi. Chunki u yaxlit holda bitta so'z yoki unga teng hodisa.

Murakkab kesim birdan ortiq so'z bilan ifodalanadi: **1. Ayoqli kunlar birin-ketin o'tib borayotir.**

Murakkab kesim tarkibidagi ikkinchi so'z ko'makchi fe'l, bog'lama, nisbiy so'z bo'lishi ham mumkin.

Murakkab kesimga misol:

a) birikmali: **Bu kun biz uchun og'ir kun; O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat;**

b) to'liqsiz fe'li so'z: **Anjir kulchaday yirik va holvatarday yumshoq edi;**

d) ko'makchili so'z: **Hammasi sen uchun, dilovar uchun;**

e) bog'lamali: **Bunday odamlarni nodon hisoblashadi;**

f) ko'makchi fe'li: **Hamma ham xalqiga xizmat qilgisi keladi.**

Murakkab **ot-kesim** quyidagi xususiyatga ega:

a) ot/sifat/son/olmosh/ravish+"bo'lmoq" fe'li yoki to'liqsiz fe'l: **Mehnat qancha qiyin bo'lsa, noni shuncha shirin bo'ladi;**

b) yo'q/bor/oz/ko'p/zarur/lozim/kerak+bo'lmoq fe'li yoki to'liqsiz fe'li: **Uzoqda ko'ringan sharpa bir zumda yo'q bo'ldi;**

d) harakat nomi+kerak/lozim/shart/darkor: **Choyxona yangi solingan qishki binoga ko'chib kirishi va bayramda ochilishi kerak edi.**

Kesimni shakllantiruvchi va uni ega bilan bog'lovchi ko'makchi fe'l, to'liqsiz fe'l (**edi, ekan, emish**) va shuningdek, **bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, deyilmoq** kabi vaqtincha lug'aviy ma'nosini yo'qotgan ayrim mustaqil so'z, **kerak, lozim, zarur, shart, darkor** kabi modal ma'noli so'z **bog'lama** deyiladi.

Eslatma

Mustaqil so'z -moq, -(i)sh qo'shimchali harakat nomi bilan kelib kesim tarkibida qatnashganda kesimlik so'zi ham deyiladi. Ular yuqorida aytilgan ot (shart), modal (kerak, zarur, lozim, darkor, mumkin, muhim) turkumiga tegishli bo'lishi mumkin.

Bog'lama. Kesim **ot, sifat, son, olmosh, bor, yo'q** so'zi, turli modal dan, **undovdan** ifodalansa, ega bilan moslashtirish uchun bog'lamadan foydalanamiz:

a) **-dir:** Tamagirlik bilan topilgan eng kichik narsa ham bebaqodir.

b) to'liqsiz fe'l: **Shu shaharning mevasi erurmiz. Deydilar sog'liq hayot bergan ehson ekan.**

d) bo'ldi, qildi, etdi yordamchi fe'li: Harom mol kishini halok etadi. Kecha biz bakovul bo'ldik. O'qituvchimiz majlis qildi.

e) ayrim mustaqil fe'l: Muallim ulug' zot sanaladi. Ozodlik buyuk ne'mat hisoblanadi.

Ega. Gapdagi xabarning kim yoki nima haqida ekanligini bildirib, kesimga tobe bo'lgan bo'lak **ega** deyiladi. Ega kim, nima, qayer so'rog'iga javob bo'ladi: **Kishilar** (kim) **Hakimani va boshqa** qizlarni maqtashdi. O'tloqda **bedana** (nima) **ko'p**. **Atrof** (qayer?) jimjit.

Ega bosh kelishikda bo'ladi va ifodalanishi, odatda, quyidagicha:

1) ot: **Shamol** gul hidlarini atrofga taratdi;

2) olmosh: **Ular to'garak** mashg'ulotiga muntazam qatnashadi;

3) harakat nomi: **O'qish** tugadi;

4) otlashgan (sifat, son, sifatdosh, ravish, taqlid so'z) so'z: Yaxshilar (sifat) **ko'paysin**, **yomon** qolmasin. **Ikkovimiz** (son) dala aylandik. **Bilgan** (sifatdosh) **bilganin** ishlar, **bilmagan** (sifatdosh) **barmog'in** tishlar. **Ko'plar** (ravish) **qatnashdi**. **Uzoqdan to'plarning qumbur-qumburi** (taqlid) eshitilardi;

5) ibora: **Uning yuziga oyoq qo'yish** axloqimizga zid;

6) kengaygan birlikma: **Otlarning otxonaga olib o'tilmagani** Ziyodillani **taajjublantirdi**.

Ba'zan teng aloqadagi bir necha so'z ham butunicha yoki bo'lak-bo'lak ravishda ega bo'lib kelishi mumkin: **Otam bilan akam bozorga ketishdi**.

Eslatma

*Ba'zan ega chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanishi mumkin. Bunda haqiqiy ega tushirilgan bo'lib, undan oldin kelayotgan chiqish kelishigidagi so'z ega vazifasini ifodalaydigan bo'lib qoladi: **Unda ham bu kitobdan bor**. Bu gapdagi haqiqiy egani tiklash mumkin: **Unda ham bu kitobdan biri bor** tarzida.*

Egali va egasiz gap. Gapning egasi bor yoki yo'q bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra:

a) **egali** (shaxsli);

b) **egasiz** (shaxssiz)

gap farqlanadi.

Egali gap. Egasi ifodalangan gap **egali gap** deyiladi. Bunday gapning egasini kesim orqali so'roq berish yo'li bilan aniqlash mumkin va u gapda mavjud bo'ladi: **1. Salim** shu vazifani bajarishi shart. **2. Bugun Samarqandga boramiz**. Egali gap o'z o'rnida ikkiga ajraladi:

a) egasi voqelangan gap: **Salim** shu vazifani bajarishi shart;

b) egasi yashiringan gap: **1. Bugun Samarqandga boramiz. 2. So'zinning ustidan chiqaman (men). 3. O'ylab ko'rsin (u). 4. Hurmat qilsang, hurmat topasan (hamma).**

Egasi yashiringan gap quyidagi turlarga ega:

- a) egasi (shaxsi) ma'lum gap;
- b) egasi noma'lum gap;
- d) egasi (shaxsi) umumlashgan gap;

Egasi ma'lum gapda egani kesimdagi shaxs-son qo'shimchasi orqali tiklasa bo'ladi. Bunday gapning kesimi, odatda, 1-, 2-, qisman 3- shaxsda bo'ladi: **1. Masalani yechdingizmi? 2. Shaftolizor bog'larni ko'rdim. 3. Derazadan ko'chaga tikilgani tikilgan.**

Egasi noma'lum gapning egasi mavjud, lekin aniq bo'lmaydi: **1. Farg'onada kichiklarni ham sizlashadi. 2. Bu ishni ma'qul deyishadiku?**

Egasi umumlashgan gapda ega ikkinchi va uchinchi shaxsga qaratilgandek bo'lsa-da, aslida hamma uchun umumiy bo'ladi. Bunday eganing umumlashishi maqol, metal, hikmatli ibora, odat tusiga kirgan rasm-rusumni bayon etuvchi gapda uchraydi: **1. Hurmat qilsang, hurmat topasan. 2. Sog'liq tilasang ko'p yema. 3. Yaxshilikni minnat uchun qilmaydilar. Avtobusga orqa eshikdan kiriladi.**

Egasiz gap. Egasiz gapda ega tamoman bo'lmaydi va gap ma'nosidan anglashilmaydi. Egasi yo'q gapning:

- a) shaxsi topilmas gap;
- b) atov gap;
- d) so'z-gap

turi farqlanadi.

Shaxsi topilmas gapning kesimi fe'l bilan ifodalanadi va ish-harakatni bajarishga imkoniyat, zaruriyat, shart, tilak, istak ma'nosini ifodalab keladi. Bunday gap kesimining eng muhim tomoni kesimdagi **shart, lozim, darkor, joiz** kabi so'z bilan kelgan harakat nomi shaxs-sonni ko'rsatuvchi vositaga ega bo'lmaydi: **1. Dam olish kuni kitobxonlar yig'iniga borish kerak. 2. Ko'ngilda armon qolmasin deb, chilyosin qilishga ham to'g'ri keldi. 3. Bu yerda o'rtoq Ergashevning hushyorligiga tan berish kerak.**

Shaxsi topilmas gapning kesimi:

- a) majhul nisbatdagi fe'l: **borildi, o'qiladi, berilayotir;**
- b) **-ga to'g'ri kelmoq** ko'rinishida murakkablashgan fe'l: **borishga to'g'ri keldi, aytishga to'g'ri keladi;**
- d) harakat nomi + **kerak/zarur/shart** kabi modal: **borish kerak, bilish shart, aytish zarur;**

Eslatma

Bunda harakat nomi egalik shaklini olsa, egali gapga aylanadi: **Borishi kerak (u), aytishim zarur (men).**

e) **-sa bo'lahdi, -ib bo'lmaydi** kabi murakkablashgan holda: **Mana buni o'qish desa bo'lahdi. Oyni etak bilan yopib bo'lmaydi.**

Atov gap narsa-hodisaning nomini o'tgan yoki hozirgi zamonda qayd etish bilan cheklanadi: **1.Amu-Buxoro kanali. 2.Sentabrning boshlari edi. 3.Hamon yodimdadir: gul chog'i erdi.**

Atov gap yig'iq yoki yoyiq bo'lishi mumkin: **Bahor (yig'iq) – Erta bahor (yoyiq).** U turli sodda va murakkab aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol bilan bemalol kengayadi: **1.Tog' bag'rida qad ko'targan yam-yashil o'tov. 2. Qip-qizil saraton quyoshi. 3. Qaqragan ming-ming gektarga hayot suvi olib kelgan qudratli inshoot. 4. Hali ona suti og'zidan ketmagan qizni qari bir cholg'a berish. 5.Ik bahorning serzavq kunlari.**

Atov gap badiiy va publisistik nutqda keng qo'llanadi.

So'z-gap. Bir so'zdan iborat bo'lib, tarkibiy qismga ajralmaydigan, boshqa so'z bilan kengaymaydigan gap **so'z-gap** deyiladi: **1.Mayli. 2.Yo'q. 3.Assalom-u alaykum.**

So'z-gap tasdiq, inkor, so'roq, taajjub, his-hayajon kabini ifoda etib, ko'proq dialogik, ba'zan monologik nutqqa xos bo'lahdi, modal yoki undov bilan ifodaladi: **Xo'p. Albatta.** Ba'zan takrorlanib qo'llanadi: **Nima-nima? Yo'q-yo'q.**

Eslatma

*So'z-gapdan keyin vergul qo'yilib, uni izohlovchi birlik kiritilsa, so'z-gap kirish so'zga aylanib qoladi: **Mayli (so'z-gap) – Mayli(kirish so'z), boraman.***

Ega bilan kesimning shaxs-sonda mosligi. Ega bilan kesimning shaxs-sonda mosligini ikkiga bo'lib o'rganish mumkin:

- a) shaxsda moslik;
- b) sonda moslik.

Shaxsda moslik. Ega va kesim bir-biri bilan shaxsda hamma vaqt mos bo'lahdi: **Biz maktab jamoat ishida faol qatnashamiz.**

Eslatma

*Nutqda **Hayron bo'lasan kishi** tarzidagi gap qo'llanadi. Bu gapda ega va kesim shaxsda moslashmagan: ega (**kishi**) III, kesim esa II shaxsda. Bu - kam uchraydigan hodisa.*

Sonda moslik. Bunda quyidagi holat muhim:

a) fe'l-kesim I va II shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda mos bo'ladi:

Biz yordam berdik:

b) kesim III shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda moslashvermaydi:

1) kishini bildirgan III shaxsdagi ega bilan fe'l-kesim sonda mos bo'ladi:

Dehqonlar ishni boshlab yubordilar;

2) ko'plikdagi ega kishini emas, narsa-buyumni bildirsa, fe'l-kesim, odatda, ega bilan sonda moslashmay, birlikda ishlatiladi: **Kitoblar olindi;**

3) ot-kesim ko'plikdagi ega bilan ko'pincha moslashmaydi: **Uyda akam. opam va singlim bor edi;**

4) gapda eganing aniqlovchisi miqdor son bilan ifodalansa, kesim va ega birlik shaklida bo'ladi: **Uchta qiz yordamga keldi.**

Ega va kesim mosligini yuzaga keltirishda ohang muhim o'rin tutadi: **1.Yer xazina – suv oltin. 2.Qo'l - yaratuvchi. 3.Bu – maktab, do'stim.**

Ega bilan kesim orasida tirening ishlatilishi. Quyidagi holatda ega bilan kesim orasiga tire qo'yiladi:

1) gapning kesimi bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanib, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa: **Toshkent – go'zal shahar;**

2) gapning egasi yoki kesimi yoxud ikkisi ham harakat nomi bilan ifodalansa va bog'lama bo'lmasa: **Kulish – umrni uzaytirish vositasi;**

3) gapning egasi yoki kesimi birikma bilan ifodalanib, tenglik, o'xshatish, kabi ma'noni bildirsa va bog'lama bo'lmasa: **Yaxshi qiz – yoqadagi qunduz;**

4) ega yoki kesim ko'rsatish olmoshi yoxud miqdor son bilan ifodalanib, alohida ajratib ko'rsatilsa, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa: **1.Ana shu – mening uyim. 2.Uch karra uch – to'qqiz;**

5) ega bilan kesim **bu, u, mana bu** so'zi bilan ajratilganda tire shu so'zdan oldin qo'yiladi: **Istiqlol – bu o'zbek xalqining azaliy orzusi;**

Quyidagi holatda ega bilan kesim orasiga tire qo'yilishi lozimdek bo'lsa ham, qo'yilmaydi:

1) ega kishilik olmoshi bilan ifodalangan bo'lsa va bog'lama bo'lmasa ham: **U tajribali iqtisodchi;**

2) kesim bosh kelishikdan boshqa kelishik qo'shimchasini olgan bo'lsa: **Butun umidimiz sendan;**

3) ega bilan kesim o'rtasida **ham** yordamchi so'zi bo'lsa: **Men ham kichik paxtakor;**

4) kesim sifat, son (miqdor sondan tashqari), ravish bilan ifodalansa: **1.Shahrimiz go'zal. 2.Kitoblar soni beshta. 3.Mening orzularim ko'p.**

5) ta'kidlash uchun yuklama qo'llanganda: **1.Men ham talaba. 2.Yer xazinami? 3.Bu kitob-ku?**

Eslatma

Ba'zan ta'kidni kuchaytirish uchun kesimlik qo'shimchasi bo'lishiga qaramay, egadan keyin tire qo'yilishi mumkin: **Adabiyot – hayotning badiiy ifodasidir.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Gap bo'lagi nima? 2. Bosh bo'laklarga ta'rif bering. 3. Kesim nima uchun gap markazi deyiladi? 4. Kesimning ifodalinishiga ko'ra turi haqida gapiring. 5. Qanday so'z bilan ifodalangan kesim ot kesim deyiladi? 6. Qanday kesim fe'l kesim deyiladi? 7. Bog'lama haqida gapiring? 8. Qanday kesim sodda kesim deyiladi? 9. Qanday kesim murakkab kesim deyiladi? 10. Qanday kesim mustaqil kesim deyiladi? 11. Nomustaqil kesimni ta'riflang va misol keltiring. 12. Qanday hollarda ega bilan kesim orasida tire ishlatiladi? 13. Qanday gap egali gap deyiladi? 14. Qanday gap egasiz gap deyiladi? 15. Egasi yashiringan gap haqida gapiring va misol keltiring. 16. Egasi ma'lum gap deb qanday gapga aytiladi? 17. Egasi umumlashgan gap qanday gap? Misol keltiring. 18. Egasiz gapni ta'riflang va misol keltiring. 19. Egasiz gapning qanday turi bor? 20. Egasi noma'lum gapni ta'riflang va misol keltiring. 21. Atov gap nima va uning qanday turi bor? 22. Yig'iq atov gapga misol keltiring. 23. Yoyiq atov gapga misol keltiring. 24. So'z- gapga misol keltiring. 25. So'z gap qanday holda kirish so'zga aylanadi?

Topshiriq

1. O'g'limiz ketimdan ovoz berdi: - Otaaa! (T. Mur.) 2. «Vooy dood! Sho'rim quridii! Kunim bitdii! Endi nima qilamaaan?», – deb o'kirib yig'ladi Abduvali. (N. Qil.) 3. Kampir o'g'lining ovoziga «Haaay» deb javob berdi. (O. Hoj.) 4. Ota esa tag'in bor ovozda jar solib yig'layverdi: Mehriboonim, maslahatgo'o'o'yim, onameeey!.. (N. Qil.) 5. Qorako'z opaaa, sizga xaaat! Katta konvertdan xaaat! (N. Qil.) 6. Ahaa! Meni tashlab, o'zlaring ketmoqchisizlar. (S. Ahm.) 7. Yordaam! – qichqirdi Gulbahor. (Ham.) 8. – O'o'y, juhudi atlas olib bersin, - deydi. (T. Mur.) 9. Bir taraf darvoza bo'z otliq qizlar himoyasida. Qora otliqlarga ikkinchi darvoza berilgan. O'yinchilarni farq qilish oson bo'lishi uchun bo'z otliq qizlar sariq rangli cholvor va nimcha kiyishgan. Qora otliqlar esa qizil kiyimda. Hindol mirzoning yoshgina xotini Sultonim begim maydon atrofida saman otini yo'rttirib, o'yinga hakamlik qiladi. Uning qo'lida zargarlar bulbulga o'xshatib chiroyli qilib yasagan oltin hushtak. Qoidani buzganlar shu hushtak bilan ogohlantiriladi. Bir payt to'p bo'z otliqlarning darvozasiga kiritildi-yu, o'yinning shiddati oshib ketdi. Xonzoda begim chavgoncho'plarning bir-biriga shaq-shuq urilayotganini, bo'z otliqlar juda qattiq hujumga o'tganini ko'rganda,

«biron kor-hol bo'lmasin tag'in», deb beixtiyor xavotirlandi. Bu xavotirlik endi uning e'tiborini o'yinga tortdi. Tapir-tupur ot chopayotganlar – bo'y yetgan xushro'y qizlar. Ularning orasida Gulbadan begim ham bor. Qizlarning hech biri Xonzoda begimning ko'zi oldida mag'lub bo'lib, uyaliq qolishni istamaydi, hammasi to'pni boshqalardan tortib olishga intiladi.

Gapni bosh bo'laklari bo'yicha tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Kesimning turi:
  - a) mustaqil kesim;
  - b) nomustaqil kesim.
2. Kesimning ifodalanishiga ko'ra turi:
  - a) ot kesim: 1) ot bilan ifodalangan kesim; 2) sifat bilan ifodalangan kesim; 3) son bilan ifodalangan kesim; 4) ravish bilan ifodalangan kesim; 5) taqlid bilan ifodalangan kesim; 6) olmosh bilan ifodalangan kesim; 7) modal bilan ifodalangan kesim.
  - b) fe'l kesim: 1)sof fe'l bilan ifodalangan kesim; 2) ravishdosh bilan ifodalangan kesim; 3) sifatdosh bilan ifodalangan kesim:
3. Kesimning tuzilishiga ko'ra turi:
  - a) sodda kesim;
  - b) murakkab kesim.
4. Gapning egasiga ko'ra turi:
  - a) egali (shaxsli); b) egasiz (shaxssiz): 1) egasi topilmas gap: a) shaxsi noma'lum gap; b) atov gap; d) so'z-gap; 2) egasi yashiringan gap: a) egasi (shaxsi) ma'lum gap; b) egasi (shaxsi) umumlashgan gap.
5. Ega bilan kesimning shaxs-sonda mosligi: a) shaxsda mos; b) sonda mos; d) shaxs-sonda mos.

37- DARS

IKKINCHI DARAJALI BO'LAK

Ikkinchi darajali bo'lak haqida. Gapning ikkinchi darajali bo'lagi bosh bo'lakka tobe bo'lib, uni to'ldirib, aniqlab, izohlab keladi. Ikkinchi darajali bo'lak 3 xil: to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol.

To'ldiruvchi. Kelishik va ko'makchi bilan shakllangan **kim?** yoki **nima?** so'rog'iga (**kim/nima+ni/ga/da/dan/uchun/orqali/sababli** va h.) javob bo'luvchi va gapda fe'l bilan ifodalanuvchi bo'lakka boshqaruv yo'li bilan bog'lanadigan ikkinchi darajali bo'lak **to'ldiruvchi** deyiladi: **1. Men bu gapni ukamdan eshitdim. 2. Seni eslayman.** Demak, to'ldiruvchi:

1) predmetni (kimni, nimani, kimga, nimaga va h. so'roqni oladi) ifodalaydi;

2) kelishik va ko'makchi bilan shakllanadi;

3) fe'l bilan ifodalangan bo'lakka (ko'pincha kesimga) bog'lanadi;

4) bosh so'zga boshqaruv yo'li bilan birikadi:

To'ldiruvchining ikki turi bor:

a) vositali to'ldiruvchi;

b) vositasiz to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchi o'timli fe'l bilan ifodalangan bo'lakka tobelanib, belgili yoki belgisiz tushum kelishigi qo'shimchasi bilan shakllanadi: **1. Yosh havaskorlar ashulani zavq bilan aytdilar.** **2. Bo'linganni bo'ri yer.** **3. O'ziga bironing oz-moz til tegizishini ko'tarmasdi.** **4. O'quvchilar hozir kitob o'qishyapti.**

Vositali to'ldiruvchi o'timli yoki o'timsiz fe'l bilan ifodalangan bo'lakka tobelanib, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi shakli yoki ko'makchi bilan shakllanadi: **1. Ravshan sen bilan boradi** **2. Yaxshiga yondash, yomondan qoch.** **3. Og'zi bo'shga ishonib bo'lmaydi.** **4. Paxta mashina bilan terildi.**

Eslatma

*Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi so'z doimo to'ldiruvchi bo'lib kelavermaydi, ular hol vazifasini ham bajaradi, bunda ham ular savolga qarab farqlanadi: **U yolg'ondan hayron bo'ldi** (qanday? – hol). **U akasidan eshitdi** (kimdan? – to'ldiruvchi). **U maktabga bordi** (qayerga? – hol). **Menqa gapirdi** (kimga? – to'ldiruvchi).*

Umuman olganda, to'ldiruvchi va hol shaklan ko'pincha o'xshaydi. Lekin asosiy farqi shundaki, to'ldiruvchi predmetni ifodalab, uning so'rog'iga javob bo'ladi, hol esa bunday xususiyatga ega emas.

Aniqllovchi. Gapdagi biror bo'lakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan bo'lak aniqllovchi deyiladi. Aniqllovchi gapda har doim otga yoki otlashgan har qanday bo'lakka bog'lanadi: **1. Mayda qor yog'yapti.** **2. Qovunning og'iri, tarvuzning yengili shirin bo'ladi.** **3. Oppoq mashina keng ko'chada navbatdagi chorrahani kesib o'tmoqda edi.** **4. Toshkent juda chiroyli shahar.**

Aniqllovchi uch xil:

1) sifatlovchi aniqllovchi;

2) qaratuvchi aniqllovchi;

3) izlohllovchi.

Sifatlovchi-aniqllovchi predmetning belgisini, miqdorini, tartibini bildiradi va *qanday? qanaqa? qaysi? qancha? nechanchi? necha? qayerdagi?* kabi so'roqqa javob bo'ladi.

Sifatlovchi-aniqllovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **sifatlanmish** deb yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish bitishuv yo'li bilan bog'lanadi: **Notanish kishi unga qaradi.**

Sifatlovchi-aniqllovchining ifodalanishi:

1) sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravish, taqlid: **1. Biz serjun va sergo'sht qo'ylarni ko'paytiraymiz. 2. O'ninchi yillarning sargardonligi. 3. Taqir-tuqur ovozdan uyg'onib ketdim. 4. O'qigan kishi o'zar. 5. Ko'p odamning duosi ko'l.**

2) ot: **Asfalt yo'ldan mashinalar g'iz-g'iz o'tib turibdi.** Bunday aniqllovchilar ba'zan majoziy (ko'chma) ma'noni ifodalashi mumkin: **Kumush choyshab yopib dalalar...**

3) ibora: **Unda og'zining tanobi qochadigan** odat bor. U qo'y og'zidan cho'p olmagan bola.

4) so'z birikmasi bilan: **1. U birinchi kungi ishni yakunladi. 2. Ukamning uyidagi mollarni ham olib ketishibdi. 2. Menga tegishli bo'lakni qoldiring. 3. Ertaga bo'ladiqan majlis qoldirildi.**

Eslatma

*Ba'zan sifatlovchi-aniqllovchi kengaygan ravishdoshli, sifatdoshli, harakat nomli birikma bilan ifodalanib, yoyiq holda kelishi mumkin: **Misdek qizarib turgan yuzini ikki kafti orasiga olib, peshonasiga yuzini bosdi.***

Qaratqich-aniqllovchi. Qaratqich-aniqllovchi biror narsa tegishli, qarashli bo'lgan shaxs yoki predmetni bildiradi va belgili hamda belgisiz qaratqich kelishigidagi so'z bilan ifodalanadi. Qaratqich-aniqllovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **qaralmish** deyiladi.

Qaratqich va qaralmish moslashuv orqali birikib, shaxs va sonda, albatta, moslashgan bo'ladi: **Qadamning qo'li gul.**

Qaratqich-aniqllovchining ifodalanishi:

1) ot, olmosh: **Gulnor yig'itning so'zlarini diqqat bilan tingladi.**

2) otlashgan so'z: **O'ning yarmi – besh.**

3) ibora: **Og'zi bo'shning ichida gap yotmas.**

Izohlovchi. Izohlovchi aniqllovchining alohida bir ko'rinishi bo'lib, bunda izohlovchi ot boshqa bir otni izohlaydi. Izohlovchi izohlagan ot **izohlanmish** bo'ladi: **General Sobir Rahimov.**

Izohlovchi va izohlanmish umumiy va aniq ma'noni bildiruvchi turdosh otdan iborat bo'lsa, aniq ma'noni bildiruvchi ot izohlovchi, umumiy ma'noni

bildiruvchi ot izohlanmish bo'ladi. Yozuvda ular orasiga chiziqcha qo'yiladi: **mexanik-haydovchi**. Izohlovchi unvon, kasb, laqab, qarindoshlik, jins, o'xshatish, taxallus kabini ifodalash uchun xizmat qiladi. O'xshatishni bildirgan izohlovchi bilan izohlanmish orasiga chiziqcha qo'yiladi: **ona –Vatan**

Gazeta, jurnal, korxonona, muassasa va hokazoning nomini bildirgan atoqli ot ham izohlovchining bir turi hisoblanadi: **“Yoshlik” jurnali, “Turkiston” gazetasi**. Bunday izohlovchi shaxs nomi bilan ifodlansa, qo'shtirnoqqa olinmay, **nomli, nomidagi** so'zi bilan birga qo'llaniladi: **Oybek nomli maktab**.

Eslatma

*So'zning o'rnini almashtirilsa, izohlovchi bilan izohlanmish maqomi ham almashadi: **Ayol** (izohlovchi) **hamshira** (izohlanmish), **hamshira** (izohlovchi) **ayol** (izohlanmish).*

Hol. Ko'pincha fe'l-kesimga bog'lanib, uning belgisini bildirgan bo'lak **hol** deyiladi: **Minbarga notiqalar birin-ketin chiqa boshladilar.**

Eslatma

*Hol ba'zan fe'ldan boshqa turkumga ham bog'lanadi: **Ko'chada odam ko'p.***

Holning ma'no turi:

1) **vaziyat (ravish, tarz) holi qanday, qay holda, qay tarzda** kabi so'roqqa javob bo'ladi va har doim fe'lga bog'lanadi. Vaziyat holi ravish, ravishdosh, ot, sifat, olmosh, taqlid, ibora bilan ifodalanadi: 1. **U diqqat bilan tingladi.** 2. **Ukam chiroyli yozadi. U shoshmasdan jo'nadi.** 3. **Rais bilan ikkisi do'stlarcha xayrlashdi.** 4. **U qorovul bo'lib ishlaydi.** 5. **Daraxt barglari duv to'kildi.** 6. **Buni qanday bajarasiz?** 7. **Boshini eggan holda kelardi.**

Ravishdosh bilan ifodalangan vaziyat holi o'ziga tobe bo'lgan bo'lak bilan so'z birikmasini hosil qilishi mumkin: **Eshikni sekin ochib, ichkariga qaradi.** Bu **yoyiq vaziyat holi** deyiladi.

2) **o'rin holi qayerga, qayerda, qayoqqa, qayerdan** kabi so'roqqa javob bo'ladi va ko'pincha o'rin ravishi, ot, olmosh bilan ifodalanadi: 1. **Bolalar ko'chaga chiqib ketishdi.** 2. **U orqadan qochdi.** 3. **Bunda bulbul kitob o'qiydi.**

3) **payt holi qachon, qachongacha, qachondan beri, qay vaqt** kabi so'roqqa javob bo'ladi va ko'pincha ot, payt ravishi, olmosh, payt ravishdoshi, sifatdosh, harakat nomi, son, sifat bilan ifodalanadi: 1. **Imtihonlar yozda bo'ladi.** 2. **Buqun maktabim yonidan o'tdim.** 3. **Shunda men bir sapchib tushganman.** 4. **Nafasimni rostlagach, tikilibroq qaradim.** 5. **Buni**

o'qiyotganimda sezib qoldim. 6.Qaytishda siznikiga kirib o'tamiz. 7.Qo'lim bo'shida o'qiyman. 8.Yig'ilish uchda bo'ladi.

4) miqdor holi *qancha, qanchalab, nechalab, necha marta* kabi so'roqqa javob bo'ladi va ko'pincha miqdor-daraja ravishi, son, sifat va miqdor-daraja ma'nosini bildirgan so'z birikmasi bilan ifodalanadi: 1.Men juda ko'p qayg'urdim. 2.O'n marta eshitgandan bir marta ko'rgan afzal. 3.Bir onda o'z kuchining o'lchovsiz darajada o'sganini sezdi. 4.Siz qancha terdingiz? 5.Bular qop-qop terib qo'yishdi. 6.Men o'ylagan darajada qilisharmikan?

5) sabab holi *nima sababdan, nima sababli, nima uchun, nimaga, nega* kabi so'roqqa javob bo'ladi va quyidagicha ifodalanadi:

a) sabab ravishi: Otasi noiloj ko'ndi;

b) *-lik, -siz+lik, -gan+lik* qo'shimchali chiqish kelishigidagi ot, sifat-doshdan keyin *-dan* qo'shimchasini keltirish bilan: Salima opa quvonganidan hech gapira olmas edi;

d) *-gani, -ganligi* qo'shimchali so'zdan keyin *tufayli, uchun* so'zidan birini keltirish bilan: U o'qimagani uchun bilmadi.

6) maqsad holi *nima maqsadda, nima uchun, nima qilgani, nima qilgali, nega* so'rog'iga javob bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

a) maqsad ravishi: Men atayin gapirmadim.

b) jo'nalish kelishigidagi harakat nomi yoki harakat nomidan keyin *uchun* ko'makchisini keltirish bilan: U o'qish uchun keldi.

d) maqsad ravishdoshi: U o'qigani keldi.

e) fe'ldan so'ng *uchun, deb* so'zini keltirish bilan: O'qiyman deb keldi.

f) harakat nomidan keyin maqsadida, maqsadda, maqsadi bilan so'zini keltirish yordamida: Gulnor opa bafurja gaplashish maqsadida keldi.

7) shart holi *nima qilsa (m, -ng, -k, -ngiz)* so'rog'iga javob bo'ladi va bir harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan boshqa ish-harakatni bildiradi: Eksang, o'rasan.

8) to'siqsizlik holi *nima qilsa (-m, -ng, -k, -ngiz) ham/-da?* so'rog'iga javob bo'lib, bir ish-harakatning bajarilishi uchun to'siq bo'la olmaydigan ish-harakatni bildiradi va shart fe'li+ham (*-da*), ravishdosh/sifatdosh+*bilan* ko'makchisi, qaramay, qaramasdan so'zi qatnashgan qurilma orqali ifodalanadi: Chaqirilmasa ham, qatnashdi. Kichik bo'lgani bilan ancha og'ir edi. Shoshqaniga qaramay kutib turdi.

Eslatma

Ayrim darslikda qurol vosita holi ajratiladi. Bu hol nima bilan, qanday usul bilan degan so'roqqa javob bo'ladi: Xat qalamda (qalam bilan) yozilgan edi.

Gap bo'lagi tartibi ikki xil:

a) odatdagi tartib;

b) o'zgargan tartib.

Odatdagi tartib. Bunda quyidagi holat kuzatiladi:

1) ega (o'z aniqlovchisi bilan) oldin, kesim gapning oxirida keladi: **Yosh havaskorlar to'plandi;**

2) payt holi egadan oldin keladi: **Bugun yosh havaskorlar to'plandi;**

3) to'ldiruvchi o'z aniqlovchisi bilan egadan keyin keladi: **Bugun yosh havaskorlar dehqonlarga katta tomosha ko'rsatdi;**

4) vaziyat holi kesimdan oldin keladi: **Daryo uzoqdan tovlanib ko'rinardi.**

O'zgargan tartib (bu **inversiya** ham deyiladi)da quyidagi holat kuzatiladi:

1) ega kesimdan keyin keladi: **Yashasin mustaqillik!**

2) to'ldiruvchi kesimdan keyin keladi: **To'xtat suvni!**

3) vaziyat holi fe'l-kesimdan keyin keladi: **Shamol esadi g'ir-g'ir.**

Gap bo'lagi tartibi o'zgarishi quyidagi hollarda kuzatiladi:

1) badiiy nutqda, ko'pincha, she'riyatda; **Senga bo'ldim azaliy oshiq.**

Bunga berar o'lim xotima.

2) hayajon kuchli bo'lganda: **Oling qo'lingizni!**

3) shior va chaqiriqda: **Yashasin mustaqillik!**

4) mantiqiy urg'u talabi bilan: **Bordik biz. Ayting o'zingiz.**

Gap bo'lagining uslubiy xususiyati:

1) ega bilan kesimni moslashtirishda bog'lama (shaxs-son qo'shimchasi, to'liqsiz fe'l, **bo'ldi, qildi, etdi** yordamchi fe'li, **sanaladi, hisoblanadi** kabi fe'l) dan foydalaniladi: **Men o'quvchiman. U talaba bo'ldi.** Bu tarix **hisoblanadi;**

2) qaratqich-aniqlovchidagi **-ning** qo'shimchasi she'riyatda ba'zan **-im** tarzida qo'llanadi: **'zbekiston - vatanim manim;**

3) sifatlovchi aniqlovchi ot bilan ifodalansa, majoziy ma'no kasb etadi: **Kumush choyshab yopib dalalar, qor tagida uxlab yotadi;**

4) sifatlovchi-aniqlovchi turli so'z turkumidan tizilib, sifatlash vazifasini bajargan ibora va so'z birikmasi bilan ifodalanaadi: **Osmono'par tog'lar, baq'ri keng inson, cheki yo'q qirlar, fikri tiniq insonlar.**

5) qaratqich-aniqlovchi o'rnida sifatlovchi-aniqlovchi qo'llanadi: **Bahorning sarin yellarini sog'indim – Bahordagi sarin yellarni sog'indim.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ikkinchi darajali bo'laklarni sanang. 2. To'ldiruvchi nima? 3. To'ldiruvchining qanday turi bor? 4. Vositali to'ldiruvchi deb nimaga aytiladi? 5. Vositasiz to'ldiruvchini ta'riflang. 6. Aniqlovchi nima va uning qanday turi bor? 7. Sifatlovchi-aniqlovchi nima va u qanday ifodalanaadi? 8. Qaratuvchi

aniqlovchi nima va u qanday ifodalanadi? 9. Izohlovchi nima va u qanday ifodalanadi? 10. Hol nima va uning qanday ma'no turi bor? 11. Vaziyat holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 12. O'rin holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 13. Payt holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 14. Miqdor holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 15. Sabab holi, maqsad holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 16. Shart holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 17. To'siqsizlik holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 18. Gap bo'lagi tartibi qanday? 19. Odatdagi tartib haqida gapiring va misol keltiring. 20. O'zgartirgan tartib haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

Shunda otlari bir-biriga urilib, ayqashib ketadi, goho biron ot urilish zarbidan gandraklab yiqilgudek bo'ladi. Bu qaltis holatlar Xonzoda begimni iztirobga sola boshladi. Axir bu qizlar eng nufuzli bek-u a'yonlarning oilasidan. Agar birontasining yuz-ko'ziga chavgoncho'p tegib yarador qilsa, chandiq qoldirsa yoki birontasi otdan yiqilib, tuyoq tagida ezilsa mutaassib shayxlar yana fisaq-u fasodni ko'paytiradi. Ular qizlarning doim parda ichida – uy asirasi bo'lib o'tirishini talab qiladilar. Lekin parda ichida xonanishin bo'lib beharakat yashaydigan ayollar notavon va mo'rt bo'lishini, baquvvat nasl berolmasligini Xonzoda begim yaxshi biladi. Begim bilan birga bu yerlarga kelgan elulusning qizlari esa qadimdan otliq yurib o'rganganlar. Hozir ham Xonzoda begim biladigan ayollarning bir yerda muqim turadiganlari oz. Erlar qatori ayollar ham hali Xurosonda, hali Kobulda yashaydilar, hali Badaxshonga ketib, hali Agraga keladilar. Bu uzoq o'lkalar orasida ikki-uch oylik yo'llarni ko'pgina qizlar otliq bosib o'tadi. Taqdir taqozosi shundoq bo'lgach, ota-bobolar udumi bo'yicha qizlarni ham yoshligidan chavandozlikka o'rgatish, ular orasida ham poygalar, musobaqalar o'tkazish joiz emasmi? Albatta, qizlarni otdan yiqilish-u mayib bo'lishdan ham ehtiyot qilish kerak! Xonzoda begim shuni o'ylab, o'yinni hayajon bilan kuzatgani sari qizlar xavf-xatarni unutib, to'daga dadil tashlanishar, qamchi o'rniga chavgoncho'p bilan otlari sag'risiga urib, muxolif tomonga hamla qilishardi. Bo'z otliq qizlardan Hamida degani o'yinchilar g'ij-bij bo'lib turgan to'daga o'qday yorib kirdi-yu jilovni qo'yib yubordi. Chavgoncho'pni ikki qo'llab tutganicha, uzangiga oyog'ini tiradi-da, uloqchilardек pastga engashdi. Bu qiz qoplon kabi chaqqonlik bilan to'pni chavgoncho'pga ilintirib to'dadan olib chiqqanda, Xonzoda begimning zavqi kelib «o!» deb yubordi. Narigi darvoza himoyasiz qolgan edi. Hamida «go'y» deb ataladigan to'pni o'sha tomonga chir-pirak qilib olib o'tdi. Uning oti ham shamolday uchmoqda edi. (O. Yoq.)

Gaplarni ikkinchi darajali bo'lak bo'yicha tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Gap bo'lagi va uning turi.
2. Gap bo'lagining ifodalanishi.
3. Gap bo'lagining tuzilishi.
4. Bog'lovchi vositasi.
5. Gap bo'lagi tartibi:
  - a) odatdagi tartib;
  - b) o'zgargan tartib.

38- DARS

GAPNING UYUSHIQ VA AJRATILGAN BO'LAGI

Uyushiq bo'lak. Gapda bir xil shakllangan, o'zaro teng bog'langan va boshqa bitta bo'lakka tobelanadigan bo'lak birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunday bo'lak - **uyushiq bo'lak**. Masalan: **Bola goh menga, goh unga qarar edi.** Gapning barcha bo'lagi uyushadi:

- 1) ega: **Bugun Anvar yoki Sobir navbatchilik qiladi;**
- 2) kesim: a) fe'l kesim: **U asta joyiga o'tirdi va gapira boshladi;** b) ot-kesim: **Yo'l keng va tekis edi;**
- 3) to'ldiruvchi: a) vositasiz to'ldiruvchi: **Kitob(larni) va daftarlarni keltirdi;** b) vositali to'ldiruvchi: **Akamga va opamga xabar qildik;**
- 4) aniqlovchi: a) sifatlovchi-aniqlovchi: **Salqin va bahavo bog'da dam oldik;** b) qaratqich-aniqlovchi: **Olma(ning) va shaftoliniig hosili mo'l bo'ldi;**
- 5) hol: a) vaziyat holi: **Topshiriqni tez va puxta bajardik.** b) payt holi: **Bugun va ertaga men navbatchilik qilaman;** d) o'rin holi: **Shahar va qishloqda qurilish avjiga chiqqan;** e) sabab holi: **Quvonch va shodlikdan tili aylanmas edi;** f) maqsad holi: **U shaharga o'qish va ishlash maqsadida kelgan edi.** g) miqdor holi: **Men sizga o'n marta, yuz marta gapirdim;** h) shart holi: **Agar mehnat qilmasang, qiynalmasang o'z maqsadingga erisha olmasan;** i) to'siqsizlik holi: **U charchasa ham, yiqilib qolgudek bo'lsa ham yurishdan to'xtamadi;**

Uyushiq ega shaxsni anglatsa, kesim birlikda ham, ko'plikda ham bo'lishi mumkin: **Karim, Salim va Ahmad keldi(lar).** Uyushiq ega jonsiz narsani ifodalasa, kesim, odatda, birlikda bo'ladi: **Stol va stul tartibga keltirilgan.**

Gapda ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi uyushiq kesim bo'lib kelganda ba'zan ko'makchi fe'l yetakchi fe'lning eng so'nggisiga bog'lanib kelishi mumkin: **U allaqachon yozib, chizib bo'ldi.**

Uyushiq bo'lak yoyiq holda ham bo'ladi: **Ma'ruzachiga qiziq, kishini hayratda qoldiradigan savollar berishdi.**

Uyushiq bo'lak juft-juft bo'lib ham qo'llanadi: **Shahrimizda keng va tekis, toza va yorug' ko'chalar ko'paymoqda.**

Uyushiq bo'lakda ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasining qo'llanishi. Bu qo'shimchanning qo'llanishi ikki xil:

1) son (ko'plik), egalik va kelishik qo'shimchasi uyushiq bo'lakning oxirigisiga qo'shiladi: **Noma va arizalarning ba'zisi mirzo, muftilarga havola qilinar edi;**

2) gapdagi uyushiq bo'lakning har birida son, egalik, kelishik qo'shimchasi alohida-alohida takrorlanadi: **Qor sovug'i qo'llarimni va oyoqlarimni, peshonamni yalab tursa-da, menga juda yoqimli tuyuldi.**

Nutqda son, egalik va kelishik qo'shimchasi uyushiq bo'lakda har xil ishlatilishi ham uchraydi: **Bolalar yasilari va bog'chalarida, maktablarda mehnatkashlarning farzandlari tarbiyalanmoqda.**

Gapda uyushiq bo'lak bog'lovchisiz, sanash ohangi bilan, biriktiruv bog'lovchisi (**va, hamda**), ular vazifasidagi **-u, -yu** yuklamasi, **bilan** ko'makchisi, zidlov bog'lovchisi (**ammo, lekin, biroq**), **na, -da** yuklamasi, **goh, yoki, yoxud, dam, ba'zan, yo** kabi ayiruv bog'lovchisi bilan bog'lanib keladi: **Mashina sekinladi, lekin to'xtamadi.**

Gapning uyushiq bo'lagi guruh-guruh bo'lsa, bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi: **Yutib chiqish uchun ot chopqir, zotdor bo'lishi, yaxshi toblanib sovutilishi; chavondozi usta, epchil bo'lishi kerak.**

Umumlashtiruvchi so'z (qism) va unda tinish belgisi. Uyushiq bo'lakli gapda so'zni jamlovchi umumlashtiruvchi so'z bo'lishi mumkin. Ko'pincha belgilash, bo'lishsizlik olmoshi va jamlovchi ot, jamlovchi son, shuningdek, so'z birikmasi, kengaygan birikma umumlashtiruvchi so'z bo'lib keladi: **Uylar, daraxtlar, ko'chalar – hammasi qorong'ulik qa'riga cho'mdi. Ishga yangi qabul qilinganlar: Ahmad, Salim va Akbar boshliqning oldiga kirishsin.** Umumlashtiruvchi so'z bilan uyushiq bo'lak bir xil sintaktik vazifani bajaradi.

Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'lakdan oldin kelsa, undan keyin ikki nuqta qo'yiladi: **Quadratning oldidan ikki o'rtoq: Ilhom va Rustam chiqib keldi.** Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'lakdan keyin kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: **Shu hovli-joy, mana shu daraxtlar, kursi, so'ri – hammasi meniki.**

Uyushiq va uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi hamda hol. Ketma-ket kelgan, lekin sanash ohangi bilan aytilmaydigan, yozuvda orasiga vergul qo'yilmaydigan aniqlovchi va hol **uyushmagan aniqlovchi** va **uyushmagan hol** hisoblanadi. Uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi va uyushmagan hol o'zi

bog'langan bo'lakning turli tomoniga oid belgini anglatadi: **Qop-qora shirin (uyushmagan aniqlovchi) uzum g'arq pishgan. Bugun maktabda (uyushmagan hol) ota-onalar majlisi bo'ladi.**

Ajratilgan izoh bo'lak. Gapda biror bo'lakning ma'nosi so'zlovchi nazarida noaniqroq bo'ladi va uning ma'nosini aniqroq berish, izohlash maqsadida xuddi shunday boshqa bo'lakni gapga kiritadi. Masalan, **Men ishni mana shundan boshladim** gapida **shundan** to'ldiruvchisining ma'nosi noaniq. Shuning uchun so'zlovchi aniqroq ma'noli boshqa bir to'ldiruvchini gapga kiritadi: **Men ishni mana shundan, ya'ni tushuntirishdan boshladim.** O'zidan oldingi bo'lakni izohlagan bunday bo'lak **ajratilgan izoh bo'lak** deyiladi

Ajratilgan bo'lakning uyushiq bo'lakdan farqi shundaki, u bir tushunchaning ikkita nomi, ya'ni bir shaxs/narsa/belgi/harakat ikki marta nomlanadi, uyushiq bo'lak esa bir necha shaxs/narsa/belgi/harakatni ifodalaydi.

Gap bo'lagini ajratishda so'z tartibining o'zgarishi, gap bo'lagining kengayishi, bir bo'lakning o'zidan oldingi bo'lakni izohlashi, bir bo'lakni boshqasidan ajratib, bo'rttirib ko'rsatish zaruriyati kabilar sabab bo'ladi: **1.Ko'chada borar, g'amgin va o'ychan. 2.Ukasi, ko'zlari chaqnaqan, unga g'azab bilan qaradi. 3.Oldinda, muyulishda, bir qora ko'rindi. 5.U har kuni, quyosh tikka kelganda, shaharga tushadi.**

Quyidagi gap bo'lagi ajratiladi:

1) ega: **Biz, yoshlar, buni esdan chiqarmasligimiz kerak;**

2) kesim: a) fe'l-kesim: **Men uni ko'ndirishga harakat qildim – yalindim, yolvordim, hatto tiz cho'kdim;** b) oi-kesim: **U shoir – inson ruhining bilimdoni;**

3) to'ldiruvchi: **Oyimni, ya'ni Xosivat Suvonovani, mukofotlashdi.**

Eslatma

*To'ldiruvchi tashqari, boshqa, o'rniga, bilan, birga kabi so'zli birikma bilan ham ajratiladi: **Mendan tashqari, u ham bor.***

4) aniqlovchi: 1)qaratqich-anqiqlovchi: **Bir necha kishining ayol va erkakning qorasi ko'rindi;** 2) sifatlovchi-anqiqlovchi (ba'zi darslikda bu ters sifatlovchi-anqiqlovchi deb ataladi: **Gullar terdim, chiroyli;**

5) hol: 1) o'rin holi: **Uning qo'lidan ushlab ichkariga, mehmonxonaga, boshladi;** 2) payt holi: **Anjuman bugun, soat beshda, boshlanadi;** 3) ravish (vaziyat) holi: **Qo'llar ishlar tez – mo'jizakor;** 4) maqsad holi: **Shaharga borish uchun, ya'ni o'g'lini ko'rish uchun, ulov qidirdi;** 5) miqdor-daraja: **Bugun sizni yana, ikkinchi marta kechirishdi.**

Eslatma

Ko'pincha ravishdosh va sifatdosh bilan ifodalangan hol ham ajratilishi mumkin: O'zidan o'zi hadiksirab, atrofga olazarak boqadi. Otasi, ikki qo'ltig'ida narsa ko'targan holda, yo'lga tushdi.

Ajratilgan izoh bo'lakda tinish belgisi. Yozma nutqda izoh bo'lak ko'pincha vergul va tire bilan ajratiladi:

1) izoh bo'lak ikki tomondan vergul bilan ajratiladi: **Kanal bo'yidagi choyxonada, avtobus bekatida, A'zamjon uchradi;**

2) izoh bo'lakning o'z ichida vergul bo'lsa, ikki tomoniga tire qo'yiladi: **Endi odamlar – otliq, piyoda, yosh-qari – uchray boshladi;**

3) ajratilgan bo'lak kengayib, uyushib, gap oxirida kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: **Mening o'z muhabbatim bor – toza va musaffo!;**

4) bosh kelishidagi kishilik olmoshini izohlagan bo'lakdan avval tire, keyin vergul qo'yiladi: **Men – Menqliyeva Munira, VIII sinfda o'qiyman;**

5) yozma nutqdagi **Otam – Ilyos Tohirov, zavodda ishlaydi** kabi gapda ham shunday.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uyushiq bo'lakning ta'rifini aying. 2. Eganing uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 3. Kesimning uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 4. To'ldiruvchining uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 5. Aniqlovchining uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 6. Holning uyushishi haqida gapiring va misol keltiring. 7. Qanday bo'lak yoyiq uyushiq bo'lak deyiladi? 8. Uyushiq bo'lakda ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasining qo'llanishi haqida gapiring. 9. Umumlashtiruvchi so'z (qism) nima va unda tinish belgisi qanday iashlatiladi? 10. Uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi haqida gapiring va misol keltiring. 11. Uyushmagan hol haqida gapiring va misol keltiring. 12. Ajratilgan izoh bo'lakni ta'riflang va misol keltiring. 13. Ajratilgan ega haqida gapiring va misol keltiring. 14. Ajratilgan to'ldiruvchi haqida gapiring va misol keltiring. 15. Ajratilgan aniqlovchi haqida gapiring va misol keltiring. 16. Ajratilgan hol haqida gapiring va misol keltiring. 17. Ajratilgan izoh bo'lakda tinish belgisi qanday qo'llanadi?

Topshiriq

1. Do'rmon viloyatining Kuntug'mish degan polvoni, polvonning Oppoqoy degan singlisi, duogo'yi, bor edi. Kuntug'mish o'n to'rtga kirguncha ilm-hunar, kasb-kamolot hosil qilib, o'n to'rtidan keyin sipohlik ishlariga yuz keltirib, qilich chopmoq, miltiq otmoq, chirishbozlik, ko'pkaritozlik, nayzadastlik,

garovbastlik, ishlariga berilib, qirqta yigitni yoniga olib mashq qilib, tog'ga, ovga, chiqib yurar edi. («Kuntug'mish».)

II. Sohib miltiqni otgach, qayiq g'arq bo'lganda, Shoshibushon hodisa ro'y bergan joyda bo'lib, hamma hodisani o'z ko'zi bilan ko'rdi – amin bo'ldi. U ag'darilgan qayiq oldiga darhol suzib borib, qayiqchi va eshkakchilarni halokatdan qutqardi – insoniy burchini bajardi. Faqat bir kishini qutqazib bo'lmadi, u falokat yuz bergan chog'da qayiq ayvonchasi ostida ziravor yanchib o'tirgan ekan. (R.Thok.)

Berilgan gapdagi ajratilgan va uyushiq bo'lakni topib, tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Ajratilgan bo'lak, uyushiq bo'lak va uning turi. Umumlashtiruvchi so'z.
2. Ifodalanishi.
3. Tuzilishi.
4. Bog'lovchi vositasi.
5. Erkin bog'lanish turi.

39- DARS

QO'SHMA GAP. BOG'LANGAN QO'SHMA GAP

Qo'shma gap. Birdan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gap **qo'shma gap** deyiladi: **Eshik sekin ochildi-yu** (birinchi sodda gap), **Qalandarovning yuzi ko'rindi** (ikkinchi sodda gap).

Sodda gap tarkibida bir grammatik markaz (kesim birligi) ishtirok etsa, qo'shma gap tarkibida u birdan ortiq. Buni uyushgan kesimli sodda gapdan farqlash kerak: **Yomg'ir yog'ib, yerlarni loy qildi**. Bu gapda kesim uyushgan, uyushgan bo'lak bitta bo'lak sanaladi.

Qo'shma gapning turi. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gap o'zaro bog'lovchi, yuklama, ko'makchi va fe'l shakli hamda ohang orqali bog'lanadi. Shunga ko'ra, qo'shma gapning 3 turi farqlanadi:

- 1) **bog'langan qo'shma gap;**
- 2) **ergash gapli qo'shma gap;**
- 3) **bog'lovchisiz qo'shma gap.**

Ayrim darslikda qo'shma gap bog'lovchi vositasiga ko'ra 5 guruhga bo'linadi:

- 1) **qismlari teng bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap;**
- 2) **qismlari ergashtiruvchi bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap;**

- 3) qismlari bog'lovchi-yuklama vositasida bog'langan qo'shma gap;
- 4) qismlar fe'l shakllari vositasida bog'langan qo'shma gap;
- 4) qismlari nisbiy so'z vositasida bog'langan qo'shma gap;
- 5) qismlari faqat ohang vositasida bog'langan qo'shma gap.

Quyida qo'shma gapning an'anaviy tasnifini beramiz.

Bog'langan qo'shma gap. Sodda gapning o'zaro teng bog'lovchi yordamida bog'lanishidan tuzilgan qo'shma gap **bog'langan qo'shma gap** deyiladi: **Kechasi qalin qor yog'di, lekin havo sovinadi.**

Tarkibidagi sodda gapning o'zaro mazmun munosabatiga ko'ra bog'langan qo'shma gap quyidagi turga bo'linadi:

- 1) **biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap;**
- 2) **zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap;**
- 3) **ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap;**
- 4) **inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap.**

Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap. Bunday bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gap o'zaro **va, hamda** bog'lovchisi, **ham, -u(-yu), -da** yuklamasi yordamida bog'lanadi va bir paytda yoki ketma-ket ro'y bergan voqea-hodisani ifodalaydi: **1. Mashg'ulot tugadi va hamma o'z uyiga tarqaldi. 2. Bahor keldi va o'z sepini yoya boshladi. 3. Qattiq izg'irin ko'tarildi-da, hech kimni uydan chiqarmay qo'ydi. 4. Odam qo'li tegdi-yu, tashlandiq yerlarni obod qildi.** Gapni yuklama bog'lasa, undan keyin vergul qo'yiladi.

Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap. Bunday gap tarkibidagi sodda gap o'zaro **ammo, lekin, biroq** bog'lovchisi, **-u(-yu)** yuklamasi yordamida bog'lanadi: **Yurtimning bu kuni chiroyli, lekin ertasi, indini yana chiroyliroq, baxtliroq bo'ladi. Havo ochildi-yu, harorat sezilmadi.**

Ba'zan zidlik mazmunini kuchaytirish uchun zidlov bog'lovchisi va **-u(-yu)** yuklamasi birga ishlatiladi: **Kechasi qor yog'di-yu, lekin kunduzi darrov to'xtadi.** Bunday qo'shma gapda zidlov bog'lovchisidan oldin, yuklamadan esa keyin vergul qo'yiladi.

Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap. Bunday gapdagi sodda gap o'zaro **goh...goh, yo...yo, yoki...yoki, ba'zan...-ba'zan..., dam.., dam, yoxud...yoxud** ayiruv bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gap voqea-hodisaning galma-gal bo'lishini yoki undan biri bo'lishini ifodalaydi: **Goh osmonni tutib ashula yangrar, goh allaqayerdan garmon tovushi eshilib qolar edi.** Ayiruv bog'lovchisi, odatda, gapning boshida keladi. Takrorlanib qo'llangan ayiruv bog'lovchisining keyingisidan oldin vergul qo'yiladi, bunday bog'lovchi yakka qo'llansa, tinish belgisi ishlatilmaydi.

Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap. Bunday gap qismi o'zaro takror qo'llangan na inkor yuklamasi orqali bog'lanadi va gap orasiga vergul qo'yiladi: **Na suv bor, na biron yemish qolibdi.** Inkor bog'lovchisi ham, odatda, sodda gapning boshida keladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shma gap nima? 2. Qo'shma gapning tasnifini sanang. 3. Qo'shma gapning bog'lovchi vositasiga ko'ra tasnifini bayon qiling. 4. Qo'shma gapning qismlari orasidagi sintaktik munosabatga ko'ra tasnifini bayon qiling. 5. Bog'langan qo'shma gap haqida gapiring. 6. Bog'langan qo'shma gapning qanday turi bor? 7. Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 8. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 9. Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 10. Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 11. Bog'langan qo'shma gapda tinish belgisi qanday qo'llanadi?

Topshiriq

1. Ilmning ofati – esdan chiqarmoqlik va ilmga rag'batli bo'lmagan kishiga o'rgatib, uni zoye ketkazmoqdir. 2. Oллоh Taoloning rozi bo'lishi otaning rozi bo'lishiga va uning g'azabi ham otaning g'azabiga bog'liqdir. 3. Garchi Xitoyda bo'lsa ham, ilmga intilish, chunki ilm olishga harakat qilish har bir mo'minga farzdir. 4. Kimki ota-onasining roziligini olgan bo'lsa, unga qanday yaxshi! Tangri uning umrini uzaytiradi. 5. Hech bir ota o'z farzandiga xulq-u odobdan buyukroq meros berolmaydi. 6. Otangiz vafotidan keyin uning do'stlari bilan aloqani davom ettiring. Agar ular bilan aloqani uzsangiz, tangri sizning nuringizni o'chiradi. 7. Savobli ish qilganingizda xursand bo'lsangiz, gunoh ish qilganingizda esa xafa bo'lsangiz, demak, siz haqiqiy mo'mindirsiz. 8. Iymon bilan amal bir-biriga juda yaqindir. Ular bir-birisiz durust emas. («Hadis»dan). 9. Hali haydovchilardan, hali traktorчилardan bir-ikkitasi ba'zan tongda, ba'zan yarim tunda yo u, yoki bu ehtiyot qismlarini so'rab kelardi. Shuning uchun omborda navbatchi bo'lishi zarur. (Sh.Rash.) 10. Fakultet ro'parasidagi yer maydoniga birinchi va ikkinchi kurs talabalari qaraydi. 11. Na ko'kning fonari o'chmasdan, na yulduz sayr etib ko'chmasdan... (Uyg'). 12. Do'st bilan dushmanning ko'rinishi bir xil. 13. Sovuq, ammo rutubatsiz havoda u o'zini ancha yengil his etdi (Shuh.) 14. Garchi daryo bo'yida bo'lsang ham suvni isrof qilma. («Hadis»dan) 15. O'trorda, ya'ni Amir Temur vafot etgan shaharda, sohibqironning muzeyi bor.

Bog'langan qo'shma gapni tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Qo'shma gapning turi: a) bog'langan qo'shma gap; b) ergash gapli qo'shma gap; d) bog'lovchisiz qo'shma gap.

2. Qo'shma gapning bog'lovchi vositasiga ko'ra turi: a) qismi bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap; b) qismi ergashtiruvchi bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap; d) qismi bog'lovchi-yuklamalar vositasida bog'langan qo'shma gap; e) qismlari nisbiy so'z vositasida bog'langan qo'shma gap; f) qismlari faqat ohang vositasida bog'langan qo'shma gap.

3. Bog'langan qo'shma gapning turi: a) birliktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap; b) zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap; d) ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap; e) inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAP

Ergash gapli qo'shma gap haqida. Birdan ortiq sodda gapning mazmun jihatdan tobe-hokim munosabati asosida, ya'ni birining boshqasiga ergashishidan tuzilgan qo'shma gap **ergash gapli qo'shma gap** deyiladi: **ltdiz oziq bersa, novda ko'karar.** Ergashgan qo'shma gapda **bosh gap** va **ergash gap** bo'ladi. Berilgan gapda birinchi gap - ergash gap, ikkinchi gap - bosh gap.

Bosh va ergash gap. Boshqa gapni o'ziga tobe qilib kelgan gap **bosh gap** hisoblanadi. Bosh gapga ergashib, uni izohlab kelgan gap **ergash gap** deyiladi: **Ta'til boshlansa, biz shaxmat musobaqasini o'tkazamiz.** Bu gapning **Ta'til boshlansa** qismi ergash gap, **Biz shaxmat musobaqasini o'tkazamiz** qismi esa bosh gap. Ergash gap bosh gapni butunicha yoki uning biror bo'lagani izohlaydi: **Rais ko'rindiki, hamma tinchlanadi** gapida ergash gap bosh gapni butunicha izohlayapti. **Siz shuni unutmangki, kurashchilar yolg'iz emas** gapida esa ergash gap bosh gap tarkibidagi olmosh bilan ifodalangan **to'ldiruvchini (shuni)** izohlayapti.

Ergash gap bosh gapdan oldin, undan keyin yoki uning ichida kela oladi: **O'qituvchi, qo'ng'iroq chalinsa, sinfga kiradi.** Bu gapda ergash gap bosh gap ichida kelgan.

Ergash gap bosh gapga **chunki, shuning uchun, -ki, agar, garchi, mabodo, go'yo(ki)** (ayrim darslikda **go'yo** bog'lovchisi **bog'lovchi vazifasidagi so'z** deb atalgan) kabi ergashtiruvchi bog'lovchi, fe'lning ravishdosh, sifatosh, harakat nomi shakli, shuningdek, yuklama, ko'makchi, turli vazifadagi ko'rsatish olmoshi, **kim – u, qanday – shunday, qancha – shuncha, qaysi – o'sha, qayerda – u yerda** kabi bir-biriga ishora ma'nosini

bildiradigan so'roq olmoshi va ko'rsatish olmoshidan iborat nisbiy so'z, **sababli, tufayli, deb** so'zi orqali bog'lanadi: **1. Biz kitobni sevamiz, chunki u bilim manbai. 2. Hosil to'kin bo'lsa, to'ylar to'xtamas.**

Eslatma

-ki, shuning uchun bog'lovchisi bosh gap tarkibida, boshqa bog'lovchi esa ergash gap tarkibida bo'ladi. Bunda ega tarkibidagi **-ki** bog'lovchisini e'tiborga olmaslik kerak. Misol:

1. Siz shuni unutmangki (bosh gap), **kurashchilar yolg'iz emas** (ergash gap).

2. Kitob bilim manbai (ergash gap), **shuning uchun biz uni sevamiz** (bosh gap).

3. Rais kirsa (ergash gap), **hamma tinchlanadi** (bosh gap).

4. Biz kitobni sevamiz (bosh gap), **chunki u bilim manbai** (ergash gap).

5. Hosil to'kin bo'lsa (ergash gap), **to'ylar to'xtamas** (bosh gap).

6. Kimki yomonlar suhbatidan qochsa (ergash gap), **u yaxshilar suhbatiga erishadi** (bosh gap).

Ergash gap gap bo'lagiga o'xshaydi. Uning quyidagi turi mavjud:

- 1) ega ergash gap;
- 2) kesim ergash gap;
- 3) to'ldiruvchi ergash gap;
- 4) aniqlovchi ergash gap;
- 5) hol ergash gap:
  - a) payt ergash gap;
  - b) o'rin ergash gap;
  - d) sabab ergash gap;
  - e) maqsad ergash gap;
  - g) shart ergash gap;
  - h) to'siqsiz ergash gap;
  - i) o'xshatish ergash gap;
  - j) natija ergash gap;

E'tibor qilinsa, 9 ta hol ergash gapning turi ikkinchi darajali bo'lak bo'lgan holning ma'no turini eslatadi. Aslida aniqlovchi ergash gap ham sifatlovchi-aniqlovchi ergash gap, qaratqich-aniqlovchi ergash gap, to'ldiruvchi ergash gap vositali to'ldiruvchi ergash gap, vositasiz to'ldiruvchi ergash gap kabi turga bo'linishi kerak edi. Lekin o'zbek tilshunosligida bunday bo'linish an'ana emas.

1) ega ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan **egani** izohlaydi. U bosh gap bilan birga ega ergash gapli qo'shma gap hisoblanadi. Ega

ergash gap **-ki** bog'lovchisi va fe'lning shart mayli qo'shimchasi **-sa** hamda so'roq va ko'rsatish olmoshi (**kimki – u, kimki – o'sha, kimki – o'zi, nima – o'sha, nimaiki – hammasi**) yordamida bog'lanadi: **Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishadi.** Ba'zan bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan ega tushirilishi mumkin: **Sizga ayonki, siz o'z oilangizdasiz.** Bu gapda **shu** (ega) tushirilgan.

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shunisi .....ki,	.....
..... ki,	.....

Ergash gap	Bosh gap
Kim .....sa,	u .....
Kim ..... sa,	o'zi .....
Kimki .....-sa,	u .....
Kimda-kim ...sa,	u .....
Nimaiki ... sa,	o'sha.....
Nima .....sa,	o'sha.....

2) **kesim ergash gap** bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan **kesimni** izohlab, u bosh gap bilan birga kesim ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi: **Uch og'ayni botirlarning eng yaxshi fazilati shuki, ular xalqdan ajralib qolishni istamaydi.** Kesim ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, o'rin-payt va bosh kelishigidagi **shu, kimsan** olmoshi yordamida bog'lanadi. Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesim tushiriladi: **Yaxshisi, sen darsingni tayyorla.**

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
..... shuki,	.....
..... shu yerdaki,	.....
.....shundaki,	.....
..... shundayki,	.....

3) **to'ldiruvchi ergash gap** bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan **to'ldiruvchini** izohlaydi. To'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi. To'ldiruvchi ergash gap, odatda, bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, **-sa** shart mayli qo'shimchasi yordamida bog'lanadi. **Shuni bilingki, har bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi. Kimda gumoning bo'lsa, uni ko'zdan qochirma.** Bosh gap tarkibida **shuni, shunga, shundan** kabi to'ldiruvchi qatnashadi. Ba'zan bu to'ldiruvchi tushirilishi mumkin: **iltimos qilamanki, oldin rais so'zlasin.** Bu gapda **shuni** to'ldiruvchisi tushirilgan.

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shuni..... -ki,	..... .
Shundan,..... -ki,	..... .
Shunga.....-ki,	..... .
.....-ki,	..... .
Buni..... -ki,	..... .

Ergash gap	Bosh gap
Nima (ni)..... -sa,	shuni .... .
Kimda..... -sa,	uni..... .
Nima bilan.....-sa,	o'shani.. .

4) **aniqlovchi ergash gap** bosh gapda **aniqlovchi** bo'lib kelgan olmosh va ayrim sifatni izohlaydi. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi. Aniqlovchi ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi bilan (bunda bosh gap tarkibida ko'pincha aniqlovchi bo'lib kelgan **shunday, ayrim, ba'zi** so'zi qatnashadi) yoki **-sa** shart mayli qo'shimchasi bilan (bunda ergash gap tarkibida **qanday, qaysi, kimning** kabi olmosh, bosh gap tarkibida esa **shu, shunday, o'sha, uning, ba'zi, bir xil, ayrim, bir, bir qancha** kabi olmosh bo'ladi) bog'lanadi: 1. **Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so'zi gavhardir.** 2. **Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri.** Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan aniqlovchi tushirilishi mumkin: (Shunday) **Odam borki, hayvon undan yaxshiroq.**

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shunday..... -ki,	..... .

.....shunday..... -ki,	.....
.....shunday..... -ni..., -ki,	unday.....
.... shunday (aniql.)..... -ki,	.....
.... shunday (hol)..... -ki,	.....

Ergash gap	Bosh gap
qaysi..... -sa,	o'sha.....

5) **payt ergash gap** - bosh gapdagi ish-harakatning paytini bildirgan ergash gap. Payt ergash gap bosh gap bilan **payt ergash gapli qo'shma gapni** tashkil etadi: 1. **Sobirjon priyomnikni endi qo'ygani edi, eshik taqillab qoldi. Qushlar to'p-to'p bo'lib uchsa, havo ochiq bo'ladi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
..... -gan edi,	.....
..... -ganicha yo'q edi,	.....
..... -ar ekan,	.....
..... -sa,	.....

6) **o'rin ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rnini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birgalikda **o'rin ergash gapli qo'shma gap** deyiladi: **Qayerda intizom kuchli bo'lsa, shu yerda tartib bo'ladi. Bog'lovchi vositasi: -sa (qayerdan, qayga, qayerga, qayerda, shu yerda, o'sha yerda, shunda, shu yerga, shu yerdan, u yerda) -mang, -masin, ekan: Qaerda suv bo'lsa, o'sha yerda hayot bo'ladi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....qayerga .. -sa,	o'sha yerga.....
.....qayerda ...-sa,	o'sha yerda,.....
.....qayga.....-sa,	o'sha yerda, ...
.....-mang,	u yerda .....
.....-masin,	o'sha yerda.....
.....qayerda ...,	shu yerda.....

7) **sabab ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini bildiradi. U bosh gap bilan birga **sabab ergash gapli qo'shma gap** deb

nomlanadi: **Qayrilishlar tobora ko'paydi, shuning uchun mashinaning tezligi susaya boshladi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....,	shuning uchun.....
.....shekilli,	.....
.....-gan bo'lsa kerak,	.....
.....-mi,	.....

Bosh gap	Ergash gap
.....,	chunki.....
..... ,	negaki.....
.....,	sababki.....
.....shuning uchun.....-ki,	.....
.....-ki,	.....

8) **maqsad ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning nima maqsadda yuzaga kelishini bildiradi. U bosh gap bilan birga maqsad ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. Bog'lovchi vositasi: **deb, -sin deb, -di deb, -ar deb, -sa deb, -mi ekan (deb, deya, uchun), toki**. 1. Odamlar yaxshi yashasin deb, tinchlikka imzo chekdik. 2. G'o'za miriqib ichsin uchun, suv tekis oqizildi.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
..... deb,	.....
.....-sin deb,	.....
.....-di deb,	.....
.....-ar deb,	.....
.....-sa deb,	.....
.....-mi ekan deb,	.....
.....-deya,	.....

Bosh gap	Ergash gap
.....	toki.....
.....	.....-sin deb.

Eslatma:

deb yarim bog'lovchisi buyruq va shart mayli, kelasi zamon fe'lidan keyin kelsa, maqsad ma'nosini, o'tgan zamon fe'llaridan keyin kelsa, sabab ma'nosini bildiradi.

9) shart ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildiradi. U bosh gap bilan birga **shart ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bog'lovchi vositalar: **-sa, -sa edi, agar, mabodo, bordi-yu, -ganda(edi), -r(-ar) ekan, -gan ekan, -mi, bo'lmasa, yo'qsa, -may, bo'lay desang, -sinki**. Misol: **Agar suv bo'lsa, cho'l-u sahrolar bo'stonga aylanadi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
(Agar).....-sa,	.....
(Agar).....-sa edi,	.....
(Agar).....-ganda,	.....
(Agar).....-ganda edi,	.....
(Bordi-yu).....-r(-ar) ekan,	.....
(Mabodo).....-gan ekan,	.....
(Agar).....-moqchi ekan,	.....
.....-mi,	.....
.....,	bo'lmasa.....
.....,	yo'qsa.....
.....bo'lay desang, ...	.....

Bosh gap	Ergash gap
.....-sinki, ...	.....

10) to'siqsiz ergash gap bosh gapning mazmuniga zid bo'lsa ham, unda ifodalangan voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to'siq bo'la olmaydigan fikrni anglatadi. U bosh gap bilan birga to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Bog'lovchi vositasi: **-sa ham(ki), qancha, qanchalik, naqadar, garchi, qarchand, -ganda ham, -sa -da, -ganda -da, -gani bilan, -masin, qaramay, qaramasdan, -i(ib), -gani holda, -di hamki, xoh...xoh (-sa -masa), -sa**. Misol: **Quyosh yashiringan bo'lsa ham, kunduzning yorug'ligi hali so'nmagan edi.** Ba'zan **garchi** so'zi qo'llanishi mumkin.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
Qancha .....-sa ham,	.....
Qancha ....-sa hamki,	.....
.....-sa-da,	.....
..... -gani bilan,	.....
..... -qaramay,	.....
..... -masin,	.....
.....qaramasdan,	.....
.....-gani holda,	.....
..... hamki,	.....
..... -sa...-masa,	.....
..... -sa... -diki,	.....
..... -sa,	.....

11) **miqdor-daraja ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish miqdor-darajasini bildiradi. Bu gap bosh gap bilan birga miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi: ***U qancha qizishsa, men shuncha sovuqqon tus olardim.***

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.... qancha ..... -sa,	....shuncha .....
.... qanchalik...-sa,	....shunchalik.. .
.... qancha ..... -sa,	....shunchalik .....
.... qanchalik..-gan sayin,	....shunchalik

12) **o'xshatish ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilishini o'xshatish yo'li bilan bildiradi. U bosh gap bilan birga o'xshatish ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi: ***Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni to'ldirgan, go'yo kechanning o'zi kuylaydi.***

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
....qanday....-sa,	shunday .....

Bosh gap	Ergash gap
.....-ki,	go'yo .....
..... -ki,	xuddi .....

13) natija ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini bildiradi. U bosh gap bilan birga natija ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Natija ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida **shunday, shu qadar, shunchalik, shu darajada, shuncha, chunon** kabi so'z, ergash gap tarkibida esa **natijada, oqibatda, hatto** kabi so'zlar qo'llanishi mumkin: **Do'l bir zumda shunday yog'diki, yer oppoq bo'lib ketdi. Azimboy shunday zulm o'tkazdiki, oqibatda xalqning sabr-kosasi to'ldi.**

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
... shunday ..... -ki,	natijada ...
... shu qadar ..... -ki,	oqibatda ...
... shunchalik ..... -ki,	.....
... shu darajada ..... -ki,	.....
... shuncha ..... -ki,	.....
... chunon ..... -ki,	.....

Ergash gapning turini aniqlashga doir. Ergash gapning turini aniqlashda qo'shma gapni sodda gapga aylantirish amaliyoti yaxshi samara beradi. Bu bir necha bosqichdan iborat.

Qo'shma gapni sodda gapga aylantirganda, ergash gap bosh gapning tarkibiga kirib, bitta gap bo'lagiga aylanadi. Masalan, **Qayerda intizom kuchli bo'lsa, shu yerda tartib bo'ladi** qo'shma gapini sodda gapga aylantirish uchun dastlab undagi bosh va ergash gapni aniqlab olish lozim. Ushbu gapda ikkita gapni **-sa** shart mayli qo'shimchasi bog'lamoqda. Bog'lovchi vosita turgan **Qayerda intizom kuchli bo'lsa** qismi ergash gap, **shu yerda tartib bo'ladi** qismi esa bosh gap. Ergash gapni bosh gap ichiga kiritamiz: **Intizom bor joyda tartib bo'ladi.** Ko'rinadiki, ergash gap bosh gap tarkibidagi izohlanishni talab qilayotgan **shu yerda** bo'lagi o'rnini egalladi. U o'rin holi edi. Demak, ergash gap bosh gap tarkibidagi o'rin holi joyini egallaganligi uchun o'rin ergash gap deyiladi. Misol keltiramiz:

1. Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishadi – Yomonlar suhbatidan qochgan (ega) yaxshilar suhbatiga erishadi. Gap - ega ergash gapli qo'shma gap. **2. Chambil obod bo'ldi deb, kelayotir Avaxzonday zo'ravon - Avaxzonday zo'ravon Chambil obod bo'ldi deb** (ravish holi) **kelayotir.** Demak, bu gap ravish ergash gapli qo'shma gap. **3. Shuni bilingki, har bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi – Har bir yangilik bexosiyat bo'lmasligini** (to'ldiruvchi) **biling.** Bu qo'shma gap to'ldiruvchi

ergash gapli qo'shma gapdir. Boshqa ergash gap haqida ham shunday deyish mumkin. Faqat shart ergash gapli qo'shma gap sodda gapga aylanmaydi, xolos.

Jadvalda ergash gapli qo'shma gapning sodda gapga aylantirilishiga misol beramiz:

№	Ergash gapli qo'shma gap	Sodda gapga aylangan ko'rinishi	Qo'shma gapning turi
1	Kim birovga chuqur qazisa, unga o'zi yiqiladi.	Birovga chuqur qaziganing o'zi unga yiqiladi.	Ega ergash gapli qo'shma gap
2	Bizda odat shundayki, uyga kelgan mehmonga ham ko'sak chuvitamiz.	Uyga kelgan mehmonga ham ko'sak chuvitamiz.	Kesim ergash gapli qo'shma gap
3	Men shundan qo'rqamanki, oramizda ham ikkilanuvchilar bor.	Men oramizda ikkilanuvchilar borligidan qo'rqaman.	To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap
4	Shunday hayot tug'ildiki, u sensiz yashay olmaydi.	Sensiz yashay olmaydigan hayot tug'ildi.	Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap
5	U kucharib qancha qattiq pufasa, pilik shuncha lovilab yonardi.	U kucharib qattiq puflagan sari qattiq yonardi.	O'lchov-daraja ergash gapli qo'shma gap
6	Quyosh havoni isitsa, do'stlik qalbni isitadi.	Do'stlik qalbni, quyosh havoni isitadi.	Chog'ishtirish-o'xshatish ergash gapli qo'shma gap
7	Gapni cho'zishning hojati yo'q, sababki odamlar tayyor.	Odamlar tayyor bo'lgani uchun gapni cho'zishning hojati yo'q.	Chog'ishtirish-o'xshatish ergash gapli qo'shma gap
8	O'tni lovullating, toki batamom kuydirsin, kul qilsin dushmanimizni.	Dushmanimizni kul qilish, kuydirish maqsadida o'tni lovullating.	Maqsad ergash gapli qo'shma gap
9	Xolmurod ochiq turgan maktab eshigini berkitishga borsa, ichkaridan ovozlari eshitila boshladi.	Xolmurod ochiq turgan maktab eshigini berkitishga borgan paytda ichkaridan ovozlari eshitila boshladi.	Payt ergash gapli qo'shma gap
10	Gulsum qayerda o'ynasa, Xolmurodning ko'zi ham o'sha yerda.	Xolmurodning ko'zi Gulsum o'ynagan yerda.	O'rin ergash gapli qo'shma gap
11	Ko'zim ilgari ochilgan bo'lsa edi, men o'z yuragimni bo'nilarga yedirar edimmi?		Shart ergash gapli qo'shma gap
12	Soqchi haydasa ham, Kurashovich qirg'oqdan nari ketmadi.	Soqchining haydashiga qaramasdan Kurashovich qirg'oqdan nari ketmadi.	To'siqsiz ergash gapli qo'shma gap
13	Yaproqlar shunday tovlanadiki, ko'zingiz qamashadi.	Yaproqlarning tovlanishi oqibatida ko'zingiz qamashadi.	Natija ergash gapli qo'shma gap

Qo'shma gapning uslubiy xususiyati:

1) bog'langan qo'shma gap tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lovchisi o'rnida **-u, -yu, -da** yuklamasi ma'nodosh qo'llanishi mumkin: **Havo bulutlandi va yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlandi-yu yomg'ir yog'a boshladi;**

2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap sodda gapga sinonim bo'ladi: **Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz – Bizning bugun yo'lga chiqa olmasligimiz aniq;**

3) sabab, maqsad, o'xshatish ergash gapning kesimi sifatdosh, harakat nomi, ot bilan ifodalansa, sodda gapga sinonim bo'ladi: **Tog' etagi juda go'zal edi, go'yo chiroyli gilam to'shalganday – Chiroyli gilam to'shalganday tor etagi juda go'zal edi;**

4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gap o'z doirasida ma'nodoshi bilan almashishi mumkin: **U kelsa, hamma ketib bo'libdi;**

5) bog'lovchisiz qo'shma gap bog'langan va ergashgan qo'shma gapga ma'nodosh bo'ladi: **Qor yog'di – don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di-yu, don yog'di).**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ergash gapli qo'shma gap nima? 2. Qanday gap bosh gap deyiladi? 3. Qanday gap ergash gap deyiladi? 4. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar qaysilar? 5. Bosh gap tomonda turuvchi vositalar qaysilar? 6. Ergash gap tomonda turuvchi vosita qaysilar? 7. Ergash gapni ajratishqaysi jihati bilan gap bo'lagini ajratishga o'xshaydi? 8. Ega ergash gap haqida gapiring. 5. Kesim ergash gap haqida gapiring. 6. To'ldiruvchi ergash gap haqida gapiring. 7. Aniqlovchi ergash gap haqida gapiring. 8. Hol ergash gap haqida gapiring. 9. Hol ergash gap va uning turi haqida gapiring. 10. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish asosida ergash gapni aniqlash usuli qanday?

Topshiriq

Sherxonning Agradagi xufiyalari masjidi jomeda Said Xalil bilan aloqa o'rnatib, Bahlulni qanday daf qilishning rejasini tuzdilar. Bahlul ham asli hindistonlik afg'onlardan, Sherxon uni taniydi. Lekin Bahlul afg'on ulusini atrofiga to'playotgan Sherxonga yon bosmasdan, Humoyunga sodiq xizmat qilib yuribdi. Buning uchun Sherxon uni tuhmatga qoldirib yo'q qilmoqchi bo'ldi. Sherxon yuborgan maxfiy odam Amir Bahlulning nomiga yozilgan maktub keltirgan edi. Sherxon o'z qo'li bilan imzo chekkan va muhrini bosgan bu maktubda Amir bahlulga o'tgan oyda Ganga bo'yiga yuborgan qurolyarog'lari uchun minnatdorchilik bildirilgan, juda ko'p yigitlar Humoyundan aynab, Sherxonga kelib qo'shilayotgani aytilgan, shuning uchun sovutqalqonlardan va qurol-yarog'lardan iloji boricha mo'l yuborilishi

iltimos qilingan edi. Sherxonning maktubi ishonarli bo'lishi uchun uni oddiy harflar bilan emas, ilmi siyohdan xabardor odamlargina tushunadigan maxfiy belgilar bilan bitishgan edi. Farangistonda bunday o'ta nozik ishlarni ko'p qilib tajriba orttirgan Alvaro Pakavira Sherxon maktubini Amir Bahlulning ishongan mulozimlaridan birining cho'ntagiga yashiriqcha soldiradi. Kechasi bu mulozim Amir Bahlul huzuriga tungi soqchilikka ketayotgan paytda Said Xalilning odamlari uni Hindolga tutib beradilar. Ayni vaqtda Amir Bahlulning ruxsati bilan sharqqa taxta ortib ketayotgan aravalarga Sherxonning xufiyalari bir talay qilich-qalqon va nayzalarni yashirib qo'ydilar. Haligi mulozim Hindol mirzoga tutib berilgan soatlarda bu aravalar ham qo'lga tushiriladi. Bahlulga uning mulozimi kechasi olib borayotgan Sherxon maktubi ilmi siyoh yordamida o'qilgandan so'ng Mirzo Hindol taxta tagiga yashirib olib ketilayotgan qurol-yarog'ni ham ko'rdi-yu, asli afg'on bo'lgan Amir Bahlulning xiyonat yo'lga o'tganiga ishondi. Yarim tunda Mirzo Hindol va Zohidbek o'z navkarlari bilan Amir Bahlul uxlab yotgan hovlisiga bostirib bordilar. Unga Sherxon yozgan maktubni va taxta ortgan aravalar tagiga yashiringan qurollarni ko'rsatdilar. Ergash gapli qo'shma gapni topib, tahlil qiling. (O.Y.)

Tahlil tartibi:

1. Gapning grammatik asos miqdoriga ko'ra turi: a) sodda gap; b) qo'shma gap.
2. Qo'shma gapning turi.
3. Ergash gap va bosh gap.
4. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish.
5. Ergash gapning turi.
6. Sxemasi.

40- DARS

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAP. MURAKKAB QO'SHMA GAP. MURAKKAB SINTAKTIK BUTUNLIK. O'ZGANING NUTQI

Bog'lovchisiz qo'shma gap haqida. Sodda gapning bog'lovchi vositasiz, ohang yordamida birikishidan tuzilgan qo'shma gap **bog'lovchisiz qo'shma gap** deyiladi: **Kech kirdi, tevarak-atrofga qorong'ilik tusha boshladi.** Bu qo'shma gapdagi sodda gap o'zaro faqat ohang yordamida bog'langan.

Bog'lovchisiz qo'shma gapning quyidagi turi mavjud:

- 1) bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Tig' yarasi tuzaladi, til yarasi tuzalmaydi.** Bunday gapni bog'lovchi qo'yib,

bog'lovchisiz gapga aylantirish mumkin: **Tig' yarasi bitar, lekin til yarasi tuzalmaydi;**

2) ergashgan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Qor yog'di – don yog'di.** Bunday gapni ergashgan qo'shma gapga aylantirish mumkin: **Qor yog'di, qo'yoki don yog'di** (o'xshatish);

3) bog'langan qo'shma gapga ham, ergash gapli qo'shma gapga ham sinonim bo'lmagan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Xushxabar olib keldim: garnizon yanchildi.** Bunday gapni bog'lovchi vosita yordamida boshqa tur ergash gapga aylantirib bo'lmaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gapda tinish belgisi. Bog'lovchisiz qo'shma gapda ohang muhim rol o'lnaydi. Shuning uchun tinish belgisining ahamiyati katta:

1) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi bir paytda yoki ketma-ket yuz bergan voqea-hodisani ifodalasa, vergul qo'yiladi: **Arava g'ijirlab borar, aravakash esa xirgoyisini bir zum ham to'xtatmas edi;**

2) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi mazmunan bir-biridan ancha uzoq bo'lsa, nuqtali vergul qo'yiladi: **Yomg'ir chelakdan quyganday sharillab yog'ardi; uning xayoli uzoq, yoshlik paytlarida kezmoqda;**

a) bog'lovchisiz qo'shma gapning ikkinchi qismi birinchi qismning sababini bildirsa, izohlasa, to'ldirsa, ular orasiga ikki nuqta qo'yiladi: **Gap shu: ertaga men bilan yo'lga chiqasiz;**

b) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi o'zaro zidlik yoki o'xshashlik munosabatiga kirishgan bo'lsa, tire qo'yiladi: **Qor yog'di – don yog'di. Yoshim yetmish ikkida – o'zim yigitman.**

Murakkab qo'shma gap. Nutqda ikkitadan ortiq sodda gapning bog'lanishidan tuzilgan qo'shma gap ham mavjud. Maktab darsligida uch va undan ortiq sodda gapning birikishidan tarkib topgan gap **murakkab qo'shma gap** deyiladi. Ayrim darslikda uning quyidagi turi ajratiladi:

1) bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap, ya'ni tarkibidagi sodda gap teng bog'lovchi yoki shu bog'lovchi vazifasidagi yuklama yordamida bog'langan qo'shma gap: **Hamma keldi- yu, Sattor kechikayotgan edi, lekin biz ishni boshlashga qaror qildik;**

2) ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap (bu haqda quyida so'z yuritiladi);

3) bog'lovchisiz tuzilgan murakkab qo'shma gap, ya'ni tarkibidagi sodda gaplar maxsus bog'lovchi vositasiz, faqat ohang yordamida bog'langan murakkab qo'shma gap: **Nonlar yopildi, qo'ylar so'yildi, o'choqlarga o't yoqildi.**

4) aralash tarkibli murakkab qo'shma gap. (Bu haqda quyida so'z yuritiladi).

Bir necha ergash gapli qo'shma gap. Birdan ortiq ergash gap bir bosh gapga tobelanib kelsa, **bir necha ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bunday gap tarkibidagi ergash gap bosh gapdan, shuningdek, bir-biridan vergul bilan ajratiladi: **Tomosha zaliga kirsam, chiroq o'chsa ham, parda proyektor nurida porlab turardi.**

Bu gapdagi ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1) **to'g'ridan-to'g'ri tobelanish (birgalik ergashish).** Bunda ergash gapning har biri to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanadi. Bunday gapdagi ergash gap: a) bir xil ergash gap (uyushgan) bo'ladi: **Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko'payadi;** b) har xil ergash gap (uyushmagan) bo'ladi: **Bordi-yu, rost bo'lsa, hammasi emas, yarmi rost bo'lsa ham, juda xunuk gap-ku!** Bunda oradagi biror ergash gap tushirib qoldirilsa ham, gap qurilishi va mazmuni buzilmaydi: **Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko'payadi – Mana bu kanal bitsa, paxta ham ko'payadi**

2) **ketma-ket ergashish**da har bir ergash gap to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanmasdan, biri ikkinchisiga, ikkinchisi keyingisiga va oxirgisi bosh gapga bog'lanadi. Bunday gap tarkibida turli xil ergash gap qatnashadi: **Agar siniq shisha bo'lsa ham, birovning mulki bo'lsa, xiyonat qilma.** Bunda oradagi ergash gap tushurilsa, gap qurilishi va mazmuni buziladi: **Agar siniq shisha bo'lsa ham, birovning mulki bo'lsa, xiyonat qilma – Agar siniq shisha bo'lsa ham xiyonat qilma** kabi.

Aralash turdagi qo'shma gap. Tarkibidagi gap ergashish yo'li bilan ham, tenglanish yo'li bilan ham bog'langan bo'lsa, aralash turdagi qo'shma gap deyiladi. Bunday qo'shma gap uchdan ortiq sodda gapdan ham tashkil topadi: **Eshik ochildi, shuning uchun hamma qayrilib qaradi, lekin hech kim kirmadi; sovuq havo xonani qopladi.**

Murakkab sintaktik butunlik. Fikrni ifodalashning yana shunday turi borki, unda sodda gap bir-biriga grammatik jihatdan bog'lanmasdan, nisbatan mustaqil, lekin bir mavzu atrofida birlashgan bo'ladi: **Men ko'chada do'stimni uchratib qoldim. Biz u bilan birga dars tayyorlashga kelishib oldik. Do'stim ham matematika va ona tilidan sal qiynaladi.** Bir abzas (xat boshi) tarkibidagi mustaqil gaplar murakkab sintaktik butunlikni tashkil etadi.

O'zganing nutqini ifodalash usuli. Muallif o'z nutqida boshqa kishi ifodalagan fikrdan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikr ko'chirma gap, o'zlashtirma gap, dialog shaklida beriladi,

Ko'chirma gap. O'zganing hech o'zgarishsiz berilgan gapi **ko'chirma gap** deyiladi. Ko'chirma gapda ikki xil gap bo'ladi: ko'chirilgan gap va muallif gapi. Ikkalasi birgalikda **ko'chirma gapli qo'shma gapni** hosil qiladi. Muallif gapining kesimi **dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi** kabi fe'l bilan ifodalandi. Ko'chirma gap so'zlashuv va badiiy uslubda

ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, keyin, uning ichida yoki ikki tomonida kelishi mumkin: 1. **“Mehnat ishtaha ochar”, – deydi bobom.** 2. **Cho'pondan so'radik: “Bu qo'ylar kimning qo'yi?”** 3. **“Men, – dedi u, – ertaga kelaman”.** 4. **Bosh injener bosiqlik bilan: – Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, – dedi.** Ko'chirma gapli qo'shma gapni sodda gap aylantirsa, ko'chirma gap to'ldiruvchiga aylanadi: 1. **“Mehnat ishtaha ochar”, – deydi bobom** (qo'shma gap). **Bobom mehnat ishtaha ochishini aytdi** (sodda gap). 2. **Bosh injener bosiqlik bilan: – Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, – dedi** (qo'shma gap). **Bosh injener bosiqlik bilan bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'qligini aytdi** (sodda gap).

Ko'chirma gapda tinish belgisi. Ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi, badiiy asarda esa tire bilan ajratib beriladi.

Ko'chirma gapda, ko'chirilgan gapning o'rniga qarab, tinish belgisining ishlatilishi turlicha:

1) ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: **“Yuring, men o'sha tomonga boraman”, – dedi Komila** (badiiy asarlarda birinchi qo'shtirnoq o'rnida tire ishlatiladi, yopilgan qo'shtirnoq bo'lmaydi). So'roq va undov belgisi qo'shtirnoq ichida qoladi;

a) ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: **Ma'ruzachi bunday dedi: “O'sib borayotgan avlodga kitob xuddi maktab kabi kerak”;**

b) muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgisi quyidagicha qo'yiladi:

- ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgi tushirilib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: **“Bizning qishlog'imizda, – dedi Fazliddin, – kishi zerikmaydi”;**

- ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: **“Havo bulut, paxta ochiqda qolmasin, – dedi brigadir. – Har qaysi zvenodan bittadan odam chaqiring, paxtani saroyga tashib kiritinlar”.**

- ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng so'roq yoki undov belgisi qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan avval o'sha belgi va tire qo'yiladi, muallif gapidan so'ng nuqta va tire qo'yilib, ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: **“Bu qaysi jamoa xo'jaligining mashinasi? – qorachagina bir qiz so'radi. – Meni ham olib ketsangiz”.**

- ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish belgisi quyidagicha qo'yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismi oxiriga ikki nuqta qo'yilib, ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi; ko'chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, muallif gapining davomi yoziladi: **Saodat: "Biz ham astoydil mehnat qildik", - dedi.**

2) ko'chirilgan gap so'roq yoki his-hayajon gap bo'lsa, uning belgisi qo'shtirnoq ichida bo'ladi: **O'qituvchimiz : "Sen qaysi badiiy kitoblarni o'qib chiqqansan?" – deb so'radilar.**

3) ko'chirma gap dialog tarzida ifodalanganda, yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo'yiladi. Bu luqmada muallif gapi bo'lmaydi: - **Shaharda qarindoshigiz bormi? – Yo'q.**

O'zlashtirma gap. O'zganing shakli o'zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi **o'zlashtirma gap** deyiladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapga aylantirilishi mumkin bo'lgan gap: **Qurbon ota ertaga kelishini aytdi (o'zlashtirma gap) – Qurbon ota dedi: "Men ertaga kelaman "** (ko'chirma gap).

So'roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda, darak gap shaklida bayon qilinadi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
- Bu qanday bino, nimaga mo'ljallaysiz? – dedi O'ktam.	O'ktam bu qanday bino ekanligini, uning nimaga mo'ljallanishini so'radi

O'zlashtirma gapda ko'chirma gapdagi kirish so'z tushib qoladi, undalma vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi, 1-, 2-shaxslarni ko'rsatuvchi so'z 3-shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
1. – Xo'sh, Kanizakxon, qanday yangiliklar bor? – so'radi O'ktam. 2. – <u>Men</u> ketdim, – dedi ukasi.	1. O'ktam Kanizakxondan qanday yangiliklar borligini so'radi. 2. Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.

O'zlashtirma gapning kesimi **aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoq, undamoq (demoq fe'lidan tashqari)** so'zi bilan ifodalanadi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Bog'lovchisiz qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring.*
2. *Bog'lovchisiz qo'shma gapning turi haqida gapiring va misol keltiring.*

3. Bog'lovchisiz qo'shma gapda tinish belgisi haqida gapiring va misol keltiring. 4. Murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 5. Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 6. Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 7. Bog'lovchisiz tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 8. Aralash tarkibli qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 10. Bir necha ergash gapli qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 11. Birgalik ergashishli qo'shma qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 12. Ketma-ket ergashishli qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 13. Aralash turdagi qo'shma gap haqida gapiring va misol keltiring. 14. Ko'chirma gapli qo'shma gap deb nimaga aytiladi? 15. Muallif gapi nima va u qanday joylashadi? 16. Ko'chirma gap nima va qanday joylashadi? 16. Ko'chirma gapda tinish belgisi qanday ishlatiladi? 17. O'zlashtirma gap nima? 18. O'zlashtirma gap kesimida ishlatiladigan fe'l qaysilar? . 19. Ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gapga qanday aylantiriladi?

Topshiriq

Gaplarning tuzilish turlarini aniqlang. Ro'chirma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantiring.

Takomil yo'li – botiniy dunyo orqali o'tgay. Har birimizning ichimizda nafs, obro'parastlik, boshqa o'jar istaklar borki, ular goho tashqi dushmandan ham xatarliroq bo'lur. Ularni yengish – o'rmondagi arslonni yengishdan ham kattaroq matonat talab qilgay. Agar tashqi dushmanni yengsangiz-u ichingizdagi nafs, g'azab, shahvat kabi balolarni yengolmasangiz, ular g'olib kelib, sizga yomon ishlarni qildirsa, narigi katta g'alabangiz tatimagay. O'zingizdan o'zingiz yengilib, ta'bingiz kir bo'lib yurganingiz – yomon bir mag'lubiyat emasmi? Salim ota Akbarning vujudini karaxt qilib turgan sovuq muzni o'zining haroratli nafasi bilan eritayotganday bo'ldi. Akbar shu haroratga dilini yanada yaqinroq tutgisi kelib:

– Rost! – dedi. – Tashqi zafarlarim ichidan kutilmagan dilsiyohliklar chiqib kelmoqda, men ularga qarshi chora topolmay lolmen! Salim ota Akbarning ochiqroq so'zlashini kutib, yuziga tikilganча jim turdi. Lekin Akbar oxiri haramga borib taqaladigan o'ta chigal dilsiyohliklar haqida qanday so'z ochishni bilmay bir lahza sukut qildi. Uning hind ulusi bilan yangicha siyosat yurgizayotgani faqat davlat ishiga emas, shaxsiy hayotiga ham kutilmagan o'zgarishlar olib kirmoqda edi. Chitorning olinishida Akbarning o'zi jasorat ko'rsatgani, Jaymal bilan Pattaning qahramonligiga tan berib, ularga Agrada haykal qo'ydirgani, saroyda Bhagvan Das, Todar Mal kabi hindlarga yuksak lavozimlar bergani, Jodha Bay uchun qal'a ichida maxsus ibodatxona

qurdirgani butun mamlakatda ovoza bo'lgan, hali markaziy davlatga bo'ysunmagan rajput rojalarining unga munosabati o'zgara boshlagan edi. Chitordagi jang Akbarning boshqa rajput qo'rg'onlarini olishga ham kuchi yetishini ko'rsatdi. Behuda qon to'kilmasin uchun Akbar goh Bhagvan Dasni, goh Man Sinxni dushmanlik ruhida yurgan rajput qo'rg'onlariga elchi qilib yuborar edi. Bundi viloyatidagi eng mustahkam qo'rg'on – Rantxambxor

qamal qilingan paytda esa Akbarning o'zi navkar kiyimini kiyib, elchi Man Sinxning yonida oq bayroq ko'targancha qal'aga kirdi. Qal'a himoyachilarining boshlig'i Surjon Rao avval Akbarni tanimadi. Man Sinxni jerkib:

– Senlar rajput g'ururini yerga bukdilaring, Jaypurni urushsiz topshirdilaring, musulmlar qancha kamsitsalar ham bo'yin egib turishlaring uyat emasmi?– dedi.

– Biz qaysi kamsitishlarga bo'yin egibmiz, maxaroja? – deb so'radi Man Sinx.

– Jizya solig'i olish – kamsitish emasmi? Rajput sarkardasi devoniomga qurol taqib kirishi mumkin emas. Demak, podsho senga ishonmaydi. Bu – kamsitish emasmi? Rajput qizlari saroyga tortiq tarzida yuborilishi kerak. Podsho uni qonuniy qilib nikohiga olmasa! Faqat vaqtinchalik joriya... Kamsitish bundan ortiq bo'lurmi? Akbar mag'rur el bo'lgan rajputlarning bu gina-kuduratlarini navkar kiyimida turib o'z qulog'i bilan eshitgandan so'ng:

– Maharaja, – dedi Surjonga, – siz haqsiz, bu kamsitishlar bartaraf etilmog'i kerak. Shu shart bilan sulh tuzishga rozimisiz?

Surjon Raoning atrofidagi mulozimlardan biri Dehlida Akbarni ko'rgan ekan, uni tanib qolib:

– Maharaja, bu so'zlarni sizga Akbarning o'zi aytmoqda! – dedi.

Elchi Man Sinx ham oq bayroq ko'tarib kirgan navkarning Akbar ekanini endi aytdi. Surjon Raoning odamlaridan biri:

– Darhol tutmoq kerak, g'alaba bizniki bo'lg'ay!– dedi.

Ammo Akbar Surjon Raoga qarab:

– Men sizning mard, olijanob sarkarda ekanligingizga ishonganim uchun huzuringizga o'zim keldim,– dedi. – Bizda «Elchiga o'lim yo'q» degan maqol bor! Surjon Rao Akbarning dovyurakligiga tan berdi-yu:

– Rajputlar ham oq bayroq ko'tarib kelgan kishiga tajovuz qilmaydigan mard ulusdir! – dedi.

Shundan keyin Bundi viloyatidagi urush – yarashga aylandi. Akbar Surjon Rao qo'ygan shartlarni qabul qildi. «Rajputlar ham devoniomga qurol taqib kirishi, qal'a darvozasi oldigacha naqora chaldirib borishi, jizya solig'ini to'lamasligi, otlariga podshoning tamg'asini bosmasligi (kuydirib bosiladigan temir tamg'adan otning sag'risida yomon dog'qolar edi) mumkin» degan yangi qonun joriy etildi.

41- DARS

TINISH BELGISI

Nuqtaning ishlatilishi. Nuqta quyidagi o'rinda qo'yiladi:

1) tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayajon) gapdan keyin: **Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o'z vaqtida tayyorlab yuringin. Koshki, uning kuchi yetsa.**

2) birinchi qismida nuqta, ko'p nuqta, undov yoki so'roq belgisi bo'lgan ko'chirma gap o'rtasida kelgan muallif gapidan keyin: **“Men hozir jo'nayman, – dedi u. – Siz esa yarim soatlardan keyin yo'lga chiqing”.**

3) qisqartirilgan ism va familiyaning birinchi harfi yoki qismidan keyin: **M.Ism. (Mirzakalon Ismoilij).**

4) sanash yoki ayrim fikrning qismini ifodalagan va oy, kun, yilni bildirgan ajratish uchun qo'llangan raqam yoki harfdan keyin: **27.09.2002** kabi.

Eslatma

*Qavsga olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgisi o'z o'rnida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi: **Ketdi.** (A.Qah.) Shuningdek, sarlavhadan keyin (darak gap bo'lsa) nuqta qo'yilmaydi. Lekin sarlavha birdan ortiq mustaqil sodda gapdan tuzilgan bo'lsa, oldingilaridan keyin nuqta qo'yilib, oxirgisidan keyin qo'yilmaydi: **Gap.Sodda gap.***

So'roq belgisining ishlatilishi. So'roq belgisi quyidagi holda ishlatiladi:

1) so'roq gapdan keyin: **Ishga tayyormisiz?**

2) so'roq gap birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunda:

a) so'roq gap mustaqil bo'lsa, har biridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi:

Qishloq qanday? Og'aynilar yaxshi yurishibdimi?

b) agar so'roq gap mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, va qo'shma gap tarzida bo'lsa, eng so'nggi so'roq gapdan keyin qo'yiladi: **- Kim kelyapti: Savrimi, Rahbarmi, yo akangning bolalarini yetaklab kelyapsanmi?**

3) gap darak gap bo'lib, undagi biror so'z yoki ibora noaniq bo'lsa va gumon ifodalansa, undan keyin so'roq belgisi qo'yiladi: **Bu ishning hammasini yarim soat (?) ichida bajarar ekanmiz.**

Eslatma

*Ba'zan qo'shma gap tarkibidagi sodda gapning oldingisi so'roq, qolgani esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holda ular orasiga vergul yoki tire qo'yilishi mumkin, lekin qo'shma gapning qismi vergul yoki tire bilan ajratilishi shart bo'lganligi tufayli so'roq belgisi qo'yilmaydi: **U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu men uchun qorong'i.***

Undov belgisining ishlatilishi. Undov belgisi quyidagi holda ishlatiladi:

1) his-hayajon ifodalagan gapdan keyin: **Yoshligimizda naqadar baxtiyor edik!**

2) buyurish, tilak, orzu ma'nosini ifodalagan gapdan keyin: **Hoziroq bularni ko'zimdanda yo'qot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsa!**

3) gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalma, undov hamda ha va yo'q so'zidan keyin: **Yo'q! Rustam bunday qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni mustaqillik bayrami bilan tabriklayman!** Bunda undovdan oldingi so'z mustaqil gap sifatida qaraladi.

Ko'p nuqtaning ishlatilishi. Ko'p nuqta quyidagi o'rinda qo'yiladi:

1) fikr tugallanmaganda: **Agar hozir gapingizni to'xtatmasangiz...**

2) so'zlovchining o'ylashi, mulohaza qilishini ko'rsatadi: **Bugun... bugun oldingizga o'tsam bo'ladimi?**

3) ba'zan kimningdir savoliga javob bermay, indamay turganini ko'rsatish uchun: - **Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...**

4) biror so'z yoki gapning tushirilganini ko'rsatish uchun: **Bugun yettinchi bo'limga kelib, ... fig'oni oshdi.**

Ko'p nuqta, undov va so'roq belgisining birga kelishi. Gap mazmuni mazkur tinish belgisining birga qo'llanishini taqozo qiladi. Bunda:

1) so'roq mazmunidan his-hayajon kuchliroq bo'lgan gapdan keyin avval undov, keyin so'roq belgisi birikkan holda (!?) qo'yiladi: **Go'zallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi!?**

2) kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so'roq gapdan so'ng avval so'roq, keyin undov belgisi birikkan holda qo'yiladi: - **A?! - Xonkeldiyeva turgan yerida surat bo'lib qoldi. - Direktorimiz-a?!**

3) kuchli his-hayajon ifodalagan va mazmunan tugallanmagan gapdan keyin avval undov, keyin ko'p nuqta birikkan holda (!...) qo'llanadi: - **Nafisa!.. Nafisaoy!..**

4) mazmunan tugallanmagan so'roq gapdan so'ng avval so'roq, keyin ko'p nuqta birikkan holda (?...) ishlatiladi: - **Nima dedingiz? Bularning hammasi men uchun?..**

Vergulning ishlatilishi. Vergul quyidagi o'rinda qo'yiladi:

1) uyushiq bo'lak orasida:

2) bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'lak orasida: **1. Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon - O'zbekning chamani, bog'-u bo'stoni.**

3) takrorlanuvchi bog'lovchi bilan birikkan uyushiq bo'lak orasida: **U goh kulimsiraydi, goh chuqur o'yga toladi.**

4) zidlovchi bog'lovchi yordamida birikkan uyushiq bo'lak orasiga: **Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi.**

5) undalmani gapdan ajratish uchun: **Ertaga, azim, toqqa jo'naymiz;**
 6) kirish so'zni va tuzilishiga ko'ra murakkab bo'lmagan kirish gapni ajratish uchun: **1. Xullas, ertaga shu yerda yotiladigan bo'ldi. 2. Men sizga aytsam, odamning yomoni bo'lmaydi;**

7) ha va yo'q so'zini gap bo'lagidan ajratish uchun: **Ha, bu gapingiz to'rg'i. Yo'q, ertaga kela olmayman;**

8) gapning ajratilgan bo'lagini ajratib ko'rsatish uchun: **"Biz, 22-guruhda o'quvchi qizlar, Xayriniso ham biz bilan yonma-yon turib o'qishini istaymiz";**

9) bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gapda: **Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi;**

10) va, ham, hamda, yoki (yolg'iz kelgan holida) dan boshqa bog'lovchi bilan bog'langan qo'shma gapda: **hamma gapirdi, lekin u bir chekkada xomush o'tir edi;**

11) ergash va bosh gapni ajratish uchun: **Hamma yig'ilsa, majlis boshlanadi;**

12) muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish uchun: **– Bugungi qilgan ezgu ishlarimiz, – dedi ota, – kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi;**

Nuqtali vergulning ishlatilishi. Nuqtali vergul quyidagi o'rinda qo'llanadi:

1) o'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'lak orasida:

Mehnat, ijod, odam sharafi;

Dil yorug'i, hayot quvonchi -

Hammasining asli manbai

Sen, Vatanim – tinchlik tayanchi.

2) o'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega soddaga gaplar orasida hamda har xil turdagi gapni o'z ichiga olgan qo'shma gapda: **Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi;**

3) qavsli harf yoki raqam bilan tartiblangan gapning oxirgisidan boshqasida: **Qo'shma gap uchga bo'linadi: a) bog'langan qo'shma gap; b) bog'lovchisiz qo'shma gap; d) ergash gapli qo'shma gap.**

Ikki nuqtaning ishlatilishi. Ikki nuqta quyidagi holda ishlatiladi:

1) uyushiq bo'lakdan oddin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: **Yig'ilishda tajribali ishchilar: Salim aka, Abdukarim aka va Sobirjonlar so'zga chiqishdi;**

Eslatma

*Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo'yilaveradi: **Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga yetarli sharoit yaratilsin.***

2) quyidagi ma'noni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gapda:

a) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: **U ichkariga shoshib kirib ketdi: telefon anchadan beri jiringlayotgan ekan;**

b) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: **Shamol juda zo'raydi: daraxtlarning ancha-munchasi sinib tushdi;**

d) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: **Vazifangiz shu: bironta odam bu xonaga kirmasligi kerak.**

e) ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: **U baland ovozda so'radi: - Kim bor?**

Tirening ishlatilishi. Tire quyidagi o'rinda qo'llanadi:

1) ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog'lamasiz birikkan ega va kesim orasiga: **O'zbekistonning poytaxti – Toshkent. Ikki o'n besh – bir o'ttiz. Bularni amalga oshiradigan – siz. O'qish – hayotni uqish;**

2) uyushiq bo'lakdan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: **Akam, opam va singlim – barchasi meni kutib o'tirishgan ekan;**

3) ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish orasida: **Men – Valiyev To'ychi, 1973- yilda Dehqonobodda tug'ilganman;**

4) kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: **Tunov kungi ovchi – uni o'rmonda uchratib qoldim – menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi;**

5) muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: **– Bugun kelasizmi? – so'radi qizi;**

6) dialog tipidagi ko'chirma gapda: **– Keldimi? – Keldi;**

7) kutilmagan voqea-hodisani ifodalagan gapdan oldin: **Kecha sizlarnikiga borgan edim – Asqarjon kelibdi!**

8) zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gap orasida: **Jismimiz yo'qolur – o'chmas nomimiz.**

Qavsning ishlatilishi. Qavs quyidagi holda ishlatiladi:

1) ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki ibora qavsga olinadi: **Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi;**

Eslatma

*Qavsdan oldingi tinish belgisi (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyin qo'yiladi: **Chavandoz bu gapni Ertoyevga aytishni ham, aytmaslikni ham bilmay (aytsa Ertoyev xafa bo'ladi, aytmasa bir joydan chatog'i chiqishi mumkin), boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimi?***

2) kiritma gap yoki dramatik asardagi remarka qavs bilan beriladi: 1. **Ukam (sen uni taniysan) bu yil maktabni bitirdi.** 2. **Aziz Kamol** (xayol og'ushida). **Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqisiga chiqdi;**

3) misol yoki ko'chirmaning manbai: **Eshik qars etib yopildi. (O.Yoq.);**

4) kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgi qavsning ichiga olinadi: **To'satdan uning xayoliga akasining bundan besh-olti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-darak yo'q!) ... tushdi.**

Qo'shtirnoqning ishlatilishi. Qo'shtirnoq quyidagi holda ishlatiladi:

1) ko'chirma gapni ajratib ko'rsatish uchun: **"Ertaga kelaman", - dedi;**

2) ko'chma, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birkmasi ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: **"Tog' asali" sotadigan yigit ... dovonning naryog'iga o'tib ketgan.**

Eslatma

Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zda turlovchi (kelishik) qo'shimcha mavjud bo'lsa, bu qo'shimcha qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: **Buni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ 69»ning yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, "Jiguli" tomonga burildi.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 2. So'roq belgisining ishlatilishi qanday? Misol keltiring. 3. Undov belgisining ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 4. Ko'p nuqtaning ishlatilishi qanday? Misol keltiring. 5. Ko'p nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 6. Ko'p nuqta qanday ishlatiladi? Misol keltiring. 7. Undov va so'roq belgisining birga kelishi haqida gapiring va misol keltiring. 8. Vergulning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 9. Nuqtali vergulning ishlatilishi qanday? Misol keltiring. 10. Ikki nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring. 11. Tirening ishlatilishi, qavsning ishlatilishi qanday? Misol keltiring. 12. Qo'shtirnoqning ishlatilishi haqida gapiring va misol keltiring.

Topshiriq

Tinich belgisini qo'ying va imlo xatosini tuzating.

1 Madamin bo'yniga qo'yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi P Tur 2 Borishini bo'yniga qo'yaman S Abd 3 Ishchilar hozirdan boshlab tashabbusni qo'lga olishlari kerak Oyb 4 Menga qaysi transheyalariga kirganini va qaysi nuqtalar qo'lga olinganini aytsin I Rah 5 Rais Umrzoq otaga o'xshash

obro'li tajribakor paxtakorlarni qo'lga olish niyatida ozmuncha yugurdimi! Sh Rah 6 keksalarning bel bog'lab dalaga chiqishi - boshqalarga o'rnak I Rah 7 Bilib qo'ying Ish og'ir Belni mahkam bog'lamasangiz qiyin bo'ladi O Yoq 8 Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi S Zun 9 Ilg'orlikdan boshing aylanib ishni bo'shashtirib yubording P Qod 10 kamtarinliging o'zingga bino qo'yishga aylanib ketdi Sh Rash 11 Uning mehnatsiz va ma'nosiz turmushi o'ziga bino qo'yishidan zeb berishidan noz-karashmalaridan yaqqol ko'rinib turadi Sh Rash 12 U o'z kasbiga nihoyatda bino qo'ygan S Ahm 13 Payt qo'ldan boy berildi S Ayn 14 oxiri uning ham ko'ngli buzildi Ammo sir boy bermay meni yupatishga tirishdi I Rah 15 tilmoch qimorga o'zini urdi Hovli-joyni boy berib qaynatasining uyiga ko'chib keldi S Ahm 16 U darmonsizligidan gandraklab ketdi Ko'ngli ozdi Chalqanchasiga yiqildi S Ahm 17 Hasan ovchining ochlikdan ko'ngli ozib ketdi Sh Toshm 18 Sho'rlik bir yerda xudoyi oshi yegan ekan yoqmadbi Ko'ngli ozib mazasi qochaveribdi P Tur 19 Betiga suv purkab o'ziga keltirdilar G' G'ul 20 Faqat sog'lig'ingiz meni tashvishga soladi xolos Hali uncha o'zingizga kelganingiz yo'q M Ism 21 U qattiq xafa bo'ldi O'zini qayga qo'yarini bilmadi J Abd 22 Qo'li ishga o'rgangan odamning bekor qolishi katta fojia S Ahm 23 Bolalarning shodligiga chek yo'q Ular o'zlarini qayerga qo'yishni bilmay yugurishadi P Tur 24 Elchibek uning tiyran ko'zlarining yiltirashidan jiddiy gapga bel bog'laganini angladi A Mux 25 Ammo siz menga yordamlashing qayerda bo'lmasin qizni topishga bel bog'laylik Oyb

42- DARS NUTQ USLUBI

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisasidan maqsad, sharoit va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyati bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslub va uning turi, til vositasining qo'llanish xususiyati, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birlikning uslubiy imkoniyati o'rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan ko'rinishi **adabiy til uslubi** deyiladi.

O'zbek adabiy tilida 5 ta asosiy nutq uslubi bor: so'zlashuv uslubi, badiiy usulb, rasmiy-idoraviy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub. Ayrim darslikda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslub **kitobiy uslub** degan umumiy nom ostida beriladi

Barcha uslubda cheklanmagan tarzda ishlatiladigan so'z va qo'shimcha uslubiy betaraf deyiladi: **suv, tog', bola, xat.**

So'zlashuv uslubi. Keng qo'llanadigan uslubdan biri – **so'zlashuv uslubi**. Bu uslubda, odatda, adabiy til me'yoriga rioya qilinmaydi. So'zlashuv uslubidagi gap asosan dialogik shaklda bo'ladi. Bunda turli uslubiy bo'yoqli so'z, grammatik vosita qo'llanadi. Shuningdek, tovush tushib qolishi, ortirilishi mumkin: **Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqoo!**

So'zlashuv uslubida gapdagi so'z tartibi ancha erkin. Ko'proq sodda gap, to'liqsiz gap, undalmali gapdan foydalaniladi. Jargon, argo, vulgar, varvar so'z ham ishlatiladi. Ayniqsa, bu nutq madaniyati yuqori bo'lmagan kishida uchraydi.

Ilmiy uslub. Fan-texnikaning turli tarmog'iga doir ilmiy asar, darslik **ilmiy uslub**da yoziladi. Ilmiy uslub aniq ma'lumot asosida chiqarilgan ilmiy xulosa (qoida, ta'rif)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslubdan farq qiladi: **Yomg'ir - suyuq tomchi holiday atmosferaga yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.**

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamasidan foydalaniladi, bu uslubda so'z o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'lak, kirish so'z, kirish birikma, shuningdek, qo'shma gapdan keng foydalaniladi.

Rasmiy-idoraviy uslub. Davlat idorasi tomonidan chiqariladigan qaror, qonun, nizom, xalqaro hujjat **rasmiy-idoraviy uslub**da yoziladi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabi ham shu uslubda bitiladi. Bunday uslubdagi hujjat qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli bo'lishi lozim. Bu uslubning asosiy belgisi: jumlaning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi.

Rasmiy-idoraviy uslubda ham so'z o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'z ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamasidan foydalaniladi. Bu uslubda ko'pincha darak gapdan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabida esa buyruq gapdan ham foydalaniladi. Gap bo'lagining odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: **M.Ahmedovga o'z lavozimini suiiste'mal qilganligi uchun hayfsan elon qilinsin.**

Ommabop (publisistik) uslub. Tashviqot-targ'ibot ishini olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi **ommabop uslub** deyiladi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'z ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmadan, maqol va hikmatli so'zdan keng foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'lagi odatdagi tartibda bo'ladi, kesim buyruq va xabar maylidagi fe'l bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gap, yoyiq undalma, takroriy so'z va birikma unumli qo'llanadi: **Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil yetishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti.**

Badiiy uslub. Badiiy asar **badiiy uslub**da bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsol (obraz) vositasida estetik ta'sir ham

ko'rsatadi: **O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda.** Badiiy uslubda qahramon nutqini jonli berish oddiy nutq so'zi, sheva, vulgarizmdan ham foydalaniladi.

Badiiy asar uslubi **aralash uslub** hisoblanadi. Unda so'zlashuv uslubiga, kitobiy uslubga xos o'rin ham uchraydi.

Nutq madaniyati haqida. Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'lishi lozim. Buning uchun mantiqiy izchillikka va me'yorga rioya qilish, qayerda qanday gapirishni bilish lozim. Azada ko'tarinki nutq mumkin bo'lmaganligi kabi, tantanada g'amgin so'zlash ham nutq madaniyati pastligidan dalolat beradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uslubiyat nimani o'rganadi? 2. Adabiy til uslubi haqida gapiring. 3. So'zlashuv uslubi va uning xususiyatini bayon qiling. 4. Badiiy uslub va uning xususiyati haqida gapiring. 5. Rasmiy-idoraviy uslub va uning xususiyatini bayon qiling. 6. Ommabop uslub va uning xususiyatini ayting. 7. Ilmiy uslub va uning xususiyati haqida so'zlang. 8. Kitobiy uslub qanday xususiyatga ega? 9. Nutq madaniyati deganda nimani tushunasiz?

ILOVA

QISQACHA IMLO (TO'G'RI YOZISH) LUG'ATI

A

a'lam	agglyutinatsiya	almisoq
a'lo	ahd	almoyi-jaimoyi
a'zo	ahil (inoq)	alumniy
a'zoyi badan	ahl (ilm ahli)	alyor
abadiyat	ahvol	alg'ov-dalg'ov
abajur	ajabtovur	amakivachcha
abjaq	ajdar(ho)	ambulatoriya
ablah	aji-buji	ammiak
abonement	akkreditatsiya	amortizatsiya
abstrakt	akkumulator	amper
abxaz	aks(i) sado	amr (farmon)
abzal	aksioner	amir (sarkarda)
abzas	aktyor	amr-farmon
adad	akvarium	amri ma'ruf
adib (yozuvchi)	alahlamoq	amri mahol
adil (tik)	alahsiramog	an'ana
adip (to'nning adipi)	alaxsimoq	ana shu
adl (to'g'ri; adolat)	alaxsitmoq	andom (bashara)
adliya	alayhissalom	anduh
adovat	alebastr	anvoyi
adoyi tamom	alkaloid	aorta
advokatura	alkogol	apil-tapil
adyol	alia	apoq-chapoq
aerobus	allakim	aqiq
aeroflot	allamahol	aql-farosat
aeroport	allanarsa	aql-idrok
aerostat	allanecha	aqlii
affiksatsiya	allanechuk	aql-hush
aft-angor	allanima	aql-zakovat
aft-bashara	allaqanday	arbitr
aftodahol	allaqancha	arra
afv	allaqayda	arslonquyruq
afyun	allaqayer	artezian (quduq)
afzal (ortiq)	allaqayoq	artikulatsiya
agglyutinatv	allaqaysi	artilleriya
	allaqachon	arvoh
	almanax	arvoq

arzi hol
 as'hob
 asbob-anjom
 asbob-uskuna
 asfalt
 asil (toza)
 asilzoda
 asir (tutqun)
 askarboshi
 asl (tub)
 aslaha
 aslaha-anjom
 asqatmoq
 asr
 astar-avra
 atak-chechak
 atay(in)
 atelye
 atigi
 atirsovun
 atir-upa
 ato
 atrof-muhit
 atsetilin
 atseton
 atvor
 avans
 aviakompaniya
 aviatsiya
 avj
 avlod
 avra-astar
 avtobus
 avtogen
 avtomat
 avtotransport
 avval
 avzo
 avzoyi
 axborotnoma
 axir
 axiri
 axloq
 ayb

aybsitmoq
 ayil
 ayirish
 aykido
 ayqashmoq
 ayqash-uyqash
 ayqirish
 ayyuhannos
 aysh-ishrat
 azim (katta)
 azm (qaror)
 azza-bazza
 ag'anamoq
 ag'dar-to'ntar
 ag'yor
 ashqol-dashqol
 achimsiq
 achchiq-araz
 achchiq-tirsiq
 achchiq-tizziq
 achchiqtosh
 achchiq-chuchuk

B

ba'zi
 baayni
 badamal
 badaxloq
 badhazm
 badiha
 badiiy
 badnafs
 badqovoq
 badxo'r
 bahaybat
 bahuzur
 bahya
 bajon-u dil
 baka-bang
 baka-bum
 balalayka
 baland
 baliq
 balogardon
 baloyi azim
 baloyi nafs
 bama'ni
 baobro'
 baqamti
 baqaterak
 baqato'n
 baqqol
 barg
 bargga (kelishik)
 batalyon
 baxsh
 baynalminal
 bayramoldi
 bazur
 bazo'r
 beadam
 beburd
 bedapoya
 befahm
 behbehlamoq
 behi
 behuzur
 behush
 bek
 bekam-ko'st
 bekordan bekor
 bekudurat
 bema'nilik
 benasib
 beobro'
 beodob
 berahm
 besaranjom
 beso'naqay
 betavfiq
 bexarxasha
 beshafqat
 beshbarmoq
 beshikkertdi
 beshiktervatar
 beshikto'y(i)
 beshkurash

beshotar
 bifshteks
 bil'aks
 bilag'on
 bilim
 bilyard
 binoyi
 bint
 biologiya
 biqin
 bir jinsli
 bir karra
 bir lahza
 bir nafas
 bir narsa
 bir nav
 bir necha
 bir nima
 bir onda
 bir og'iz
 bir talay
 bir taraflama
 bir tekis
 bir xil
 bir yoqlama
 bir yoqli
 bir yo'la
 bir zamon
 bir zumda
 birato'la
 birmuncha
 biroz
 birpas
 birvarakay
 birvarakayiga
 biyron
 biz
 biznes
 bobom
 bobosi
 bod
 bodomqovoq
 bolta
 bolg'a

borasan-qo'yasan
 bormoq
 bosqich
 bot
 bot-bot
 botqoq
 boyvachcha
 bog'
 boshliq
 boshvoq
 boshyalang
 broker
 budjet
 bufet
 bukkan
 bukri
 buloqqa
 burilish
 burjua
 burushiq
 butun
 buxgalter
 buzruk
 buzurg
 bug'
 bug'doyrang
 bug'u
 byurokrat
 byust
 bo'yoq
 bo'ysundirilmoq
 bo'ysunmoq
 bo'sh-bayov
 bo'shlik (zaiflik)
 bo'shliq (joy, fazo)

D

da'vat
 da'vo
 dabdurustdan
 da'atan
 daha
 dahan

dahanaki
 dahliz
 daho
 dahr
 dahshat
 damba
 dam-badam
 damgar
 damo-dam
 dangasa
 daqqi
 daraxt
 darbadar
 dard-hasrat
 dardi bedavo
 dardisar
 dargoh
 darhaqiqat
 darhol
 daromad
 darsxona
 darvoqe
 dastro'mol
 dasturulamal
 dastyor
 davangirday
 davr
 daxl
 daxldor
 daxma
 dasht
 deduksiya
 dehqon
 demokratik
 detsimetr
 devalvatsiya
 devsiyat
 diagramma
 dilsiyohlik
 diltortar
 dilxasta
 dilshikasta
 diplomatiya
 dirham

dissimilatsiya
 distillatsiya
 dohiy
 doktorant
 dom-daraksiz
 donishmand
 dorilbaqo
 dorilfano
 dotsent
 doshqozon
 drama
 dramatik
 dramaturgga
 dubiaj
 dudoq
 dudroq
 duddudlamoq
 dukkak
 dukullamoq
 dukura-dukur
 dukur-dukur
 dukurlamoq
 dumbul
 dunyoqarash
 dupurlamoq
 durang
 dutorbo'yin
 dushman
 dzot
 do'laymoq
 do'mbillamoq
 do'ng'illamoq
 do'pillamoq
 do'pirlamoq
 do'qillamoq
 do'qirlamoq
 do'rillamoq
 do'st

E

e'tibor
 e'timod
 e'tiqod

e'tirof
 e'tiroz
 e'zoz
 ehrom
 ehson
 ehtrom
 ehtiros
 ehtiyot
 ekin-tikin
 ekipaj
 ekin
 ekspluatator
 ekspluatatsiya
 eksport
 elektrifikatsiya
 elektrotexnika
 elektrovoz
 ellipsoid
 eltmoq
 ensiklopediya
 epashang
 epidemiologiya
 eplab-seplab
 erinchak
 erki
 ertalabgi
 eskiz
 esli-hushli
 ev
 evakuatsiya
 evfemizm
 evolutsiya
 eshakmiya
 eshakyemi
 eshittir
 echkemar

F

fabrika
 fahm
 fahsh
 fanniy
 fano

faqir
 farah
 farzand
 fas!
 fath
 faxr
 fayl
 fayz
 faza
 fe'l
 fikr
 foiz
 fotiha
 fotoapparat
 futbol

G

gadoyvachcha
 gah
 gajak
 gajin
 gajindor
 ganjina
 gap-so'z
 garangsimoq
 gard
 gaubitsa
 gavhar
 general-gubernator
 generalissimus
 general-leytenant
 general-mayor
 general-polkovnik
 gerbariy
 gijgijla
 gijja
 gilza
 gina-kudurat
 giyoh
 glitserin
 gramm
 grammofon
 gravyura

gujum
 gulband
 gulbeor
 gulbog'
 guldasta
 guldon
 gulkaram
 gulko'rpa
 gulqaychi
 gulqog'oz
 gulsapsar
 gultojixo'roz
 gultuvak
 gulxayri
 gulchambar
 gulchin
 gumbaz
 gumburlamoq
 gurulla
 go'lax
 go'ngqarg'a.
 go'sht

H

habib
 had
 hadeb
 hademay
 hadya
 haftafahm
 hakim
 hali
 halim
 halitdan
 halloslamoq
 hafsala
 halovat
 halqa
 halqum
 hamd
 hamdam
 hamd-sano
 hamjihat

hamkasb
 hamkorlik
 hamma vaqt
 hamroh
 hamtovoq
 hamyurt
 handalak
 haqoratomuz
 haqqoniyat
 haqqush
 haqtalab
 Haqtaolo
 har kim
 har vaqt
 hardamxayol
 harf
 hargiz
 harsillamoq
 hasad
 hassos
 hatlamoq
 hay'at
 hayallatmoq
 haybat
 hayfsan
 hay-hay
 hayhaylamoq
 hayhot
 hayit
 hayo
 hayosiz
 hayqirish
 hayrat
 hayt
 hayt-huyt
 haytovur
 hazil-huzul
 hazm
 hasharot
 hech qachon
 hibs
 hijron
 hikoya
 hil

himmat
 himmatli
 hiqildoq
 hiqichoq
 hirot
 hissa
 hiylagar
 hiylakor
 hoholamoq
 holsizlanmoq
 homiy
 horittirmoq
 hosiyat
 hoyhoylamoq
 hoyhuylamoq
 hoynahoy
 hoyu havas
 hoziq
 hoshiya
 huda-behuda
 hudhud
 hudud
 huhlamoq
 hujayra
 hukm
 humoyun
 huquqim
 huquqsiz
 hurliqo
 hurpaymoq
 husayni
 husayniy
 husnbuzar
 husnixat
 husnsoqol
 huvullamoq
 huzur
 huzur-halovat
 hush
 hushyor
 ho'ngramoq
 ho'plam
 ho'ppak

I

ibrat
 ihota
 ihramoq
 ijobat
 ijthod
 ikkiyoqlama
 ikkiyuzlama
 ikkiyuzlamalik
 ikkiyuzlamachi
 ilhom
 ilhombaxsh
 iliguzildi
 ilk
 illat
 illuminator
 illuziya
 iloh
 ilonbaliq
 ilonizi
 in'ikos
 in'om-ehson
 indeks
 inflatsiya
 ingramoq
 injener
 inkassator
 intiho
 intonatsiya
 inshoot
 ipirisqi
 iqlim
 irim
 irkit
 is'hoq
 iskabtopar
 isloh
 islohat
 issiq
 issiqsevar
 issiqxona
 istehzoomuz
 istibdod

istilo
 istiloh
 itbaliq
 itboqar
 itburun
 itfe'l
 itpashsha
 itqovun
 ituzum
 itvachcha
 ixlos
 ixroj
 ixtilof
 ixtiro
 ixtiyor
 ixcham
 izbosar
 izdosh
 izoh
 izquvar
 izvosh
 izza
 ish haqi
 ish tashlash
 ishbilarmon
 ishboshi
 ishbuzuqi
 ishlab chiqarmoq
 ishlabchiqarish
 ishlayver
 ishtiroki
 ishva
 ishyoqmas
 ichakuzdi
 ichburug'
 ichikmoq
 ichketar
 ichketdi
 ichkuyar
 ichkuyov

J

jabduq
 jabha

jahannam
 jahd
 jahf
 jahon
 jahonbaxsh
 jajji
 jamuljam
 jang
 jangovar
 jarohat
 jemper
 jigar rang
 jihat
 jihod
 jilo
 jig'illamoq
 jodi (asbob)
 jodu (sehr)
 jon-u dil
 jonzot
 juldur
 jumlayi jahon
 jumlayi mo'min
 junjikmoq
 jur'at
 jurnal
 juz'iy
 jyuri
 jo'ja
 jo'r'ttaga

K

kabardin
 kabi;
 kabobpaz
 kajava
 kalka
 kalkulator
 kalla
 kaltafahm
 kalxat
 kamon
 kampirog'iz
 kampirchopon

kanop
 kanor(a)
 kapalakgul
 kapalaknusxa
 kapgir
 kar
 karburator
 karnaygul
 karra
 kasod
 kastrulka
 katod
 katusha
 kauchuk
 kavush
 kashfiyot
 kelajakka
 kelinposhsha
 kelinsalom
 kelintushdi (marosim)
 keloldi
 kestir
 ketdi
 kecha-kunduz
 kecha-yu kunduz
 kilogramm
 kilogrammi?
 kilovatt
 kimoshdi (savdo)
 kimxob
 kinooperator
 kinoocherk
 kinorejissor
 kinossenariy
 kirsovun
 kiyma
 kichikkina
 kollokvium
 kombinatsiya
 kompensatsiya
 kompyuter
 kongress
 konstitutsiya
 kontekst

kontingent
 konussimon
 konyak
 konyunktura
 kooperativ
 koordinat
 korporatsiya
 korrupsiya
 kuk-ku
 kukkulamoq
 kukulamoq
 kul(dir)gich
 kuldir
 kulgi
 kulgili
 kulib
 kulimsiramoq
 kuloh
 kulrang
 kultepa
 kumush
 kunbotar
 kungaboqar
 kunpayakun
 kurktovuq
 kuryer
 kutkilamoq
 kutmoq
 kutubxona
 ko'hlik
 ko'm-ko'k
 ko'ndalang
 ko'pburchak
 ko'pdan ko'p
 ko'pik
 ko'rgaz
 ko'zoynak

L

la'l
 la'li (patnis)
 lab-dahan
 labirint

laborant
 laboratoriya
 lafz
 lahad
 lahim
 lahm (suyaksiz)
 lahza
 lalmikor
 lampashisha
 landavur
 langarcho'p
 lang'illamoq
 lattachaynar
 laureat
 leytenant
 libretto
 likanglamoq
 likillamoq
 lingafon
 linoleum
 liq to'la
 litr
 litsenziya
 litsey
 loaqal
 logarifm
 lohas
 lojuvard
 lorsillamoq
 lotoreya
 lovulla
 lovullamoq
 lutf
 lo'killamoq
 lo'qillamoq

M

ma'bud
 ma'buda
 ma'lum
 ma'mur
 ma'ni
 ma'no

ma'qul
 ma'qullamoq
 ma'ramoq
 ma'ruf
 ma'sum
 ma'yus
 ma'zur
 ma'shuq
 maddoh
 maddohlik
 madh
 mahal
 mahalla
 mahub
 mahbus
 mahkamlamoq
 mahkum
 mahliyo
 mahluq
 mahmadona
 mahol
 mahorat
 mahr
 mahram
 mahrum
 mahsi
 mahsul
 mahsulot
 mahv
 mahvash
 mahzun
 mahshar
 maishat
 majruh
 makr
 makruh
 mal'un
 mamont
 manba
 manfaat
 maqsad
 maqsud
 maqtamoq
 maqtov

mas'ud
 mas'ul
 mas'uliyat
 masxara
 matbaa
 matbuot
 material
 matla
 mato
 matonat
 match
 mavhum
 mavqe
 mavqeyim
 mavrid
 mavsum
 mavzusi
 maxfiy
 maxluq
 maxraj
 maxsus
 mayak
 mag'rib
 mag'rurlanmoq
 mash'al
 mash'um
 mashaqqat
 mashhur
 mashvarat
 mashshoq
 me'mor
 me'roj
 mehmon
 mehnat
 mehr
 mehribon
 meliorativ
 menga
 mengzimoq
 metall
 metallar
 metr
 meshchan
 militsiya

millat
 milliard
 million
 minba'd
 mingga
 mingoyoq
 mix
 mishiqi
 mishig'i
 moh
 mohir
 molboqar
 momaqaldiraq
 mone
 monografiya
 monopoliya
 montyor
 mozaika
 moshxo'rda
 muallaq
 muammo
 muassasa
 muattar
 muazzam
 muazzin
 muashshax
 mubham
 mubohasa
 mudarris
 muddao
 mudhish
 mudir
 mudofaa
 mufassallik
 muguz
 muhim
 muhit
 muhlat
 muhofaza
 muhojir
 muhokama
 muhr
 muhsin
 mulohaza

muloqot
 mulozamat
 mumkin
 munkimoq
 munkillamoq
 munozara
 muomala
 muqarrar
 muqim
 muqovamat
 muqoyasa
 murakkab
 murojaat
 murosa
 murtad
 muruvvat
 mustahkam
 mutaassib
 mutafakkir
 mutaxassis
 mute
 mutlaq
 mutlaqo
 mutolaa
 muvaffaq
 muvaffaqiyat
 muvaqqat
 muvofiq
 muxbir
 muxlis
 muxolif
 muxtasar
 muyassar
 muyulish
 muzaffar
 muzofot
 muzyorar
 mushfiq
 mushkul
 mushkulot
 mushohada
 mushtum
 mushtumzo'r
 mushuk

mo'jaz
 mo'jiza
 mo'ltillamoq
 mo'tabar
 mo'tadil
 mo'g'ul

N

na'l
 na'matak
 na'ra
 nadomat
 naf
 nafis
 nafs
 nafsilamr
 nahv
 nainki
 najib
 naqd
 naql
 naqqosh
 nazm
 nash'a
 nasha
 nihol
 nihon
 nihoya
 nimkulgi
 noahil
 noan'anaviy
 nobop
 nobud
 nogahon
 nohaq
 nokdaun
 noma'qul
 nomahram
 nomaqbul
 nominatsiya
 nomma-nom
 nonning
 nosqovoq

noutbuk
 nou-xau
 noyabr
 nozimxona
 noshud
 noshukur
 nufus (aholi)
 nufuz (obro')
 nuqson
 nuqta
 nuqtayi nazar
 nutq

O

obbo
 obihayot
 obirahmat
 obro'
 obro'li
 obro'talab
 obro'yim
 obro'ying
 obro'ytalab
 ofati jon
 oftobshuvoq
 ohangjama
 ohangrabo
 ohanrabo
 ohista
 ohor
 okean
 okkupatsiya
 okop
 oliyjanob
 olmaoqi
 omixta
 onhazrat
 onkologiya
 operatsiya
 oqibat
 oqim
 oqquyruq
 oqsil

oqsuyak
 oqurug'
 orqa-old
 orqavorotdan
 orzum
 orzung
 orzusi
 ostin-ustun
 ostki
 otalik
 otaliq
 otameros
 otashnafas
 otashqalb
 otboqar
 ovul
 oxirzamon
 oybaldoq
 oyimposhsha
 oyimqovoq
 oyimtilla
 oynayi jahon
 oyoqqa
 oyoqyalang
 oyquloq
 ozmuncha
 ozon
 og'aliq (mansab)
 og'ayni
 og'gan
 og'irkarvon
 og'iroyoq
 og'riq
 oshna-og'ayni
 oshpichoq
 oshqoshiq
 oshrayhon
 oshtaxta
 oshxamir
 ocherki
 ochin-to'qin
 ochiqdan ochiq

P

panoh
 pantomima
 panshaxa
 papiros
 papirus (o'simlik)
 parfumer
 parfumeriya
 parhez
 parixon
 parishonxotir
 parqu
 parvo
 parvoyim
 parvoying
 paryostiq
 pasport
 pastki
 patirlamoq
 payhon
 pedagog
 pedagogga
 pilla
 pilpillamoq
 pinhona
 ping'illamoq
 pixlamoq
 piyma
 plaj
 plastmassa
 platskarta
 plash
 plenum
 plyonka
 poema
 pokrishka
 porshen
 poyabzal
 poyezd
 pochapo'stin
 premyera
 prinsipial
 projektor
 prokuror

prujina
 puiemyot
 puls
 pult
 punktuatsiya
 pyesa

Q

qa'da
 qa'r
 qabariq
 qabih
 qabihlik
 qabohat
 qabz
 qabza
 qabziyat
 qad(di)-qomat
 qadah
 qadr-qimmat
 qadr-qiyamat
 qahat
 qahqaha
 qah-qah
 qahr
 qahrabo
 qahva
 qal'a
 qala
 qalampir
 qanshar
 qarimsiq
 qariyb
 qarموq
 qars
 qarta
 qasd
 qat'iy
 qat'iyani
 qat'iyat
 qatqaloq
 qattiq
 qattiqlamoq

qavariq
 qavimoq
 qaviq
 qavm-qarindosh
 qayinsingil
 qaynopa
 qaynota
 qaytadan
 qaytatdan
 qayg'u-hasrat
 qayg'urmoq
 qashimoq
 qashlamoq
 qashqargul
 qimmat
 qimmatbaho
 qirg'iyo'z
 qirg'oq
 qisim
 qism
 qissa
 qit'a
 qittak
 qittay
 qixqixlamoq
 qiyindi
 qiymataxta
 qimmatbaho
 qiynalib
 qiychuvlashmoq
 qizilurug'
 qizilo'ngach
 qishki
 qishloqi
 qishloqqacha
 qishlog'i
 qichqiriq
 qobirg'a
 qoraqurt
 qorin
 qovurmoq
 qovurg'a
 qovushmoq
 qoyil

qoyilmaqom
 qultillamoq
 qultum
 qutulamoq
 qunch
 qur'a
 qutqu
 qutulmoq
 quvalamoq
 quvvat
 quyuyq
 quyushqon
 qushqo'nmas
 qo'biz
 qo'lyozma
 qo'nj
 qo'qqisdan
 qo'ziqorin

R

ra'y
 rabbano
 radiator
 radiostansiya
 rah
 rahm
 rahmat
 rahnamo
 ramaqi(jon)
 rasm
 ravnaqi
 rayhon
 rejissor
 rels
 relyef
 repetitsiya
 reyestr
 rioya
 rixta
 rizqiro'z
 rohat
 rohib
 romandan

rovoch
 rux
 ruxsat
 ruxsor
 ro'baro'

S

sa'va
 sa'y
 sabo
 saboh
 sadqayisar
 saf
 safsataboz
 sahar
 sahifa
 sahn
 sahna
 sahoba
 sahiro
 said
 sakillamoq
 salohiyat
 salomalaykum (o'simlik)
 san'at
 sanoat
 sanoqcho'p
 saodat
 sapyor
 sarhad
 sarhisob
 sarvqomat
 sarxil
 sarxush
 sassiqko'zan
 sath
 saxiy
 saxovat
 sayhon
 sayid (avlod)
 saylovoldi
 sayroqi
 sayt

sayyod (ovchi)
 sayyoh
 sehr
 sellofan
 sement
 semizo't
 senariy
 sentner
 senzura
 separator
 serjant
 sermahsul
 sertavoze
 servis (korxonona)
 serviz (idish)
 sershox
 sex
 seysmologiya
 sihat
 silindrik
 simpozium
 simyog'och
 singan
 singgan
 singil
 singlim
 sipoh
 sirkul
 sisterna
 sitras
 six
 siyla
 siyohdon
 siypamoq
 siz
 sizlovuq
 sizlog'ich
 sig'guncha
 skelet
 skiper
 slayd
 solih
 sotix
 sovuqotmoq

sovuqmijoz
 sovuqqon
 soxta
 soxt-sumbat
 sog'
 sog'ga
 sog'gani
 sog'liq
 sochpopuk
 stadion
 stend
 stul
 subh
 subut
 suflor
 suiiste'mol
 suiqasd
 sujet
 sulh
 sulloh
 sunbul
 supurgi
 supurib-sidirmoq
 supurindi
 supurmoq
 supurtirmoq
 sur'at
 surat
 surgu
 surgin
 surgun
 surishtirmoq
 surunkali
 surx
 surg'ich
 surg'uchlamoq
 sutemizuvchi
 suveren
 suvilon
 suvosti
 suvtalab
 suxan
 so'qim
 so'qir

so'roq
 so'xta
 so'zboshi

T

ta'b
 ta'kid
 ta'kidlamoq
 ta'lim
 ta'm
 ta'm bilmog
 ta'ma qilmoq
 ta'magir
 ta'min
 ta'mir
 ta'na
 ta'qib
 taqiqlamoq
 ta'rif
 ta'sir
 ta'sis
 ta'sischi
 ta'til
 ta'zim
 ta'zir
 ta'zirini bermoq
 ta'ziya
 taajjub
 taailuqli
 taassub
 taassuf
 taassurot
 tab
 tabiat
 tabiiy
 taekvanilo
 tafakkur
 tafovut
 tahlika
 tahqir
 tajovuzkor
 taf'at

talafot	taxayyul	tog'olcha
tama	taxir	toshbosma
tamba	taxlit	toshdevor
tambur	taxmin	toshloq
tamoyil	taxsimot	toshmehr
tana	taxt	traktor
tanbeh	taym	trolleybus
tanbur (cholg'u asbobi)	tayoq	tuf
tandirkabob	tayoqqa	tuflamoq
tanga	tayziq	tugun
tanovul	tazyiq	tukkuncha
taomul	tashabbus	tulen
taqalamoq	tashxis	tun-u kun
taqazo etmoq	teatr	turkigo'y
taqilla	tekindan tekin	turum
taqir	tekkizmoq	turg'in
taqlid	teleko'rsatuv	turg'un
taqozo	teleminatyura	tutqin
taqriban	temiryo'l	tutqich
taqsim	tibbiyot	tutqun
taqsimot	tif	tutum
taqsir	tiktir	tutun
taraddud	tilak	tutuq
taralabedod	tilla	tuxum
tarh	tillaqosh	tuyakash
tarif	tillaqo'ng'iz	tuyaqush
tarjimayi hol	tillarang	tuyatovon
taroz	tilovat	tuyg'u
terozu	tim qora	tuyg'un
tasadduq	tiqirlamoq	tuzsiz
tasalli	tirband	tuzuk
tasanno	txirlik	tuzum
tasarruf	tizim	tug'ildi
tasavvuf	tohir	tushki
tasavvur	toifa	tushkun
tasbeh	tok	tushum
tavajjuh	tokqaychi	tushunarli
tavallo	tomdan tomga	tushunmoq
tavba-tazarru	tongga	to'kin
tavfiq	tongqi	to'lqin
tavoze	toqchil	to'q sariq
tavsiif	tovuqboqar	to'qson
tavslr	tog'	to'sqin
taxallus	tog'ga	to'zimoq

to'zg'imoq
to'g'ramoq

U

u-bu
uddaburo(n)
udmurt
udum
uhlamoq
ukrain
ular
ulgi (o'rnak)
ulgurishmoq
ulgurmoq
ulimoq
ultimatum
ulus
ulug'
ulush
ungur
unum
unuttirmoq
unsur
unter-ofitser
unum
unumdor
unutmoq
upa-e'lik
uqmoq
uquv
urf
urilmoq
urinmoq
urishmoq
urush
urg'u
urchuq
ustun
usul
uvat
uvuldiriq
uvullamoq
uvishmoq

uvvos
uxlabman-qolibman
uxlamoq
uyallir
uyezd
uyilmoq
uyimoq
uyqu
uyum
uyushiq
uyg'un
uyg'ur
uzluksiz
uzuq
uzv
ushoq
ushshoq
uchburchak
uchhad
uchiriq
uchmox (jannat)
uchun

V

va'z
vah
vahima
vahiy
vahm
vahshiy
vahshiyona
vajir-vujur
vajohat
vaksina
vakuum
valdir-vuldur
valloh
valyuta
vangillamoq
vang'illamoq
vang'ir-vung'ur
vaqf
vaqillamoq

vaqillamoq
vaqir-vuqur
vaqt-bemahel
vaqt-bevaqt
vaqtxushlik
vaq-vaq
vaq-vuq
varanglamoq
varillamoq
vasl
vassa
vassal
vasvos
vag'ir-vug'ur
ventilyator
vizillamoq
vishillamoq
volfram
volt
voltmetr
voqe
voqea
vovullamoq
voybo'(y)
vulkanizatsiya
vzvod

X

xafahol
xafaqon
xaloyiq
xasm
xasmol
xat
xatti-harakat
xattot
xavf
xazon
xijillik
xil
xil'at
xilvat
xirillamoq

xirilloq
 xirurgga
 xirurgiya
 xislat
 xivich
 xixilamoq
 xiyla (ancha)
 xiyobon
 xizr
 xlorofill
 xohish
 xohlamoq
 xokandoz
 xolavachcha
 xoli
 xolis
 xontaxta
 xosiyat
 xovirlamoq
 xoxolamoq
 xudosi
 xufiyona
 xullas
 xunasa
 xunob
 xurofot
 xurram
 xursand
 xusumat
 xushbo'y
 xushfahm
 xushfe'l
 xushhavo
 xushhazm
 xushhol
 xushmuomala
 xushnud
 xushsuxan
 xushta'b
 xushta'm
 xushvaqt
 xushxabar
 xushxulq
 xushyoqmas

xo'b
 xo'p

Y

ya'juj-ma'juj
 yagana
 yagona
 yakbora
 yalang
 yallig'lanish
 yangidan yangi
 yangiyo'l
 yanmoq
 yarimavtomat
 yaroq
 yarog'-aslaha
 yarq-yarq
 yarq-yurq
 yassilik
 yaxmalak
 yayov
 yashshamagur
 yacheyka
 yebketar(ga)
 yebto'yimas
 yelkama-yelka
 yelvizak
 yerto'la
 yeryong'oq
 yeyarmon
 yeyolmaslik
 yeyuvchi
 yildan yilga
 yomg'ir
 yomg'irpo'sh
 yonbosh
 yonboshlamoq
 yondashmoq
 yopinchiq
 yoqqani
 yoqqach
 yor-do'st (yor-u do 'si)
 yorug'sevar

yoxud
 yozin-qishin
 yog'gan
 yosh
 yubiley
 yugurish
 yugurmoq
 yumor
 yumshoq
 yupqa
 yuqa
 yuqi
 yuqumli
 yurist
 yutqizmoq
 yuvindi (fe'l)
 yuvinmoq
 yuvundi (ot)
 yuvundixo'r
 yo'lladi
 yo'qsil

Z

za'faron
 zabarjad
 zabon
 zabun
 zahar
 zahil
 zahmat
 zahoti
 zahra
 zambar
 zambarak
 zamburug'
 zambil
 zangga
 zarhal
 zarif
 zarrabin
 zarur
 zax
 zaxira

zaxm
zaxob
zehn
zih
zirh
ziyrak
zomin
zoologiya
zovur
zulqa'da
zo'r-bazo'r

O'

o'dag'aylamoq
o'lgu(n)day
o'rinbosar
o'ringa
o'taketgan
o't-alaf
o'tkaz
o'tkazmoq
o'tloqqa
o'qtalmoq
o'ydim-chuqur
o'yinbuzuqi
o'ynoqi
o'g'il
o'shshaymoq

G'

g'addor
g'arg'ara
g'azovot
g'imirlamoq
g'ingillamoq
g'isht

SH

sha'n
shabada (shabboda)
shabko'r

shaddod
shaffof
shafqat
shaftoli
shalloqi
shaloq
shanba
shar'iy
sharh
shariat
sharoit
shatir-shutur
shatun
shahanshoh
shaxdam
shaxsan
shaxt
shaxta
shaxtyor
shayx
shag'al
she'r
shibbalatmoq
shifer
shijoat
shilliqqurt
shilpillamoq
shilpilloq
shinak
shinni
shing'irlamoq
shig'il
shig'ovul
shoh
shohidlik
shohsupa
shohsuvor
shosse
shosupa
shotut
shovullamoq
shoxlamoq
shpris
shu'la

shuaro
shubha
shuhrat
shukuh
shukuhbaxsh
shukur
shumurt
shumshuk
shuur
shuvullamoq
shug'ullanmoq
shug'ullanuv
sho'ng'imoq

CH

chalg'i
chalg'imoq
chambar
chambarak
chambarchas
changal
changimoq
changitmoq
chaqirtir
chaqmoq
chaqqon
charm
charlamoq
charlar
chavati
chavgon
chayilmoq
chag'ir
chehra
chelakcha
chibor
chillik
chini
chinni
chirilla
chiriq
chiroq
chitirlamoq

cholg'u (kuy)	chulg'amoq	chug'ur
chopiqqa	chuqur	chug'urlamoq
chopqich	churq	chug'urchuq
chorraha	churq etmadi	cho'lyaipiz
chorsi	churullamoq	cho'qqi
choynak	chuvrindi	cho'qqisoqol
chog'ir	chuvullamoq	cho'ziq
chuh	chuvur	cho'chchaymoq
chuldiramog	chuvurlamoq	

QISQACHA SO'Z TARKIBI LUG'ATI

A

abad/iy/at	arava/kash	aytish/lik
abadiy/lash/tirish	arrala/sh/mog	ayt/mogchi
abadiy/lik	arzi/rli	ayt/sa/m
ablah/larcha	asab/iy/lash/mog	achit/ma
adab/iy/ot/chi	asl/iy/at	achi/ma
ahd/ qil/di/k (yasama so'z)	asra/ndi	achom/la/mog
ajab/lan/arli	at/amoq	achchi/q (achi/q)
ajrat	at/o/q/li (ot/la/q/li)	
ak/ildoq	at/ol/v (ot/la/v)	B
ak/illa/mog	atir/gul	ba/ayni
aksar/iyat	avro/q/chi (avra/q/chi)	ba/davlat
alah/sira/mog	aya/nch/li	ba/quvvat/lan/mog
alanga/lan/mog	ayb/la/n/uvchi	bad/bo'y/lik
alda/m/chi/lik	ayb/la/r	bad/mast/lik
aldo/q/chi/lik (alda/q/chi)	ayb/lo/vchi (ayb/la/v)	bad/nom
alla/la	ayir/ma	badiiy/at
amal/iy/ot/chi	ayir/ma/chi/lik	badiiy/ot
an'ana/viy/lik	aylan/a	bahor/i
ang/la/di	aylan/ma (fe'l)	bahra/lan/mog
ang/la/sh/il/mo/vchilik	aylan/ma (sifat)	bank/ir
(ong/la/sh/il/ma/vchilik)	aylan/ma/choq	baqir/oq/lik
aniq/lo/vchi (aniq/la/vchi)	aylan/tirish	bar/vaqt
aql/-hush (tub)	aynan	baxt/-saodat/li
aql/li	ayol/vchan (aya/v)	baybay/la/mog
aql/siz	ayr/lim/uvchi (ayir/il)	bayon/ qill/mog (yasama so'z)
arab/i	ayr/lim (ayir/lim)	bag'lilla/mog
	ayt/a/siz	bag'ir/la/mog
	ayt/arli	
	ayt/qin	

bashar/iy/at
 be/baho
 be/davo
 be/foйда
 be/gumon
 be/mahal
 be/mehr
 be/nomus
 be/or/lik
 be/poyon
 be/pul
 be/sabab
 be/takalluf
 be/tamiz/lik
 be/taf
 be/tergo/v (be/terga/v)
 be/tin/im
 be/tin/im
 be/to'xtol/v (to'xtal/v)
 be/g'ubor
 bedor
 begona
 begona/sira/moq
 bekor/chi/dan
 be/bog' (yasama so'z)
 belgi/te/vchi (belgi/ta/vchi)
 ber/il/uvchan/lik
 berch
 be/ta/moq
 bexosdan
 beza/k/ta/moq
 beza/ti/lligan
 beza/ti/tirmoq
 bezor/i/lik
 bij/ildoq
 bil/im/don/lik/dan
 bilq/ildoq
 bilch/illa/moq
 bir/ necha (yasama so'z)
 bir/ payt (yasama so'z)
 bir/ yoqlama (yasama so'z)
 bir/ik/ma (fe'l)

bir/ik/ma (ot)
 bir/ik/it/moq (bir/ik/it)
 bir/lash
 biror
 birinch
 bit/ir/moq
 biz/biz/ak
 bodro/q (bodra/q)
 bola/ga
 bola/ta
 bola/ta/ning
 bola/ta/racha
 bola/lik
 bor/ay
 bor/moq/lik
 bos/im
 bos/qin/chi/lik
 bos/qon
 bosh/tirliq
 bosh/tirliq
 boy/i (egalik)
 boy/i/moq
 boy/ta
 boy/lik
 bog'/bon
 bog'/dor/chi/lik
 bog'/ich
 bog'/ta/m
 bog'/ta/ma
 bog'/to/vchi (bog'/ta/v)
 bosh/i
 bosh/im
 bosh/ta
 bosh/ta/di/k
 bosh/ta/gan/di/k
 bosh/ta/ma (bo'lishsizlik)
 bosh/ta/n/di
 bosh/liq
 bosh/to/vchi (bosh/ta)
 boshqa
 boshqird
 bu/yoq
 bugun
 buk/ta

bur/almoq
 burka/n/di
 burn/im
 buyruq/bozilik
 buzluq/i
 bug'/ta
 bo'talloq
 bo'yo/q
 bo'yo/q/siz
 bo'z/lik
 bo'z/chi/lik
 bo'g'/liq
 bo'g'/iz/ta
 bo'g'/riq/moq
 bo'sh/ta

D

da'vo/gar/lik
 dabdab/ali
 dadil/ta/moq
 daftar/ga
 data/gi
 data/chi/lik
 dam/ta/m
 dam/ta/moq
 dang'illa/ma
 daraja/ta/n/moq
 daraja/i
 darang/ta/moq
 daraxt/zor/lik
 dard/kash
 dard/lash/moq
 dardar/ak
 dars/xona
 darvoza/bon
 dasta/ta
 dasturxon/imiz/da
 dastyor
 davlat/mand/lik
 davlat/chi/lik
 davo/ta/moq
 davo/to/vchi
 davo/siz

davom/at
 davom/li/lik
 davom/siz
 davom/chi
 davr/iy/lik
 davr/lash/tir/lish
 daxl/dor/lik
 dag'al/lash/moq
 dag'dag'la
 dehqon/chasiga
 dehqon/chilik
 dehqon/chilik/dan
 dengiz/chi/lik
 deraza/m/ning
 devor/iy
 dik/illa/moq
 diqqat/voz/lik
 diyonat/li/lik
 dod/la/moq
 dod/la/r/di
 dod/la/sh
 doim/iy
 doira/simon
 dor/boz
 dovdir/al/moq
 doya/chilik
 dog'la/moq
 drama/lash/tir/moq
 dukur/la
 dumalo/q/la/moq (dumala/q)
 dunyo/qaralsh
 dushman/lash/moq
 dushman/chilik
 do'kon/lar
 do'mbir/a
 do'mbir/la/moq
 do'qir/la/moq
 do'st/i
 do'st/larcha
 do'st/lik
 do'st/ona
 do'zax/i

E

e'tibor/li/lik
 eg'il/uvchan
 ega/lla/moq (ega/la/moq)
 egar/chi/lik
 ehtiyot/kor/ona
 ek/in/li
 ek/in/ni
 ek/in/siz
 ek/in/zor
 ek/kan
 ek/uvchi
 ekran/lash/tir
 el/im
 ela/k
 elektr/lash/tir/ill/moq
 emliz/ak
 en/la/moq
 ep/la/moq
 ep/chil/lik
 er/siral/moq
 eri/sh I (erimoq)
 erin/chak/lik
 erish (noloyiq)
 erish II (erishmoq)
 erk/in
 erk/in/lik
 erkak/chilik
 eron/shunos/lik
 eron/chasiga
 erta/gi
 ertalab/gi
 eru/vchan (eri/vchan)
 es/la/t/ma (fe'l)
 es/la/t/ma (ot)
 eski/furush/lik
 etik/do'z
 ez/ma (fe'l)
 ez/mal/lan/moq
 ez/g'ila

F

fann/iy (fan/iy)
 faol/iyat
 faol/iyat/siz/lik
 farah/lan/moq
 faxr/iy
 faxr/lan
 fikr/iy
 fikr/lo/vchi (fikr/la/vchi)
 fors/iy
 foyda/lan

G

gandirak/la/moq
 gangir/al/moq
 gap/ir/gan/i/ni
 gap/ir/moq
 gap/ir/moq
 gap/ir/ollmay
 gap/lash/moq
 garchi
 garang/sil/moq
 gavdal/lan/moq
 gazet/xon
 gijgij/la/moq
 gijing/la/moq
 grappa/voz/lik
 gul/don
 gul/la/r (fe'l)
 gul/la/yotgan
 gul/lar (ot)
 gul/li
 gul/zor
 guldir/a/b
 guldur/a/k
 guldur/la/moq
 guldur/o/s
 guv/ulla/moq
 guvala/k

H

hadik/siral/moq
 hajv/iy/a

hajv/i^y/ot
 halim
 hang/illa/moq
 hang/illo/q (hang/illa/q)
 hangr/a/moq (hangir/a)
 haqiqiy
 haqorat/omuz
 haqqoniy/at/siz/lik
 haqqoniy/lik
 harakat/lan/tir/uvchi
 harakat/li
 hasad/lan/moq
 havo/rang (yasama so'z)
 havo/yi/lan/moq
 havo/yi/lik
 haybarakalla/chilik
 haydo/vchi
 hayhay/la/moq
 hayot/chan/lik
 hazil/lash/moq
 hilp/illa/moq
 hiss/i^y (his/i^y)
 hoho/la/moq
 hokim/i^yat
 hor/g'in/lik
 hosil/dor/lik
 hovli/da
 hozir/javob
 hurk/ovuch
 hurmat/li
 huv/illa/moq
 huvhuv/la/moq
 hush/tak/boz/lik
 ho'ngr/a/moq
 ho'p/la/m

I

ibtido/i^y
 ich/imlik
 ihota/la/moq
 ijod/i^y/ot
 ijod/kor/lik
 ikk/ov/ġ (ikki/ov/li)

ikki/llamchi
 ikki/lan
 ikki/lan/moq
 il/gak
 il/gich
 ildam/la/moq
 ilgari/gi
 ilgari/la/moq
 ili/q
 ili/q/roq
 ilin/j
 ilm/i^y
 im/la/moq
 inga/la/moq
 ingichka/lash/moq
 inqilob/i^y
 inson/i^y/at
 inson/i^y/at/ga
 intil/uvchi
 ir/illa/moq
 irq/i^y
 irq/chilik
 irsi/i^y/at
 is/ko/vuch (is/ka/vuch)
 is/li/qi
 isi/t/ma
 isrof/garchilik
 issi/q/la/moq
 ista/g/i/da (ista/ki)
 ista/k
 ivi/t/ma (bo'lishsizlik)
 ivirsi/q
 ixtisos/lash/moq
 ixtiyor/i^y/lik
 ixcham/gina
 ixcham/lo/vchi (ixcham/la)
 iz/la/moq
 iz/lo/vchi (iz/la/vchi)
 iz/top/ar
 izoh/lo/vchi (izoh/la/vchi)
 ish/la/b
 ish/la/sh
 ish/la/r/imiz/ni

ish/lo/v (ish/la/v)
 ish/xona
 ish/yoq/mas
 ish/chan
 ishon/uvchan
 ishon/ch
 ishon/ch/li
 ishon/ch/siz/lik
 ishq/i^y
 ishq/la/moq
 ich/ik/moq
 ich/ir/moq
 ich/kilik/boz/lik

J

jadal/lash/moq
 jamoat/chi/lik
 janjal/lash/moq
 janub/i^y
 javob/ ber/moq
 javob/an
 jay/dar/i (joy/dor/i)
 jaz/illa/moq
 jazo/lo/vchi (jazo/la/vchi)
 jik/illa/moq
 jildir/la/moq
 jilva/gar
 jilva/lan/moq
 jilva/li
 jirkan/ch
 jivir/la/moq
 jiz/illa/moq
 jiz/g'in/ak
 jizz/la
 jizz/a/ki/lik
 jizz/a/li
 joy/la
 jo'xori/poya

K

kallak/la/moq
 kaltal/fahm

kam/lay/moq	kosib/chilik	ko'rk/am/lash/moq
kam/gap/lik	kul/dirligich	ko'rpa
kam/limoq	kul/don	ko'tar/a
kam/lik/ning	kul/ou	ko'tar/ill/gach
kam/qon/lik	kul/imsira/moq	ko'tar/in/ki/lik
kam/tar/lik	kulba	ko'tar/ma/chi
kam/chilik	kuloi/chilik	ko'z
karch	kumush/simon	ko'z/gu
katta/lash/moq	kun/dosh/lik	ko'z/ik/moq
katta/lik	kunda	ko'z/im
katta/r/moq	kurak/lalmoq	ko'z/lalmoq
kell/asi	kurak/lash	ko'z/lalr (fe'l)
kell/di	kuylib	ko'z/lar (ot)
kell/gan	kuylin/di	ko'z/loynak/siz
kell/gindi	kuy/uk	ko'za
kell/gusi	kuy/undi	ko'ch/at/di
kelli/bi turlmoq	kuch/an/oq	ko'ch/at/lar
kell/im	kuch/ay/moq	ko'ch/at/zor
kellin/lik	kuch/li	ko'ch/im
kellin/chak/lik	ko'k/lalam/zor/lash/tirlish	ko'ch/lir/lik
kell/moqda	ko'k/lar/moq	ko'ch/lir/ma/chi
kelltir	ko'k/limtir	ko'ch/lir/moq
kellin/chak	ko'k/limtiroq	ko'ch/lir/uvchi
kem/ir/moq (kam/ir)	ko'k/lish	ko'ch/iman/chilik
kem/ir/uvchi	ko'k/la/m/gi	
kem/t/lik (kam/it)	ko'k/roq	L
keng/lay/tl/moq	ko'm/ir	
kes/at/lik	ko'm/ma	la'nat/lal/moq
kes/im	ko'mak/lash/di/m	labbay/go'y/lik
kech/ik	ko'mak/lash/moq	laq/ili/atl/moq
kech/lik/moq	ko'n/ik/ma (fe'l)	latin/lash/tirlish
kech/inma	ko'n/ik/ma (ot)	lashkar/boshi/lik
kechqurun	ko'n/ik/moq	likang/lal/moq
kilo/lab	ko'p/aylar	loy/garchilik
kissa/vur/lik	ko'p/ay/t/uvchi	loy/italmoq
kitob	ko'p/ay/tir/uvchi	loy/qallan/moq
kitob/di	ko'p/ay/uvchi	loyiq
kitob/im	ko'p/lik	lo'tti/boz
kitob/lar	ko'r/ik/dan	
kitob/xon	ko'r/lishga	M
kiy/im	ko'r/sat/ma (fe'l)	
kiy/in/lish	ko'r/sat/ma (ot)	ma'lum/ot/ii/lik
kishkish/lalmoq	ko'r/sat/moq	ma'mur/iy/at/chilik
kichik/linalgina	ko'r/sat/uvchi	madaniyat/ii/lik

madaniy/at/siz/lik
 majbur/an
 majbur/iy/at
 majoz/iy
 maktab/lar
 manman/lik/ning
 mantiq/iy
 maqta/n/moq
 maqto/v (maqta/v)
 mard/lik
 mard/ona/vor
 mard/ona/chilik
 mardikor/chilik
 markaz/lash/tir/lish
 maroq/lan/moq
 mas'ul/iyat/siz/lik
 maslahat/lash/lib
 maslahat/omuz
 mavjud/ot
 mavsum/iy
 mazmun/an
 mag'lub/iyat
 mashaqqat/li
 mehmon/lar
 mehnat/kash/lar/dan
 meva/li
 meva/chilik
 mijig'/la/moq
 mildir/a/moq
 million/ab
 million/larcha
 milliy
 milt/illa/moq
 minbar/da
 ming/lab
 ming/oyoq
 modd/iy (moddaliy)
 modd/iy/at
 mudro/q (mudra/q)
 muomalal/arl/imiz/ni
 murch
 musiq/iy (musiqaliy)
 musobaqa/lar/da
 muvofiq/la/shl/tir/illigan

muz/la
 mushuk/vachcha
 mo'l/chilik
 mo'lt/ira/moq

N

nafs/oniy/at
 nahor/i
 nam/garchilik/lar/da
 nam/iq/moq
 nam/la/moq
 naqsh/in/kor
 nashr/iy/ot/chi/lik
 no/haq/lik
 no/insof/lik
 no/loyiq
 no/ma'qul/chilik
 no/mahram/lik
 no/mard
 no/mard/lik
 no/qulay
 no/tani/sh
 no/tin/ch/lan/moq
 no/tin/ch/lik
 no/to'g'ri
 no/o'rin
 nobud/garchilik
 nodon
 noma
 nomus
 nom/zod
 nutq/iy

O

obod/on/lash/tir/lish
 obro'/siz/lan/moq
 odam/garchilik
 odam/iy/lik
 odam/simon
 odat/an
 odat/lan/moq
 odim/la/tl/moq

ogoh/lan/moq
 ogoh/lan/tir/lish
 oila/viy
 oksid/lo/vchi (oksid/la)
 ol/ib/ qo'y/di
 ol/lib/ chiq/di
 ol/ma (fe'i)
 ol/g'ir
 olaf/y/moq
 olim
 olma (ot)
 olov/lan/moq
 olqish/la/moq
 ommal/viy/lik
 onaljon/im
 ona/miz
 ong/li/lik
 opp/loq
 oq/arlinqiral/moq
 oq/arl/moq
 oq/im
 oq/indi
 oqlish (fe'l)
 oqlish (sifat)
 oq/la/moq
 oq/lo/vchi (oq/la/vchi)
 oq/ma (fe'l)
 oq/ma (sifat)
 oq/ova
 oq/qush
 oqin (baxshi)
 oqso/q/lan/moq (oqsa/q)
 or/iyat/li
 orom/goh
 ort/iq/cha/lik
 os/iq/lik
 os/ma (fe'l)
 os/ma (sifat)
 ot/im (bir otim nos)
 ot/im (egalik)
 ota/lik
 ota/liq
 otam/la/moq
 otam/lash/moq

otash/in
 ov/la/moq
 ovloq
 ovqat/lan/moq
 oy/bolta
 oy/lik
 oy/m/ga
 oz/ay/moq
 oz/ay/uvchi
 oz/g'in
 oz/g'in/lik
 oz/chilik
 oziq/la/n/moq
 oziq/la/n/tir/moq
 ozoda/garchilik
 ozoda/lash/moq
 ozor/lan/moq
 og'ayni/garchilik
 og'r/in/di
 og'r/iq
 og'r/iq/siz/lan/tir/uvchi
 (og'ir)
 og'z/aki (og'iz)
 osh/im
 osh/iq (ortiq)
 osh/iq/cha/lik
 osh/xo'r
 oshiq (xushtor)
 oshiq/liq/im
 oshiq/moq
 oshiq/ona
 oshkor
 oshna/chilik
 och/archilik
 och/iq/lik

P

parma/la/moq
 partiyal/viy/lik
 passiv/lash/moq
 past/kash/lik
 pildir/al/moq
 pildir/o/q

pir/ildoq
 pirpir/a/k
 pirpir/al/moq
 pish/iq/lik
 pish/iq/chilik
 pish/lir/lil/gan
 pish/lir/iq/lan/ni
 pish/lir/moq
 pish/qir/iq
 pich/oq (bich/oq)
 polkovnik
 porlo/q (porta/q)
 pors/ildoq
 portlo/vchi (portla/vchi)
 poylo/q/chi (poyla/q)
 puf/ak/chi
 puf/la/moq
 puch/roq
 po'rs/ildoq
 po'st/ak
 po'st/in/do'z/lik
 po'st/loq

Q

qabila/viy
 qabul/xona
 qadam/la/moq
 qadim/iq/lik
 qadoq/lo/vchi
 qadr/don
 qadr/siz/lan/moq
 qahqah/a
 qahqah/a/si/dan
 qahramon/larcha
 qalam/don
 qalam/im
 qalb/aki/lash/moq
 qalb/aki/lik
 qaldir/al/moq
 qaldir/o/q
 qalt/ira/moq
 qalt/iro/q
 qamo/q

qamo/q/xona
 qandolat/furush
 qanoat/lan/ar/siz
 qaq/ildoq/lik
 qara/b/ qo'y/di
 qaralt/qich
 qardosh/larcha
 qar/lya
 qarich/la/moq
 qarol/v/siz/lik
 qarol/vchi
 qaror/ qil/ish/di
 qarsak/boz/lik
 qas/lir/al/moq
 qat/im
 qat/la/m
 qat/la/ma (fe'l)
 qat/la/ma (ot)
 qat'iy/at/siz/lik
 qatna/sh/chi
 qatno/vchi
 qator/asiga
 qatt/iq (qot/iq)
 qavar/iq/li
 qavar/ll/ma
 qavar/chiq
 qavat/la/moq
 qavil/ma
 qavi/q/chi
 qayir/ma
 qayish/qoq/lik
 qaynal/ma
 qaynal/ma (fe'l)
 qaynal/ma (ot)
 qayno/q (qayna/q)
 qayno/v (qayna/v)
 qayrill/ma (fe'l)
 qayrill/ma (sifat)
 qayro/q/boz/lik
 qayt/al/r/iq
 qayt/al/r/ma
 qayt'al/r/ma
 qayt'al/r/g'ich
 qazil/ma

qazi/*sh/ma*
 qazu/*vchi/lik*
 qash/*lla*
 qiltir/*iq*
 qiqir/*la/sh/moq*
 qir/*indi*
 qir/*mo/ch* (qir/*ma/ch*)
 qir/*ra/lash/moq*
 qirov
 qis/*tirliq/lik*
 qism/*an*
 qisqa/*r*
 qisqa/*r/uvchan/lik*
 qisto/*v/li* (qista/*v*)
 qiy/*iq*
 qiy/*ma/ta/moq*
 qiy/*q/im* (qiy/*iq*)
 qiyin
 qiyin/*chilik*
 qiyn/*a/llib*
 qiyn/*ta/moq* (qiyn/*a*)
 qiyn/*o/q*
 qiyn/*o/v*
 qiyos/*an*
 qiyos/*iy*
 qiz/*aloq*
 qiz/*ga*
 qiz/*g'in* (qiz/*q/in*)
 qizi/*q/artli*
 qizi/*q/ish*
 qizi/*q/uvchan/lik*
 qizil
 qiziq/*moq*
 qizg'ish (qizil/*oq*)
 qish/*ki*
 qish/*ta/moq*
 qish/*ta/sh*
 qish/*lik*
 qish/*lo/vchi* (qish/*la/vchi*)
 qishloq
 qishloq/*i*
 qobiliyat/*siz/lik*
 qol/*oq*
 qon/*a/moq*

qoniq/*arli*
 qoniq/*arsiz*
 qon/*sira/moq*
 qonun/*an*
 qonun/*iy/at*
 qonun/*iy/lik*
 qop/*ag'on*
 qop/*ta/m*
 qop/*ta/ma*
 qorish/*tir/gich*
 qor/*li*
 qora/*ta/sh*
 qora/*lo/vchi* (qora/*la/vchi*)
 qora/*mol*
 qoral/*mir*
 qoral/*ylgan*
 qoral/*ylmoq*
 qot/*ish/ma*
 qot/*ma*
 qovar/*liq/roq*
 qovoq
 qovur/*ma* (fe'l)
 qovur/*ma* (sifat)
 qoch/*lir/im/li*
 qoch/*lirliq*
 qoch/*oq/lik*
 qul/*larcha*
 qul/*lo/q* (qul/*la/q*)
 quloqchin
 qulog'/*li/ni* (quloq/*i*)
 quloch/*kash/la/b*
 qulq/*ullalt/moq*
 qul/*um*
 qulun/*ta/moq*
 qum/*aloq*
 qum/*loq*
 quroq/*ta/moq* (qura/*q*)
 quru/*msoq/lik* (quri/*m/sa/q*)
 quru/*q/lik*
 qut/*lo/v* (qut/*la/v*)
 qutqar/*uv/chi/lik*
 quv/*ta/moq*

quv/*ta/moq*
 quv/*g'in/di*
 quvno/*q/lik* (quvna/*q*)
 quvon/*ch/im*
 quy/*moq*
 quy/*uvchi/lik*
 quyon/*cha*
 cuch/*loq/ta/moq*
 qo'/*im*
 qo'/*ta/n/ma*
 qo'/*ta/sh*
 qo'/*loq*
 qo'/*lyoz/ma*
 qo'/*n/im*
 qo'/*n/im/siz/lik*
 qo'/*por/uvchi/lik*
 qo'/*riq/ta/moq*
 qo'/*rq/limsira/moq*
 qo'/*rq/oq*
 qo'/*yin*
 qo'/*zil/choq*
 qo'/*zg'ol/on/chi*
 qo'/*g'irchoq/boz/lik*
 qo'/*sh/a/loq*
 qo'/*sh/hokimiyat/chilik*
 qo'/*sh/im/cha*
 qo'/*sh/qanot/li*
 qo'/*sh/qavat/li*

R

radd/*iya*
 radio/*lash/tirlish*
 ranj/*il/moq*
 rasmi/*i*
 rasmi/*iy*
 rasmi/*iy/lash/tirlish*
 ravish/*dosh*
 ravshan/*lash/moq*
 reja/*li*
 rost/*akam*
 ruh/*iy*
 ruh/*tan/moq*

S

saboq
 sabot/li
 sabza/**vot/chilik**
 sada/rayhon
 safsata/**boz/lik**
 sahar/**lab**
 salom/**lash**
 samimiy
 samimiy/**at**
 samo/**viy**
 san/a (son/a)
 san/a/**ma** (son/a)
 san/a/**may** (son/a)
 san/o/**q/li** (son/a/q)
 san/o/**q/siz** (son/a/q)
 san/**sira**/**moq**
 sanam
 sanch/**iq**
 saodat/li
 sara/**la**/**moq**
 sardor
 sarg'**ay**/**moq** (sariq'ay)
 sarg'**lish**
 sassi/**q**
 sava/**lla**
 savdo/**gar**/**chilik**
 savdo/**yi**/**lik**
 savod
 saylo/**v** (sayla/v)
 sayro/**qi** (sayra/qi)
 sazoyi
 sekin/**la**
 ser/daromad
 ser/**gap**/**lik**
 ser/hosil
 ser/**qatno**/**v**
 ser/**suv**/**lik**
 ser/**suv**/**roq**
 ser/**yog**/**lin**
 ser/o't
 sev/**in**/**ch**
 sez/**gi**/**siz**

sez/**ill**/**arli**
 sez/**may**/**tur**/**dj** (harakat tarzi)
 sez/**uvchan**/**lik**
 sifat/**lo**/**vchi** (sifat/la/vchi)
 sin/**iq**
 sina/**sh**/**ta**
 sinf/**dosh**
 sinf/**iy**/**lik**
 singl/**i**/**si** (singil/i/si)
 sino/**v** (sin/a/v)
 sip-silliq
 siq/**im**
 siq/**im**/**la**/**moq**
 siq/**iq**
 sir/**la**/**moq**
 siriq/**moq**
 sirq/**ira**/**moq**
 sirq/**iro**/**q** (sirq/ira/q)
 siylo/**v** (siyla/v)
 siyosiy
 siz/**siz** (yasovchi)
 siz/**siz** (shaxs-son)
 sig'**im**/**li**
 sig'**indi**
 soat/**soz**
 sohib/jamol
 sol/**iq** (ot)
 sot/**ib**/**ol**/**moq**
 sot/**qin**/**lik**
 sot/**uvchi**
 sovu/**q** (sovi/q)
 sovu/**q**/**chilik** (sovi/q)
 sog'**ay**/**moq**
 sog'**im**
 sog'**in** (sigir)
 sog'**lom**/**lash**/**moq**
 sog'**uvchi**
 sog'in (fe'l)
 sog'in/**ch**
 soch/**iq** (sifat)
 soch/**ma** (fe'l)
 soch/**ma** (sifat)
 sochiq (ot)

sport/**chi**
 stol/**ga**
 supur/**indi**
 sur/bet
 sur/**gun**
 sur/**ill**/**ma**
 sur/**ma** (fe'l)
 sur/**ma** (ot)
 surnay
 surt/**ki**
 sus/**ay**/**moq** (sust/ay)
 sust/**lash**/**tir**/**moq**
 suv
 suv/**sal**/**moq**
 suv/**sira**/**moq**
 suv/**siz**/**lan**/**moq**
 suv/**siz**/**lik**/**ka**
 suv/**chi**/**lik**
 suva/**moq**
 suvarak
 suvo/**q**/**chi**/**lar**/**dan**
 suvo/**q**/**chi**/**lik** (suva/q)
 suya/**n**/**ch**/**iq**/**im**/**ni**
 suz/**ma** (fe'l)
 suz/**ma** (ot)
 so'llim
 so'q/**moq**
 so'qim
 so'qir
 so'ro/**q**/**la**/**moq** (so'ra/q)
 so'ro/**q**/**siz** (so'ra/q)
 so'ro/**v** (so'ra/v)
 so'z/**i**
 so'z/**ing**
 so'z/**la**/**r**/**dj**
 so'z/**la**/**sh**/**moq**
 so'z/**lo**/**vchi** (so'z/la)
 so'z/**siz** (sifat)
 so'zsiz (modal so'z)

T

ta'lim/**iy**
 ta'lim/**ot**

ta'qib/ la /moq	taya/ n / ch / li	tila/ k / siz
ta'ziya/ li	tayo/ q / la /moq (taya/ q)	timda/ la /moq
taajjub/ lan /moq	tayyor/ garlik	tin/ di
tabiat/ an	tayyor/ garchilik	tin/ dirl /moq
tabiiy/ lik	tayyor/ la /moq	tin/ im / siz
tadbir/ kor	tayyor/ la / n	tin/ im / siz / lik
tadbir/ li	tayyor/ lik	tin/ iq
tadbir/ siz / lik	tayyor/ lo / v / chi (tayyor/ la)	tin/ iq / lik
tadorik	tashkil/ ot / chi / lik	tin/ iq /moq
tadqiq/ ot / chi / lik	tashla/ sh	tin/ ch / i / di
tag/ dor	tebrat/ kich	tin/ ch / il /moq
tag/ lik	teg/ ajoc	tin/ ch / lik / ni
taklif/ qil/ in / di	teja/ m / li	tinglo/ vchi (tingla/ v)
talab/ gor	tekin/ xo ' r / lik	tintu/ v (tinti/ v)
talab/ noma	tekis/ la	tipir/ chila
talaba	tekis/ lo / vchi (tekis/ la)	tiq/ in
tani/ q / li	temir	tira/ gich
tani/ shlish	temir/ yo'l	tirga/ k
tanlo/ vchi (tanla/ v)	temir/ chi / lik	tirik
tanti/ q	tep/ ki / la / shlish / lar / i / ga	tiril
tanti/ q / lan /moq	tep/ ki / li	tirish/ qoc
tap/ irla /moq	tep/ kila /moq	tirko/ vchi (tirka/ v)
taqal/ moq	tep/ ong ' ich	tirqi/ ral /moq
taqiq/ lo / vchi (taqiq/ la)	tepa/ lik	tit/ iq
taqir/ la / sh	ter/ im (egalik)	titro/ q (titra/ q)
tara/ m	ter/ im (yasovchi)	tiy/ iq
taraq/ la /moq	ter/ im / chi / lar / ga	tiz/ im
taraqqiy/ parvar	ter/ im / chi / lik	tiz/ ma (fe'l)
tarash/ lo / vchi (tarash/ la)	ter/ la / ma (fe'l)	tiz/ ma (sifat)
tarbiya/ viy	ter/ la / ma (ot)	tizgin/ la /moq
tarix/ an	ter/ ma (fe'l)	tish/ la / m
tarix/ iy / lik	ter/ ma (ot)	tish/ la / sh
tarkib/ iy	tergo/ v / chi / lik (terga/ v)	tish/ lo / ng ' ich (tish/ la / l / ng ' ich)
tarmoq	ters/ kay	tok/ qaychi
tarqo/ q / lik (tarqa/ q)	tez/ lash	tom/ iz / g ' i
tasvir/ iy	tez/ lik	tom/ orqa / siz
tatbiq/ iy	tesh/ ik	tom/ chi / la /moq
tax/ la / m	tibb/ iy (tib/ iy)	topshir/ liq
tax/ la /moq	tik/ la /moq	tor/ ay /moq
taxmin/ an	tik/ ma	tort/ iq (ot)
taxmin/ iy	tik/ uvchi / lik	tort/ qila
taxmin/ la /moq	till/ im (egalik)	tov/ la /moq
taxmon	till/ im (yasovchi)	toy/ choq
taxta/ kach / la /moq	tila/ g / im (tila/ k / im)	

tog'a
 tosh/ko'm/lir
 tosh/loq
 tosh/qin
 tuga/l
 tun/al/maq
 tunuka/chi
 tup/ik
 tup/la/maq
 tuproq
 tup/uk
 tup/uk/la/maq
 tup/ur/lik
 tupur/maq
 turlib (fe'l)
 tur/lo/vchi (tur/la/vchi)
 turt/kilal/maq
 tus/lo/vchi (tus/la/vchi)
 tut/am/la/maq
 tut/uoq/lik
 tuta/n/tirl/ik
 tuta/t/qi
 tuya/qush
 tuz/um
 tushun/tirl/maq
 tushun/cha/siz/lik/dan
 to'k/in (kuz)
 to'la (suv to'la)
 to'la/lik
 to'latlib I
 to'latlib/maq I
 to'latlib/maq II (suvni
 to'ldir)
 to'lin
 to'liq
 to'liq/lash/maq
 to'liq/lik
 to'la (tub fe'l)
 to'latlib I
 to'latlib/maq I
 to'latlib/tirl/maq I (pulni
 to'la)
 to'lo/v/dor (to'la/v)
 to'lg'o/q (to'lg'a/q)

to'p/la/m
 to'p/la/maq
 to'p/la/sh
 to'qi/m/la/maq
 to'qi/ma (fe'l)
 to'qi/ma (sifat)
 to'qi/ma/chi/lik/ni I
 (g'iybatchilikni)
 to'qi/ma/chilik
 to'qi/ma/chilik/ni II (mato
 to'qish)
 to'q/maq
 to'qu/vchi/lik
 to's/iq/siz
 to'satdan
 to'y/ga
 to'y/im/li/lik
 to'z
 to'z'im
 to'z/on/li
 to'z/g'i
 to'g'ra/m
 to'sha/k
 to'sha/k/lar/ni

U

uflal/maq
 uka/si
 ulo/q (ula/q)
 ulo/vchi
 uloq/chi
 ulg'ay/maq (ulug'ay)
 un/im (egalik)
 un/um (yasovchi)
 un/um/dor
 un/um/li
 unut
 uq/uv/siz/lik
 ust/ki
 uv/illa/maq
 uya/la
 uy/da
 uy/im (egalik)

uy/lan
 uy/lan/maq
 uyllar
 uy/um (yasovchi)
 uy/ush/ma (fe'l)
 uy/ush/ma (ot)
 uy/cha
 uyg'oq
 uyg'oq/lik
 uz/ma
 uz/uoq
 uzoq
 uzoq/da
 uzum/chilik
 uzun/roq
 uzv/iy
 uchlar
 uch/lir/im
 uch/lir/ma (fe'l)
 uch/lir/ma (sifat)
 uch/qun
 uch/uoq

V

valdir/a/maq
 varaq/a
 varr/fak
 vasvas/a
 vatan/parvar/lik
 vayron/a
 vijdon/lik
 vohvoh/la/maq
 voqe/iy
 vov/illa/maq

X

xabar/dor/lik
 xarob/a/garchilik
 xayol/an
 xayol/an
 xayol/iy
 xoh/lo/vchi (xoh/la/vchi)

xona/**don**
xunob/**garchilik**
xur/**illa**/*moq*
xurr/**ak**
xususiy/**at**
xususiy/**lik**
xush/**la**/*moq*
xo'p/**la**/*m*
xo'rsin/**liq**

Y

yagana/**la**/*moq*
yakan/**chi**/*lik*
yakdil/**lik**
yakun/**lo**/**vchi** (yakun/*la*/*v*)
yala/**m**
yala/*ma* (fe'l)
yala/**ma** (ot, ovqat turi)
yalal/*ma*
yalo/**q** (yala/*q*)
yalt/*ira*/*moq*
yamo/**q**/**chi**/*lik*
yangi/**la**
yangi/**cha**
yangro/**q** (yangra/*q*)
yaproq/**la**/*moq*
yar/**la**/**dor**/*lik* (yor/*a*)
yarm/*i*/*si* (yarim/*i*/*si*)
yaro/**q**/*li*/**lik** (yara/*q*/*li*)
yarq/*ira*/**ma** (sifat)
yarq/*iro*/**q** (yarq/*ira*/*q*)
yasal/*li*/**liq**/*li*
yaso/**vchi** (yasa/*vchi*)
yaxshi/*roq*
yaylov
yash/**al**/**gan**/**lig**/*i* (yosh/*al*/**gan**/*lik*/*i*)
yash/**al**/*moq* (yosh/*a*)
yashir/**lin**
yelka/**lar**/*li*
yer/*to*/*la*
yet/*ish*/**mo**/**vchilik** (yet/

ish/*ma*)
yech/**im**
yir/*t*/**qich**/**lar**/*cha*
yir/**liq**
yig'**lim**
yig'**lin**
yig'*lin*/**di** (fe'l)
yig'**lindi**
yig'**liq**
yig'*lish*
yig'*lish*/**tirl**/*moq*
yig'**la**/**bl** yubor/*di*
yig'**la**/*moq* (yig'*i*/*la*)
yig'**la**/*msira*
yig'*ma* (fe'l)
yig'*ma* (uy)
yig'*i*
yod/**aki**
yon/*al* bosh/**la**/**qi**
yon/**liq**
yon/**oq**
yop/**liq**/*li*
yor/**liq**
yot/**oq**/**dosh**
yot/**sira**/*moq*
yoy/**lil**/**ma**
yoy/**liq**
yoz/**dirl**/**tirl**/*moq*
yoz/**lib** ol/**di**
yoz/*ma* (fe'l)
yoz/**ma** (sifat)
yog'**lin**/**garchilik**
yog'**la**/*moq*
yuk/**la**/*ma* (fe'l)
yuk/**la**/**ma** (ot)
yuksak
yul
yul/**qi**
yumalo/**q**/**la**/*moq* (yuma-
la/*q*)
yumsho/**q**/**lik** (yumsha/*q*)
yupan/**ch**
yuq/**um**/*li*
yurak

yurt/**dosh**
yut/**um**
yut/**uq**/*li*
yuv/*lin*
yuv/*lin*/**di** (fe'l)
yuv/**undi** (ot)
yo'**la**/*moq*
yo'**la**/**ak**
yo'**liq**/*moq*
yo'**q**/**la**/*ma* (fe'l)
yo'**q**/**la**/**ma** (ot)

Z

zamon/**a**/**viy**
zarur/**at**
zarur/**iy**/**at**
zerik/**arli**
zid/**lo**/**vchi**
zidd/**iyat**/*li*
zor/**liq**/*moq*
zo'**r**/**ay**/*moq*
zo'**r**/**liq**/*moq*

O'

o'**kin**/**ch**
o'**ksi**/**k**
o'**l**/**at**
o'**l**/**cha**/**m**/*li*
o'**l**/**cho**/**v**/*li* (o'**l**/**cha**/*v*)
o'**n**/*ta*
o'**ng**/**la**/*moq*
o'**ng**/**ay**/**siz**/**lik**
o'**p**/**ich**
o'**p**/**ka**/**la**/**n**/*moq*
o'**q**/*i* (egaliq)
o'**qi** (fe'l)
o'**qi**/**di**/**ng**
o'**qi**/**gan**/**siz**
o'**qi**/*moq*/**chi**
o'**qi**/**y**/**man**
o'**qi**/**yap**/**man**
o'**qi**/*yot*/**gan**

o'r^{lar}
 o'r^{im}
 o'r^{lik}
 o'r^{ma} (fe'l)
 o'r^{ma} (sifat)
 o'r^{oq}
 o'r^{oq}/**chi**/**lik**
 o'rⁱⁿ/**boslar**/**lik**
 o'r^{ma}/**la**/**sh**
 o'r^{ma}/**lo**/**vchi** (o'r^{mala}/**vchi**)
 o'rⁿ/**at**/**moq** (o'rⁱⁿ/**at**)
 o'r^{toq}/**lash**
 o'r^{toq}/**chilik**
 o's^{lib}/**borlmoq**
 o's^{im}/**ta**
 o'sⁱ/**iq**
 o'sⁱ/**iq**/**lik**
 o't^a/**moq**
 o'tⁱⁿ/**ch**
 o't^{lo}/**q** (o't^a/**q**)
 o't^o/**q** (o't^a/**q**)
 o't^o/**q**/**chi**/**lik** (o't^a/**q**)
 o'tⁱⁿ/**chi**/**lik**
 o't^{ir}/**oq**
 o't^{kaz}/**uvchan**/**lik**
 o't^r/**oq**/**lash**/**moq** (o't^{ir}/**oq**)
 o'xsho/**v**/**siz**
 o'yⁱ/**iq**
 o'y^{lish}
 o'y^{la}/**moq**
 o'y^{la}/**n**
 o'y^{ma} (fe'l)
 o'y^{ma} (sifat)
 o'y^{ma}/**kor**/**lik**
 o'yⁱⁿ
 o'yⁿ/**a** (o'yⁱⁿ)
 o'yⁿ/**a**/**qin**
 o'yⁿ/**a**/**moq** (o'yⁱⁿ/**a**)
 o'yⁿ/**alt**/**moq** (o'yⁱⁿ)
 o'yⁿ/**o**/**qi** (o'yⁱⁿ)
 o'yⁿ/**o**/**qi**/**lik** (o'yⁱⁿ/**a**/**qi**)
 o'z^{lak}/**la**/**moq**

o'z^{billar}/**mon**/**lik**
 o'z^{im}
 o'z^{lash}
 o'z^{ga}/**lik**
 o'z^{gar}/**mas**
 o'ch^{lir}/**moq**

G'

g'^{aldir}/**a**/**moq**
 g'^{aldir}/**o**/**q** (g'^{aldir}/**a**/**q**)
 g'^{alla}/**chilik**
 g'^{alvir}/**ak**/
 g'^{aram}/**la**/**gich**
 g'^{arg}/**ar**/**a**
 g'^{ayri}/**qonun**/**iy**
 g'^{ayri}/**shuur**/**iy**
 g'^{ash}/**lan**/**moq**
 g'^{ijj}/**ak**/**chi**
 g'^{ildir}/**ak**/**li**
 g'^{iv}/**irla**/**moq**
 g'^{izg}/**iz**/**ak**
 g'^{isht}/**in**
 g'^{ov}/**ak**
 g'^{ov}/**la**/**moq**
 g'^{ubor}/**siz**
 g'^{uldir}/**a**/**b**
 g'^{uldir}/**a**/**moq**
 g'^{ur}/**ak**

SH

shaftoli/**zor**
 shahar/**lik**
 shak/**lan**
 shaldir/**a**/**ma**
 shaldir/**o**/**q** (shaldir/**a**/**q**)
 shalp/**ay**/**moq**
 shar/**simon**
 sharq/**iro**/**q**
 sharq/**iy**
 sharr/**os**
 sharshar/**a**
 shaxs/**lan**

shaxs/**iy**/**at**/**i**/**ga**
 shaxs/**iy**/**at**/**parast**/**lik**
 shaydo/**yi**/**lik**
 she'^r/**iy**/**at**
 shibba/**lo**/**vchi** (shibba/**la**)
 shildir/**a**/**moq**
 shildir/**o**/**q**
 shisha
 shovvoz
 shuvo/**q**
 sho'^r/**lan**/**moq**
 sho'^r/**alla**/**moq**

CH

chak/**ich**/**la**/**moq**
 chala/**savod**/**lik**
 chamber/**ak**
 chandi/**q**
 chandi/**r**
 chang/**ak**
 chang/**i** (egalik)
 chang/**i** (yasovchi)
 chang/**i**/**moq**
 chanqo/**q**/**lik** (chanqa/**q**)
 chanqo/**g'**/**im**/**ni** (chanqa/**q**)
 chap/**la**/**moq**
 chaq/**im**/**chi**/**lik**
 char/**la**/**moq**
 chars/**ildoq**
 charcho/**q** (charcha/**q**)
 chat/**ma**
 chay
 chay/**in**/**di**
 chay/**indi** (iflos suv)
 chayna/**m**
 chay/**qa**
 chayqo/**v**/**chi**/**lik** (chayqa/**v**)
 chida/**m**/**li**
 chida/**m**/**li**/**lig**/**i**
 chida/**m**/**li**/**lik**

chindan	chiroy/li	choy/xona/chi/lik
chiniq/moq	chiy/illa/moq	choch/iq
chinqir/iq	chiz/iq	choch/qi
chir/ildoq	chiz/iq/li	chur/illa
chir/illa/di	chiz/ma/chilik	cho'loq/lan/moq
chiri/k	choy/nak	cho'm'ich

QISQACHA SINONIM LUG'ATI*

-A-

Abadiy [a], mangu [mo'g'], umrbod [a+f-t], toabad [f-t+a], ilalabad [a]

Abadiylashtirmoq, mangulashtirmoq

Abas [a], **foydasiz**, behuda [f-t]

Abdol [a], xudojo'y [f-t], **dindor** [a+f-t]

Abgor [f-t afgor], **nochor** [f-t], xarob [a]

Abjir, epchil, **chaqqon**

Abjaq bo'lmoq, **majaq bo'lmoq**, dabdala bo'lmoq

Ablah [a], **yaramas**, razil [a]

Ablahona, **ablahlarcha**

Ablaq [a], **chipor**, chavkar

Abonent [r<nem], **obunachi**

Abr [f-t], **bulut**

Abrishim [f-t], **ipak**

Abro' [f-t], **qosh**

Abro'kamon [f-t], **qayrilmaqosh**

Absolyut [r<lat], **mutlaq** [a]

Abstrakt [r], **mavhum** [a]

Abzal [f-t<afzor], **egar-jabduq**

Abzallamoq, **egarlamoq**, egar-jabduq urmoq

Abzas [r<nem], **xatboshi**, satrboshi

Adabiyotchi, adabiyotshunos [a+f-t]

Adabsiz, tarbiyasiz, **axloqsiz**, beadab [f-t+a]

Adad [a], **son**, miqdor [a]

Adadsiz, son-sanoqsiz, hisobsiz, **behisob** [f-t+a], beadad [f-t+a], cheksiz

Adam [a], **yo'qlik**

Adashmoq, **yanglishmoq**

Adib [a], **yo'zuvchi**

Adil [a], to'g'ri, **tik**

Adip, mag'iz, parovuz

Adno [a], **past**, quyi

Adolat [a], odillik, adl [a]

Adolatli, odil [a]

Adolatsizlik, haqsizlik, bedodlik

Adovat [a], kek, xusumat [a]

Afandi [turk-usm<grek], **janob** [a]

Afif [a], **pokiza** [f-t], toza, iffatli

Aforizm [r<grek], **hikmatli so'z**

Afsonaviy [a+f-t], afsonavor [a+f-t], **fantastik** [r]

Afsun [a], jodu, **sehr** [a]

Afsungar [a+f-t], jodugar, **sehrGAR** [a+f-t], afsunchi

Afsuslanmoq, pushaymon qilmoq, o'kinmoq

Aftidan, **chamasi**

Afv [a], kechirim, **uzr** [a]

Afzal [a], ortiq, ustun, yuqori, a'lo [a]

Afzallik, ortiqlik, ustunlik, maziyyat [a]

Afg'on [a], faryod [f-t], **fig'on** [a], nola [f-t]

Agent [r<lat], **ayg'oqchi**, josus [a], shpion [r<nem]

Agressiv [r], tajovuzkorlik, bosqinchilik

Agressiya [r<lat], tajovuzkorlik, tajovuz

* Qoraytirigan so'z - bosh so'z.

- [a], bosqinchilik
Agressor [r], bosqinchi, tajovuzkor [a+f-t]
Agar [f-t], mabodo [f-t], basharti [f-t+a], bordiyu, magar [f-t]
Ahd [a], qaror [a], va'da [a], lafz [a]
 Ahdlashmoq, **va'dalashmoq**, so'z berishmoq
 Ahdnoma [a+f-t], **bitim**, shartnoma [a+f-t], pakt [r<lat]
Ahmoq [a], tentak, telba, go'sxo'r [f+t], laqma
Ahvol [a], holat [a], hol [a], vaziyat [a], sharoit [a], ahvolot [a]
Ahamiyat [a], e'tibor [a], muhimlik, hamiyat [a]
 Ahamiyatli, e'tiborli, **muhim** [a], hamiyatli
Ahamiyatsiz, e'tiborsiz
 Ajablanmoq, taajjublanmoq, hayron bo'lmoq, **hayratlanmoq**
Ajablanarli, taajjub [a], taajjublanarli
Ajam [a], forslar, eronlar (g'ayriarablar)
 Ajdargul [f-t], **itog'iz**
 Ajdarnafs [a+f-t], **yepto'ymas**, mechkay, ochofat
 Ajdod [a], **ota-bobolar**
 Ajib [a], ajab [a], **qiziq**, ajoyib [a], g'alati [a+f-t], ajablanarli
 Aji-buji, pala-partish, **egri-bugri**
Ajin, tirish, burish(iq)
 Ajina [a], **jin** [a]
 Ajiva [a], **masxara** [a]
 Ajnabiy [a], **xorijiy** [a]
Ajralmoq, ayrimoq, yorilmoq, bo'linmoq, parchalanmoq
 Ajratmoq I, **ayirmoq**
 Ajratmoq II, ayirmoq, farqlamoq, farq qilmoq
 Ajz [a], **ojizlik**, zaiflik
Aka, og'a
 Akashak bo'lmoq, **tortishib qolmoq**
 Akbar [a], buyuk, **ulug'**, azim [a]
 Akildoq, **vaysaqi**
- Aks [a], teskari, qarshi, qarama-qarshi, **zid** [a], chappa
Aksirmoq, aksa urmoq, chuchkirmoq
Aksiya [r<fr], qimmatbaho qog'oz
Aksiyador, aksioner [r], aksiyachi
 Aksar [a], ko'p, **aksariyat** [a]
 Aktiv [r], **faol** [a]
 Aktivlashmoq, **faollashmoq**
 Aktual [r], **dolzarb**, hayotiy [a]
Aktyor [r], artist [r<fr]
Akula [r], nahang [f-t]
 Alaf [a], **o't**
 Alahlamoq, **alaxsiramog**
 Alalxusus [a], **xususan** [a], ayniqsa
Alam [a], dard [f-t]
 Alamnok [a+f-t], **alamli**
Alanga, yolqin
 Alay-balay, u-bu, **g'ing-ping**, g'iring-piring
 Alag'da bo'lmoq, betinch bo'lmoq, **bezovta bo'lmoq**
Albatta [a], shubhasiz, muqarrar [a], so'zsiz, aniq [a], tayin [a], shaksiz, beshak [f-t+a], begumon [f-t]
 Aldamchi, aldoqchi, firibgar [f-t], **yolg'onchi**, va'dasiz, qallob [a], tovlamachi, aferist [r]
 Aldamoq, **yolg'on gapirmoq**, laqillatmoq, vaysamoq
 Alfoz [a], **so'z**, kalima [a], lafz [a]
 Alhol [a], **hozirda**, ayni paytda
Alifbo [a], alfavit [r<grek]
Aljimoq, aljiramoq, valdiramoq, sannamoq
 Allegorik [r], **majoziy** [a]
 Allakim, **kimdir**, birov
Allamahol, allavaqt
 Allanechuk, **allaqanday**, qandaydir, g'alati [a+f-t], bir xil
 Allanecha, **allaqancha**
 Allanima, **nimadir**, allanarsa
 Allapalla, **yarim kecha**, allamahol
 Allaqachongi, **qadimgi**, eski
 Almisoqi [a+f-t], **qadimgi**, burungi, eski

Alohida, ayrim, ba'zi
Alomat [a], **belgi**, nishon [f-t], nishona [f-t], taniq [a], ifoda [a]
Aloqa [a], **bog'lanish**, uzviylik, robita [a]
Aloqa [a], daxl [a], taalluq [a]
Aloqador [a+f-t], bog'liq, daxldor [a+f-t], tegishli, oid [a], taalluqli
Alqissa [a], xullasi kalom [a+f-t], qisqasi, **xullas** [a], nihoyat [a], alhosil [a], shunday qilib
Alvon [a], **qirmizi** [f-t]
Amaldor [a+f-t], mansabdor [a+f-t], a'yon [a]
Amal qilmoq, rioya qilmoq
Amaliyot [a], **tajriba** [a], praktika [r<grek]
Amallamoq, ilojini topmoq, amal-taqal qilmoq
Amalparast [a+f-t], **mansabparast** [a+f-t]
Ammo [a], **lekin** [f-t<a], biroq, illo [a]
Amniyat [a], **xavfsizlik**, bexavotirlik
Amoma [a], **salla** [a]
Amr [a], **buyruq**, farmon [f-t], farmoyish [f-t]
Analiz [r<grek], **tahlil** [a]
Andak [f-t], picha, sal, xiyol [a], **ozgina**
Andaza [f-t], **namuna** [f-t], qolip [a]
Aniq [a], ochiq, yaqqol, ravshan [f-t], yorqin, oydin, ayon [a]
Aniqlamoq, oydinlashtirmoq, muayyanlashtirmoq
Andisha [f-t], o'y, mulohaza [a]
Anjuman [a], yig'ilish, **majlis** [a], yig'in
Anketa [r<fr], **so'rovnoma**
Anqimov, **tarqalmoq**, ufurmoq
Anqov, merov, ovsar, kalvak [f-t], go'l [f-t], laqma, angrov, pandavaqi, lakalov, galvars
Anqaymoq, angraymoq, baqraymoq, ag'raymoq
An'ana [a], **traditsiya** [r<lat]
Apil-tapil, naridan-beri, shosha-pisha
Apteka [r<grek], **dorixonona** [f-t]
Aqiq [a], haqiq [a]

Aql [a], xirad [f-t], ong, fahm [a], tamiz [f-t], es, miya, bosh, kalla [f-t]
Aql-hush, **es-hush**
Aqli, xiradmand [f-t], oqil [a], esli, es-hushli, fahm-farosatli, did-farosatli, aqli-hushli, miyali, kallali
Aqlsiz, beaql [f-t+a], nodon [f-t], johil [a], bexirad [f-t]
Aqqali [a], loaqal [a], jillaqursa, jilla bo'lmasa, juda bo'lmaganda, hech bo'lmaganda
Archimoq, artmoq
Ardoqlamoq, eyhtiyot qilmoq, **avaylamoq**
Arg'imchoq, halinchak
Arimoq, ketmoq, uzilmoq
Aristokrat [r], zodagon [f-t], **asilzoda** [a+f-t], oqsuyak
Arjumand [f-t], aziz [a], **qadrlri**, qimmatli
Armiya [r<fr<lat], **qo'shin**, lashkar [f-t]
Arqon, arg'amchi
Arsenal [r<fr<a], **aslahaxona** [a+f-t], qurolxona
Arz [a], shikoyat [a]
Arzimagan, arzimas, anchayin
Arzimaganaga, arzimasga, **salga**, saldan-salga, bo'lar-bo'lmasga, unar-unmasga
Aralash, qorishiq, omuxta [f-t]
Aralashmoq I, qo'shilmoq, qotishmoq, suqilmoq
Aralashmoq II, **qorishmoq**, omuxta bo'lmoq
Arang, **zo'rg'a**, zo'rg'atdan, bazo'r, zo'rba-zo'r, o'lib-tirilib
Araqxo'r [a+f-t], pionista [r пьеница], mayxo'r [f-t], ichkilikboz
Aravakash [a+f-t], **karvonboshi**, karvon [f-t]
Asab [a], nerv [r<lat]
Asabiy [a], tajang [a], jizzaki
Asabiylashmoq, g'azablanmoq, jahli chiqmoq, achchiqlanmoq, qizishmoq
Asal [a], bol

Asar [a], asorat [a], nishon [f-t], iz
Asil [a], toza, sof [a], sara [f-t], sarxil, xil, mumtoz [a], poshshaxon
Asilzoda [a+f-t], oqsuyak, aristokrat [r], zodagon [f-t]
Asir I [a], bandi [f-t], tutqun, ariston [r арестант]
Asir II [a], qul
Asirlik, asorat [a], tutqunlik, qullik
Asket [r<grek], **zohid** [a], go'shanishin [f-t]
Asketizm [r], **zohidlik**, gushanishinlik
Askar [a], soldat [r]
Asl I [a], tub, negiz
Asl(i) II [a], tag(i)
Aslida, haqiqatda, asli [a]
Aslo [a], **sira**, zinhor [f-t], hech [f-t]
Aslaha [a], qurol, qurol-yarog', qurol-aslaha
Asos [a], tayanch, negiz, poydevor [f-t], baza [r<fr]
Asosiy [a], bosh, yetakchi, muhim [a]
Asoslamoq, **isbotlamoq**
Asoslanmoq, suyanmoq, tayanmoq
Asossiz, dalilsiz, bekorga
Asosan [a], binoan [a], ko'ra, **muvofig** [a], asosida
Asotsiatsiya [r<lat], birlashma, **uyushma**
Asqotmoq, **kerak bo'lmoq**, ish bermoq, foyda bermoq
Asrdosh [a+f-t], **zamondosh** [a+f-t]
Asror [a], **sir** [a]
Asramoq I, **eyhtiyot qilmoq**, saqlamoq
Asramoq II, parvarish qilmoq, **boqmoq**
Assistent [r<lat], yordamchi
Astoydil [f-t], jiddiy, rostakamiga, chinakam(iga), rosa [f-t], uvvalo
Astoyidil [f-t], chindan, yurakdan
Astronomiya [r<grek], falakiyot [a]
Asta, **sekin**
Astarlik, astarbop [f-t]
Asta-asta, sekin-sekin, **asta-sekin**, sekin-asta, tadjijan [a]

Atamoq, nom bermoq, nomlamoq
Atama, termin [r<lat], istiloh [a]
Ataylab, atay, atayin [a], ataydan, jo'rttaga, jo'rtta, maxsus [a], azza-bazza, qasddan
Ateist [r], xudosiz
Atigi, bor-yo'g'i, bori, bo'lgani, nihoyati, faqat(gina) [a]
Ato qilmoq, in'om etmoq, baxsh etmoq, **bermoq**
Atoqli, taniqli, dongdor, mashhur [a],
Atrof [a], tevarak, gird [f-t], tegra, har tomon, har taraf [a], har yon, aylana, qurshov, sog'u so'l
Atroflicha, har tomonlama, har taraflama, **batafsil** [f-t+a], mufassal [a], mukammal [a], to'la, to'liq, to'la-to'kis
Attang, afsus [f-t], nadomat [a], pushaymon [f-t], esiz, taassuf [a], darig' [f-t], (vo) hasrato [a]
Auditoriya [r<lat], **xona** [f-t], bo'lma
Avangard [r<fr], **ilg'or**, yetakchi
Avans [r<fr], bo'nak
Avaxta [r gaupvaxta], **qamoqxona**
Avaylamoq, ayamoq, **ehtiyotlamoq**, ehtiyot qilmoq, ardoqlamoq, e'zoz-lamoq, e'zoz etmoq, pahpahlamoq
Avbosh [f-t]], bezori [f-t], **bevosh**
Avjlanmoq, **kuchaymoq**, zo'raymoq
Avliyo [a], vali [a], karomatchi
Avlod I [a], nasi [a], zurriyot [a]
Avlod II [a], bo'g'in
Avtobiografiya [r<grek], hasbi hol [a+f-t], **tarjimai hol** [a+f-t]
Avtograf [r<grek], **dastxat** [f-t+a]
Avtor [r<lat], **muallif** [a]
Avval [a], ilgari, oldin, burun, qadim
Avvaldan, ilgaridan, burundan, qadimdan, azaldan, boshdan
Avvalgi, oldingi, ilgarigi, burungi, qadimgi, sobiq [a]
Avvalo [a], avvalambor [a+f-t], avvalam, avval boshi, avvali [a], boshi, boshda, birinchidan

Axborot [a], xabar [a], ma'lumot [a], informatsiya [r<lat]

Axir [a], **nihoyat** [a], oxiri

Axloq [a], tarbiya [a], odob [a], adab [a], **xulq** [a], xulq-atvor [a], yurish-turish

Axlat [a], najas [a], najosat [a]

Axtarmoq, qidirmoq, **izlamoq**, istamoq

Ayamoq, **rahm-shafqat qilmoq**, rahmdillik qilmoq

Ayb [a], gunoh [f-t], jinoyat [a], yoziq

Aybdor [a+f-t], aybli, gunohkor [f-t]

Aybsitmoq, **kamchilik topmoq**, nuqson topmoq

Aybsiz, gunohsiz, begunoh [f-t], beayb [f-t+a]

Ayg'oqchi, josus [a], shpion [r<nem], agent [r<lat]

Ayirboshlamoq, ayirbosh qilmoq, almashmoq, almashtirmoq, alishmoq

Ayirmoq, ajratmoq, judo qilmoq, mahrum qilmoq

Aylanishmoq, **ilakishmoq**, osilmoq

Aylanmoq, **sayr etmoq**, kezmoq

Aylanma, doiraviy [a], halqasimon

Aylanay, aylansin, o'rgilay, o'rgilsin, girgitton, qoqindi, sadaqa [a]

Aymoq, **urug'** qarindosh

Aymashmoq, **o'ralmoq**, chirmashmoq, chirmalmoq

Aynimoq, buzilmoq, achimoq

Ayniqsa, **xususan** [a], alalxusus [a]

Ayol [a], xotin, xotin-qiz, xotin-xalaj

Ayon [a], ravshan [f-t], **ma'lum** [a]

Ayov, shafqat [a], **rahm** [a], omon [a]

Ayovsiz, beayov, **shafqatsiz**, beshafqat [f-t+a], beomon [f-t+a], rahmsiz, berahm [f-t+a]

Ayricha, **boshqacha**, o'z'gacha

Ayriqliq, judolik, hijron [a], hajr [a], fi-roq [a]

Ayirilmoq, ajra(l)moq

Ayrim, ba'zi [a], ba'zibir

Aysh [a], **huzur** [a], rohat [a], nash'a [a]

Ayshgoh [a+f-t], **ishratxona** [a+f-t]

Aytganday, aytmoqchi, aytganча, darvoqe [f-t+a], rostdan, ha

Aytishmoq, **janjallashmoq**, koyishmoq, mojarolashmoq, urishmoq, g'ijillashmoq, qizarishmoq, tiklashmoq, olishmoq, so'kishmoq

Aytmoq I, gapirmoq, demoq, bayon qilmoq, izhor etmoq, bildirmoq

Aytmoq II, **taklif qilmoq**, chaqirmoq, chorlamoq

Aytmoq III, olmoq

Aytarli, unchalik, uncha

Aytaylik, deyaylik, faraz qilaylik

Ayyor [a], mug'ombir [a], hiylagar [a+f-t], quv, ustomon, makkor [a], dog'uli, mo'ltoni [hind], qilVir(i), shayton [a], tulki, tullak, qirriq, xirpi, maston [f-t]

Ayyorona [a+f-t], mug'ombirona [a+f-t], makkorona [a+f-t], ayyorlarча

Aza [a], motam [f-t], ta'ziya [a]

Azador [a+f-t], ta'ziyali

Azal [a], **qadim** [a]

Azaldan, **avvaldan**, qadimdan, eskidan

Azamat [a], qudratli, zabardast [f-t], **baquvvat** [f-t+a], kuchli

Azayimxon [a+f-t], **duoxon** [a+f-t]

Azim [a], ulkan, haybatli, yirik, bahaybat [f-t+a], **katta**

Aziz [a], qadrdon [a+f-t], **qadrli**, muhtaram [a], qimmatli

Azm [a], jazm [a], **qaror** [a]

Azob I [a], **qiyinchilik**, mashaqqat [a], aziyat [a]

Azob II [a], aziyat [a], jabr [a], jafo [a], ozor [f-t], zahmat [a], alam [a], iztirob [a], uqubat [a], sitam [f-t]

Azobli, jafoli, uqubatli, zahmatli, alam-iztirobli, achchiq, sitamli

Azoblamoq, **qiynamoq**, qiynoqqa solmoq, qiynoqlamoq

Azonchi, **muazzin** [a]

Azonlab, **saharlab**, azonda, saharda

Azza-bazza, **ataylab**, atay, atayin [a], qasddan, jo'rttaga

Ag'(a)namoq, yumalamoq (dumalamoq)

Ashaddiy [a], o'taketgan

Ashqol-dashqol, lash-lush, laq-luq, qaqir-ququr, mayda-chuyda

Ashula, qo'shiq

Ashulachi, xonanda [f-t], qo'shiqchi, hofiz [a]

Achinarli, ayanchli, ayanch, zabun [f-t]

Achinmoq, afsuslanmoq, afsus qilmoq, kuymoq, kuyinmoq, o'kinmoq

Achitqi, **xamirturush** [a+f-t], turush [f-t]

Achishmoq, jizillamoq

Achchiqlanmoq, **g'azablanmoq**, qahrilanmoq

Ash'or [a], **she'r** [a]

A'mol [a], **amal** [a]

A'zam [a], **ulug'**, buyuk, azim [a]

A'zo [a], qism [a], uzv [a]

-B-

Badnom [f-t], uyatli, **sharmanda** [f-t], sharmsor [f-t]

Badan I [a], **tan(a)** [f-t], vujud [a], borliq

Badan II [a], **tan(a)** [f-t], et

Bahs [a], tortishuv, munozara [a], mubohasa [a]

Bahslashmoq, tortishmoq, munozaralashmoq, munozara qilmoq, tashlashmoq

Bajarmoq, ado etmoq, bitirmoq, o'rinla(t)moq, do'ndirmoq, o'tamoq, bajo qilmoq

Baland, yuqori

Balandlamoq, yuqorilamoq, ko'tarilmoq, o'rllamoq

Balandparvoz [f-t], dabdabali, tamta-roqli, bejama

Balli [f-t], barakalla [a], ofarin [f-t], yasha, yashavor, qoyil [a], tasanno [a], o'lmang, tahsin [a], sallamno [a]

Balo I [a], falokat [a], ofat [a]

Balo II [a], usta [f-t], ustamon, bilag'on,

bilarmon, chechan, epchil, chaqqon, uddaburon [a+f-t]

Balog'at [a], voya [f-t], kamol [a], kamolot [a], yetuklik

Barg [f-t], yaproq

Baribir, farqsiz, befarq [a+f-t], ahamiyatsiz

Bas [f-t], bo'ldi, tamom, yetar(li), **kifoya** [a], bo'lgani

Baxt [f-t], iqbol [a], tole [a], saodat [a]

Baxtli, baxtiyor [f-t], saodatli, toleli, mas'ud [a]

Baxtsiz, bebaxt [f-t], badbaxt [f-t], tolesiz, sho'rpehana [f-t]

Bayroq, alam [a], yalov, tug'

Ba'zi [a], ba'zi bir, ayrim, bir xil

Ba'zan [a], goho [a], gohida, gohi-gohida, ahyon-ahyonda, unda-bunda, ora-sira, o'qtin-o'qtin, har zamon(da), birda-yarim

Bechora [f-t], sho'rlik, boyoqish, o'ksiz, notavon [f-t], ojiz [a], aftoda [f-t]

Befahm [f-t+a], fahmsiz, befarosat [f-t+a], farosatsiz, betamiz [f-t], haftafahm [f-t+a]

Begona [f-t], yot, o'zga, birov, kishi, notanish, g'ayr [a], ag'yor [a]

Behuda [f-t], bekor [f-t], bekorchi, foydasiz, befoyda [f-t+a] zoe [a], benaf [f-t+a], ma'nosiz, ortiqcha

Beixtiyor [f-t], ixtiyorsiz, bexosdan, bilmasdan

Bejirim, xushbichim, **kelishgan**, xushqomat [f-t+a], ketvorgan, loabar [f-t], tamtam

Bekinmoq, **yashirinmoq**, pismoq, biqinmoq

Bekor [f-t], beish, ishsiz, bo'sh

Bekorchi, bo'lmag'ur, yolg'on

Bekorga, bekor [f-t], o'rinsiz, noo'rin, asossiz, bejiz [f-t bechiz]

Bekam-ko'st, kam-ko'stsiz, to'la (to'liq), to'la-to'kis, to'kis, but, badastur [f-t], mukammal [a]

Belgi, nishon [f-t], alomat [a], nishona [f-t], taniq, ifoda [a]

Belamoq (belashtirmoq), qormoq (qorish-tirmoq), bulg'amoq

Bemahal I [f-t+a], bevaqt [f-t+a]

Bemahal II [f-t+a], bevaqt [f-t+a], bemavrid [f-t+a]

Bemalo'i [f-t+a], bamaylixotir [f-t+a], bafurja [f-t], bahuzur [f-t+a], bazur [f-t+a]

Beparvo [f-t], parvosiz, beg'am [f-t+a], e'tiborsiz, bee'tibor [f-t+a], loqayd [a]

Beqiyos [f-t+a], mislsiz, tengsiz, benihoya [f-t+a]

Beva [f-t], tul, yesir [a]

Bezak, ziyinat [a], hasham [a]

Beza(t)moq, yasatmoq

Bezovta, betoqat [f-t+a], betinch, notinch, halak [a], besaranjom [f-t]

Bezovtalanmoq, bezovta bo'lmoq, betoqatlanmoq, toqatsizlanmoq, betoqat bo'lmoq, betinchlanmoq, tinchsizlanmoq, betinch bo'lmoq

Beg'ubor [f-t+a], **toza**, sof [a], musaffo [a]

Birdan-bir, yagona [f-t], yakka-yagona [f-t], yolg'iz, tanho [f-t]

Birov, kimdir, allakim

Birpas, biroz, ozgina, andak [f-t], sal, picha

Bitirmoq, tugatmoq, tugallamoq, tamomlamoq, tamom qilmoq, ado qilmoq

Boplamoq, qoyil qilmoq, qoyillatmoq, o'xshatmoq, o'rinlatmoq, kelishtirmoq, qotirmoq, do'ndirmoq, qiymoq, eshmoq, mondalamoq

Bor, mavjud [a]

Bosilmoq, **to'xtamoq**, tinmoq, tinchimoq, qolmoq

Bosinqiramoq, alaxlamoq, alahsirammoq

Botinmoq, *jur'at etmoq*, jasorat qilmoq

Botir [f-t<mo'g' bahodir], jasur [a], dovyurak, yurakli, qo'rqmas, shijoatli, mard [f-t], yovqur

Boy, badavlat [f-t+a], davlatmand [a+f-t], zangin

Boyliq, davlat [a], dunyo [a], mol-mulk [a], bisot [a], bizoat [a]

Bosh, kalla [f-t]

Boshlamoq, kirishmoq, tutinmoq

Boshliq, rahbar [f-t], yo'l boshchi, ish boshi, boshchi, sarkor [f-t], katta, kat-takon, ulug', rahnamo [f-t], sardor [f-t], peshvo [f-t], sarvar [f-t], sarkarda [f-t], xo'jayin [f-t]

Boshqa I, bo'lak, o'zga

Boshqa II, bo'lak, o'zga, ortiq, tashqari

Boshqarmoq, idora qilmoq, so'ramoq

Boshqatdan, qayta, qaytadan, yangidan, yana, takror

Boshqacha, bo'lakcha, o'zgacha, ayricha

Buloq, chashma [f-t]

Bulg'a(t)moq, **iflos qilmoq**, ivirsitmoq

Buyruq, amr [a], farmon [f-t]

Bo'lmag'ur, **bema'ni** [f-t+a], noma'qul [f-t+a], nojo'ya [f-t], nobop [f-t], nodurust [f-t], tuban, jirkanch, rasvo [f-t], yaramas, razil [a], qabih [a]

Bo'pti, mayli, xo'p [f-t], yaxshi, durust [f-t], tuzuk, bo'ladi

Bo'shamoq, tushmoq, olinmoq, ozod qilinmoq, bekor bo'lmoq

Bo'shshmoq, shalviramoq, shalpaymoq

Bo'shatmoq, ozod qilmoq, qo'yib yubormoq

-D-

Dafn etmoq, ko'mmoq, qo'ymoq

Dangasa, yalqov, ishyoqmas, tanbal [a], soyapar(var) [f-t]

Dang'illama, hashamatli, serhasham, muhtasham [a]

Daraksiz, bedarak [f-t], dom-daraksiz, bedom-darak [f-t], nom-nishonsiz, benom-nishon [f-t]

Dardlashmoq, hasratlashmoq
Darmonsiz, bedarmon [f-t], majolsiz, bemajol [f-t+a], madorsiz, bemador [f-t+a], quvvatsiz, bequvvat [f-t+a], kamquvvat [f-t+a]

Darrov [f-t], darhol [f-t+a], tez, tezda, birpasda, bir zumda, bir lahzada, zumda, lahzada

Dastlab, dastavval [f-t+a], avval [a], oldin, boshlab, avvali [a], avvalboshi, avvalo [a], boshda

Davolamoq, tuzatmoq
 Daxmaza [f-t], **dardisar** [f-t], tiriktovon

Daydi, sanqi

Daydimiq, sanqimoq, sandiroqlamoq, tentiramoq, laqillamoq, salanglamoq, sakillamoq

Dayarli, qariyb [a], hisob(i) [a]

Doim [a], doimo [a], hamisha [f-t], hamma vaqt [f-t+a], har doim [f-t+a], har mahal [f-t+a], har vaqt [f-t+a], nuqul [a], mudom [a], birday, yakkash [f-t], yalang, hadeb

Doklad [r], **ma'ruza** [a]

Dongdor, **mashhur** [a], nomdor [f-t], taniqli

Dovruq, dong, shuhrat [a], shon [a], nom [f-t], ovoza [f-t]

Dunyo [a], jahon [f-t], olam [a], koinot [a]

Dushman [f-t], yov, g'anim [f-t], ag'yor [a], yog'iy

Dushmanlik, adovat [a]

Dushvor [f-t], qiyin, mushkul [f-t], **murakkab** [a]

Do'q, po'pisa, tahdid [a], davara, dag'dag'a, siyosat [a]

Do'st [f-t], oshna [f-t], og'ayni, jo'ra [f-t], oshna-og'ayni, yor [f-t], yor-do'st [f-t], ahbob [a], habib [a]

-E-

Ega, xo'jayin [f-t], xo'ja [f-t], sohib [a]

Ehtiyoj [a], talab [a], muhtojlik, zarurat

[a], zaruriyat [a], hojat [a], zorlik

Ekmoq, o'tqazmoq, tiqmoq

Eplamoq, uddalamoq

Erka, arzanda [f-t], tantiq

Erta, barvaqt [f-t+a], vaqtli

Esdalik, yodgor [f-t], xotira [a]

Eslamoq, xotirlamoq, yodlamoq, yod etmoq, yo'qlamoq

Evaziga, hisobiga, badaliga

Ezma, ezma-churuk, mijg'ov, lat-tachaynar, mag'zava

Ezgulik, yaxshilik

Eshitmoq, tinglamoq

-F-

Fahm [a], farosat [a], did [f-t], tamiz [f-t], uquv, zehn [a], idrok [a]

Faqat [a], yolg'iz, birgina, tanho [f-t], xolos [a]

Farosatli, **zehnli**, didli, zakovatli, zukko [a], zakiy [a], zol [f-t]

Farq [a], ayirma, tafovut [a]

Farzand [f-t], bola, zuryod (zirriyot) [a], tirnoq

Faxrlanmoq, faxr etmoq, g'ururlanmoq, mag'rurlanmoq

Foyda [a], naf [a], manfaat [a], sud [f-t], hayon

-G-

Gangimoq, dovdiramoq, esankiramoq, garangsimoq, gangramoq, kalovlanmoq, mengrovsimoq, talmovsirammoq, obdiramoq

Gapdon [f-t], so'zamol, notiq [a]

Gapirmoq, so'zlammoq, so'ylamoq

Gavda, jussa [a]

Gavdali, jussali, barvasta [f-t], norg'ul; qomatdor [a+f-t], barzangi [f-t]

Gina qilmoq, yozg'irmoq, o'pkalamoq
 Gruppa [r<nem], **guruh** [f-t], to'da [f-t], to'p [f-t], turkum [a]

Gul [f-t], chechak
Gulshan [f-t], guliston [f-t], gulzor [f-t],
 gulbog' [f-t], bo'ston [f-t], chaman [f-t],
 chamanzor [f-t]
Gumon [f-t], dargumon [f-t], noma'lum
 [f-t+a], noaniq [f-t+a]
Guvoh [f-t], shohid [a]
Go'r [f-t], qabr [a], mozor [f-t], lahad [a]

-H-

Ha, shunday, balli [f-t]
Hamdard [f-t], dardkash [f-t], g'amxo'r
 [a+f-t]
Hamma [f-t], barcha, bari, butun, bor,
 jami [a], butkul, tamom [a], bor-yo'q
Hamon [f-t], hanuz [f-t]
Hamroh [f-t], yo'ldosh, esh
Har qancha, harchand [f-t], qancha,
 ming
Harom [a], makruh [a], iflos [a], murdor
 [f-t], palid [f-t]
Harorat [a], temperatura [r<lat], taft [f-t],
 hovur
Harsillamoq, hansiramoq, hallosla-
 moq, entikmoq
Hassa [a], asso [a]
Havo [a], kun
Haydamoq, quvmoq, quvlamoq
 Hayoli, oriyatli, andishali, **nomusli**, iboli
Hayronlik, hayrat [a], taajjub [a]
Hazilkash [a+f-t], hazilvon [a+f-t], te-
 gishqoq
Hazillashmoq, hazil qilmoq, tegishmoq,
 o'ynashmoq
Hech [f-t], aslo [a], asti [a], sira, mutlaqo
 [a], zinhor [f-t], butunlay, hargiz [f-t], ta-
 qir, zarracha, zig'ircha, tirqoqcha
Hid, is, bo'y [f-t]
Hidlamoq, iskamoq
Hisoblamoq, bilmoq, qaramoq, ko'r-
 moq, sanamoq, tushunmoq, atamoq
Hissa [a], tegish, ulush, tan [f-t]
Hiyla [a], nayrang [f-t], makr [a], aldov,

firib [f-t], dasisa [a]
Homilador [a+f-t], ikkiqat, bo'g'oz, yuk-
 li, og'iroyoq
Hosildor [a+f-t], serhosil [f-t+a], unum-
 dor, serunum
Hurmoq, vovillamoq, akillamoq
Hurmat [a], izzat [a], ehtimom [a]
Hurmatli, izzatli, muhtaram [a]
Hurmatlamoq, hurmat qilmoq, izzat
 qilmoq, siylamoq
 Husn [a], **chiroy**, ko'rk, zeb [f-t]

-I-

Iflos [a], isqirt [a], irkit, isliqi, bulg'anch,
 ivirsiq, nopok [f-t]
Itimos [a], iltijo [a], o'tinch, zor [f-t], tavallo
 [a]
Ilg'or, zarbdor [a+f-t], peshqadam [f-
 t+a], yetakchi, avangard [r<fr], udarnik
 [r], karvonboshi
Imillamoq, imirsilamoq, sudralmoq
Imzo [a], qo'l
In, uya, oshyon [f-t]
Indamas, pismiq, ming'aymas, dam-
 duz [f-t]
Indamaslik, churq etmaslik, miq etmas-
 lik
Inoq [mo'g'], ahil [a], qadrdon [a+f-t],
 totuv, ittifoq [a], qalin, apoq-chapoq
Inoqlashmoq, ahillashmoq, totuvlash-
 moq, qadrdonlashmoq, ittifoqlashmoq,
 qalinlashmoq
Inqiroz [a], tanazzul [a]
Isimoq, qizimoq
Istiqbol [a], kelajak
Istak, xohish [f-t], orzu [f-t], havas [a],
 ishtiyiq [a], hafsala, mayl [a], ra'y [a],
 ko'ngil, armon [f-t], rag'bat [a], tilak
Istamoq, xohlamoq, tusamoq, orzula-
 moq, orzu qilmoq, tilamoq, ixtiyor qil-
 moq, sog'inmoq
Ivimoq, bo'kmoq
Ixlosmand [a+f-t], ishqiboz [a+f-t],

shinavanda [f-t], havaskor [a+f-t], muxlis [a]

Ixtiyor [a], izm [a], mayl [a]

Izlamoq, qidirmoq, axtarmoq, istamoq

Ish, yumush

Ishkal [a], **chatoq**, xurjun [f-t], yomon, rasvo [f-t], pachava

Ishlamoq, mehnat qilmoq, xizmat qilmoq

Ishchan, harakatchan, serharakat [f-t+a], g'ayratli, serg'ayrat [f-t+a], tishshoq, urinchoq

Ichkiilikboz, **araqxo'r** [a+f-t], piyonista [рьяница], mayxo'r [f-t]

Ichmoq, ko'tarmoq, tortmoq, otmoq, no'sh etmoq

-J-

Jahl [a], achchiq, g'azab [a], qahr [a], zarda [f-t]

Jala, sel [a]

Janjal, to'polon, g'alva, mojaro [a], g'avgo [f-t], mashmasha, sho'rish

Jarima [a], shtraf [r-nem]

Javramoq, vaysamoq, qaqillamoq

Jilmaymoq, kulimsiramoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq

Jimlik, jimjilik, sukunat [a], sukut [a]

Jingalak, fatila [a], qo'ng'iroq

Jinni [a], telba, devona [f-t]

Jirkanmoq, hazar qilmoq, yirganmoq

Jirkanch, qabih [a], razil [a], manfur [a], zalil [a], nafratli

Joy, o'rin

Joylashmoq, o'rnashmoq, o'rinlashmoq

Juda, g'oyat [a], g'oyatda, bag'oyat [f-t+a], nihoyatda, benihoya [f-t+a], ashaddiy [a], o'taketgan, toza, rosa [f-t], xo'p [f-t xo'b], biram, chunon [f-t], beqiyos [f-t+a], mislsiz, obdan, o'bdan, chandon [f-t], zap, ko'p, o'ta, uvvalo,

bisiyor [f-t], yomon, kamoli [a], kiroyi [a+f-t], o'lgu(n)day, o'larday, o'larcha, qattiq

Juldur, uvada

-K-

Kabi, singari, yanglig', o'xshash, misol(i) [a], bamisoli [f-t+a], misli [a], degandek

Kalta, qisqa, ko'toh [f-t]

Kam [f-t], oz

Kambag'al [f-t], qashshoq, bechora [f-t], faqir [a], yo'qsil, gado [f-t], bechorahol [f-t+a], miskin [a]

Kambag'allik, kambag'alchilik, muhtojlik, yo'qchilik, faqirlik, qashshoqlik, bechorachilik, gadolik, miskinlik

Kamchil, tanqis [a], taxchil, kamob [f-t]

Kamaymoq, ozaymoq

Kanikul [r<lat], **ta'til** [a]

Kar [f-t], garang, karquloq

Karra [a], baravar [f-t], **marta** [a], hissa [a], bor [f-t], chandon [f-t]

Kasal [a], betob [f-t], notob [f-t], bemor [f-t], nosog', xasta [f-t]

Kasalmand [a+f-t], dardchil, dardmand [f-t]

Kasal bo'lmoq, kasallanmoq, betob bo'lmoq, betoblanmoq, og'rimoq, xasta bo'lmoq

Kasb [a], hunar [f-t], kasbkor [a+f-t], ish

Kasr [a], kasofat [a], jat

Katta, ulug', buyuk, zo'r, azim [a], azamat [a], ulkan, bahaybat [f-t+a], haybatli, yirik, gigant [r<grek]

Kayfiyat [a], kayf [a], avzo [a]

Kayfli, huzurli, nash'ali, safoli, gashtli

Kekkaygan, gerdaygan, kerilgan, dimog'dor [f-t], kalondimog' [f-t], kerik, manman, takabbur [a]

Keksa, qari, pir [f-t]

Keksaymoq, qarimoq, qartaymoq

Kelishgan, xushbichim, xushqomat [f-t+a], bejirim, ketvorgan, lozar [f-t],

tamtam
Kelishmoq, bitishmoq, murosaga kelmoq
Kerak, lozim [a], zarur [a], darkor [f-t]
Kerakli, zarur [a], zaruriy
Kerilmoq, kekkeymoq, gerdaymoq
Kesatiq, kinoya [a], istehzo [a], piching
Kesmoq, qirqmoq, chopmoq
Ket, jo'na, tur, yo'qol, rav [f-t]
Ketmoq, jo'namoq, ravona bo'lmoq
Keyin, so'ng, so'ngra, innaykeyin, ba'daz [a]
Kecha, kechasi, tun, oqshom
Kifoya [a], yetarli, yetadi, bo'ladi, bo'ldi, bas [f-t]
Kechikmoq, hayallamoq, uzoqlamoq
Kechirim, uzr [a], afv [a]
Kimsasiz, bekimsa, yolg'iz, bekas [f-t], so'qqabosh, g'arib [a]
Kirish, muqaddima [a]
Kirmoq, joylashmoq, o'rnashmoq
Kiyim, ust-bosh, kiyim-kechak, kiyim-bosh, libos [a], engil, yengil-bosh, egin
Kulgi, xanda [f-t]
Kutmoq, poylamoq
Kuy, tarona [f-t]
Kuch, quvvat [a], mador [a], majol [a], darmon [f-t]
Kuchaymoq, zo'raymoq
Kuchli, baquvvat [f-t+a], zabardast [f-t]
Kuchsiz, bequvvat [f-t+a], kamquvvat [f-t+a], zaif [a], nimjon [f-t], o'jiz [a]
Kuchsizlanmoq, zaiflashmoq
Ko'k, zangor (zangori) [f-t], moviy [a], havorang [a+f-t]
Ko'karmoq, bo'zarmoq, gezarmoq
Ko'klamoq, ko'karmoq
Ko'krak, ko'ks, bag'ir, siyna [f-t], to'sh, umrov
 Ko'nikmoq, o'rganmoq, **odatlanmoq**, odat qilmoq
Ko'nmoq, unamoq, rozi bo'lmoq, yurmoq
Ko'p, ancha, talay, sonsiz, sanoqsiz,

behisob [f-t+a], mo'l, serob, beadam [f-t+a], bisyor [f-t]

Ko'paymoq, seroblashmoq

Ko'pincha, aksar [a]

Ko'pchilik, aksar [a], aksariyat [a]

Ko'r, basir [a], so'qir [mo'g'], o'jiz [a]

Ko'rinish, tus, qiyofa [a], avzo [a], vajohat [a], siyoh, turq

-L-

Lapashang, lavand (lavang) [f-t], epashang, bo'shang, landavur,

noshud [f-t], so'tak, bo'sh-bayov, latta

Laqma, go'l [f-t]

Lavozim [a], mansab [a], amal [a], o'rin

Lekin [f-t<a], biroq, ammo [a], illo [a]

Loyiq [a], munosib [a], muvofiq [a], bop [f-t], mos [a], monand [f-t], mustahiq [a]

-M-

Mahbus [a], bandi [f-t], tutqun, ariston [r арестант]

Mahalliy [a], yerlik

Manglay [mo'g'], peshana [f-t]

Mansabdor [a+f-t], amaldor [a+f-t], a'yon [a]

Manzil [a], adres [r<fr]

Maosh [a], oylik, moyana [f-t]

Maqsad [a], niyat [a], muddao [a], murod [a]

Mard [f-t], tanti, himmatli, er

Marta [a], karra [a], bor [f-t], gal, navbat [a], daf'a [a], qayta, topqir, qur, yo'l, qatla, qat, safar [a]

Maslahat [a], kengash, mashvarat [a]

Maslahatchi, maslahatgo'y [a+f-t], kengashchi

Maslahatli, kengashli

Maslahatlashmoq, maslahat qilmoq, kengashmoq, aqllashmoq, mashvarat qilmoq

Masxara [a], mazax [a]

Masxaralamoq, masxara qilmoq, mazaxlamoq, mazax qilmoq, mayna qilmoq, kalaka qilmoq
Mazali, lazzatli, laziz [a], xushta'm, shirin [f-t], totli, ta'mli, xushxo'r [f-t]
Mag'rurlanmoq, g'ururlanmoq, kibrlanmoq, havolanmoq
Mashg'ul [a], band [f-t], ovora [f-t], andarmon [f-t]
Ma'lum bo'lmoq, bilinmoq, aniqlanmoq, ayon bo'lmoq
Ma'lum [a], ayon [a], oshkor (oshkora) [f-t], aniq [a]
Ma'no [a], mazmun [a]
Mehmon [f-t], qo'noq
Merosxo'r [a+f-t], voris [a]
Mozor [f-t], qabriston [a+f-t], go'riston [f-t], mozoriston [f-t]
Mubolag'a [a], lof [f-t], mahovat [a]
Muharrir [a], redaktor [r<fr]
Muhim [a], ahamiyatli, asosiy [a]
Muhtoj [a], zor [f-t]
Mujimoq, g'ajimoq, kemirmoq
Mumsik [a], ziqna, **xaxis** [a], qattiq
Munosabat [a], aloqa [a], ora, robita [a]
Musibat [a], **g'am** [a], kulfat [a], tashvish [a], savdo [a]
Musobaqa [a], bellashuv, kurash
Musobaqalashmoq, bellashmoq, kuch sinashmoq, musobaqa o'ynamoq
Mustahkam [a], mahkam [a], **puxta** [f-t], pishiq-puxta, sifatli, qattiq
Muvofiq [a], binoan [a], bo'yicha, ko'ra, asosan [a]
Muzlamoq, to'ngmoq, yaxlamoq
Mo'ljalldamoq, mo'ljal qilmoq, ko'zlamoq, chog'lamoq, azmoyish qilmoq, chamalamoq, cho'tlamoq, taxmin qilmoq
Mo'lchilik, mo'l-ko'lchilik, serobchilik, farovonlik, serobgarchilik, kengchilik, to'kinchilik, ma'murchilik

-N-

Nafas [a], dam [f-t], tin
Nafis [a], nozik [f-t], latif [a]
Naqadar, nechog'lik, qanchalik, bunchalar
Narsa, buyum, ashyo [a], predmet [r]
Narx [f-t], baho [f-t], qiymat [a]
Narxlamoq, baholamoq, narx qo'yimoq
Nasihah [a], o'g'it, pand [f-t], ma'viza [a]
Natija [a], oqibat [a], yakun [a]
Navbat [a], gal, sira, **marta** [a]
Navbatdagi, galdagi, endigi
Nayrangboz [f-t], lo'ttiiboz [f-t]
Nashr etmoq, bosmoq, chop etmoq
Noaniq [f-t+a], dudmols, noma'lum [f-t+a], **gumon** [f-t], notayin [f-t+a], tayinsiz, mujmal [a], belgisiz, muhmal [a], muham [a]
Noiloj [f-t+a], nochor [f-t], chor-nochor [f-t], ilojsiz
Nola [f-t], nolish [f-t], oh, fig'on [a], faryod [f-t], zor [f-t], dod [f-t], afg'on [a]
Nolimoq, shikoyatlanmoq, shikoyat qilmoq, zorlanmoq, hasrat qilmoq
Nolish [f-t], **nola** [f-t], shikoyat [a], hasrat [a]
Noloyiq [f-t+a], nomunosib [f-t+a]
Nom [f-t], ot, ism [a], **dovruq**
Nomiga, yo'liga, irimiga
Nomusli, hayoli, oriyatli, andishali, iboli
Noqulay, o'ng'aysiz, nobop [f-t]
Notavon [f-t], nochor [f-t], **bechora** [f-t], abgor [f-t afgor], aftoda [f-t]
Notinch, betinch, **bezovta**, besaranjom [f-t], alg'ov-dalg'ov, to's-to'polon
Novcha, naynov [f-t], daroz [f-t], uzun
Noxush [f-t], ko'ngilsiz, yoqimsiz
Nuqson [a], ayb [a], nuqs [a], qusur [a], kamchilik, illat [a]
Nur [a], shu'la [a], yog'du, ziyo [a]

-O-

Odami [a], odamzod [a+f-t], kishi, inson [a], kimsa, bashar [a], shaxs
Odami garchilik, insongarchilik
Odat [a], rasm [a], taomil [a], udum [a], urf [a], an'ana [a]
Odatlanmoq, ko'nikmoq, odat qilmoq, o'rganmoq
Odobli (adabli), boadab [f-t+a], axloqli
Ohang [f-t], intonatsiya [r<lat]
Oila [a], xonadon [f-t], uy, ro'zg'or [f-t]
Old[ida], huzuri[da], yon[ida], qosh[ida]
Oldinga, ilgari, olg'a
Olifta, fason (poson) [r<fr], bashang, po'rim [r фoрma], satang
Olov [f-t], o't, otash [f-t]
Or [a], **uyat**, nomus [a]
Oriq, ozg'in, qiltiriq, dirdov, ipiltiriq, ramaqijon [f-t], log'ar [f-t]
Orqa, keyin, ket, ort
Ortiq, oshiq, ziyod(a) [a]
Ortmoq, yuklamoq, bosmoq, joylamoq
Osmon [f-t], ko'k, samo [a], falak [a], gardun [f-t]
Oson [f-t], yengil, o'ng'ay
Ost, tag, tub
Ota, dada, ada
Otlanmoq, qo'zg'almoq, ko'tarilmoq, oyoqlanmoq
Otmoq, uloqtirmoq, irg'itmoq, itqitmoq
Ovora [f-t], sarson [f-t], sargardon [f-t]
Ovoz [f-t], tovush, un, sado [a], sas, nido [a], sazo
Ovqat [a], taom [a], oziq, tomoq, xo'rak [f-t], yemish, ne'mat [a]
Ovunmoq, yupanmoq
Ovunchiq, yupanch(iq), ermak
Oxir [a], so'ng, ket, oyoq, odoq (adoq), nihoya [a], pirovard [f-t], intiho [a]
Oxirgi, so'nggi, keyingi
Ozgina, biroz, **birpas**, oz-moz, picha, sal, xiyol [a], jindek (jinday, jindak), qit-tay, jichcha, andak [f-t], chizi [f-t]

Ozmoq, oriqlamoq, ozg'inlamoq
Ozod [f-t], erkin, hur [a], sarbast [f-t]
Og'ir, vazmin [f-t], zildek, zil, zil-zambil, zalvarli
Oshiq [a], xushtor [f-t]
Ochko'z, badnafs [f-t+a], ochofat, suq, suq(a)toy

-P-

Parvarish [f-t], tarbiya [a], qarov
Parvarishlamoq, parvarish qilmoq, tarbiyalamoq, tarbiya qilmoq, qaramoq, boqmoq
Parvona [f-t], girdikapalak
Payqamoq, sezmoq, fahmlamoq
Peshana [f-t], manglay [mo'g']
Peshin [f-t], tush
Piyoda [f-t], yayov
Pul [f-t], aqcha, mullajiring, yakan
Puxta [f-t], pishiq

-Q-

Qadam [a], odim
Qalbaki [a+f-t], soxta [f-t], yasama, sun'iy [a], yolg'ondakam, g'ayritabiiy [a], bot-il [a]
Qalin, zich, tig'iz
Qaltis, nozik [f-t]
Qal'a [a], qo'rg'on
Qamal, qurshov, muhosara [a]
Qaqshamoq, zirqiramoq
Qaram, tobe [a]
Qaramoq, boqmoq
Qarama-qarshilik, zidlik, nizo [a], kelishmovchilik, ixtilof [a], nifoq [a]
Qarash, boqish, nigoh [f-t], nazar [a]
Qarindosh, urug', avlod [a], tug'ishgan, jigar [f-t], jigarband [f-t], jigargo'sha [f-t], xesh [f-t]
Qaror [a], azm [a], jazm [a]
Qasam [a], ont, qasamyod [a+f-t]
Qattiq, zarang [f-t], metin [a], tosh

Qaynamoq, jo'shmoq, yonmoq
Qaynoq, jo'shqin, qizg'in
Qaz(i)moq, kovlamoq
Qachongacha, tokay(gacha) [f-t]
Qilmish, kirdikor [f-t]
Qilmoq, etmoq, aylamoq
Qirg'oq, sohil [a], yoqa, lab, bo'y, chet
Qistamoq, zo'r'lamoq, majburlamoq, majbur qilmoq
Qiyin, mushkul [a], mahol [f-t<a], og'ir, mashaqqatli, sermashaqqat [f-t+a], amri mahol [a], dushvor [f-t]
Qiyinlashmoq, og'irlashmoq, mushkullashmoq
Qiynamoq, azoblamoq, jabrlamoq
Qiyg'os, shig'a, tekis
Qiyshiq, qing'ir, egri
Qiyinchilik, mashaqqat [a], og'irchilik, qattiqchilik, riyozat [a], zahmat [a]
Qizil, qirmizi [f-t], ol
Qiziq, g'alati [a+f-t], ajoyib [a], alomat [a], antiqa [a<lat], ajab [a], ajib [a], allambalo
Qiziqmoq I, havaslanmoq, havas qilmoq
Qiziqmoq II, uchmoq
Qizg'in, avjida
Qobiliyat [a], layoqat [a], iste'dod [a], talant [r<grek], salohiyat [a], uquv
Qobiliyatli, qobil [a], layoqatli, iste'dodli, talantli, salohiyatli, uquvli
Qoida [a], aqoid [a]
Qomat [a], qad(d) [a], qad-qomat (qad-di-qomat) [a], bast [f-t], bo'y-bast (bo'yi-bast), duxt, kelbat [f-t], soxt [f-t], sumbat, soxt-sumbat, andom [f-t], bichim
Qonmoq, qoniqmoq, to'yomoq, miriqmoq
Qorong'ilik, zulmat [a], zimiston [f-t], zimziyo [f-t sim-siyoh]
Qur I, **marta [a]**, dafa [a], bor
Qur II, davra [f-t<a], maydon [f-t]
Qurb [a], hol [a], chog', kuch, qudrat [a], hol-qudrat [a], quvvat [a], chama

Qurshamoq, o'ramoq
Quruq, qoq
Qutulmoq, bo'shamoq, ozod bo'lmoq, xalos bo'lmoq, xoli bo'lmoq
Quvnoq, xushchaqchaq
Quyosh, kun, oftob [f-t]
Quchmoq, achomlamoq, **quchoqlamoq**
Quchoq, qo'yin, bag'ir, og'ush [f-t]
Quchoqlamoq, quchmoq, achomlamoq
Qo'nmoq, o'tirmoq, tushmoq, inmoq
Qo'rqinch, qo'rquv, vahim(a) [a], dahshat [a], vahshat [a]
Qo'rqinchli, vahimali, dahshatli, mudhish [a]
Qo'rqomoq, hayiqmoq, cho'chimoq, xavflanmoq
Qo'rqoq, yuraksiz
Qo'rs, qo'pol, to'ng, dag'al, to'rs, tund [f-t], ters
Qo'zg'almoq, jilmoq, siljimoq, qimirlamoq
Qo'shilmq, birlashmoq

-R-

Rahmsiz, berahm [f-t+a], shafqatsiz, qahrli, zolim [a]
Rivoj [a], taraqqiy [a], taraqqiyot [a], ravnaq [f-t]
Rivojlanmoq, taraqqiy etmoq, o'smoq, yuksalmoq
Rohat [a], huzur [a], maza [f-t<a], lazzat [a], safo [a], kayf [a]
Rohatlanmoq, rohat qilmoq, huzurlanmoq, huzur qilmoq, maza qilmoq, lazzatlanmoq, lazzat qilmoq
Rost [f-t], to'g'ri, chin, haq [a], haqqoniy [a], ochiq
Rostdan, chindan, haqiqatan, darhaqiqat [a]
Rostgo'y [f-t], haqqo'y [a+f-t], haqiqatgo'y [a+f-t], rostchi
Ruxsat [a], ijizat [a], rozilik, javob [a], izn [a]

-S-

Sabab [a], vaj [a], bahona [f-t], bois [a]
Sababli, sababdan, tufayli(dan), natijasida, oqibatida, orqasida
Sababchi, sababkor [a+f-t], aybdor [a+f-t]
Sabil (savil) [a], orдона, zormanda [f-t], baytalmon [a], egasiz
Sadaqa [a], ehson [a], xayr [a], hadya [a], nazr [a]
Saf [a], qator [a]
Sakramoq, hatlamoq, haklamoq
Salomlashmoq, so'rashmoq, ko'rishmoq, omonlashmoq, salom-alik qilishmoq
Sanoqli, hisobli, o'lchovli
Saralamoq, sarxillamoq, xillamoq, saylamoq, tanlamoq, termoq, saraga ajratmoq
Saranjom [f-t], sarishta [f-t], orasta [f-t], tartibli, batartib [f-t+a]
Sarflamoq, sarf qilmoq, xarajatlamoq, xarajat qilmoq, xarjlamoq, xarj qilmoq, chiqim qilmoq
Sassiq, badbo'y [f-t], qo'lansa
Savol [a], so'roq
Saxiy [a], himmatli, saxovatli, hotam [a], tanti
Saxiylik, saxovat [a]
Sekin, asta, ohista [f-t], sust [f-t]
Sekinla(sh)moq, susaymoq, sustlashmoq, pasaymoq, qaytmoq
Sevgi, muhabbat [a], ishq [a]
Sevgili, mahbuba [a], yor [f-t], nigor [f-t], dildor [f-t]
Sevinmoq, suyunmoq, quvonmoq, quvnamoq, shodlanmoq
Sevmoq, ko'ngil qo'yimoq, suymoq, muhabbat bog'lamoq, yoqtirmoq, yaxshi ko'rmoq
Sezgi, his [a], tuyg'u
Sezgir, ziyrak [a], tuyg'un, hushyor [f-t], sergak, tiyrak

Sezmoq, tuymoq, his etmoq
Sirt, tash (tish)
Sirg'anmoq, sirpanmoq, tirg'anmoq
Sirg'anchiq, sirpanchiq, tirg'anchiq, toyg'oq, toyg'anoq
Sodda [f-t], oddiy [a], jo'n, ibtidoiy [a]
Sodiq [a], sadoqatli, **vafoli**, vafodor [a+f-t], fidokor [a+f-t]
Solishtirmoq, taqqoslamoq, qiyoslamoq, qiyos qilmoq, chog'ishtirmoq
Son, miqdor [a], hisob [a], sanoq, adad [a]
Sonsiz, **ko'p**, sanoqsiz, son-sanoqsiz, besanoq, behisob [f-t+a], hisobsiz, beadad [f-t+a], adadsiz
Sop, dasta [f-t], band [f-t]
Soqov, tilsiz, gung, gungalak
Soqchi, qorovul, posbon [f-t], qo'riqchi
Sotmoq, pullamoq, pul qilmoq
Sotqin, xoin [a], xiyonatkor [a+f-t], g'addor [a], murad [a]
Sovg'a, hadya [a], tortiq, tuhfa [a], armug'on [f-t], in'om [a]
Soya [f-t], ko'lanka, ko'lka, ko'laga
Soz [f-t], cholg'u
Sozanda [f-t], cholg'uchi, mashshoq [a], muzikachi, muzikant [г музыкант]
Sog'aymoq, tuzalmoq
Sog'liq, salomatlik, sihat [a], tob [f-t]
Subut [a], burd [f-t], tayin [a]
Suhbatlashmoq, suhbat qilmoq, hasratlashmoq, otamlashmoq, hangamalashmoq, gurunglashmoq, gurung qilmoq
Surat [a], rasm [a]
Sug'urmoq, chiqarmoq

-T-

Tabrik [a], qutlov, muborakbod [a+f-t]
Tabriklamoq, tabrik qilmoq, qutlamoq, muborakbod qilmoq
Takrorlamoq, qaytarmoq
Tamomlamoq, tamom qilmoq, tugat-

moq, sop qilmoq, soplamoq, bitirmoq, ado qilmoq, yo'qotmoq, yo'q qilmoq, quritmoq

Taqdir [a], qismat [a], yozmish, peshana [f-t], nasib(a) [a], ko'rgilik

Taqsimlamoq, bo'lmoq

Tarjimon [a], tilmoch, mutarjim [a]

Tarjima qilmoq, ag'darmoq

Tartibsiz. ag'dar-to'ntar, alg'ov-dalg'ov, ostin-ustun

Tarzda, holda, xilda, qabilda, yo'sinda, ravishda, suratda, taxlitda, tariqa [a]

Tasalli [a], taskin [a], yupanch

Taxmin [a], tusmol, chama, faraz [a]

Tayyor [a], muhayyo [a], shay, taxt, hozir [a]

Tayyorgarlik, tayyorlik, hozirlik, taraddud [a], tadorik [a]

Tayyorlamoq, hozirlamoq, shaylamoq

Tayyorlanmoq, hozirlanmoq, shaylanmoq, otlanmoq

Tashlamoq, qo'ymoq, yig'ishtirmoq

Tashna [f-t], chanqoq, suvsoq

Tashvish [a], **g'am** [a], savdo [a], taraddud [a], qayg'u, sho'r [f-t], sho'rish [f-t]

Tashvishlanmoq, tashvish qilmoq, qayg'urmoq, qayg'ulanmoq, g'am qilmoq

Ta'm [a], maza [f-t<a]. tot

Ta'na [a], yozg'iriq, malomat [a], mazamat [a]

Tebranmoq, lapanglamoq, irralmoq

Tekinxo'r, tekintomoq, baloxo'r [a+f-t], haromxo'r [a+f-t], haromtomoq, parazit [r<grek]

Tema [r<grek], **mavzu** [a]

Tentak, telba, devona [f-t], savdoyi, jinnisang'i, esvos

Tergamoq, kutmoq

Termilmoq, tikilmoq, to'nmoq

Tetik, bardam [f-t]

Tez I, ildam, jadal [a], shitob [f-t], shaxt, zud [f-t]

Tez II, yaqin

Tezla(sh)moq, jadalla(sh)moq, ildamlashmoq

Teng, baravar (barobar) [f-t]

Tengdosh, tengqur, hamqur, teng

Tilkalamoq, tilka-tilka qilmoq, tilka-pora qilmoq, burdalamoq, burda-burda qilmoq, poralamoq, pora-pora qilmoq

Tilanchi, sadaqachi, gado(y) [f-t], devona [f-t]

Tinchimoq, jimimoq, jim bo'lmoq

Tiqmoq, suqmoq

Tirik, hayot [a], barhayot [f-t+a]

Titkilamoq, titmoq, kavlamoq, kavlash-tirmoq

Titroq, qaltiroq

Titramoq, qaltirlamoq, qalt-qalt qilmoq, dildiramoq, dir-dir qilmoq

Tomon, taraf [a], yon, yoq

Tomchi, chakka [f-t], qatra [a]

Topshiriq, vazifa [a]

Tortinmoq, qimtinmoq, iymanmoq

Tortmoq, jalb qilmoq

Toza, **beg'ubor** [f-t+a], ozoda [f-t], pok [f-t], pokiza [f-t], sof [a], musaffo [a], g'uborsiz

Tuhmat [a], bo'hton [a]

Tur, xil [a], nav [a], toifa [a]

Turli, har xil, har turli, xilma-xil, turli-tuman, anvo(yi) [a]

Turmush, hayot [a], tirikchilik

Tusmollamoq, tusmol qilmoq, chamalamoq, chama qilmoq, taxminlamoq, taxmin qilmoq

Tutash, payvasta [f-t]

Tutmoq, ushlamoq

Tutun, dud [f-t]

Tuzmoq, tashkil etmoq, barpo etmoq, ochmoq

Tug'ilmoq, paydo bo'lmoq

Tushkunlik, tanazzul [a]

Tushunmoq, anglamoq, uqmoq, fahmlamoq, bilmoq

To'planmoq, to'dalanmoq, uyulmoq, devalanmoq

To'satdan, to'sindan, qo'qqisdan, bexosdan, birdan, birdaniga, dabdurustdan, nogahon [f-t], kutilmaganda, banogoh [f-t], ittifoqo [a], daf'atan [a], ilkisdan, tuyqusdan, tuyuqsizdan, favqulodda [a], lop etib

To'siq, g'ov, to'sqinlik, qarshilik, to'g'anoq

To'xtovsiz, tinimsiz, betinim, muttasil [a], uzluksiz, bosim, surunkasiga, paydar-pay, ketma-ket

To'g'risi, rosti, sirasi, ochig'i, nafsilamr [a]

-U-

Umr [a], hayot [a]

Umumiy [a], mushtarak [a]

Unumli, samarali, barakali

Urinmoq, **harakat qilmoq**, intilmoq, tiritishmoq, unnamoq

Urmoq, kaltaklamoq, do'pposlamoq, savamoq, solmoq, tushirmoq, so'qmoq

Urishmoq, olishmoq, yoqalashmoq, solishmoq, mushtlashmoq, so'qishmoq, tashashmoq

Urush, jang [f-t], muhoraba [a], harb [a]

Usta [f-t], mohir [a], mahoratli, omilkor [a+f-t], mirishkor [a+f-t], farang [f-t<a]

Uyalmoq I, iymannoq, andisha qilmoq, nomus qilmoq, orlanmoq, or qilmoq

Uyalmoq II, izza bo'lmoq

Uyat, nomus [a], sharm [f-t], hayo [a], or [a], oriyat [a], andisha [f-t], ibo [a], isnod [a]

Uyatsiz, benomus [f-t+a], nomussiz, behayo [f-t+a], hayosiz, betsiz, yuzsiz, orsiz, andishasiz, sharmanda [f-t], sharmsiz, besharm [f-t], beibo [f-t+a], ibosiz, betavfiq [f-t+a]

Uyg'oq, uyqusiz, bedor [f-t]

Uzoq, olis, yiroq, iroq

Uchmoq, parvoz qilmoq

Uchramoq, **yo'liqmoq**, duch kelmoq

Uchuvchi, aviator [r]

-V-

Vafo [a], sadoqat [a], sodiqlik

Vafoli, vafodor [a+f-t], sodiq [a], sadoqatli

Vaqt [a], payt, zamon [a], fursat [a], mahal [a], chog', kez, kezak, mavrid [a], palla [f-t], muddat [a], dam [f-t], on [a], lahza [a]

Vatan [a], mamlakat [a], yurt, diyor [f-t], el, mulk [a]

Vazifa [a], burch

Vaziyat [a], ahvol [a], holat [a], sharoit [a], manzara [a]

Va'da [a], ahd [a], ahd-paymon [a+f-t]

Va'dalashmoq, ahdlashmoq, ahd-paymon qilishmoq, kelishmoq, bitishmoq

Vijdon [a], nomus [a]

Vijdonli, nomusli, to'g'ri, halol [a], sofdil [a+f-t]

Vijdonsiz, nomussiz, benomus [f-t+a], noinsof [f-t+a], insofsiz, muttaham [a]

Voqea [a], hodisa [a], gap [f-t], sinoat [a]

-X-

Xabar [a], darak [a]

Xabardor [a+f-t], ogoh [f-t], boxabar [f-t+a], voqif [a]

Xabarlamoq, daraklamoq

Xafalashmoq, achchiqlanmoq

Xalq [a], xaloyiq [a], el, ulus [mo'g'], mardum [f-t]

Xasis [a], baxil [a], pishiq, qurumsoq, ziqna, nokas [f-t], nokasta [f-t], qizg'anchiq, qoqvosh [qoq bosh], qoq, o'limtik, o'larmon, haris [a], qattiq, do'qol

Xat [a], maktub [a], noma [f-t]

Xavf [a], xatar [a], tahiika [a]

Xavfli, xavotirli, xatarli, qo'rqinchli, tahlikali

Xayriyat [a], go'rga

Xayrlashmoq, xushlashmoq, vidolashmoq, xayr-ma'zur qilmoq, xayr-xo'sh qilmoq

Xilvat [a], ovloq, pana [f-t]

Xira [f-t], xiraxandon [f-t], shilqim, yopishqoq, yelim [f-t], sulloh [a]

Xizmatkor [a+f-t], xizmatchi, malay

Xomush [f-t], ma'yus [a]

Xomushlanmoq, ma'yuslanmoq

Xonasi, o'rni, vaqti, **payti**, fursati, kezi

Xudbin [f-t], egoist [r]

Xuddi [f-t], aynan [a], ayni [a], rosa [f-t], naq [a], qoq, baayni [f-t+a]

Xulq [a], axloq [a], adab (odob) [a]

Xunob [f-t], diqqat [a], tajang [a]

Xunob bo'lmoq, tajang bo'lmoq, bo'g'ilmoq, diqqat bo'lmoq

Xunuk [f-t], badbashara [f-t+a], badburush [f-t], badqovoq, tasqara [a], bedavo [f-t+a], ta'viya [a], beo'xshov, beso'naqay, sovuq, badsurat [f-t+a], nadomat [a]

Xursand [f-t], xushvaqt [f-t+a], shod [f-t], xurram [f-t], xushnud [f-t], masrur [a], sarafroz [f-t]

Xursandlik, sevinch, quvonch, shodlik, surur [a], farah [a], behbudlik

Xushbo'y [f-t], hidli, muattar [a]

Xushomadgo'y [f-t], laganbardor, labbaygo'y [a+f-t], tilyog'lama, yaltoq

Xushomadgo'ylik, xushomad [f-t], laganbardorlik, labbayguylik, yaltoqlik

Xushro'y [f-t], **chiroyli**, go'zal, zebo [f-t]

Xushxabar [f-t+a], mujda [f-t]

-Y-

Yakunlamoq, yakun qilmoq, natijalamoq, sarhisob etmoq

Yalinmoq, yolvormoq

Yana, tag'in, qayta, boshqa, bo'lak, endi, boz [f-t]

Yara, jarohat [a]

Yarali, yarador, jarohatli, majruh [a]

Yaralamoq, jarohatlamoq

Yaramas, iflos [a], razil [a], nobop [f-t], badkirdor [f-t], ablah [a], nomard [f-t], badkor [f-t], olchoq, pastkash

Yaralmoq, paydo bo'lmoq, bino bo'lmoq, bunyod bo'lmoq, tug'ilmoq

Yarashmoq, kelishmoq, ketmoq

Yaroqli, layoqatli, qobiliyatli

Yashamoq, turmoq, istiqomat qilmoq

Yashirin(cha), bekitiqcha (bekitiqchi), maxfiy [a], pinhon [f-t], xufiya [a], zimdan, o'g'rincha, nihon [f-t]

Yashirmoq, bekitmoq (berkitmoq), sir tutmoq

Yaxshi, durust [f-t], tuzuk, binoyi [f-t<a], binoyidek, joyida, soz [f-t], nozanday (noppa-nozanday), (noppa-nozin), bop [f-t], bopta [f-t], ajabtovur [a+f-t], avlo [a], poshshaxon, qoyil [a], qoyilmaqom [a]

Yanglish, xato [a], noto'g'ri, chatoq, adash, g'alat [a]

Yanglishmoq, xato qilmoq, adashmoq

Yelka, kift [a], o'miz

Yemoq, tanovul qilmoq, oshamoq, iste'mol qilmoq, totmoq, olmoq, tushirmoq, urmoq, ham qilmoq

Yer, arz [a]

Yetim [f-t<a], sag'ir [a]

Yetishmoq, yetmoq, erishmoq, mu-yassar bo'lmoq, muvaffaq bo'lmoq, vosil bo'lmoq, noil bo'lmoq

Yetmoq, kifoya qilmoq, bo'lmoq

Yetuk, barkamol [f-t+a], raso [f-t]

Yechmoq, hal qilmoq

Yengmoq, g'alaba qilmoq, taslim qilmoq, mag'lub qilmoq

Yiqilmoq, qulamoq, ag'namoq, (ag'anamoq), ag'darilmoq

Yig'in, ma'raka [a], yig'ilish, majlis [a]

Yig'moq, to'plamoq, to'dalamoq, jamlamoq, jamg'armoq, yig'namoq

Yodgorlik, obida [a]

Yolg'iz, yakka [f-t], tanho [f-t]

Yolg'onchi, aldamchi, aldoqchi, kaz-zob [a]

Yomon, yaramas, rasvo [f-t], nobop [f-t], bo'lmag'ur

Yomonlashmoq, og'irlashmoq, mush-kullashmoq

Yonmoq, kuymoq, o'tranmoq

Yopmoq, bekitmoq (berkitmoq)

Yoqtirmoq, xohlamoq, xushlamoq

Yordam, ko'mak [f-t], madad [a]

Yordamchi, ko'makdosh [f-t]

Yordamlashmoq, yordam qilmoq, ko'maklashmoq, qarashmoq, boqishmoq

Yorishmoq, ochilmoq

Yorug', nurli, charog'on [f-t], yorqin, munavvar [a], porloq, ravshan [f-t], nurafshon [a+f-t]

Yotsiramoq, yotsinmoq, begonasiramoq

Yozmoq, bitmoq

Yozuvch, adib [a]

Yubormoq, jo'natmoq, yo'llamoq

Yugurmoq, chopmoq

Yumshamoq, bo'shashmoq, muloyimlashmoq

Yumshoq, bo'sh, muloyim [a]

Yuqori, yuksak, oliy [a], a'lo [a]

Yurak, qalb [a], ko'ngil, dil [f-t]

Yuvosh, mo'min [a], qobil [a], royish [f-t]

Yuz, bet, aft, bashara [a], turq, chehra [f-t], jamol [a], diydor [f-t], oraz [a], uzor [a], ruxsor [f-t]

Yo'latmoq, keltirmoq, yaqinlashtirmoq

Yo'liqmoq, uchramoq, duchor bo'lmoq, giriftor bo'lmoq, muftalo bo'lmoq

Yo'lovchi, yo'lchi, o'tkinchi

-Z-

Zahar [a], og'u

Zarar [a], ziyon [f-t], futur [a], talafot [a]

Zavq [a], maroq [a], shavq [a]

Zavqlanmoq, maroqlanmoq, shavqlan-

moq

Zid [a], xilof [a]

Ziq [a], tig'iz

Ziyoli, intelligent [r]

Zing'illamoq, zipillamoq, g'irillamoq

Zora [f-t], shoyad [f-t], koshki [f-t], qani (qani endi, qani edi)

Zoriqmoq, zor bo'lmoq, muhtoj bo'lmoq

Zotdor [a+f-t], zotli, nasldor [a+f-t]

Zulm [a], istibdod [a]

-O'-

O'jar, qaysar [a<lat], qiyiq, tixir, battol [a], aks [a], sarkash [f-t], kajbahs [f-t+a], ters, goj

O'lik, murda [f-t], jasad [a]

O'lim, vafot [a], qazo [a]

O'lmoq, vafot etmoq, qazo qilmoq, nobud bo'lmoq, qurbon bo'lmoq, halok bo'lmoq, qulamoq, uzilmoq

O'qituvchi, pedagog [r], muallim [a], domla [a domulla], afandi [turk-usm<grek],

O'pich, bo'sa [f-t], muchchi

O'ralmoq, burkanmoq

O'ramoq, chirmamoq

O'rinbosar, muovin [a]

O'rinli, jo'yali, ma'qul [a], joiz [a]

O'rnak, namuna [f-t], ibrat [a], ulgi

O'rtoq, **do'st** [f-t], habib [a], og'ayni, osh-na [f-t], jo'ra [f-t], ulfat [a], birodar [f-t], hamdam [f-t], tomir,

O'smoq, ulg'aymoq, katta bo'lmoq

O'tkir, keskir

O'tmish, kechmish, moziy [a]

O'xshash, monand [f-t]

O'yin, raqs [a]

O'ynamoq, raqs etmoq

O'zboshimcha, bebosh

O'zga, boshqa, **begona** [f-t], ag'yor [a]

O'ch, qasos [a], qasd [a], intiqom [a], alam [a]

O'chmoq, so'nmoq

-G'-

- G'alaba** [a], zafar [a], tantana [a], muzaffariyat [a]
G'am [a], tashvish [a], qayg'u, kulfat [a], musibat [a], alam [a], anduh [f-t], mung, dog' [f-t]
G'amgin [f-t<a], qayg'uli, hazin [a], has-ratli, mungli, mahzun [a], g'amnok [a+f-t]
G'araz [a], kek, kin [f-t], gidir
G'irrom, tirriq
G'iybat [a], fisq-fasod [a], fisq-fujur [a]
G'olib [a], muzaffar [a]
G'ulg'ula [f-t], g'uluv [a], qutqi, g'ashlik
G'urur [a], kibr [a], havo [a], kibr-havo [a], dimog' [f-t]

-SH-

- Shallaqi**, manjalaqi
Shamol [a], shabada, yel, sabo [a]
Shapaloq, shapati, tarsaki [f-t]
Shikoyat [a], arz [a], dod [f-t], arz-dod [a+f-t]
Shol [a], falaj [a]
Shovqin, shovqin-suron, suron, shovshuv, g'ovur, g'avg'o [f-t], g'ala-g'ovir, qiy-chuv, dod-voy, ayyu-hannos [a]
Shoshilinch, qistalang, oshig'ich, tig'iz, tang [f-t], ziq [a]
Shoshmoq, shoshilmoq, oshiqmoq
Shubha [a], gumon [f-t], ishonchsizlik, ishtiboh [a]
Shubhalanmoq, shubha qilmoq, gumonsiramog, gumon qilmoq

-CH-

- Chakki**, noo'rin, o'rinsiz, noma'qul [f-t+a], nojo'ya [f-t]
Chalg'itmoq, alaxsitmoq, aylantirmoq
Chamasi, chamamda, nazarimda, aftidan, chog'i, chog'imda, bilishimcha, mazmuni, shekilli [a], nazdimda, obbaholam

- Chanqov**, tashnalik
Chanqamoq, suvsamoq, cho'llamoq, tashna bo'lmoq
Chap [f-t], so'l
Chapak [f-t], qarsak
Chaqirmoq, chortlamoq
Chaqqon, epchil, chechan, abjir, chapdast [f-t]
Charchoq I, horg'inlik, hordiq
Charchoq II, horg'in
Charchamoq, horimoq, tolmoq, toliqmoq
Chatoq, ishkal [a], xurjun [f-t], yomon, rasvo [f-t], pachava
Chaynamoq, kavshamoq
Chayqovchi, olibsotar
Chang, gard [f-t], g'ubor [a], to'zon
Chegara, chek, had [a], poyon [f-t]
Cheksiz, behad [f-t+a], benihoya [f-t+a], bilonihoya [a]
Chidam, bardosh [f-t], toqat [a], tob [f-t], to'zim, tahammul [a], matonat [a]
Chidamli, bardoshli, toqatli, to'zimli, matonatli
Chidamoq, ko'tarmoq, bardosh qilmoq, toqat qilmoq
Chiqim, sarf [a], xarajat [a], xarj [a]
Chiroyli, go'zal, husndor [a+f-t], husnli, xushro'y [f-t], ko'hlik, ko'rkam, barno [f-t], suluv, zebo [f-t], latofatli, sohibjamol [a]
Chiroylilashmoq, go'zallashmoq, ko'rkamlashmoq
Chol, keksa, qariya, qari, mo'ysafid [f-t], oqsoqol, boboy
Chopqir, chopag'on, yuguruk, uchqur
Chora [f-t], iloj [a], tadbir [a], imkon [a], yo'l, ep (ev), amal [a]
Chunki [f-t], negaki, sabab(ki), zero(ki)
Chuqur, teran
Cho'kmoq, botmoq, g'arq bo'lmoq
Cho'loq, oqsoq, lang [f-t]
Cho'loqlanmoq, oqsamoq
Cho'ntak, kissa [f-t], karmon [r kapman], hamyon

QISQACHA ANTONIM LUG'ATI

A

a'lo – yomon
 a'lochi – ikkichi
 abadiy – vaqtincha
 abjir – lavang, landavur, lapashang,
 noshud, og'zidagi oshini oldiradigan,
 uquvsiz, sustkash, tepsa-tebranmas
 adabli – adabsiz
 adolat – adolatsizlik
 adolatli – adolatsiz
 ahamiyatli – ahamiyatsiz
 ahil – noahil
 ahmoqona – oqilona
 ajradi – yopishdi
 ajraldi – qo'shildi; yarashdi
 ajratdi – qo'shdi, urishtirdi
 ajrashdi – yarashdi
 alik oldi – salom berdi
 alohida – birga
 andishali – andishasiz
 anduh – xurramlik, vaqtichog'lik, se-
 vinch, xursandlik, xursandchilik, xush-
 vaqtlik, shodlik, quvonch
 aniq – noaniq
 anqov – hushyor
 aqliy – jismoniy
 aqlli – ahmoq
 arang – bermalol
 arxaizm – neologizm
 arzon – qimmat
 asosli – asossiz
 asta-sekin – birdan
 avlod – ajdod
 avval – keyin, so'ngra, ba'daz
 avvalgi – keyingi
 axloqli – axloqsiz
 aybdor – aybsiz
 aybladi – himoya qildi
 ayirdi – birlashtirdi

ayyor – sodda, qo'ydek
 aysh-ishrat – qayg'u-hasrat
 aziz – xor
 azob – rahat
 achchiq – shirin

B

ba'daz – avval, avvalo, boshlab, oldin
 badavlat – bechorahol, kambag'al, fa-
 qir, qashshoq
 badbashara – barno, go'zal, zebo, so-
 hibjamol, suluv, xushro'y, xushsurat,
 chiroyli, husndor, husnli
 badburush – barno, go'zal, zebo, so-
 hibjamol, suluv, xushro'y, xushsurat,
 chiroyli, husndor, husnli
 badbo'y – muattar, xushbo'y
 badxat – xushxat
 badxo'r – xushxo'r, yeyishli
 bahor – kuz, kuzak
 bahorgi – kuzgi
 baland – past, kam
 bama'ni – bema'ni, ma'nisiz
 bamaslahat – bemaslahat
 band – bo'sh
 baquvvat – bequvvat, zaif, kamquvvat,
 kuchsiz
 bardam – munkillagan, sharti ketib, parti
 qolgan
 bardoshli – bardoshsiz, betoqat, toqat-
 siz, chidamsiz
 bardoshsiz – bardoshli, sabrli, toqatli,
 chidamli
 barno – badbashara, badburush,
 tasqara, ta'viya, xunuk
 barpo etdi – yo'qotdi, buzdi, vayron qildi
 barqaror – beqaror
 baxt – baxtsizlik
 baxti qaro – saodatli

baxtli – baxtsiz, bebaxt, tolesiz
 baxtsizlik – baxt
 bag'ri tosh – ko'ngli bo'sh, rahmli, shafqatli
 bilimli – bilimsiz, o'qimagan, ilmsiz, savodsiz, ko'rsavod, omi
 bilimsiz – bilimli, ilmli, o'qigan
 bir xil – har xil
 birdan – asta-sekin, sekin-asta
 birdaniga – asta-sekin, sekin-asta
 birga – alohida, yolg'iz, tanho
 birgalikda – tanho, yolg'iz
 birlashdi – ajraldi, ayrildi, tarqaldi
 birlashtirdi – judo qildi
 birlik – parokandalik, tarqoqlik, bosh-boshdoqliq
 birpas – uzoq
 bisyor – kam, oz
 bitirdi – boshladi
 bop – nobop
 bor – yo'q
 bordi – keldi, qaytdi
 borlik – yo'qlik, yo'qchilik
 bosib oldi – ozod qildi
 bosiq – yengil tabiat, yengiltak
 botdi – chiqdi
 botiq – do'ng
 botir – nomard, qo'rroq, chumchuq pir etsa, yuragi shir etadigan, chumchuq yurak, yuraksiz
 boxabar – bexabar, xabarsiz
 boy – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir, yo'qsil
 boyladi – bo'shatdi, yechdi
 boylik – kambag'allik, qashshoqlik
 bog'ladi – bo'shatdi, yechdi
 bosh – oxir
 boshi bog'liq – boshi ochiq, ersiz
 boshi ochiq – boshi bog'liq
 boshini qovushtirdi – ajratdi, ayirdi, judo qildi
 boshlab – ba'daz, keyin, so'ng, so'ngra
 boshladi – bitirdi, tamomladi, tugatdi, nihoyasiga yetkazdi, xatm qildi

boshqa – o'z
 bulg'adi – tozaladi, pokladi
 burdli – burdsiz, beburd
 burnidan tortsa yiqiladigan – zabardast
 buromad – daromad, kirim, foyda, kelim
 butun – yirtiq, siniq
 butunlay – vaqtincha
 buzdi – tuzatdi, qurdi, barpo qildi, yaratdi
 beaql – aqli raso, aqli, oqil, esli
 beayb – aybdor, aybli, qora,
 bebaraka – barakali, samarali, serunum, unumli
 bebaxt – baxtiyor, baxtli, saodatli
 beburd – burdli
 befahm – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli
 befarosat – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli
 begona – o'z
 begunoh – gunohkor
 behayo – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
 beh-beh – kisht
 behisht – do'zax, jahannam
 beibo – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
 beixtiyor – atayin, ataylab, jo'rttaga
 bekik – ochiq
 bekindi – ko'rindi
 bekitdi – ochdi
 bema'ni – bama'ni
 bemalol – arang, bazo'r, zo'rg'a
 bemaslahat – bamaslahat
 bemaza – mazali, totli, shirin
 benomus – nomusli, oriyatli, orli
 beobro' – obro'li, baobro'
 beoqibat – oqibatli
 bepand – mustahkam
 beqanoat – qanoatli
 beqaror – barqaror, o'zgarmas, sobit, mustahkam, doimiy, turg'un
 bequvvat – kuchli, baquvvat, zo'r, quvvatli

berahm – ko'ngilchan, ko'ngli bo'sh, rahmdil, shafqatli
 berdi – oldi
 beri – nari
 berigi – narigi
 berk – ochiq
 berkitdi – ochdi, oshkor qildi, fosh qildi
 beso'naqay – xushbichim, xushqomat, ixcham
 betamiz – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli
 beti qattiq – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
 betob – salomat, sog', sog'lom
 betob bo'ldi – sog'aydi, tuzaldi
 betoqat – bardoshli, sabrli, toqatli
 bevafo – vafodor, vafoli
 bexabar – boxabar, voqif, ogoh, xabardor,
 bezovta – xotirjam, osoyishta
 beo'xshov – xushbichim, xushqomat
 beg'araz – g'arazli
 besh – yomon, ikki
 besharm – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
 bechorahol – badavlat, boy, davlatli, davlatmand
 bo'limli – bo'limsiz
 bo'limsiz – bo'limli
 bo'lishli – bo'lishsiz
 bo'lishsiz – bo'lishli
 bo'sh – band, to'la, limmo-lim
 bo'shang – abjir, igna teshigidan o'ta oladigan, ishbitarmon, uddaburon, epchil, yulduzni benarvon uradigan
 bo'shatdi – boyladi, bog'ladi; tarangladi; qamadi, hibsga oldi, qo'lga oldi; to'latdi, to'ldirdi; qabul qildi; ortdi, yukladi

D

dahriy – dindor
 dali-g'uli – pismiq

dangasa – mehnatsevar, mehnatkash, tirishqoq
 darmonsiz – zabardast, tog'ni talqon qiladigan, kuchli, baquvvat
 daromad – buromad, chiqim, xarajat
 dast – arang, bazo'r, zo'rg'a
 dastlabgi – so'nggi, oxirgi, keyingi
 davlatli – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir
 davlatshoq – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir
 dag'al – mayin, muloyim, yumshoq; xushfe'l
 dialog – monolog
 dilozor – beozor
 dimog'dor – kamtarin, kamtar
 dirr – chuh (otga nisbatan ishlatiladigan undov so'z)
 doim – vaqtincha
 doimiy – o'zgaruvchan, beqaror, vaqtincha, muvaqqat
 donishmand – nodon, savodsiz, go'l, gumroh,
 dono – nodon
 dovyurak – nomard, qo'rqqoq, chumchuq
 pir etsa, yuragi shir etadigan, chumchuq yurak, yuraksiz
 dog'uli – go'l, sodda, soddadil, qo'y og'zidan cho'p olmagan
 dunyoga keldi – o'ldi, vafot etdi, dunyodan ketdi, ko'z yumdi, qazo qildi, asfalosofilinga jo'nadi
 dushman – do'st, birodar, og'ayni, jo'ra
 dushmanlik – do'stlik, birodarlik, og'aynigarchilik, jo'rachilik
 dushvor – yengil, oson
 do'ng – botiq
 do'nglik – chuqurlik
 do'st – ag'yor, dushman, g'anim
 do'zax – behisht, jannat
 do'zaxi – jannati

E

e'zozladi – xo'rladi
 egri – to'g'ri
 eksport – import
 epashang – abjir, ildam, tezkor, chapdast, epchil
 epilog – kirish, muqaddima
 epchil – lavang, landavur, lapashang, noshud, og'zidagi oshini oldiradigan, uquvsiz, sustkash, tepsa-tebranmas
 eridi – muzladi, to'ngdi
 erinchak – serg'ayrat, g'ayratli, g'ayratchan
 erkin – erksiz; tutqun; qaram
 erksiz – ozod, erkin, hur
 erta – kech, kechqurun, oqshom, shom; kecha
 erta bilan – kechqurun, shom
 ertaga – kecha
 ertagi – kechki; kechpishar
 ertalab – kech, kechqurun, oqshom, shom
 ertalabgi – kechki, kechqurungi
 ertapishar – kechki, kechpishar
 eski – yangi
 esli – aqlsiz, ahmoq, beaql, tentak
 ezgulik – yovuzlik

F

fahmli – betamiz, befahm, befarosat, kaltafahm, fahmsiz
 fahmsiz – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli
 faqir – boy, badavlat, davlatli, davlatmand
 farosatli – betamiz, befahm, befarosat, kaltafahm, fahmsiz
 farosatsiz – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatii, fahmli
 farovonlik – yetishmovchilik, muhtojlik, tanqislik
 farq – o'xshashlik, ayanlik

faryod – qahqaha
 firoq – vasl, visol
 foyda – zarar, ziyon
 foydali – zararli
 fosh qildi – bekitdi, berkitdi, yopdi, yashirdi

G

gapirdi – sukut saqladi, jim turdi, jim bo'ldi
 goh-goh – tez-tez
 gunoh – savob
 gunohkor – begunoh, gunohsiz
 gunohsiz – gunohkor
 go'l – ayyor, dog'uli, ilonning yog'ini yalagan, mug'ambir, xirpa, qilviri, quv, hiylagar
 go'zal – badbashara, badburush, tasqara, ta'viya, xunuk

H

ha – yo'q
 hajr – vasl, visol
 hakkam-dukkam – zich, tig'iz, qalin
 halol – g'irrom; harom
 halolxo'r – haromxo'r
 hamma – hech, hech kim
 haq – nohaq
 haqiqat – afsona; uydirma
 har xil – bir xil
 harom – halol
 haromxo'r – halolxo'r
 hayoli – bezbet, beibo, beti qattiq, bes-harm, behayo, surbet, uyatsiz, hayosiz
 hayon – zarar, ziyon, foyda
 hayosiz – iboli, torchinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
 hazilakam – chinakamiga
 hibsga oldi – bo'shatdi, ozod qildi, chiqarib yubordi, qo'yib yubordi
 hijron – vasl, visol
 himmatli – muruvvatsiz, himmatsiz

himmatsiz – muruvvatli, himmatli
 himoya – hujum
 himoya qildi – aybladi
 himoyachi – hujumchi
 hiylagar – go'l, sodda, soddadil
 hokisor – dimog'dor, kerik, kibrli, keril-
 ma, kibr-havoli, manman, takabbur,
 kalondimog'
 hosildor – kamhosil
 hotam – ziqna, mumsik, nokas, nokas-
 ta, tutunini bulut ko'rmagan
 hotamtoy – ziqna, mumsik, nokas,
 nokasta, tutunini bulut ko'rmagan
 hujum – mudofaa; chekinish
 hur – erksiz, tutqun
 husndor – badbashara, badburush,
 tasqara, ta'viya, xunuk
 husnli – badbashara, badburush,
 tasqara, ta'viya, xunuk
 huzur – azob, azob-uqubat, zahmat
 huzur-halovat – azob, azob-uqubat,
 zahmat
 hushyor – anqov, merov, og'zing qani
 desa qulog'ini ko'rsatadigan
 hushyor – mast
 hushyorlik – mastlik, merovlik
 hech – hamma
 hech kim – hamma
 ho'l – qoq, quruq
 ho'lladi – quritdi

I

iboli – bezbet, beibo, beti qattiq, bes-
 harm, behayo, surbet, uyatsiz, hayosiz
 idrokli – betamiz, befarosat, befahm,
 kaltafahm, farosatsiz, fahmsiz
 iflos – toza, pok, pokiza
 igna teshigidan o'ta oladigan –
 bo'shang, lapashang, merov, go'l,
 noshud, quqvsiz, landavur, lavand
 ijobiy – salbiy
 ijozat berdi – man qildi, taqiqladi
 ikki – a'lo, besh
 ikkichi – a'lochi

ildam – asta, ohista, sekin; sust; sust-
 kash; tepsa-tebranmas, epashang
 ilmiy – g'ayri ilmiy
 ilimli – bilimsiz, ilmsiz, o'qimagan,
 savodsiz
 ilmsiz – bilimli, ilmi, o'qigan
 ilonning yog'ini yalagan – go'l, sodda,
 soddadil
 ilg'or – qloq
 import – eksport
 ingichka – yo'g'on
 inkor etdi – tasdiqladi
 inoq – noahil, noittifoq, ters
 insofli – insofsiz, noinsof
 insofsiz – insofli
 irkit – pok, pokiza, toza
 irodali – irodasiz
 iroq – yaqin
 isidi – sovidi
 isqirt – pok, pokiza, toza
 isrofgar – tejamkor
 issiq – sovuq, yoqimsiz
 istiqbol – kechmish, o'tmish, moziy
 itardi – tortdi
 itoatli – itoatsiz
 itoatsiz – itoatkor, itoatgo'y, itoatli
 ittifoq – noahil, noittifoq, ters
 ixtiyoriy – majburiy
 ixcham – qo'pol, beso'naqay
 ishbilarmon – bo'shang, lapashang,
 merov, go'l, noshud, quqvsiz, landa-
 vur, lavand
 ishonchli – ishonchsiz
 ishyoqmas – ishchan, mehnatkash,
 mehnatsevar
 ishsh (to'xta) – xix (yur) (eshakka nis-
 batan ishlatiladigan undov so'z)
 ishchan – dangasa, ishyoqmas, yalqov
 ich – sirt, ust, tash (tish)
 ichi qora – ko'ngli oq, ko'ngli pok,
 ko'ngli toza, qalbi pok, qalbi toza, yura-
 gi toza, yuragi sof
 ichkari – tashqari
 ichki – tashqi

J

jadal – asta, sekin, ohista, sust
 jadalladi – sekinladi, sustlashdi
 jamladi – tarqatdi
 jamg'ardi – sarfladi, xarajat qildi
 jannat – do'zax, jahannam
 jannati – do'zaxi
 janub – shimol
 javob – savol, so'roq
 javob berdi – savol berdi, so'radi
 javob qaytardi – savol berdi, so'radi
 javraqi – kamgap, kamsuxan
 jazo – mukofot
 jismoniy – ruhiy; aqliy
 jonli – jonsiz, o'lik; ta'sirsiz, bo'sh
 jonsiz – pishiq, mustahkam
 judo qildi – birlashtirdi; boshini qovush-
 tirdi
 jo'rttaga – beixtiyor, bexosdan
 jo'yali – nojo'ya, noo'rin, o'rinsiz

K

kalta – uzun
 kaltafahm – ziyrak, idrokli, tamizli, farsatli, fahmi
 kam – ortiq, bisyor, mo'l, ko'p
 kamaydi – ko'paydi, ortdi, oshdi
 kamaytirdi – ko'paytirdi
 kambag'al – boy, badavlat, davlatli, davlatmand
 kambag'allik – boylik
 kamgap – vaysaqi, javraqi, mahmadona, sergap
 kamhosil – serhosil, hosildor
 kamob – serob
 kamquvvat – baquvvat, zo'r, kuchli, quvvatli
 kamsuxan – vaysaqi, javraqi, mahmadona, sergap
 kamtar – dimog'dor, kerik, kibrli, kerilma, kibr-havoli, manman, takabbur, kalondimog'

kamtarin – dimog'dor, kerik, kibrli, kerilma, kibr-havoli, manman, takabbur
 kamtarlik – manmanlik
 kamchil – serob, ko'p, mo'l
 kasal – sog', salomat, sog'lom
 kasallandi – sog'aydi, tuzaldi
 katta – kichik, kichkina, mayda, chog', yoch
 kattalashdi – kichraydi
 kibr-havoli – kamtar, kamtarin, hokisor
 kibrli – kamtar, kamtarin, hokisor
 kir – pok, pokiza, toza
 kiraverish – chiqaverish
 kirdi – chiqdi
 kirdi – chiqdi; ketdi
 kirgizdi – chiqardi
 kirim – buromad, xarajat, chiqim
 kirish – xotima, epilog
 kiydi – yechdi
 kiyindi – yechindi
 kisht – beh-beh
 kichik – azamat, zo'r; azim, yirik, katta, ulkan, bahaybat, haybatli
 kichraydi – kattalalashdi
 komediya – tragediya
 kovladi – ko'mdi
 kredit – debet
 kuldi – yig'ladi
 kuldirdi – yig'latdi
 kulgi – yig'i
 kun – kecha, tun
 kunbotar – kunchiqar, mashriq, sharq
 kunduz – kecha, tun
 kunduzgi – tungi
 kunduzi – kechasi
 kunchiqar – kunbotar, mag'rib, g'arb
 kutib oldi – kuzatdi
 kuyindi – sevindi, suyundi, xursand bo'ldi, quvondi
 kuz, kuzak – bahor, ko'klam
 kuzatdi – kutib oldi
 kuzgi – bahorgi
 kuchaydi – pasaydi, susaydi
 kuchli – kuchsiz, bequvvat, kamquvvat,

zaif
 kuchsiz – baquvvat, zo'r, quvvatli, kuchli, qudratli; shiddatli
 keksa – yosh, yosh-yalang
 keksaydi – yoshardi
 kelajak – kechmish, o'tmish, moziy
 keldi – ketdi
 keng – tor
 kengaydi – toraydi
 kengchilik – yetishmovchilik, muhtojlik, tanqislik
 kenja – to'ng'ich
 kerakli – keraksiz
 keraksiz – kerakli, zarur, darkor
 kerik – kamtar, kamtarin, hokisor
 keskir – o'tmas
 ket – old
 ketdi – keldi, kirdi
 keyin – avval, avvalo, boshlab
 keyingi – avvalgi, oldingi
 kech – erta, erta bilan, ertalab; tong; barvaqt, vaqtli
 kech – tong
 kecha – erta; tong; kun, kunduz
 kechasi – kunduzi
 kechki – ertalabgi; ertagi; ertapishar
 kechmish – istiqbol, kelajak
 kechpishar – ertapishar, chillaki
 kechqurun – tong; erta, erta bilan, ertalab, ertalabgi
 ko'k – yer, zamin
 ko'kardi – quridi
 ko'kladi – quridi
 ko'klam – kuz, kuzak
 ko'mdi – kavlati, qazidi, o'ydi
 ko'ngilchan – bag'ritosh, berahm, rahmsiz, toshmehr, toshbag'ir, toshyurak, shafqatsiz
 ko'ngli oq – bag'ritosh, berahm, rahmsiz, toshmehr, toshbag'ir, toshyurak, shafqatsiz
 ko'ngli oq – ichi qora, ko'ngli qora
 ko'ngli qora – ko'ngli oq, ko'ngli pok, ko'ngli toza, qalbi pok

ko'ngli toza – ichi qora, ko'ngli qora
 ko'p – kam
 ko'p – oz, kam
 ko'pchilik – ozchilik
 ko'rindi – yashirindi, bekindi
 ko'tardi – tushirdi; pasaytirdi
 ko'tarildi – tushdi; pasaydi
 ko'zini yumdi – dunyoga keldi, tug'ildi

L

la'nat – rahmat
 lanj – tirik
 lapashang – uddaburro, ishbilarmon, epchil, abjir, igna teshigidan o'ta oladigan, yulduzni benarvon uradigan
 loqayd – faol
 loyiq – noloyiq, nomunosib
 loyqa – tiniq

M

ma'lum – noma'lum
 ma'murchilik – yetishmovchilik, muhtojlik, tanqislik
 madorsiz – baquvvat, zabardast, tog'ni talqon qiladigan
 mamnun – norozi, xafa
 man qildi – ijozat berdi, ruxsat berdi
 manfiy – musbat
 mangu – vaqtincha
 manman – kamtar, kamtarin, hokisor
 manmanlik – hokisorlik, kamtarlik
 maqtadi – yomonladi, yerga urdi, tanqid qildi
 mard – nomard, yuraksiz, chumchuq pir
 etsa, yuragi shir etadigan
 mast – hushyor
 mastlik – hushyorlik
 mavhum – aniq
 mavjud – yo'q
 maxfiy – oshkora
 maxraj – surat
 mayda – yirik, katta, azamat, azim, zo'r,

ulkan
 mayin – dag'al
 mazali – belazzat, bemaza
 mazlum – zolim
 mag'lub – g'olib, muzaffar
 mag'lubiyat – g'alaba, zafar, g'olibiyat
 mag'rib – kunchiqar, mashriq, sharq
 mashriq – kunbotar, mag'rib, g'arb
 mikroskopik – gigant, ulkan
 minimum – maksimum
 minnatdorlik – ko'rnamaklik
 monosemiya – polisemiya
 mos – zid, qarama-qarshi
 muattar – badbo'y, sassiq, qo'lansa
 mudofaa – hujum
 muhabbat – nafrat
 muhim – arzimas; ahamiyatsiz
 muhtojlik – to'qchilik, kengchilik,
 ma'murchilik; mo'l-ko'lchilik, mo'lchilik,
 serobchilik, seroblik, to'yinchilik,
 to'kinchilik; farovonlik
 mukofot – jazo
 muloyim – dag'al; qattiq; to'ng, ters,
 qo'pol
 muloyim – qo'rs
 muloyimlik – qo'pollik
 mumsik – ochiq qo'l, saxiy, saxovatli,
 tanti, qo'li ochiq, hotam, hotamtoy
 munkillagan – bardam, tetik
 munosib – noloyiq, nomunosib
 muqaddima – xotima, epilog
 murakkab – oddiy; sodda
 muruvvatli – muruvvatsiz, himmatsiz
 muruvvatsiz – muruvvatli
 musbat – manfiy
 mustahkam – bepand
 muvaffaqiyat – muvaffaqiyatsizlik
 muvaqqat – doimiy
 muzladi – eridi
 mug'ambir –go'l, sodda, soddadil
 mushkul – oson
 mushkul – yengil
 mushtarak – xususiy
 mehmon – mezbun

mehnatkash – dangasa, ishyoqmas,
 yalqov
 mehr – nafrat
 mehr qo'ydi – nafratlandi
 merov – yer tagida ilon qimirlasa bila-
 digan, ziyrak, sezgir, tuyg'un, hushyor
 merovlik – ziyraklik, hushyorlik
 mezbun – mehmon
 mo'l – kam, oz
 mo'l-ko'lchilik – muhtojlik, tanqislik,
 yetishmovchilik
 mo'lchilik – muhtojlik, tanqislik
 mo'min – o'jar, qaysar
 mo'rt – chayir

N

naf – zarar, ziyon
 nafrat – mehr, muhabbat
 namgarchilik – qurg'oqchilik
 naqd – nasiya
 nasiya – naqd
 nasldor – zotsiz
 nimjon – zabardast, tog'ni talqon qila-
 digan, baquvvat, zo'r, quvvatli, kuchli,
 qudratli
 noahil – apoq-chapoq, inoq, ittifoq,
 oralaridan qil o'tmaydi
 noaniq – aniq
 nobop – bop
 nodon – donishmand, dono; pishiq
 nohaq – haq, haqli
 noinsof – insofli
 noittifoq – apoq-chapoq, ahil, inoq, itti-
 foq, oralaridan qil o'tmaydi
 nojo'ya – jo'yali, o'rinli
 nokas – saxiy, saxovatli, tanti, qo'li
 ochiq, hotam, hotamtoy
 nokasta – ochiq qo'l
 nokasta – saxiy, saxovatli, tanti, qo'li
 ochiq, hotam, hotamtoy
 noloyiq – loyiq, munosib
 noma'lum – ma'lum
 nomard – botir, dovyurak, jasur, mard,

yuragida yoli bor, yurakli, qo'rqmas
 nomunosib – loyiq, munosib
 nomusli – benomus, nomussiz, oriyat-
 siz, orsiz
 nomussiz – oriyatli, ori
 nonko'rlik – minnatdorlik
 nopok – pok, pokiza, toza
 noqulay – qulay
 norozi – mamnun, xursand
 norozilik – rozilik
 notanish – tanish
 notinch – tinch, osoyishta
 notob – salomat, sog', sog'lom
 noto'g'ri – to'g'ri
 novcha – pakana
 noo'rin – jo'yali, o'rinli
 noshud – abjir, igna teshigidan o'ta oi-
 adigan, yulduzni benarvon uradigan;
 ishbilarmon, uddaburon
 neologizm – arxaizm

O

obod – xarob, xaroba, xarobazor
 obodon – xarob, xaroba, xarobazor
 obro'li – beobro', obro'siz
 obro'siz – boobro', obro'li
 oddiy – murakkab
 odil – adolatsiz
 odobli – odobsiz
 ogoh – bexabar, xabarsiz
 ohista – jadal, ildam, tez
 old – ket, ort, orqa
 oldi – berdi; qo'shdi; sotdi; qo'ydi
 oldin – ba'daz, keyin, so'ngra
 oldinga – orqa(ga)
 olis – yaqin
 olqadi – qarg'adi
 olqish – qarg'ish
 olg'a – orqaga
 ongli – ongsiz
 optimizm – pessimizm
 oq – aybdor, aybli
 oq – qora

oq ko'ngil – ichi qora, ko'ngli qora
 oqardi – qoraydi, qorong'ulashdi
 oqibatli – beoqibat
 oqibatsiz – oqibatli
 oqil – aqlsiz, beaql, ahmoq, tentak
 oqilona – ahmoqona
 oqladi – qoraladi
 oqlovchi – qoralovchi
 oqshom – tong, erta, erta bilan, ertalab
 oralaridan qil o'tmaydigan – noahil,
 noittifoq, ters
 oriq – semiz
 oriyatli – benomus, nomussiz, oriyatsiz,
 orsiz
 oriyatsiz – nomusli, oriyatli, ori
 orqa – old
 orqada qoldi – o'zdi; o'tdi
 ortdi – bo'shatdi
 ortdi – kamaydi, ozaydi
 ortdi – tushirdi
 orttirdi – kamaytirdi, ozaytirdi
 osmon – yer, zamin, arz
 osmonga ko'tardi – yerga urdi, yomon-
 ladi
 oson – dushvor, mushkul, og'ir
 osonlashtirdi – og'irlashtirdi, qiyinlash-
 tirdi
 osoyishta – bezovta; notinch; shovqin-
 suronli
 ost – tepa; ust; uch
 ostki – ustki, yuqori, yuqorigi
 oxir – bosh
 oxirgi – dastlabgi
 oz – bisyor, ko'p, mo'l
 ozaydi – ko'paydi, ortdi, oshdi
 ozdi – semirdi
 ozod – erksiz; mustamlaka
 ozod qildi – bosib oldi, qamadi, qo'lga
 oldi
 ozg'in – semiz
 ozchilik – ko'pchilik
 og'ir – yengil, oson
 og'zaki – yozma
 og'zi qulog'ida – xafa, qayg'uli,

qovog'idan qor yog'adigan, g'amgin, g'amli, g'ussali
 og'zidagi oshini oldiradigan – bo'shang, lapashang, merov, go'l, noshud, uquvsiz, landavur, lavand
 og'zing qani desa, qulog'ini ko'rsatadigan – yer tagida ilon qimirlasa, biladigan, ziyrak, sezgir, tuyg'un, hushyor
 oshirdi – kamaytirdi, ozaytirdi; tushirdi; pasaytirdi
 oshkor – yeng ichida, xufiyona, xufiya, yashirin
 oshkor qildi – bekitdi, yopdi, yashirdi
 oshkora – yeng ichida, xufiyona, xufiya, yashirin, pinhon
 och – to'q
 ochdi – berkitdi, bekitdi; yopdi; yumdi; yashirdi
 ochiq – bekik, berk, yopiq; yeng ichida, xufiyona, xufiya, yashirin, yashirincha
 ochiqqo'l – ziqna, mumsik, nokas, nokasta, tutunini bulut ko'rmagan, xasis, qurumsoq
 ochiqchasiga – yeng ichida, xufiyona, xufiya, yashirin, yashirincha
 ochlik – to'qlik

P

pakana – novcha
 parokandalik – birlik, ittifoqlik
 pasaydi – zo'raydi, kuchaydi; ko'tarildi
 past – baland, yuqori
 pastki – ustki, yuqori, yuqorigi
 pastlik – balandlik, tepalik
 pinhon – oshkora
 pismiq – dali-g'uli
 pishiq – jonsiz, chidamsiz
 pok – irkit, isqirt, iflos, kir, nopok
 pokiza – irkit, isqirt, iflos, kir, nopok
 polisemiya – monosemiya
 poygak – to'r, yuqori
 prolog – xotima, epilog

puxta – chidamsiz; bo'shang, lapashang, merov, go'l, noshud, uquvsiz, landavur, lavand
 peshqadam – qoloch

Q

qabul etdi – rad etdi, rad qildi; inkor etdi
 qahqaha – faryod
 qalbaki – chin
 qalbi pok – ichi qora, ko'ngli qora
 qalin – siyrak, hakkam-dukkam; yupqa
 qamadi – bo'shatdi, ozod qildi, chiqarib yubordi, qo'yib yubordi
 qamoqqa oldi – bo'shatdi, ozod qildi, chiqarib yubordi, qo'yib yubordi
 qanoatli – beqanoat, qanoatsiz
 qanoatsiz – qanoatli
 qaram – erkin
 qarama-qarshi – mos
 qari – yosh, yosh-yalang
 qari qartang – yosh-yalang
 qartaydi – yoshardi
 qarg'adi – olqadi
 qarg'ish – olqish
 qattiq – muloyim, yumshoq; asta, sekin
 qaysar – mo'min, muloyim, yuvosh, qobil
 qaytdi – bordi
 qayg'u – xurramlik, vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
 qayg'u-hasrat – aysh-ishrat
 qayg'uli – mamnun, xursand, vaqti chog', og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
 qazidi – ko'mdi
 qazo qildi – dunyoga keldi, tug'ildi, tavalud topdi
 qashshoq – badavlat, boy, davlatli, davlatmand
 qashshoqlik – boylik
 qilvir – go'l, sodda, sodda dil
 qimmat – arzon

qing'ir – to'g'ri
 qisqa – uzun
 qisqardi – uzaydi
 qiyin – yengil, oson, dushvor
 qiyinlashdi – yengillashdi
 qiyinlashtirdi – yengillashtirdi, oson-
 lashtirdi
 qiyshiq – to'g'ri
 qiziqarli – zerikarli
 qish – yoz
 qishki – yozgi
 qobil – o'jar, qaysar
 qobiliyatli – layoqatsiz
 qonuniy – g'ayri qonuniy
 qoq – nam, ho'l
 qora – oq; beayb
 qoraladi – oqladi
 qoralovchi – oqlovchi
 qoraydi – yorishdi, oqardi
 qorong'i – yorug'
 qorong'ilashdi – yorishdi, oqardi
 qorong'ilik – yorug'lik
 qotdi – yumshadi
 qovog'idan qor yog'adi – vaqti chog',
 og'zi qulog'ida, xurram, xursand, xush-
 nud, shod
 qudratli – zaif, ojiz, kuchsiz
 qulay – noqulay
 qurdi – buzdi
 quridi – ko'kardi, ko'kladi
 quritdi – namladi, ho'lladi
 qurumsoq – ochiq qo'l, saxiy, saxovatti,
 tanti, qo'li ochiq, hotam, hotamtoy
 quruq – nam, ho'l
 quruq – to'la
 qurg'oqchilik – namgarchilik
 quv – go'l, sodda, soddadil
 quvondi – xafa bo'ldi, xafalandi
 quvonch – xursandlik, anduh, xafagar-
 chilik, xafalik, xafachilik, qayg'u, g'am
 quvvatli – bequvvat, zaif, kamquvvat,
 kuchsiz
 quyi – ustki, yuqori, yuqorigi
 quyuq – suyuq

qo'lansa – muattar, xushbo'y
 qo'lga oldi – bo'shatdi, ozod qildi,
 chiqarib yubordi, qo'yib yubordi
 qo'li ochiq – ziqna, mumsik, nokas,
 nokasta, tutunini bulut ko'rmagan, xa-
 sis, qurumsoq
 qo'ndi – ko'tarildi, uchdi
 qo'pol – ixcham; muloyim, yumshoq
 qo'pollik – muloyim
 qo'rqmas – nomard, qo'rqqoq, chumchuq
 pir etsa, yuragi shir etadigan, chum-
 chuq yurak, yuraksiz
 qo'rqqoq – botir, dovyurak, jasur, mard,
 yuragida yoli bor, yurakli, qo'rqmas
 qo'rqqoqlik – botirlik
 qo'rs – yumshoq, muloyim
 qo'ydi – oldi
 qo'yib yubordi – qamadi, qo'lga oldi,
 hibsga oldi
 qo'shdi – ajratdi, ayirdi
 qo'shildi – ajraldi, ayrildi

R

rad etdi – rozi bo'ldi, qabul qildi, tas-
 diqladi
 rahmat – la'nat
 rahmdil – bag'ritosh, berahm, rahmsiz,
 toshmehr, tashbag'ir, toshyurak,
 shafqatsiz
 rahmsiz – ko'ngilchan, ko'ngli bo'sh,
 rahmdil, shafqatli
 rohat – azob, uqubat, zahmat
 rost – yolg'on
 rostgo'y – yolg'onchi
 rozi bo'ldi – rad etdi
 ruhiy – jismoniy
 ruxsat berdi – man qildi, taqiqladi
 real – xayoliy

S

sabrli – bardoshsiz; betoqat, toqatsiz
 sabrsiz – bardoshli, sabrli, toqatli
 salbiy – ijobiy

salom berdi – alik oldi
 salomat – betob, kasal, notob, xasta
 samarali – bebaraka. samarasiz, unum-
 siz
 samarasiz – barakali, samarali,
 serunum, unumli
 samo – yer, zamin, arz
 saodatli – baxtsiz, bebaxt, tolesiz, baxti
 qaro
 sarfladi – jamg'ardi, yig'di, to'pladi
 sassiq – muattar, xushbo'y
 savlatli – savlatsiz
 savlatsiz – basavlat, sersavlat
 savob – gunoh
 savodli – savodsiz
 saxiy – ziqna, mumsik, nokas, nokasta,
 tutunini bulut ko'rmagan
 saxovatli – ziqna, mumsik, nokas,
 nokasta, tutunini bulut ko'rmagan
 sayoz – chuqur
 siniq – butun
 sipo – yengil tabiat, yengiltak
 sirt – ich
 siyrak – zich, tig'iz, qalin
 sodda – ayyor, dog'uli, ilonning yog'ini
 yalagan, mug'ambir, xirpa, qilvir, quv,
 hiylagar; murakkab
 soddadil – ayyor, dog'uli, ilonning
 yog'ini yalagan, mug'ambir, xirpa, qil-
 vir, quv, hiylagar
 sodiq – sadoqatsiz, xiyonatkor
 sohibjamol – badbashara, badburush,
 tasqara, ta'viya, xunuk
 sokin – shovqin-suronli
 sotdi – oldi, sotib oldi
 sotib oldi – sotdi
 sovidi – isidi
 sovuq – issiq
 sovuq yedi – issiqlab ketdi
 sovurdi – tejadi
 soxta – chin
 sog' – betob, kasal, notob, xasta
 sog'aydi – kasal bo'ldi, og'ridi, xasta-
 landi, dardga chalindi, kasallandi

sog'lom – betob, kasal, notob, xasta
 sochdi – to'pladi, yig'di
 sudraldi – chopdi, yugurdi
 sukut qildi – gapirdi, so'zladi, so'yladi
 suluv – badbashara, badburush,
 tasqara, ta'viya, xunuk
 sun'iy – chin; tabiiy
 surat – maxraj
 surbet – iboli, tortinchoq, uyatchan,
 uyatchang, sharmli, hayoli
 susaydi – zo'raydi, kuchaydi, ko'tarildi,
 jadallashdi
 sust – jadal, tez, abjir
 sustkash – abjir, ildam, tezkor, chapdast,
 chaqqon, epchil
 sustkashlik – tezkorlik
 suyundi – kuyindi, xafa bo'ldi, xafalandi
 suyuq – quyuq
 sekin – jadal, ildam, tez; qattiq
 sekinlatdi – tezlatdi, jadallashdi, tezladi
 semiz – ozg'in, oriq
 semizlik – oriqlik, ozg'inlik
 sergap – kamgap, kamsuxan
 serhosil – kamhosil
 serob – anqoga shafe, anqoning urug'i,
 kamob, kamchil, tanqis, tahchil
 seroblik – muhtojlik, yetishmovchilik,
 tanqislik
 sersavlat – savlatsiz
 serunum – bebaraka, samarasiz, unum-
 siz
 serg'ayrat – tanbal, erinchak, g'ayratsiz
 sevdi – yomon ko'rdi
 sevindi – kuyindi, xafa bo'ldi, xafalandi
 sevinch – anduh, xafagarchilik, xafalik,
 xafachilik, qayg'u, g'am
 sezgir – anqov, merov, og'zing qani
 desa qulog'ini ko'rsatadigan
 so'kdi – tikdi
 so'l – o'ng
 so'ndi – yondi
 so'nggi – dastlabgi
 so'ngra – avval, avvalo, boshlab, oldin
 so'radi – javob berdi, javob qaytardi

T

ta'viya – barno, go'zal, zebo, sohib-jamol, suluv, xushro'y, xushsurat, chiroyli, husndor, husnli
 tabiiy – sun'iy
 tag – tepa, ust, uch
 tahchil – serob
 tajribador – tajribasiz, xom, g'o'r
 tajribakor – tajribasiz, xom, g'o'r
 tajribali – tajribasiz, xom, g'o'r
 takabbur – kamtar, kamtarin, hokisor
 tak-tak – chuh (otga nisbatan)
 tamizli – betamiz, befarosat, befahm, kaltafahm, farosatsiz, fahmsiz
 tamom qildi – boshladi
 tamomladi – boshladi
 tanbal – serg'ayrat, g'ayratli, g'ayratchan
 tanho – birga, birgalikda
 tanish – begona, yot, notanish
 tanqid qildi – maqtadi
 tanqis – serob
 tanqislik – kengchilik, ma'murchilik, mo'l-ko'lchilik, mo'lchilik, seroblik, serobchilik, to'yinchilik, to'kinchilik, farovonlik
 tanti – ziqna, mumsik, nokas, nokasta, tutunini bulut ko'rmagan, xasis, qurumsoq
 taqiqladi – ijozat berdi, ruxsat berdi
 tarangladi – bo'shatdi
 tarqadi – birlashdi, uyushdi; yig'ildi, to'plandi
 tarqatdi – jamladi, yig'di, to'pladi
 tarqoqlik – birlik, ittifoqlik
 tasdiq etdi – inkor qildi, rad qildi
 tasdiqladi – inkor qildi, rad qildi
 tasqara – barno, go'zal, zebo, sohib-jamol, suluv, xushro'y, xushsurat, chiroyli, husndor, husnli
 tashqari – ichkari
 tashqi – ichki
 tikdi – so'kdi

tiniq – loyqa
 tinch – notinch; shovqin-suronli
 tinchlik – urush
 tirik – jonsiz, o'lik; lanj
 tirr – chuhh
 tirr – chuvv
 tig'iz – siyrak, hakkam-dukkam
 tish – ich
 tolesiz – baxtli, saodatli
 tong – kech, kechqurun, oqshom, shom
 topdi – yo'qotdi; yashirdi
 toqatli – bardoshsiz, betoqat, toqatsiz, chidamsiz
 toqatsiz – bardoshli, sabrli, toqatli, chidamli
 tor – keng
 toraydi – kengaydi
 tortdi – itardi
 tortinchoq – bezbet, beibo, beti qattiq, besharm, behayo, surbet, uyatsiz, hayosiz
 totli – belazzat, bemaza
 toza – irkit, isqirt, iflos, kir, nopok
 tozaladi – bulg'adi, iflostadi, iflos qildi
 tog'ni talqon qiladigan – nimjon, bedarmon, bemador, bemajol, burnidan tortsa yiqitgudek, darmonsiz, madorsiz, majolsiz
 tosh yurak – ko'ngilchan, ko'ngli bo'sh, rahmdil, shafqatli
 toshbag'ir – ko'ngilchan, ko'ngli bo'sh, rahmdil, shafqatli
 tragediya – komediya
 tugatdi – boshladi
 tun – kun; kunduzi
 tungi – kunduzgi
 turdi – yotdi
 turg'un – beqaror, o'zgaruvchan
 tutunini bulut ko'rmagan – hotam, ochiq qo'l, saxiy, saxovatli, tanti, hotamtoy
 tuyg'un – anqov, merov, og'zing qani desa qulog'ini ko'rsatadigan, betamiz, befahm, befarosat, kaltafahm, fahmsiz
 tuzaldi – kasal bo'ldi, og'ridi, xastalan-

di, dardga chalindi, kasallandi
 tuzatdi – buzdi
 tuzsiz – sho'r
 tug'ildi – o'ldi, vafot etdi, vafot qildi, du-
 nyodan ketdi, ko'z yumdi, qazo qildi,
 asfalosofilinga jo'nadi
 tug'ishgan – o'gay
 tush – o'ng
 tushdi – chiqdi; uchdi;
 tejadi – isrof qildi, sovurdi
 tejamkor – isrofgar
 tejamkorlik – isrofgarchilik
 tenglik – tengsizlik
 tengsizlik – tenglik
 tentak – aqli raso, aqli, oqil, esli
 tepa – tag
 tepalik – pastlik
 tepsa-tebranmas – ildam, tezkor, chap-
 dast, chaqqon, epchil
 ters – apoq-chapoq, ahil, inoq, ittifoq,
 oralaridan qil o'tmaydigan, muloyim,
 yumshoq
 ters – o'ng
 tetik – munkillagan, sharti ketib parti
 qolgan
 tez – asta, ohista, sekin, sust
 tezkor – sustkash; tepsa-tebranmas,
 epashang
 tezkorlik – sustkashlik
 tezladi – sekinladi, sekinlashdi
 tez-tez – ahyon-ahyonda, goh-goh,
 goho-goho
 to'la – bo'sh, quruq
 to'latdi – bo'shatdi
 to'ng – muloyim, xushmuomala,
 xushfe'l, yumshoq
 to'ngdi – eridi
 to'ng'ich – kenja
 to'pladi – sarfladi, sarf qildi, xarajat qil-
 di, xarj qildi, tarqatdi, sochdi
 to'plandi – tarqaldi, tarqadi
 to'q – och
 to'qlik – ochlik
 to'r – poygak

to'xtatdi – yurgizdi
 to'yinchilik – yetishmovchilik, muhtojlik,
 tanqislik
 to'g'ri – egri, qing'ir, qiyshiq; xato,
 noto'g'ri, yanglish

U

uddaburro – lavang, landavur, lapas-
 hang, noshud, og'zidagi oshini oldir-
 adigan, uquvsiz, sustkash, tepsa-
 tebranmas
 uladi – uzdi
 ulkan – mikroskopik, mitti, kichik; may-
 da, chog'
 umrbod – vaqtincha
 umumiy – xususiy
 unumli – bebaraka, samarasiz, unumsiz
 unumsiz – barakali, samarali, serunum,
 unumli
 uquvli – bo'shang, noshud, uquvsiz,
 landavur, lavand, uddaburron, ishbi-
 larmon, yulduzni benarvon uradigan
 urishdi – yarashdi
 urishtirdi – ajratdi, ayirdi, yarashtirdi
 urush – tinchlik
 ust – ich; ost, tag
 ustki – ostki; pastki; quyi
 uxlatdi – uyg'otdi
 uyatsiz – iboli, torchinchoq, uyatchan,
 sharmli, hayoli
 uyatchan – bezbet, beibo, beti qattiq,
 besharm, behayo, surbet, uyatsiz, hay-
 osiz
 uyatchang – bezbet, beibo, beti qattiq,
 besharm, behayo, surbet, uyatsiz, hay-
 osiz
 uydirma – haqiqat
 uyushdi – tarqaldi, tarqadi
 uyg'otdi – uxlatdi
 uzaydi – qisqardi
 uzdi – uladi
 uzoq – birpas; yaqin
 uzoqlashdi – yaqinlashdi

uzun – kalta, qisqa
 uch – ost, tag; oxiri
 uchdi – qo'ndi; tushdi

V

vafodor – bevafo, vafosiz
 vafoli – bevafo, vafosiz
 vafosiz – vafoli, sodiq
 vafot etdi – tug'ildi, dunyoga keldi, taval-
 lud topdi
 vaqti chog' – xafa, qayg'uli, qovog'idan
 qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 vaqtincha – doim, hamisha, abadiy,
 umrbod, toabad, mangu; doimiy; bata-
 mom, butunlay
 vaqtichog'lik – anduh, xafagarchilik,
 xafachilik, xafalik, qayg'u, g'am
 vasl – ayriliq, firoq, hijron, hajr,
 vaysaqi – kamgap, kamsuxan
 vazmin – yengiltak; yengil
 vijdonli – vijdonsiz
 vijdonsiz – vijdonli
 visol – ayriliq, firoq, hajr
 voqif – xabarsiz, bexabar

X

xabardor – xabarsiz, bexabar
 xabarsiz – boxabar, voqif, ogoh, xabar-
 dor
 xafa – mamnun, xursand, vaqti chog',
 og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
 xafa bo'ldi – sevindi, suyundi, quvondi
 xafagarchilik – vaqtichog'lik, sevinch,
 xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik,
 shodlik, quvonch
 xafalandi – xursand bo'ldi, quvondi
 xafalik – vaqtichog'lik, sevinch, xur-
 sandlik, xursandchilik, xushvaqtlik,
 shodlik, quvonch
 xafachilik – vaqtichog'lik, sevinch, xur-
 sandlik, xursandchilik, xushvaqtlik,
 shodlik, quvonch

xarajat – daromad, kelim, kirim
 xarajat qildi – jamg'ardi, yig'di, to'pladi
 xarj qildi – jamg'ardi, yig'di, to'pladi
 xarob – obod, obodon
 xaroba – obod, obodon
 xarobazor – obod, obodon
 xasis – ochiq qo'l, saxiy, saxovatli, tan-
 ti, qo'li ochiq, hotam, hotamtoy
 xasta – sog', salomat, sog'lom
 xatarli – bexatar, xavfsiz, xatarsiz
 xatarsiz – xavfli, xatarli
 xato – to'g'ri
 xavfli – bexatar, xavfsiz, xatarsiz, bexa-
 tar
 xavfsiz – xavfli, xatarli
 xayoliy – real
 xirpa – go'l, sodda, soddadil, qo'y
 og'zidan cho'p olmagan
 xix – ishsh
 xom – tajribakor, tajribador, tajribali
 xor – aziz
 xotima – kirish, muqaddima, prolog
 xotirjam – bezovta
 xotirjam bo'ldi – bezovta bo'ldi
 xufiyona – ochiq, oshkora, ochiqchasi-
 ga
 xunuk – barno, go'zal, zebo, sohib-
 jamol, suluv, xushro'y, xushsurat, chi-
 royli, husndor, husnli
 xurram – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor
 yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 xursand – xafa, qayg'uli, qovog'idan
 qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 xursand bo'ldi – kuyindi, xafa bo'ldi,
 xafalandi,
 xursandlik – anduh, xafagarchilik, xa-
 falik, xafachilik, qayg'u, g'am
 xursandchilik – anduh, xafagarchilik,
 xafalik, xafachilik, qayg'u, g'am
 xususiy – umumiy; mushtarak
 xushbichim – beso'naqay, beo'xshov
 xushbo'y – badbo'y, sassiq, qo'lansa
 xushfe'l – dag'al, to'ng
 xushmuomala – dag'al, to'ng

xushnud – xafa, qayg'uli, qovog'idan
 qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 xushqomat – beso'naqay, beo'xshov
 xushro'y – badbashara, badburush,
 tasqara, ta'viya, xunuk
 xushsurat – badbashara, badburush,
 tasqara, ta'viya, xunuk
 xushta'm – badxo'r
 xushvaqtlik – anduh, xafagarchilik, xa-
 falik, xafachilik, qayg'u, g'am,
 xo'b – yomon
 xo'p – yo'q
 xo'ra – chimxo'r
 xo'rladi – e'zozladi, boshiga ko'tardi

Y

yalqov – ishchan, mehnatkash, meh-
 natsevar
 yangi – eski
 yanglish – to'g'ri
 yaqin – uzoq, olis, yiroq, iroq
 yaqinlashdi – yiroqlashdi, uzoqlashdi
 yarashdi – ajrashdi; urishdi
 yaroqli – yaroqsiz
 yasama – chin
 yaxshi – yomon
 yaxshi ko'rdi – yomon ko'rdi
 yaxshilik – yomonlik
 yashirdi – topdi; ochdi, oshkor qildi, fosh
 qildi
 yashirin – ochiq, oshkor; ochiqchasiga,
 oshkora
 yashirindi – ko'rindi
 yashirincha – oshkor
 yirik – mayda, kichik, chog'
 yiroq – yaqin
 yirtiq – butun
 yig'di – sarfladi, sarf qildi, xarj qildi, xara-
 jat qildi, sochdi
 yig'ildi – tarqaldi
 yig'ladi – kuldi
 yolg'iz – birga, birgalikda
 yolg'on – rost, chin

yolg'onchi – rostgo'y
 yomon – a'lo, besh; yaxshi
 yomon ko'rdi – sevdi, yaxshi ko'rdi
 yomonladi – maqtadi, osmonga ko'tardi
 yomonlik – yaxshilik
 yondi – o'chdi, so'ndi
 yopdi – ochdi; oshkor qildi, fosh qildi
 yopiq – ochiq
 yopishdi – ajraldi, ko'chdi
 yoqdi – o'chirdi
 yoqimli – yoqimsiz, beyoqim
 yoqimsiz – yoqimli, yoqimtoy
 yoqimtoy – yoqimsiz
 yorishdi – qoraydi, qorong'ilashdi
 yorug' – qorong'i
 yotdi – turdi
 yovuzlik – ezgulik
 yoz – qish
 yozgi – qishki
 yozma – og'zaki
 yosh – katta; keksa, qari; qariya; qari-
 qartang
 yoshardi – qaridi, keksaydi, qartaydi
 yoshlik – qarilik
 yosh-yalang – keksalar, qarilar, qari-
 qartang
 yugurdi – sudraldi
 yukladi – bo'shatdi, tushirdi
 yulduzni benarvon uradigan – lavang,
 landavur, lapashang, noshud,
 og'zidagi oshini oldiradigan, uquvsiz,
 sustkash, tepsa-tebranmas
 yumdi – ochdi
 yumshadi – qotdi
 yumshoq – dag'al, ters, to'ng, qattiq,
 qo'pol, qo'rs
 yupqa – qalin
 yuqori – past; ostki, pastki, quyi; poygak
 yuqorigi – ostki, pastki, quyi
 yuragi pokiza – ichi qora, ko'ngli qora
 yuragi sof – ichi qora, ko'ngli qora
 yuragida yoli bor – nomard, qo'rqoq,
 chumchuq pir etsa, yuragi shir etadi-
 gan, chumchuq yurak, yuraksiz

yurakli – nomard, qoʻrqqoq, chumchuq
 pir etsa, yuragi shir etadigan, chum-
 chuq yurak, yuraksiz
 yuraksiz – botir, dovyurak, jasur, mard,
 yuragida yoli bor, yurakli, qoʻrqmas
 yurgizdi – toʻxtatdi
 yuvosh – shoʻx; oʻjar, qaysar
 yuztuban – chalqanchasiga
 yeng ichida – ochiq, oshkor, ochiqcha-
 siga
 yengil – ogʻir, vazmin; dushvor, mush-
 kul, qiyin
 yengil tabiat – bosiq, vazmin, ogʻir, sipo
 yengildi – gʻolib boʻldi, gʻolib chiqdi,
 gʻalaba qozondi
 yengillashdi – ogʻirlashdi; qiyinlashdi
 yengiltak – bosiq, vazmin, ogʻir, sipo
 yer – koʻk, samo, osmon, falak
 yer tagida ilon qimirlasa biladi – merov,
 goʻl, ovsar, ogʻzing qani desa qulogʻini
 koʻrsatadi
 yerga urdi – maqtadi, osmonga koʻtardi
 yetishmovchilik – toʻqchilik,
 maʼmurchilik; moʻl-koʻlchilik, moʻlchilik,
 serobchilik, seroblik, toʻyinchilik,
 toʻkinchilik; farovonlik
 yechdi – kiydi; bogʻladi
 yechindi – kiyindi
 yoʻq – bor, mavjud; mayli, xoʻp, ha
 yoʻqlik – borlik
 yoʻqotdi – barpo etdi; topdi
 yoʻqchilik – borlik
 yoʻgʻon – ingichka

Z

zabardast – nimjon, bedarmon, bema-
 dor, bemajol, burnidan tortsa yi-
 qilgudek, darmonsiz, madorsiz, majol-
 siz
 zafar – magʻlubiyat, yengilish
 zahmat – rohat, farogʻat, huzur, halovat
 zaif – baquvvat, zoʻr, kuchli, quvvatli,
 qudratli

zamin – osmon, koʻk, samo
 zarar – foyda, naf, hayon
 zararli – foydali
 zarbdor – qoloq
 zarur – keraksiz
 zid – mos
 ziqna – ochiq qoʻl, saxiy, saxovatli, tan-
 ti, hotamtoy
 ziyon – naf, foyda, hayon
 ziyrak – anqov, merov, ogʻzing qani
 desa qulogʻini koʻrsatadigan, betam-
 iz, befahm, befarosat, kaltafahm, fahm-
 siz
 zich – siyrak, hakkam-dukkam, yakkam-
 dukkam
 zolim – mazlum
 zotdor – zotsiz
 zotli – zotsiz
 zotsiz – zotli, zotdor, nasldor
 zebo – badbashara, badburush,
 tasqara, taʼviya, xunuk
 zehni toʻmtoq – zehni oʻtkir, zehni
 zehni oʻtkir – zehnsiz, zehni toʻmtoq
 zerikarli – qiziqarli
 zoʻr – kichik, mayda; bequvvat, zaif, ka-
 mquvvat, kuchsiz
 zoʻraydi – pasaydi, susaydi, kamaydi
 zoʻrgʻa – bemaʼol, dast

Oʻ

oʻgay – tugʻishgan, oʻz
 oʻjar – moʻmin, muloyim, yuvosh, qobil
 oʻldi – dunyoga keldi, tugʻildi, tavallud
 topdi
 oʻlik – jonli, tirik
 oʻng – tush
 oʻng – ters, teskari; soʻl, chap
 oʻqigan – bilimsiz, ilmsiz, oʻqimagan,
 savodsiz
 oʻqimagan – bilimli, ilimli, oʻqigan,
 savodli
 oʻrinli – nojoʻya, nooʻrin, oʻrinsiz
 oʻrinsiz – joʻyali, oʻrinli

o'tdi – orqada qoldi
 o'tib ketdi – orqada qoldi
 o'tkir – o'tmas
 o'tmas – keskir
 o'tmish – istiqbol, kelajak
 o'xshashlik – farq
 o'z – begona, yot; o'gay, boshqa
 o'z – o'zga, boshqa
 o'zga – o'z
 o'zgaruvchan – barqaror, doimiy,
 turg'un
 o'zib ketdi – orqada qoldi
 o'chdi – yondi
 o'chirdi – yoqdi

G'

g'alaba – mag'lubiyat
 g'alaba qozondi – yengildi
 g'am – xurramlik, vaqtichog'lik, sevinch,
 xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik,
 shodlik, quvonch
 g'amgin – mamnun, xursand, vaqti
 chog', og'zi qulog'ida, xurram, xush-
 nud, shod
 g'amli – mamnun, xursand, vaqti chog',
 og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
 g'anim – do'st
 g'arazli – beg'araz, g'arazsiz
 g'arazsiz – g'arazli
 g'arb – kunchiqar, mashriq, sharq
 g'ayratli – tanbal, erinchak, erinchoq,
 g'ayratsiz
 g'ayratsiz – serg'ayrat, g'ayratli,
 g'ayratchan
 g'ayratchan – tanbal, erinchak, erin-
 choq, g'ayratsiz
 g'ayri ilmiy – ilmiy
 g'ayri qonuniy – qonuniy
 g'irrom – halol
 g'olib – mag'lub
 g'olib chiqdi – yengildi
 g'olibiyat – mag'lubiyat
 g'ussali – mamnun, xursand, vaqti

chog', og'zi qulog'ida, xurram, xush-
 nud, shod
 g'o'r – tajribakor, tajribador, tajribali

SH

shafqatli – bag'ritosh, berahm, rahmsiz,
 toshmehr, tashbag'ir, toshyurak,
 shafqatsiz
 shafqatsiz – ko'ngilchan, ko'ngli bo'sh,
 rahmdil, shafqatli
 sharmli – bezbet, beibo, beti qattiq, bes-
 harm, behayo, surbet, uyatsiz, hayosiz
 sharq – kunbotar, mag'rib, g'arb
 sharti ketib parti qolgan – bardam
 shiddatli – kuchsiz
 shimol – janub
 shimoliy – janubiy
 shirin – achchiq
 shod – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor
 yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 shodlik – anduh, xafagarchilik, xafalik,
 xafachilik, qayg'u, g'am
 shovqin-suronli – osoyishta, sokin, tinch
 sho'x – yuvosh, muloyim, mo'min, mo'-
 min-qobil

CH

chalqanchasiga – yuztuban
 chap – o'ng
 chapdast – lavang, landavur, lapas-
 hang, noshud, og'zidagi oshini oldir-
 adigan, uquvsiz, sustkash, tepsa-
 tebranmas
 chidamli – chidamsiz, bardoshsiz
 chidamsiz – bardoshli, chidamli, pish-
 iq, puxta, chidamli
 chimxo'r – xo'ra
 chin – yolg'on, soxta, sun'iy, yasama,
 qalbaki
 chinakamiga – hazilakam
 chiqardi – qamadi, qamoqqa oldi, qo'lga
 oldi, hibsga oldi; kirgizdi, kiritdi; qo'shdi

(otni aravadan chiqardi, otni aravaga qo'shdi)

chiqaverish – kiraverish

chiqdi – botdi; kirdi; tushdi

chiqim – kirim, kelim

chiroyli – badbashara, badburush, tasqara, ta'viya, xunuk

chopdi – sudraldi

chog' – yirik, katta, azamat, azim, zo'r, ulkan

chu – dirr, tak, tirr (otga nisbatan)

chuh – dirr, tak, tirr (otga nisbatan)

chumchuq pir etsa yuragi shir etadigan – botir, dovyurak, jasur, mard, yuragida yoli bor, yurakli, qo'rqmas

chuqur – sayoz

chuqurlik – do'nglik

chuchuk – achchiq

chekinish – hujum

cho'kdi – chiqdi

QISQACHA OMONIM LUG'ATI

A

A zidlov bog'lovchisi (ammo, lekin o'rnida); so'roq yuklamasi

A o'zbek alifbosining birinchi harfi

Absolut (r) (sif.) Mutlaq, boshqa narsalarga qiyoslanmagan

Absolut (r) (ot) o'zgarimas (ruh)

Adash (fe'l) adashgan, bir poyi almashgan (poyabzal); yanglish, noo'rin

Adash (ot) ismi bir xil odamlar

Afg'on (a) (ot) faryod, nola

Afg'on (a) (ot) xalqning nomi

Agentlik (ot) biror tashkilotning joylardagi vakolatxonasi

Agentlik (ot) josuslik

Akkord (r<ital) musiqa asbobidagi bir xil ohangli klavishlarning bir vaqtda chalinishi

Akkord biror ishni bajarishni oxirigacha shartlashmoq

Aks (a) jin, ajina

Aks teskari ko'rinish yoki qaytgan ovoz; o'jar kishi

Aksiya (r<fr) (ot) qimmatbaho qog'oz

Aksiya (r<lat) maqsadli harakat

Aktiv (r) (ot) biror tashkilot yoki jamoaning ilg'or qismi

Aktiv (r) (ot) korxonada yoki tashkilotning mol-mulki, mablag'i

Aktiv (r) (sif.) serharakat, g'ayratli

Alam (a) (ot) bayroq, tug'

Alam (a) (ot) jismoniy yoki ruhiy azob; qasos; g'azab

Alif (a) (ot) arab alifbosidagi birinchi harf

Alif (r olifa) (ot) qurilishda ishlatiladigan moy

Alla gumon olmoshi hosil qiluvchi birlik

Alla go'dakni uxlatishda aytiladigan qo'shiq

Alla o'mbaloq oshib yiqilmoq

Amin (a) ishongan

Amin (a) markaziy osiyo xonliklaridagi qishloq oqsoqoli yoki soliq undiruvchi kishi

Amr (a) buyruq, farmoyish

Amr (a) esk ish, yumush

Ananas (r<isp) tropik mamlakatlarda o'sadigan o'simlik va uning mevasi

Ananas eti qizg'ish qovun turi

Anbar (a) mumsimon xushbo'y modda

Anbar (a) tobutning cho'plariga o'rnatilgan novdalarga yopilgan mato

Arish (r roj) qora bug'doy

Arish arimoq

Ark (f-t) (ot) xon yoki amir saroyi

Ark (r<ital) (ot) arka
Arz (a) og'zaki shikoyat yoki iltimos
Arz (a) yer shari
Arsh (a) kayf, safo
Arsh (a) xudoning taxti; osmon; uyingning shifti
Asr (a) (ot) quyosh botishidan bir soat oldingi namoz o'qiladigan payt
Asr (a) (ot) yuz yil
Axir (a) oxiri
Axir (a) ta'kid yuklamasi
Aylan aylana tarzda harakatlanmoq; sayr qilmoq; boshqa tus olmoq
Aylan bo'lmoq
Aymoq esk aytmoq, demoaq
Aymog urug', elat
Azot (ko'tarmoq) dast (ko'tarmoq)
Azot (r<yunon) kimyoviy element; o'g'it

B

Badhavo (f-t a) havosi yomon
Badhavo (f-t a) kekkaygan
Bahr (a) (ot) aruz vazni atamasi
Bahr (a) (ot) bahra
Bahr (a) (ot) dengiz, ummon
Bali (f-t) balli
Bali ali desa bali deydi
Baliqko'z ko'zi chaqchaygan
Baliqko'z sho'rxok yerlarda o'sadigan o'simlik turi
Balo (a) (ot) ofat, falokat
Balo (a) o'z ishiga usta, uddaburon
Balq ko'pchimoq, ko'tarilmoq
Balq yarqiramoq; yashnamoq
Band (f-t) (sif.) bo'sh emas
Band (f-t) (ot) dasta, tutqich; bo'g'in
Band (f-t) (ot) hujjatning raqamlangan qismi
Band (f-t) (ot) tugun, bo'g'ov
Banda (f-t) (ot) xudoning quli; qaram kishi
Banda (r<ital)(ot) bosqinchi to'da
Bank (r<f<ital) (ot) pul muamolasi bi-

lan shug'ullanuvchi tashkilot; xazina
Bank (ot) o'yinda tikilgan pul
Banka (r *bank*) (ot) bank
Banka (r) (ot) shisha yoki metallardan yasalgan silindrsimon idish
Baqa (ot) qurbaqa
Baqa (ot) tegirmonning parrakdan kuch olib toshini aylantiradigan metall qismi
Baqaloq (ot) hayvonning to'yoq bilan iligining orasi
Baqaloq (sif.) semiz
Barak (f-t) (ot) chuchvara
Barak (r-f) (ot) vaqtincha qurilgan yog'och uy
Baravariga *kmk* evaziga, badaliga
Baravariga *rvsh* bir vaqtda
Bargak(f-t) (ot) ayollar boshga taqadigan ziynat
Bargak(f-t) (ot)danagi olingan turshak
Barot (a) (ot)hukmdor tomonidan berilgan ozodlik xati; unvon haqidagi yorliq
Barot (a) (ot)qamariya hisobida sakkizinchi oy
Bas (a) (ot) bahs
Bas (f-t) (predk.so'z) bo'ldi, yetar, demak
Bijirila (fe'l) bijir-bijir gapirmoq
Bijirila qaynab yotmoq
Biq-biq qaynamoq
Biq-biq semiz
Bitik butov, bekik
Bitik yozuv, xat
Bitish kelishmoq, ahdlashmoq
Bitish tugamoq
Biy (a)(ot) *esk* qabila boshlig'i, qozoq va qirg'izlarda oqsoqol
Biy (ot) ochiq, yaydoq (dala)
Biy (ot) zaharli o'rgimchak
Biy (ot) *sheva* bibi
Biyron(f-t) so'zamal
Biyron(f-t) tobiga yetkazib qovurilgan
Blok (r<ingl) (ot) arqonli g'altak orqali yuk ko'taradigan mashina

Blok (r<ingl) (ot) davlatlarning ayrim itti-foqi
Blok (r<ingl) (ot) katta binolardagi ayrim xona
Blok (r<ingl) (ot) katta g'isht bo'lagi
Bo (f-t) bilan
Bo (f-t) yana
Bod (f-t) (ot) revmatizm
Bod (f-t) (ot) shamol, yel
Boks (r<ingl) erkaklarning soch qo'yish usuli
Boks (r<ingl) kasalxonadagi maxsus ajratilgan xona
Boks (r<ingl) charm qo'lqopli sport turi
Bor mavjud
Bor(f-t) (hisb.so'z) marta, da'fa
Bor(r<lot) (ot) kimyoviy element
Bosim (ot) og'irlik kuchi
Bosim (rvsh.) tin olmay, surunkasiga (*bosim ishladi*)
Bosim (ot) urg'u
Bosiriq tin olmay, surunkasiga
Bosiriq yomon tush
Bosma (ot) balandga yuk osib qo'yiladigan richag
Bosma (sif.) nashr etilgan, nashr
Boshliq (ot) oyoq kiyimining yuza va yon qismi
Boshliq (ot) rahbar
Boshqoq esk (ot) kamon o'qi
Boshqoq (ot) o'simlikning don o'ragan qismi
Bron (r) band
Bron (r) zirh
Burun (ot) denqizga turtib chiqqan quruqlik
Burun (ot) hidlash a'zosi
Burun (rvsh.)ilgari
Burch (ot) burchak
Burch (ot) o'tash lozim bo'lgan vazifa
But (predk.so'z) butun
But (ot) oyoq
Bedona (f-t) bir-ikki yashar mol terisidan qilingan charm

Bedona (f-t) donasiz uzum
Begona (f-t) beklarga xos
Begona (f-t) yot, qarindosh emas, notanish
Behtar(f-t) esk afzal, yaxshiroq
Behtar(f-t) qulupnayning bir turi
Bek (sif.) berk, yopiq
Bek tar(ot) unvon; erkaklar ismining qismi; xo'jayinga murojaat so'zi
Bel (ot) gavdaning yag'ridan pastki qismi; biror narsaning o'rtasi
Bel (ot) yer qazishda ishlatiladigan yog'och sopli metall asbob
Bela (fe'l) beshikka yotqizmoq
Bela (fe'l) yuqadigan narsalarga botir-moq
Beoqibat (f-t+a) (sif.) natijasiz
Beoqibat (f-t+a) (sif.) unutuvchan
Betla (fe'l) jur'at qilmoq, botinmoq
Betla (fe'l) sahifalarni raqamlamoq
Bez (r *byaz*) (ot) surpdan pishiqroq gazlama turi
Bez (sif.) surbet
Bez(ot) tirik organizmda zarur modda ishlab chiqaruvchi qism
Besh (rvsh.) (battar) o'ta darajada
Besh (*son*) 4 va 6 orasidagi butun son
Beshak (f-t+a) (sif) shubhasiz
Beshak(f-t+a) (ot) ertapishar qovun turi
Bo'ktargi (ot) egarga bog'langan yengil yuk
Bo'ktargi (ot) ko'chmanchi yirtqich qush
Bo'l (fe'l) parchalamoq, kesmoq, bo'laklamoq, taqsimlamoq, uzmoq, ajratmoq
Bo'l (fe'l) yuz bermoq, yaramoq, joylashmoq, o'smoq, erishmoq, kelib chiqmoq
Bo'lak (ot) grammatik termin (gap bo'lagi)
Bo'lak (ot) qism, parcha
Bo'y (ot) hid
Bo'y (ot) qomat

Bo'ydor (f-t) (sif.) novcha
Bo'ydor (f-t) (sif.) xushbo'y
Bo'yin (ot) bosh bilan yelka oralig'i
Bo'yin geog (ot) ajralib qolgan quruqlik birlashdigan joy
Bo'yin (ot) haydalayotgan yer maydonining u boshidan bu boshigacha bo'lgan 120-150 metrcha keladigan masofa
Bo'z (ot) ekin ekilmagan unumdor yer
Bo'z (ot) oq-sarg'ish dag'al gazlama
Bo'zchi (ot) katta yaproqli mayda boshoqli o'simlik turi
Bo'g'ma bo'g'ib qo'yiladigan yoqali
Bo'g'ma difteriya
Bo'g'ma ilonning turi
Bo'g'oz (ot) ikki suv havzasini tutash-tiruvchi tor suv yo'li
Bo'g'oz (sif.) qornida bolasi bor
Bo'sh (sif.) mo'rt, pishiq bo'lmagan; lapshang
Bo'sh (sif.) xoli, ichida hech narsa yo'q
Bo'sha (fe'l) ipini uzmoq
Bo'sha (fe'l) lavozimini, ishini tark etmoq; xoli bo'lmoq
Bo'sha (fe'l) yumshamoq, solqilanib qolmoq

D

Daf (a) doira
Daf (a) uzoqlatish (daf bo'li)
Dahyakchi tar (ot) dahyak (hosilning o'ndan biri) solig'ini beruvchi dehqon
Dahyakchi tar (ot) dahyak (hosilning o'ndan biri) solig'ini yig'uvchi amaldor
Dam (f-t) (bog'l.)ayiruv bog'lovchisi
Dam (f-t) (ot) kosiblikda olovga havoni haydovchi garmonsimon moslama
Dam (f-t) (ot) nafas; orom; issiq, hovur;
Dam (f-t) (ot) on, payt, vaqt, kez
Dam (f-t) (ot) tig' (pichoqning tig'i)
Dandana (f-t) (ot) narsaning tishsimon qismi

Dandana (f-t) (ot) tishli mola, sixmola
Dard (f-t) koyish so'zi (dard! Balo!)
Dard (f-t) og'riq, kasallik; tashvish
Dasta (f-t) (ot) sop, narsaning ushlana-digan maxsus joyi
Dasta (f-t) (ot) chillak
Dastak (f-t) (ot) oyoq kiyimining aylangan orqa qismi
Dastak (f-t) (ot) richag
Davlat (a) (ot) boylik, mulk
Davlat (a) (ot) hokimiyat organi va siyosiy tashkilotlariga ega mustaqil mam-lakat
Doira (a) (ot) aylana, to'garak
Doira (a) (ot) childirma, daf
Doi (a) (ot) arab alifbosidagi harf
Doi (sif.) egri, bukik
Dom (a) (ot) tuzoq, sirtmoq
Dom darak
Dong rvsh (dong qotmoq)
Dong (ot) shon-shuhrat
Doroyi (f-t) (ot) uzum navi
Doroyi (f-t) (ot) o'rishi xom, arqog'i ishqorlangan ipakdan tayyorlangan harir gazlama
Dov (f-t) (sif.) qaddi baland va yo'g'on
Dov (f-t) (ot) qimorda o'rta taga tikilgan narsa, pul, mablag'
Dov (f-t) (ot) talab, da'vo
Dovul (ot) kuchli bo'ron
Dovul (ot) nog'oraga o'xshash asbob
Dog'(f-t) kuchli qizdirish (dog'langan yog')
Dog'(f-t) (ot) narsalarning boshqa narsa ta'sir qilgan joyi; isnod
Dog'(f-t) (ot) g'am, alam, qayg'u
Dunyo (ot) boylik
Dunyo (ot) olam, koinot
Devon (f-t) (ot) *adab* she'riy to'plam
Devon (f-t) *tar* (ot) majlis; oliy bosh idora
Do'l (f-t) (ot) muz holidayi yog'in
Do'l (f-t) (ot) tegirmonning bug'doy solinadigan tepa qismi

E

E achinish, afsuslanishni ifodalovchi so'z
E und ayn ey
Ekipaj (r-fr) (ot) ayrim texnikalarni birligida boshqaruvchi jamoa
Ekipaj (ot) o'tli yengil arava, fayton
El (ot) "l" harfining nomi
El (ot) biror joyning odamlari
Elchilik (ot) biror davlatga maxsus yuborilgan delegatsiya
Elchilik (ot) elga xos urf-odatlar
Em (ot) "m" harfining nomi
Em (ot) shifo, dori-darmon
En (ot) "n" harfining nomi
En (ot) kenglik, kattalik
En (ot) *sheva* chorva hayvonining qulog'iga qo'yiladigan belgi
Er (ot) "r" harfining nomi
Er (ot) xotinning jufti, erkak
Eri (fe'l) suyuqlash, suyuqlanish
Eri (ot) xotinning jufti
Eri (sif.) nojo'ya, yarashmaydigan
Eri (fe'l) qo'lga kiritmoq
Es (ot) "s" harfining nomi
Es (ot) aql, hush, xotira
Es (fe'l) shamolning mayin harakati
Essiz (sif.) aqlsiz, xotirasi past
Essiz achinish so'zi (aslida eh, siz!)
Et (ot) go'sht, badan
Et (fe'l) qilmoqni ifodalovchi fe'lining buyruq shakli
Et (fe'l) *sheva* aytmoq, demoqni ifodalovchi fe'lining buyruq shakli
Etap (r<fr) bosqich, davr
Etap (r<fr) surgundagi kishilar guruhini boshqa joyga jo'natish harakati
Etiket (r<fr) (ot) biror jamiyatga xos muomala qoidalari
Etiket (r<fr) (ot) etiketka, yorliq
Esh (fe'l) eshishni ifodalovchi fe'lining buyruq shakli
Esh (ot) yo'ldosh, quvvat

F

Farq (ot) ajratilgan sochning o'rtasi
Farq (ot) o'xshashsizlik, tafovut
Fokus (r<lot) (ot) *fiz* singan nurning kesishuv nuqtasi
Fokus (r<lot) (ot) ko'z ilg'amas chaqqonlik bilan harakat qilish asosidagi o'yin
Fon (r<fr) (ot) surat olinadigan narsaning orqa plani
Fon (r<grek) (ot) tovush balandligi darajasi
Fe'l (ot) so'z turkumi nomi
Fe'l (ot) xulq-atvor, xarakter
Feodal (r<lot) (ot) katta yer egasi
Feodal (r<lot) (sif.) zulmkor

G

Gaj (f-t) (sif.) gajak
Gaj (f-t) (sif.) ters, teskari
Gap (f-t) (ot) fikr ifodasi
Gap (f-t) (ot) navbat asosidagi ulfatchilik, ziyofat
Gaz (f-t) (ot) 0,71 sm ga teng uzunlik o'lchovi
Gaz (f-t) yulg'un
Gaz (r<fr) (ot) yupqa harir gazlama
Gaz (r<goll) (ot) zarralari kuchsiz bog'langanligi tufayli har qanday bo'shliqni to'ldirib turadigan engil modda
Gazak (f-t) (ot) ichkilik ustidan yeyiladigan ovqat
Gazak (ot) yaraning sovuqdan yiringlagan joyi
Giperbola *adab* mubolag'a
Giperbola *geom* egri chiziq
Grafik (r<yunon) (ot) grafikada ijod qiluvchi rassom
Grafik (r<yunon) (ot) chiziqlar vositasida tasvirlash
Gul (f-t) qizamiq natijasida badanda

paydo bo'ladigan toshma
Gul (f-t) o'simlikning gulbarq, changdon va gulkosadan iborat qismi; naqsh, bezak
Gulband (f-t) (ot) gulni tutib turuvchi novda
Gulband (f-t) (ot) pichoqning dastasini tig'iga bog'lab turuvchi metall halqa

H

Had (a) (ot) *mat* tenglamadagi son
Had (a) (ot) chegara, tugaydigan joy
Hadis (a) (ot) *din* Muhammad Alay-hissalom o'git va ibratlari
Hadis (a) (ot) kurash, kuch sinashish
Hal ajrim, yechim (*hal qilmoq*)
Hal (ot) oltin yoki kumush kukunidan qilingan bo'yoq
Havo (a) (ot) atmosfera, fazo
Havo (a) (ot) kibr, dimog'
Havo (a) (ot) kuy, ohang
Havodor (a+f-t) (sif.) kibrli, dimog'dor
Havodor (a+f-t) (sif.) toza havoli
Havodor (a+f-t) (ot) to'yda san'atkorlar-ga beriladigan pul
Himo biror ishni bajarishga yordam, ko'mak
Himo imo
Hur (a) (ot) *din* jannatdagi go'zal qiz
Hur (a) (sif.) erkin, ozod
Hur (fe'l) vovillamoq
Huzur (ot) oldi, qoshi, qabuli
Huzur (ot) rohat, halovat
He "h" harfining nomi
He (*und.*) norozilikni ifodalovchi so'z

I

Iborat (a) esk iboralar
Iborat (a) tashkil topgan, tuzilgan
Ideal (r<fr) (sif.) bekamu-ko'st
Ideal (r<fr) (ot) eng ezgu g'oya, tilak
Ikkilik ikki misrali she'r

Ikkilik yo u yoqlik, yo bu yoqlik bo'ladigan, hal bo'lishi gumon
lmoq mix, qoziq, ilgakka osib qo'yomoq
lmoq narsa ilinuvchi ilgak; kinoya
Insho (a) yozma ish turi
Insho qilmoq barpo qilmoq
Iroq uzoq, olis
Iroq shashmaqom tizimidagi oltinchi maqom nomi
Irq (a) *esk* insoniyatning shakliy o'xshashligi asosidagi bir guruhi
Irq yuz, yanog
Ivi nam tortib yumshamoq
Ivi quyulib qolmoq (qon, sut-qatiq ha-qida)
Ich (ot) ichki bo'shliq
Ich (fe'l) suyuqlikni yutish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

J

Jabr (a) (ot) adolatsizlik, azob
Jabr (a) (ot) *esk* algebra
Jar (a jahr) (ot) xabar, ovoz (jar solmoq)
Jar (f-t) (ot) chetlari o'pirilgan soylik, chuqurlik
Javra hadeb gapiravermoq
Javra yomg'irda ivib ketmoq
Jaz (r djaz<ingl) (ot) turli ko'pincha urib va puflab chalinadigan musiqa asboblardan tuzilgan orkestr
Jaz (ot) jon achitadigan og'riq
Jaz (tql. so'z) jazillash ovozi yoki holatiga taqlid
Jaz (ot) yog'iga qovurilgan go'sht
Jin (a) (ot) go'yoki pastqam joylarda yashovchi, biror dardga chaluvchi maxluq
Jin (r djin<ingl) (ot) paxta tozalaydigan mashina
Jir (r) (ot) yog', moy
Jir (ot) qo'shiq, ashula
Jiz jon achitadigan og'riq
Jiz yog'iga qovurilgan go'sht

Jish go'sht

Jish polapon

Joy (f-t) *rvsh* bafurja, bamaylixotir (*joy-roq boraman*)

Joy (f-t) yer, nuqta, yuza, makon, o'rin

Jo'nash birgalikda qo'zg'almoq

Jo'nash rivojlanmoq, avj olmoq (*gulxan jo'nashdi*)

Jo'r (sif.) hamohang, uyg'un

Jo'r (ot) to'rg'aylar surasiga kiruchi sayroqi qush

Jo'ra (f-t) (ot) ikki bo'lakdan iborat bir kiyimli mato (*bir jo'ra atlas*)

Jo'ra (f-t) (ot) og'ayni, oshna

K

Kadr (r<fr) (ot) bitta surat, yakka rasm

Kadr (r<fr) (ot) xodim, mutaxassis

Kamar (f-t) (ot) bel yoki shimga taqiladigan qayish

Kamar (ot) g'orsimon o'yi

Kapital (r<lot) (ot) boylik hosil qiluvchi vositalar majmui

Kapital (r<lot) (sif.) boshdan-oyoq (ta'mir)

Karam (a) (ot) marhamat, muruvvat, himmat

Karam (f-t) (ot) hosili barglar o'ramidan iborat poliz ekini

Kasr (a) (ot) birovning yomon ta'siri oqibati

Kasr (a) (ot) butunning qismlari

Ket (fe'l) jo'namoq

Ket (ot) oxir, nihoya

Kez (ot) palla, payt

Kez (fe'l) sayr qilmoq, aylanib yurmoq

Kech (fe'l) bahridan o'tmoq

Kech (fe'l) suvlikdan o'tmoq

Kech (rvsh.)vaqtida bo'lmaslik

Kir (sif.) iflos, isqirt, dog'li

Kir (fe'l) kirish harakatini ifodalovchi fe'lining buyruq shakli

Kirish bajarishni boshlamoq

Kirish kirish joyi, darsning boshlanish vaqti

Kiy bilyard cho'pi

Kiy kiyimni tanaga olmoq

Kisht (und.) ayrim jonivorlarni haydash uchun ishlatiladi

Kisht (und.) shohmot o'yinida ogohlantirish

Kul (fe'l) xursandlik holatidagi ovoz

Kul (ot) yonishdan hosil bo'lgan chiqindi

Kunda (rvsh.) har kuni

Kunda (ot) to'nka

Kunda (ot) yog'och kishan

Kurash qor yoki boshqa biror narsani maxsus asbob bilan urib tozalash

Kurash yiqitib g'olib bo'lishga asoslangan musobaqa

Kuy (ot) musiqa taronasi

Kuy (fe'l) kuchli issiq ta'sirida qoraymoq

Kuya (ot) narsalarning kuyishidan hosil bo'lgan qurum

Kuya (ot) qurti matolarni yeydigan kichkina kapalak

Ko'k (sif.) havo rangli, moviy

Ko'k (ot) osmon

Ko'k (ot) ko'kat

Ko'k (ot) yirik-yirik chok

Ko'ra (ot) kabob pishiriladigan asbob

Ko'ra (fe'l) ko'rmoq fe'lining ravishdosh shakli

Ko'za *din* ro'za tutmagan kishi

Ko'za suv solish uchun ishlatiladigan sopol idish

Ko'ch (ot) bir joydan ko'chayotganda olib ketiladigan narsalar

Ko'ch (fe'l) ko'chish harakatini ifodalovchi fe'lining buyruq shakli

L

Lang (f-t) esk cho'loq, oqsoq

Lang keng (ochiq)

- Langar** (f-t) dorboz qo'lida tutgan muvozanat cho'pi
- Langar** (f-t) kema bog'lab qo'yiladigan moslama, changak
- Laqqa** (rvsh.) osongina, paqqos (*laqqa ishondi, laqqa tushdi*)
- Laqqa** (ot) tangachasiz, mo'ylovli yirtqich baliq
- Lava** (r) shaxtada ko'mir qatlami yopasiga qazib olinadigan joy
- Lava** (r<ital) vulqon natijasida oqib chiqadigan tog' jinsi
- Lom** (a) arab alifbosidagi "l" tovushini ifodalovchi harf
- Lom** (r) misrang
- Lozim** (a) (ot) ayollarning ishtoni
- Lozim** (a) bajarilishi shart bo'lgan, kerak, zarur
- Luqma** (a) (ot) bir chaynam, bir yutum
- Luqma** (a) (ot) birov gapirayotganda boshqa tomonidan qo'shiladigan so'z, ibora

M

- Ma'mur** (a) (ot) boshqarish huquqiga ega mansabdor
- Ma'mur** (a) (rvsh.) obod va farovon
- Malay** malay xalqi
- Malay** xizmatkor
- Man** (a) taqiq
- Man** *sheva* men
- Mandarin** (r<isp) (ot) janubda o'sadigan sitrus o'simligi va uning mevasi
- Mandarin** (r<portug) (ot) xitoyning feodalizm davridagi davlat arboblari yevropaliklar tomonidan berilgan nom
- Manot** (a) *din* arablarning islomdan oldin ma'budalaridan biri
- Manot** *sheva* so'm ma'nosida
- Mansab** (a) amal, lavozim
- Mansab** *geog* daryoning ko'l, dengiz yoki boshqa daryoga quyiladigan joyi

- Marka** (r<nem) germaniya va finlandiya pul birligi
- Marka** (r<nem) konvertga yopishtiriladigan pochta haqini ko'rsatuvchi qog'oz
- Martaba** (a) (ot) lavozim, etibor, nufuz
- Martaba** (a) (hisob. so'z) mara, qatla
- Mastak** (f-t) kaklikning modasi
- Mastak** (f-t) g'alla ekinlari orasida o'sadigan doni zaharli o'simlik
- Maston** (f-t) ayyor, jodugar
- Maston** (f-t) mastona, xumor
- May** (f-t) uzumdan tayyorlangan musallas, ichimlik
- May** apreldan keyingi va iyundan oldingi oy nomi
- Mag'iz** (f-t) qattiq po'choqli mevalarning ichki qismi
- Mag'iz** kiyim, ko'rpа kabilarning chetiga bostirilgan adip
- Mijoz** (ot) sotuvchining doimiy xaridori
- Mijoz** (ot) temperament
- Mil** (a) (ot) esk soatning strelkasi
- Mil** (a) (ot) miltiqning stvoli
- Mil** (r-milya<ingl) (ot) turli davlatlarda turli qiymatga ega bo'lgan uzunlik o'lchovi dengiz mili (1852 metr), geografik mil (7420 metr)
- Mingboshi** (ot) pilla qurti ipak o'rashi uchun qo'yiladigan o't turi
- Mingboshi** (ot) qishloq oqsoqoli, qo'shin boshlig'i
- Modda** (ot) bo'lim, qism, bob tashkil etuvchi narsa
- Modda** (ot) jismlarni tashkil etuvchi narsa
- Moya** asos, o'zak
- Moya** urg'ochi tuya
- Mumiyo** (a) (ot) ko'pincha qizg'ish po'kak rangli bo'yoq
- Mumiyo** (a) (ot) suyaklarni davolash uchun ishlatiladigan mumsimon organik modda
- Mumiyo** (ot) kimyoviy yo'l bilan qotiril-

gan jasad

Murtak embrion

Murtak yiringlagan, yallig'langan tomoq bezlari

Muruvvat (a) qism, vint

Muruvvat (a) yaxshilik, saxovat

Musallas (a) (ot) *adab* uchlik she'r

Musallas (a) (sif.) uchburchak

Musallas (a) (ot) xonaki, qo'lbola uzum vinosi

Mushak (f-t) muskul

Mushak (f-t) rar:q-barang yonuvchi modda bilan to'ldirilgan snaryad

Mushak (f-t) sabzining uchi to'mtoq turi

Mushtariy (a) *esk* xaridor, oluvchi

Mushtariy (a) *esk* Yupiter sayyorasi

Me'da (a) oshqozon

Me'da (a) terida oq rang hosil qiladigan kasallik

Metrik (r<yunon) (ot) *adab* she'r vazni haqidagi ta'limot

Metrik (r<yunon) (sif.) metrga oid

Metrik (r<yunon) metrik o'lchovlar sistemasi

Metrik (r<polyak) tug'ilganligi haqida guvoohnoma

Mo'rcha (f-t) yevropacha hammom

Mo'rcha (f-t) chumoli, qumursqa

N

Na (f-t) *bg'l* ayiruv bog'lovchisi

Na (f-t) ne, nima

Nor (a) (ot) olov, o't, gulxan

Nor (f-t) (ot) anor

Nor (f-t) (ot) badandagi qizg'ish dog'

Nor (ot) bir o'rkachli erkak tuya

Nota (r<lot) (ot) bir davlatning boshqa davlatga murojaatnomasi

Nota (r<lot) (ot) tovushning shartli yozma belgisi

Novvot (f-t) to'qimachilik dastgohida tayyor mato o'raladigan yog'och valik

Novvot (f-t) shakar qiyomidan tayyor-

langan qattiq kristall modda

Novcha daroz, baland bo'lyi

Novcha qarol, xizmatkor

Nozik (f-t) (ot) kashtachilikda ishlatiladigan munchoq

Nozik (f-t) (sif.) nafis, latif

No'sh (f-t) ichish

No'sh (f-t) kuzda tiqib ekilgan piyoz

O

Obi (f-t) kashtachilikda to'g'ri chiziq shaklidagi gul

Obi (f-t) tayyor nonning unga nisbatan suv ta'sirida yuzaga kelgan og'irligi

Obida (a) *esk* xudojo'y, taqvodor ayol

Obida (a) qabrga o'rnatilgan yodgorlik; arxeologik yodgorlik

Ol (sif.) qizil rangning turi

Ol (fe'l) qo'i bilan tutmoq; ixtiyoriga o'lmoq

Olmos (ot) zaharli, sariq gulli o't

Olmos (ot) shaffof, qimmatbaho tosh

Olchin dastasi uzun katta to'qmoq

Olchin o'zbek urug'laridan birining nomi

Ombor (a) (ot) devor tagidagi suv o'tadigan quvur

Ombor (a) (ot) ko'p miqdordagi narsalar saqlanadigan bino

Omil (a) mohir, omilkor

Omil (a) sabab

Ong ilvasin, o'lja

Ong kishining fikrlash qobiliyati

Oq farzandni la'natlash, undan voz kechish (*oq qildi*)

Oq (sif.) qor, sut rangidagi

Oq (fe'l) suyuqlikning bir tomonga qarab yo'nalishi

Oqibat (a) nihoya, yakun, natija

Oqibat (a) qadrdonlik tuyg'usi, yaxshi munosabat

Oqin (ot) baxshi, shoir

Oqin (sif.) oqib turadigan

- Oqsil** hayvonlar kasalligi
Oqsil organizmlardagi modda
Ora eski hisobdagi zul'qada oyining boshqacha nomi (*ora oyi*)
Ora ikki narsaning oralig'i, o'rtasi
Orden (r<lot) katolik mazhabi monax-lari uyushmasi
Orden (r<lot) turli daraja va nomdagi medaldan yuqori turuvchi nishon
Original (r<lot) (ot) asl nusxa
Original (r<lot) (sif.) o'ziga xos, o'xshashi yo'q
Oriy (f-t) ha, rost, shunday
Oriy (sanskrit) hind-evropa xalqlarining umumiy nomlaridan biri
Ort (fe'l) ko'paymoq
Ort (fe'l) yukla
Ortiq badandagi ortiqcha joy
Ortiq oshiq, ko'p, a'lo
Ot (fe'l) irg'it, uloqtir
Ot (ot) ism, nom, shuhrat, dong
Ot (ot) yakka tuyoqli ish-ulov uy hay-voni
Ota (ot) farzandi bor kishi; qari kishi; asoschi; mehribon
Ota (ot) orol
Otar otadigan (*tong otar*)
Otar qo'y to'dasi, poda
Otliq (sif.) mashhur kishi
Otliq (ot) suvoriy
Otsiz (sif.) ismsiz
Otsiz (sif.) oti yo'q
Otsiz (ot) chayonning xalq tilidagi ata-masi
Ovloq kishilardan xoli joy
Ovloq ov qilinadigan joy
Oxir (a) nihoyasi, chegarasi
Oxir (f-t) oxur, molga yem-xashak soli-nadigan maxsus joy
Oylik (ot) oy maoshi
Oylik (sif.) oy mobaynida
Oyoq (ot) esk kosa, idish
Oyoq (ot) tirik mavjudotlarning yurish a'zosi; narsalarning ko'tarib turadigan qismi
Oz (fe'l) adashmoq (yo'ldan ozmoq)
Oz (rvsh.) me'yordan kam
Oz (fe'l) vazn tashlamoq
Ozgi'n adashgan (yo'ldan ozgan)
Ozgi'n eti qochgan, vazn tashlagan
Og'iz (ot) yayish a'zosi
Og'iz (ot) sigining tug'ishdan keyingi ilk suti
Osh (ot) issiq ovqat
Osh (ot) palov
Osh (ot) terini oshlashda ishlatiladigan modda
Osha (*ko'm.*) oshib (*tog'lar osha keldim*)
Osha (fe'l) oshni hovuchlab yemoq
Och (fe'l) kirish yoki chiqishga imkon tug'dirmoq; boshlamoq
Och (sif.) kuchsiz, rangi past (rang ha-qida)
Och (sif.) ovqat tusab qolgan
Och (fe'l) ochiq holatga keltirmoq

P

- Palak** (f-t) (ot)kashtachilik mahsuloti
Palak (f-t) (ot) poliz o'simligini yerda yoyilib yotgan tanasi
Palang (f-t) orqalab yuk tashishda ishla-tiladigan maxsus yostiqcha
Palang (f-t) yo'lbars
Palata (r<lot) (ot) qonun chiqaruvchi organ
Palata (ot) davolash maskanidagi alo-hida xona
Palla (ot) (f-t) tarozining tarelkasi
Palla (ot) (f-t) vaqt, payt
Paqir (ot) esk ikki tiyinlik chaqa
Paqir (ot) suyuqlik saqlanadigan silin-drik idish
Par (f-t) (ot) parranda pati
Par (r *para*) (sif.) juft
Par (r) (ot) bug'
Partiya (r<nem) (ot) guruh, otryad, to'p
Partiya (r<nem) (ot) siyosiy tashkilot

Parcha (f-t) (ot) butunning qismi
Parcha (f-t) (ot) kimxob mato
Passiv (r<lot) (ot) *his* majburiyat va qar-zlar majmui
Passiv (r<lot) (sif.) loqayd
Pat (r<lot) shaxmatdagi durangning bir turi
Pat parranda pari
Paxmoq bir tomoni tukli ip gazlama
Paxmoq tartibsiz o'sib ketgan
Pashmak (f-t) (ot) *bot* sho'ralar oilasi-ga mansub tanasi qalin tola va tan-gachalar bilan qoplangan bir yillik o'simlik
Pashmak (f-t) (ot) holvaning bir turi
Pilla (f-t) tishdagi shish kasalligi
Pilla (f-t) g'umbak
Pix (ot) mog'or, po'panak
Pix (ot) erkak parranda oyog'idagi kuch-li muguz
Pok (f-t) paqqos, butunlay (*pok o'lay dedim*)
Pok (f-t) top-toza
Polka (r) erkaklarning soch qo'yish us-ullaridan biri
Polka (r<chex) raqs turi
Port (r<fr) paroxodlar to'xtaydigan joy
Port tq| *port etib uchib ketdi*
Posira tar yer uchastkasi
Posira yig'ilgan, g'amlangan narsa
Pozitiv (r) ijobiy
Pozitiv (r) negativdan olingan nusxa
Prospekt (ot) bosilmagan asarning re-jasi
Prospekt (ot) shoh ko'cha
Personal (r<lot) bir kishiga tegishli
Personal (r<lot) mutaxassislar guruhi
Pesh (f-t) afzal
Pesh (f-t) fursat o'tmasdan, darrov (pesh topshirib kelmoq)
Pesh (f-t) old tomon
Peshband (f-t) fartuk
Peshband (f-t) qo'lni oldinga qilib bog'lamoq

Q

Qadoq (ot) 400 gramcha keladigan og'irlik o'lchovi
Qadoq (ot) *ayn* chega (tarelkani qa-doqlamoq (yamamoq))
Qadoq (ot) terida ishqalanish natijasi-da paydo bo'lgan qabariq
Qalin (ot) kelin tomonga beriladigan mablag'
Qalin ko'ndalang o'lchami katta
Qani (olmsh.) ko'rinmay turgan narsan-ing o'rnini aniqlashda ishlatiladigan so'roq olmoshi
Qani (*und*) qistash, undash ma'nosini bildiruvchi undash (*qani, bo'*)
Qarshi tarafdor bo'lmagan, muxolif
Qarshi shahar nomi
Qatron (a) ayrim narsalardan qizdirib olingan qora quyuq modda
Qatron (a) obdon kuydirilgan
Qavs (a) (ot) ikkita tik yoy
Qavs (ot) o'n ikki burjning biri
Qayin (ot) er yoki xotin tomondagi qarindoshni ifodalovchi so'zning qismi
Qayin (ot) shimol daraxtining bir turi
Qayish (fe'l) ko'maklashmoq
Qayish (ot) tasma, kamar
Qazi (fe'l) yerdan chuqur hosil qilmoq
Qazi (ot) otning to'sh va peshnob go'shtidan yo'gon ichakka solib tayy-orlangan mahsulot
Qil (fe'l) amalga oshirmoq
Qil (ot) soch, yol, dum
Qir (fe'l) narsani boshqa bir narsa bilan tirnab tozalash harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Qir (ot) yassi cho'ziq tepalik
Qir (fe'l) yoppasiga o'ldirish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Qiron (ot) ikki sayyoraning duch kelishi
Qiron (ot) qirg'in
Qirq (fe'l) kesmoq
Qirq (son) o'ttizdan keyingi o'nlik son

- Qiy** (fe'l) qaychi bilan kesmoq
Qiy (ot) qo'yning go'ngi
Qiyiq (ot) belbog', qars
Qiyiq (sif.) kesilgan
Qiyiq(sif.) qisiq (qiyiq ko'z)
Qiyiq (ot) xato (qing'ir ishning qiyig'i);
Qiyma (fe'l) biror narsani qiymaslikni ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Qiyma (sif.) chopilgan, maydalangan go'sht
Qiyom (a) (ot) tush payti
Qiyom (ot) shakardan qilingan quyuq sharbat
Qizilcha (ot) qizamiqqa o'xshash yuqumli kasallik
Qizilcha (ot) qizil lavlagi
Qiziq (sif.) ajablanarli, hayratli
Qiziq (ot) qizib turgan
Qon (ot) organizmdagi qizil rangli suyuqliq
Qon (fe'l) to'ymoq
Qop (fe'l) qopish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli, tishlamoq
Qop (ot) xaltadan katta, qanordan kichik idish
Qopla (fe'l) qopga solmoq
Qopla (fe'l) sathni to'liq egalla
Qoq (sif.) quruq, nami sira qolmagan; oriq, suyakdan iborat
Qoq (rvsh.) xuddi, naq, o'zi
Qoq (ot) *sheva* tosh ustida to'plangan yomg'ir suvi
Qoqi (ot) quriganda urug'i to'zib uchib yuradigan sariq gulli o'simlik
Qoqi (ot) quritilgan meva
Qoqla (fe'l) bor pulini, narsasisni sarf qilmoq (*cho'ntakni qoqlamoq*)
Qoqla(fe'l) suvini qochirmoq, qurutmoq
Qor (ot) suv zarralarining havoda muzlab tushishi
Qor (fe'l) aralashtirmoq (*Xamir qormoq*)
Qot (fe'l) qattiq holatga kelmoq
Qot (fe'l) qo'shmoq (*mastavaga qatiq qotmoq*)
- Qovoq** (ot) esk mayxona, pivo bari
Qovoq (ot) ko'z kosasini qoplovchi teri
Qovoq (ot) palak otib o'sadigan va yirik hosilli o'simlik turi
Qozon (fe'l) ovqat pishiriladigan idish
Qozon (fe'l) qo'lga kiritmoq
Qochmoq (fe'l) hayvonlarning homilador bo'lishi
Qochmoq (fe'l) uzoqlashmoq; yuzini berkitmoq
Quloq (r *kulak*) (ot) sobiq SSSRda inqilob davrida boyligi tortib olinib surgun qilingan ijtimoiy qatlam
Quloq (ot) ariqdan suvni dalaga ajratish joyi
Quloq (ot) eshitish a'zosi; ayrim narsaning ushlab uchun mo'ljallangan joyi
Qulcha (ot) kichik yoshdagi qul
Qulcha (rvsh) qul kabi
Qumri(ot) bargi uzun, rangi oq-sariq gulli o't
Qumri (ot) kaptarlar oilasiga kiradigan g'urrakning bir turi
Qur (ot) davra, doira
Qur (hisb.so'z) marta, dafa, qatla
Qur (ot) o'rmonda yashovchi, tovuqqa o'xshash ovlanadigan qush
Quroq(ot) katta varrak
Quroq (ot) quruqlikda o'sadigan qiyoy
Quroq(ot) har xil bo'laklardan qilingan narsa
Quv (sif.) mug'ombir, ayyor
Quv (ot) oqqushning bir turi
Quv (rvsh) kutilmaganda, behad (*rangi quv oqardi*)
Quv (fe'l) yugurtirib haydamoq
Quymoq (fe'l) suyuqlikni biror idishga to'kmoq
Quymoq (ot) tuxumli ovqat turi
Qo'ltiq (ot) *geog* quruqlik ichiga suqilib kirgan suvlik
Qo'ltiq (ot) qo'lning yelka bilan tutashgan yerida hosil bo'lgan burchak
Qo'r (ot) olovi o'chgan cho'g'

Qo'r (ot) g'amlangan narsa, zahira boylik
Qo'tos (ot) yovvoyi qoramol turi
Qo'tos (ot) *sheva* bo'yinga taqiladigan bezak buyumi
Qo'y (ot) go'sht va sut olish uchun boqiladigan uy hayvoni
Qo'y (fe'l) o'rinlashtirmoq
Qo'zi (fe'l) kuchli ravishda yuzaga kelmoq (*g'azabi qo'zidi*)
Qo'zi (ot) qo'yning bir yoshga yetmagan bolasi
Qo'sh (sif.) ikkita, juft
Qo'sh (ot) safardagi qo'nish joyi

R

Rang (f-t) (ot) qiyocqa o'xshash o'simlik
Rang (f-t) (ot) tus, ko'rinish
Rang (r<nem) (ot) unvon, daraja
Rasm (ot) surat
Rasm (ot) urf-odat
Rom (f-t) (ot) deraza ramkasi
Rom (f-t) (ot) fol
Rom (f-t) (ot) spirtli ichimlik turi
Rom (f-t) (sif.) o'ziga qaratish, jalb qilish
Ruh (a) (ot) his-tuyg'u
Ruh (a) (ot) kimyoviy element
Reaksiya (r<lot) (ot) aks ta'sir
Reaksiya (r<lot) (ot) qarshi kurash

S

Sad (a) qal'a yoki shahar qo'rg'oni
Sad(a) yuz (*sad bor – yuz marta*)
Sadr(a) tar diniy amaldor
Sadr(a) zikrdagi jazava holati
Safar (a) (ot) biror yerga borish
Safar (a) (ot) qamariya hisobida ikkinchi oy (*safar oyi*)
Salib (a) but, krest
Salib (a) o'tsimon, bir pallali ko'p yillik o'simlik

Salla (a) (ot) erkaklar boshga o'raydigan mato
Salla (a) (ot) *sheva* o'rama (ovqat)
Sana (fe'l) donalab hisoblash
Sana (ot) voqea sodir bo'lgan vaqt
Sandal (toj.) (ot) mahalliy isitish qurilmasi, tancha
Sandal (yunon) (ot) poshnasiz oyoq kiyimi, sandalet, shippak
Sano (a) (ot) *din* xudo sha'niga aytilgan maqto'v
Sano (a) (ot) makkajo'xorining turi
Sarf (a) (ot) *esk* morfologiya
Sarf (a) (ot) xarajat
Sari (*ko'm*) tomon, qarab
Sari (sif.) sariq
Sari (sif.) *sheva* eng yaxshi, sara
Sarparda (f-t) *mus* pardali musiqa asbobining pardasi va musiqiy kalit
Sarparda (f-t) soyabonli aravaning pardasi
Savdo (f-t) (ot) mol ayirboshlash; savdodan tushgan pul; uylanish va erga tegish;
Savdo (f-t) (ot) turmush tashvishlari va hangomalari; biror narsa yoki kishiga intilishdagi telbalik holati
Sazo (f-t) (ot) ko'pchilik oldidagi jazo
Sazo (f-t) (ot) sado, tovush, ovoz
Siltama (fe'l) kuch bilan keskin tortmaslik
Siltama (ot) ovqat turi
Sim (f-t) (ot) kumush, nuqra
Sim (ot) ip ko'rinishidagi metall mahsulot
Sinf (a) (ot) bir xil yoshdagi bolalar o'qiydigan guruh va ularning o'qish xonasi
Sinf (a) (ot) guruh
Sinfdosh (a+f-t) (ot) bir turkumga mansub
Sinfdosh (a+f-t) (ot) bir sinfda o'quvchi yoki o'qigan bolalar
Sir (a) (ot) maxfiy tutilgan, noma'lum

- narsa
- Sir** (r) (ot) pishloq
- Sir** (ot) metall buyumning bo'yog'i
- Sira** (ot) qator
- Sira** (*rvsh*) mutlaqo, hech
- Sirkor** sirlangan, bo'yalgan
- Sirkor** sirni biladigan
- Soliq** (ot) davlat foydasiga undiriladigan mablag'
- Soliq** quyi osilgan (*qovog'i soliq*)
- Son** (ot) oyoqning tizza bilan tos o'rtasi
- Son** (ot) sanoq, hisob, raqam
- Sop** (ot) tamom bo'lmoq
- Sop** (ot) ushlagich, dasta
- Soz** (f-t) (sif.) buzuq emas
- Soz** (f-t) (ot) musiqa asboblarning umumiy nomi
- Soz** (f-t) (sif.) yaxshi, tuzuk, durust
- Soz** (f-t) (ot) *sheva* qamishzor, qamish
- Sog'** (sif.) kasal emas
- Sog'** (fe'l) yelindan qo'l bilan sutni chiqarmoq
- Soch** (ot) bosh tolasi
- Soch** (fe'l) tarqatmoq
- Soch** (ot) chumchuqsimonlar oilasiga mansub kichkina sayroqi qush
- Sochiq** (ot) sochib tashlangan narsa
- Sochiq** (ot) yuz-qo'l uchun ishlatiladigan mato
- Sochma** (fe'l) sochib tashlamaslik harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
- Sochma** (sif.) sepma, sochiladigan
- Standart** (r<ingl) (ot) sifat talabi, namunasi
- Standart** (r<ingl) (ot) standartga muvofiq
- Stavka** (r) (ot) qo'mondon qarorgohi
- Stavka** (r) (ot) to'lovlar me'yori
- Sud** (r) (ot) jinoiy ish va da'volarni ko'ruvchi davlat organi
- Sud**(f-t) (ot) foyda
- Sumalak** (ot) navro'z taomi
- Sumalak** (ot) qorning erishidan hosil bo'lgan naysimon muz
- Suq** (sif.) ko'z tegishi, suqlanishga olib keluvchi ruhiy ta'sir
- Suq** (fe'l) suqish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
- Sur** (sif.) (f-t) surx (qizil) so'zining buzilgan shakli
- Sur** (sif.) bezbet, bez
- Sur** (sif.) dudlangan, qoqlangan
- Sur** (fe'l) siljitmoq
- Surgi** (ot) ichni suradigan dori
- Surgi** (ot) sochiq, lungi
- Surma** (f-t) kumushsimon oq mo'rt metall; shu metallga ega pardoz bo'yog'i
- Surma** (sif.) suriladigan, surilma (*surma stol*)
- Suyul** erkalatgan sari haddidan oshmoq
- Suyul** suyuq holga kelmoq
- Suz** (fe'l) hayvonning shox bilan urishi
- Suz** (fe'l) suvda qo'l va oyoq bilan harakat qilmoq
- Suz** (fe'l) suyuqlikni bir narsadan o'tkazib tozalamoq
- Suz** (fe'l) tayyor ovqatni idishlarga solmoq
- Suzgich** (ot) baliqning yonidagi qanotsimon a'zo
- Suzgich** (ot) suyuqlik o'tkazib tozalanuvchi vosita
- So'k** (fe'l) haqorat qilmoq
- So'k** (ot) tozalangan tariq
- So'k** (fe'l) chokni tarqatish
- So'kish** (fe'l) haqorat qilish
- So'kish** (fe'l) tikish ipini tarqatish
- So'liq** otning suvlug'i
- So'liq** so'ligan
- So'm** (ot) katta chipqon
- So'm** (sif.) lahm (so'm go'sht)
- So'm** (ot) pul birligi
- So'qmoq** (fe'l) urmoq, tushirmoq, tez-tez yemoq (ovqatni so'qmoq)
- So'qmoq** (ot) yolg'izoyoq yo'l

So'r (fe'l) lablar bilan ichga tortmoq
So'r (fe'l) so'ramoq
So'zak (f-t) qattiq sovqotish natijasida oyoq uchlarida paydo bo'ladigan og'riq
So'zak (f-t) siydik yo'li yallig'lanishidan hosil bo'lgan kasallik
So'zan (f-t) (ot) etikdo'zlarning maxsus ignasi
So'zan (f-t) (ot) aksiyaning bir turi

T

Tabaqa (ot) eshik-derazaning bir tomoni
Tabaqa (ot) ijtimoiy guruh
Taloq (a) (ot) nikohni buzish
Taloq (ot) qorajigar
Tan (f-t) (ot) kishiga tegishli ulush, hissa
Tan (f-t) (ot) tana, gavda
Tana (f-t) (ot) tananing boshdan pastki va oyoqdan yuqori qismi
Tana (f-t) (ot) ikki yoshli urg'ochi buzoq
Tanish (fe'l) tanimoq
Tanish (sif.) begona emas
Tap (tq/) ikki narsaning bir-biriga urilishidagi bo'g'iq ovoz
Tap (ot) cho'chish (*tap tortmaslik*)
Taqa (fe'l) juda yaqin keltirmoq
Taqa (ot) ulov tuyog'ining tagiga qoqiladigan metall
Taqa (sif.) *sheva* juftning biri, toq
Tar (f-t) (sif.) ho'l (tar meva)
Tar (tq/) tarillagan ovoz
Tark (a) etmoq voz kechmoq
Tark (f-t) bukilgan, taxlangan, tax
Tavr belgi, tamg'a
Tavr xil, tur, ko'rinish
Taxt (f-t) (ot) hukmdorning hashamatli o'rindig'i
Taxt (f-t) tayyor, shay
Ter (fe'l) *donalab* yig'moq
Ter (ot) isiganda badandan chiqadigan suyuqlik
Tik (sif.) tikka

Tik (fe'l) chok hosil qilmoq
Tikma (fe'l) tikish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Tikma urug'i qadab ekilgan ekin
Til(ot) jonli mavjudotning og'zidagi uzun etdan iborat a'zo; fikr ifodalash vositasi
Til (fe'l) tilim-tilim qilmoq
Tim (f-t) (ot) usti yopiq bozor
Tim (*yukl*) kuchaytiruv yuklamasi (*tim qora*)
Tiyin (ot) bir so'mning yuzdan biriga teng chaqa
Tiyin (ot) olmaxon
Tish (ot) *so'zl* tashqari
Tish (ot) yeyish, tishlash uchun ishlatiladigan a'zo; narsaning uchli qismi
Tobla (fe'l) narsani olov, issiq taftida qizdirmoq
Tobla (fe'l) pishitmoq
Tol (ot) daraxt turi
Tol (fe'l) toliqish
Tol (fe'l) cho'mmoq (xayolga tolmoq)
Tom (sif.) haqiqiy, asl
Tom (ot) imoratning usti
Tom (ot) kitob, jild
Tom (fe'l) tomchi holda tushmoq
Topishmoq (ot) jumboq
Topishmoq (fe'l) topishga yordam bermoq
Topishmoq (fe'l) uchrashmoq, ko'rishmoq
Toq (ot) binoning peshtoqi
Toq (sif.) ikkiga bo'linmaydigan
Tor (f-t) (ot) musiqa asbobi
Tor (sif.) ensiz
Tor (ot) kir yoyiladigan ip
Tor (ot) cholg'u asbobining ovoz chiqaruvchi ipi
Tos (ot) kir yuvish tog'orasi
Tos parcha, kimxob
Tos (ot) sonning yuqori qismi (tos su-yagi)
Tovla (fe'l) aylantirmoq

- Tovla** (fe'l) narsani olov, issiq taftida qizdirmoq
- Tovon** (ot) oyoqning kafti
- Tovon**(ot) zararni qoplash uchun beriladigan mablag'
- Toy** (ot) ikki yashar ot
- Toy** (fe'l) sirg'anib ketmoq
- Toy** (ot) o'ram
- Tosh** (ot) qattiq jins
- Tosh** (ot) sakkiz chaqirim uzunlikdagi masofa
- Tosh** (fe'l) suyuqlikning qirg'oqdan chetga chiqishi
- Tuf** (*tq/*) tupurish ovozi
- Tuf** (ot) g'ovak tog' jinsli qurilish materiali
- Tuman** (ot) atmosferaning quyi qatlamidagi havoning suv yoki muz zarralari
- Tuman** (ot) viloyat yoki shaharning tarkibiy qismi
- Tuman** (son) o'n ming
- Tur** (fe'l) tinch holatda bo'lmoq, tik bo'lish
- Tur** (ot) xil, nav
- Tus** (ot) iroqdagi qadimiy shahar nomi
- Tus** (ot) rangning ko'rinishi, tashqi aloamat
- Tut** (ot) barglari ipak qurti uchun ishlatiladigan daraxt
- Tut** (fe'l) ushlab olmoq
- Tutash** (fe'l) tutun hosil qilish
- Tutash** (sif.) uzilmaydigan
- Tutin** qarindoshdek munosabat bog'lamoq
- Tutin** urinmoq, harakat qilmoq
- Tutuq** duduq
- Tutuq** imlo belgisi
- Tutuq** tutib qo'yilgan
- Tuxmak** (f-t) ko'zga qon quyilishi
- Tuxmak** (f-t) vohalarda o'sadigan sariq gulli o'simlik
- Tuymoq** his qilmoq
- Tuymoq** maydalamoq
- Tuymoq** *sheva* do'pposlamoq
- Tuyg'un** (ot) katta yoshli qarchig'ay
- Tuyg'un** (ot) qirg'iy va qarchig'ayning erkagi
- Tuyg'un** (sif.) sezgir, tezfaahm
- Tuz** (ot) karta donalaridan eng katta ochkoga ega turi
- Tuz** (ot) ovqatga ishlatiladigan kimyoviy modda
- Tuz** sayxon, tekis yer
- Tush** (ot) quyosh tikkaga kelgan payt
- Tush** (ot) uyquda ko'rinadigan obraz
- Tepkili** (sif.) tepki vositasida ishlaydigan
- Tepkili** (ot) terlamning bir turi
- Tepchi** mayda qavimmoq
- Tepchi** suyuqlikning yuzaga chiqishi
- Teri** (ot) badanning tashqi qoplamasi
- Teri** (ot) xamirli taom
- Termit** (r<yunon) (ot) poroshoksimon modda
- Termit** (r<lat) (ot) yog'ochni yeydigan qumursqa
- To'la** (sif.) butun hajmi band bo'lgan
- To'la** (fe'l) olingan narsaning evaziga haq, pul bermoq
- To'p** (f-t) (ot) koptok
- To'p** (*tq/*) yumshoq narsaning yerga urilishidan chiqadigan ovoz
- To'p** (ot) to'da
- To'q**(sif.) mag'zi butun
- To'q** (sif.) quyuq rang
- To'q** (sif.) to'yib ovqatlangan
- To'qishmoq** (fe'l) to'qishga yordam bermoq
- To'qishmoq** (fe'l) to'qnash kelmoq
- To'qol** (ot) xotin ustiga olingan xotin
- To'qol** (sif.) shoxsiz mol
- To'r** (ot) poygaktagi joyning aksi
- To'r** (ot) tolaning katak-katak qilib to'qilishidan hosil bo'lgan mato; ov asbobi
- To'smoq** (fe'l) yosh bolani ushlab turib hojat qildirmoq
- To'smoq** (fe'l) o'tolmaydigan qilmoq

U

- U** (ot) alifbodagi harf nomi
U (olmsh.) kishilik olmoshi
U (olmsh.) ko'rsatish olmoshi
Ular (olmsh) III shaxs ko'plikdagi kishilik olmoshi
Ular (ot) qirg'ovullar oilasiga mansub yirik tog' qushi
Ulash (fe'l) tarqatmoq
Ulash (fe'l) ulanib ketmoq
Uloq (fe'l) adashmoq, uzoq joylarga ketmoq
Uloq(ot) echkining bolasi
Uloq (ot) ot bilan o'ynaladigan milliy sport turi
Uloq (sif.) ulangan, bir necha bo'lakdan iborat
Un (ot) donning kukuni
Un (ot)ovoz, tovush
Un (fe'l) o'sib yuzaga chiqmoq (*bug'doy undi*)
Universal (r) (ot) bir necha ishni bajaradigan traktor
Universal (r) (sifat) ko'p vazifali
Unli ichiga un solingan
Unli undoshga zid nutq tovushi; ovozli
Ura jangchilarning jangovar nidosi
Ura (*rvsh*) birdaniga va tezlik bilan (*ura qochdi*)
Ustun (sif.) kuchli, ortiq
Ustun (ot) tomni ko'tarib turuvchi tayanch yog'och
Uy (ot) kishilarning yashash joyi
Uy (fe'l) to'plamoq, yig'moq
Uyala (fe'l) uya qurmoq
Uyala (fe'l) yotgan joyida turolmay qolmoq
Uyush (fe'l) a'zoda qon yurishmay qolmoq
Uyush (fe'l) birgalikda harakat qilmoq
Uzel (r) (ot) ayrim narsalarning kesishgan joyi (aloqa uzeli, temir yo'l uzeli)
Uzel (ot) kemalarning tezlik o'lchovi

- Uch** (ot)biror narsaning o'tkir tomoni; narsaning oxiri yoki boshi
Uch (fe'l) havoda harakatlanish
Uch (son) ikki bilan to'rt orasidagi butun son
Uchlik (ot) narsaning uchiga kiydiriladigan qism
Uchlik (ot) uch kishidan iborat vakolatli komissiya
Uchuq (ot) shamollash natijasida chiqadigan lab toshmasi
Uchuq (sif.) cheti sinib tushgan, siniq

V

- Volta** (r) (ot) yupqa ip gazlama
Volta (r<ital) (ot) elektr toki zanjiriga ulangan ikki elektrod orasida hosil bo'ladigan cho'g' yoy

X

- Xalos** (a) ozod qilish, qutulmoq
Xalos (a) *sheva* faqat, faqatgina
Xasm (a) birovning ixtiyoridagi kishi
Xasm (a) raqib, g'anim
Xayr (a) (ot) tilanchiga beriladigan sadaqa
Xayr (a) (undv.so'z) xayrlashganda aytiladigan so'z
Xonim (ot) ayollarga murojaat so'zi
Xonim (ot) xamir ovqat turi
Xor (f-t) (sif.) bee'tibor, kamsitilgan
Xor (r<yunon) (ot) vokal ashulalarni birga ijro etuvchi jamoa
Xrom(r<yunon) (ot) kumush tusli kimyoviy element
Xrom(r<yunon) (ot) xrom tuzlari bilan ishlov berilgan yaltiroq va yumshoq teri
Xo'jalik biror kishiga xo'jayinlik
Xo'jalik ishlab chiqarish vositalari majmui; ro'zg'or
Xo'rda (f-t) (ot) guruchli suyuq ovqat
Xo'rda (f-t) g'adir-budir joylari silliqlangan, tekis

Y

Yalang (sif.) ochiq, bo'sh, bosh kiyimsiz
Yalang (rvsh) hamisha, nuqul (yalang kuladi)
Yara (ot) jarohat
Yara (fe'l) kerakli bo'lmoq; kuchi yetmoq
Yarash (fe'l) mos kelmoq
Yarash (fe'l) xafagarchilikni tugatmoq
Yashar (fe'l) yosh bo'lib ko'rinmoq
Yashar (sif.) yoshli, yoshda
Yigirma (son) 19 dan keyingi va 21 dan oldingi butun sanoq son
Yigirma(fe'l) yigirishni bajarmaslikka undovchi bo'lishsiz fe'li
Yilqichi (ot) baliqchilar oilasiga mansub hasharotlar bilan ovqatlanuvchi sahro qushi
Yilqichi (ot) ot boquvchi kishi
Yo (f-t) (*bog'li*) yoki, yoxud
Yo (a) *und* (yo ollo!)
Yo (ot) *esk* yoy, kamon
Yopiq (sif.) bekilib qo'yilgan
Yopiq (ot) otga yopiladigan mato
Yoq (fe'l) ma'qul bo'lmoq
Yoq (ot) taraf, tomon
Yoq (fe'l) o't oldirmoq
Yoqa (ot) kiyimning bo'yin qismi
Yoqa (ot) sohil, chekka, chet
Yoqut (a) (ot) tovlanuvchi qimmatbaho tosh
Yoqut (ot) millat nomi
Yorg'i (ot) *sheva* arra
Yorg'i (ot) *sheva* jarima
Yoy (ot) kamon
Yoy (fe'l) tarqat, yoz
Yoz (ot) bahordan keyingi kuzdan oldingi fasl
Yoz (fe'l) qog'ozga fikrlarni tushirish
Yoz (fe'l) yoy, tarqat, to'sha
Yozil (fe'l) dam olmoq
Yozil (fe'l) ro'yxatga kirmoq

Yog' (ot) moy, mol va o'simlikning shunday mahsuloti
Yog' (fe'l) qor va yomg'ir kabilarning havodan tushishi
Yosh (ot) ko'z suyuqligi
Yosh (sif.) umr o'lchovi; qari emas
Yugan (ot) guli sariq, baland bo'yli ko'p yillik o'simlik
Yugan (ot) ulov uy hayvonlarini boshqarish uchun og'zidan o'tkazilgan moslama
Yupqa (sif.) qalinning ziddi (*yupqa qog'oz*)
Yupqa (ot) xamir ovqatning turi
Yut (fe'l) tomoqdan o'tkazmoq
Yut (fe'l) uy hayvonlarining ochlikdan qirilishi
Yut (fe'l) yengmoq
Yuz (son) 99 dan keyingi 101 dan oldingi butun son
Yuz (ot) odam boshining old tomoni; yuza; sath
Yem (ot) hayvonlarga beriladigan don
Yem (ot) oyoqda yeyilishdan paydo bo'lgan shish
Yeng (ot) kiyimning qo'l chiqib turadigan qismi
Yeng (fe'l) yeyishga undovchi buyruq fe'li
Yo'rg'a (ot) beshikning bir tekis tebraniishi uchun uning oyoqlari ostiga ko'ndalang o'rnatilgan yoysimon yog'och moslama
Yo'rg'a (ot) mayda qadam tashlab tez yuruvchi ot yoki eshak
Yo'sin (ot) ish-harakatning amalga oshish tarzi
Yo'sin (ot) zax yerlarda tosh va daraxtlar ustida o'sadigan ildizsiz o'simlik

Z

Zang (f-t) (ot) metallning namda oksidlanishi natijasi

Zang (f-t) (ot) tokning ildizga yaqin qari qismi
Zang (f-t) (ot) tovushli signal berish uchun moslangan metall buyum
Zangila (f-t) (ot) *tib* singa kasalligi
Zangiila (f-t) (ot) zangi (negr)lar raqsi
Zaxm (f-t) (ot) badanga yetgan jarohat
Zaxm (f-t) (ot) tanosil kasalligi, sifilis
Zil (ot) bir-biriga urib chalinadigan musiqqa asbobi
Zil (sif.) og'ir, ko'zg'atib bo'lmaydigan
Zir (*taqi*) larzadan tebranuvchi narsaning tovushiga taqlid
Zir (*yukli*) ish-harakatning tez va takroriyiligini bildiradi (*zir yugurmoq*)
Zomin (a) (ot) sababchi, aybdor
Zomin (a) (ot) tuman nomi

O'

O' und chaqirish so'zi
O' o'zbek alifbosidagi harf nomi
O'l *esk* bo'l (*oshiq o'ling*)
O'l (fe'l) o'lmoq harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
O'lan (ot) qo'shiq
O'lan (ot) o't, maysa
O'ng (sif.) gavdaning yurak yo'q tomonidagi a'zolari (o'ng qo'l)
O'ng (ot) narsaning sirt tomoni, chapning ziddi
O'ng (sif.) qulay
O'ng (fe'l) rangini yo'qotmoq
O'ng (ot) tushga zid holat
O'ng yaxshilanmoq, rivojlanmoq
O'pka (ot) gina, kudurat
O'pka (ot) nafas olish a'zosi
O'q (ot) *geom* to'g'ri chiziq
O'q (ot) ikki g'ildirakni tutashtirgan qism
O'q (ot) paykon, miltiq va unga o'xshash qurolning *snaryadi*
O'qlov (fe'l) o'q joylash
O'qlov (ot) *sheva* o'qlog'i, xamir yoyish asbobi

O'r (ot) jarrlikning ziddi, tepaga yo'nalgan qiyalik
O'r (sif.) o'jar, johil
O'r (fe'l) o'rish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
O'ra (fe'l) o'rash harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
O'ra (ot) choh, chuqur
O'rama (ot) o'ralgan narsa
O'rama (fe'l) o'ramaslik harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
O'rim bir necha tolani bir qilib tayyorlangan narsa
O'rim o'simliklarni o'rish jarayoni
O'rta (ot) ikki nuqtaning bir xil uzoqlikdagi oralig'i
O'rta (fe'l) kuydirmoq (*o'rtadi, yor, o'rtadi*)
O'sma (ot) o'simta
O'sma (fe'l) o'smoq fe'lning bo'lishsiz shakli
O'sma (ot) o'tsimon o'simlik
O't (ot) jigardan ajralgan suyuqlikka ega xaltacha shaklidagi ichki a'zo
O't (ot) olov, gulxan
O't (ot) yashil o'simlik, alaf
O't (fe'l) o'tish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
O'ta (fe'l) begona o'tlardan tozalamoq
O'ta (fe'l) bajarmoq
O'tar qo'y podasi, suruv
O'tar o'tadigan, o'tkinchi
O'tli (sif.) yonib turuvchi
O'tli (sif.) o't o'sgan
O'y (ot) fikr, xayol
O'y (fe'l) chuqurcha hosil qilmoq
O'z oldinga o'tib ketmoq
O'z o'zlik olmoshi
O'ch (sif.) nihoyatda berilgan, hirs qo'ygan
O'ch (ot) qasos, qasd
O'ch (fe'l) o'chish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

G'

- G'alcha** bo'yi past, pakana
G'alcha o'z tilidan boshqasini tushunmaydigan; gap uqmaydigan
G'ijim buklanish natijasida taxi buzilgan
G'ijim siqim, changal
G'oz (ot) kuch, quvvat (kaloriya) (*g'ozi yo'q material, g'ozi yo'q ovqat*)
G'oz (ot) o'rdakdan katta, bo'yni uzun suv qushi

Sh

- Shablon** (r-nem) (ot) andaza, qolip, namuna
Shablon (ot) siyqasi chiqqan, chaynalgan fikr, gap
Shak (a) ro'zadan oldingi arafa kuni (*shak kuni*)
Shak (a) shubha, gumon
Shakarak (f-t) (ot) qovun turlaridan biri
Shakarak (f-t) (ot) o'simlikning shira biti
Shama (ot) ichilgan choyniing cho'kindisi
Shama (ot) piching, kinoya, pichingli ishora
Shamsiya (a) (ot) esk zontik
Shamsiya (a) (ot) quyosh yili hisobi
Shart (a) (ot) o'zaro kelishuv
Shart (ot) kuch, quvvat (sharti ketib parti qolgan)
Shart (*tbl*) keskin ovozga taqlidni bildiradi
Shayton (ot) *din* odamlarni yo'ldan ozdiruvchi afsonaviy maxluq
Shayton (ot) duradgorlik va qurilishda sath tekisligini ko'rsatuvchi asbob
Shashka (r) (ot) sport o'yini turi
Shashka (r) (ot) taxtacha shaklida zichlangan portlovchi modda
Shilliq qurtning bir turi
Shilliq yelimsimon yopishqoq modda
Ship (*tbl*) yurish ovoziga taqlid

- Ship** (ot) xonaning tepa qismi
Ship (ot) yirik dengiz balig'i, fili
Shira (f-t) (ot) mevadan tayyorlangan suyuq sharbat
Shira (f-t) (ot) o'simlik shirasidan oziqlanadigan mayda bit
Shirchoy (f-t+x) (ot) ildizi bo'yoq va ishqorga boy o'simlik turi
Shirchoy (f-t+x) (ot) sutli choy
Shol (f-t) (ot) jundan to'qilgan qalin mato
Shol (ot) biror tana a'zosining ishlamay qolishi, falaj
Shol (ot) bo'yinga kiydirib qo'yiladigan jazo taxtasi
Shom (ot) asrdan keyingi namoz va u o'qiladigan vaqt
Shom (ot) shahar nomi
Shon (f-t) (ot) poyabzal qo'njining qolipi
Shon (ot) hurmat, e'tibor, sharaf
Shona (f-t) *esk* (ot) taroq
Shona (f-t) (ot) g'o'za guli
Shovul (r shavel) ovqatga ishlatiladigan otquloqqa o'xshash o'simlik
Shovul g'uj-g'uj (*g'o'zaning shovul ko'saklari*)
Shox (f-t) (ot) asosiy dala arig'i
Shox (f-t) (ot) daraxt va butaning butog'i
Shox (f-t) (ot) hayvonlarning boshidagi suyaksimon o'simta, a'zo
Sheva (f-t) qonun, ish; noz-karashma
Sheva (f-t) tilning mahalliy doiradagi ko'rinishi
Sho'r (f-t) (ot) tolei past
Sho'r (f-t) (ot) uzumning g'unchasi
Sho'r (f-t) (sif.) o'tkir tuzli
Sho'rlik ovqatning tuzi ko'pligi
Sho'rlik tolei past, baxtsiz

CH

- Chakak** oyoq kiyimining yuzasi bilan dastagining ibrlangan qismi
Chakak pastki jag'
Chakka (ot) tomdan sizib o'tgan tomchi

- Chakka** (ot) chekka, chet
Chakki durust
Chakki suzma
Chalma kiyimning chetiga tikiladigan jiyak
Chalma molning tappisidan hosil bo'lgan, yaxlit holga kelgan yoqilg'i
Chalma sheva salla
Chaman (ot) gulzor
Chaman (sif.) sustkash, kasal (*chaman ot*)
Chang (f-t) (ot) panja, changal (*chang solmoq*)
Chang (f-t) (ot) sim torlariga qo'sh cho'p bilan urib chalinadigan musiqa asbobi
Chang (ot) mayda zarra yoki kukun holiday tuproq
Changal (f-t) (ot) panja, changal
Changal (f-t) (ot) tikanli butalar, o'simliklar qoplami
Changchi (ot) o'simlik gulidagi urug'lantiruvchi chang yetishtiruvchi qism
Changchi (ot) chang chaluvchi sozanda
Chapla (fe'l) qo'l kafti bilan pala-partish to'g'ri kelgan joyga surkash
Chapla (fe'l) chap tomondan yoki yon tomondan bildirmay o'tish
Chaplash arazlashgan, munosabatlari buzilgan
Chaplash ranglar qorishgan, pala-partish surtilgan
Chaq (fe'l) meva danagini yorish
Chaq (fe'l) o't oldirish (zajigalka, gugurtga nisbatan)
Chaqa (ot) kichik jarohat, yara
Chaqa (ot) oddiy metaldan yasalgan tanga
Chaqa sheva (ot) chaqaloq
Chaqir (fe'l) kelishga undash
Chaqir (sif.) uchli, qirrali
Chaqmoq (fe'l) gazandaning zaharlashi
Chaqmoq (ot) chaqishdan hosil bo'lgan bo'lak (bir chaqmoq qand)
Chars *tol* narsalarning sinishidan yoki yonishidan chiqadigan ovoz
Chars to'rs, qo'rs, betgachopar
Charxchi (ot) kichik sayroqi qushning nomi
Charxchi (ot) charx yasovchi, narsani charxlovchi kishi
Chayir saksovullar oilasiga mansub, panjaga o'xshab o'sadigan yovvoyi o'simlik
Chayir tolalari mahkam yopishgan narsa, pishiq, mustahkam
Chigil o'zbek urug'larining birining nomi
Chigil chigal, chalkash
Chil (ot) kurash sportidagi oyoqni chalish harakati
Chil (ot) tog'larda yashovchi kaklikdan kichik ovlanadigan qush
Chin (sif.) rost, to'g'ri
Chin (ot) Xitoy
Chippak shippak, sandal
Chippak chippakka chiqmoq (behuda, bekor bo'lmoq)
Chiq (fe'l) ustiga ko'taril moq
Chiq (tol) chiqillash ovozig taqlid so'zi
Chirt (tol) uzilish natijasidagi ovoz
Chirt (rvsh.) shartta, keskin (*chirt burildi*)
Chitir pilla qurtiga pilla o'rash uchun qo'yiladigan cho'l va adir o'simligi
Chitir *tol* kuchsiz tovushlarning biriga nisbatan ishlatiladigan taqlid
Chop (ot) nashr
Chop (fe'l) yugurish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
Chopar (ot) xabarchi
Chopar (fe'l) chopadi, yuguradi
Chor (f-t) (son) to'rt, to'rtta
Chor (r uap) (ot) podsho
Chog' (sif.) kichik, tor (*tufli chog'roq keldi*)
Chog' ko'tarinki, xush (*kayfi chog'*)

Chog' (ot) payt, vaqt	Chek (fe'l) iste'mol qilish; tortish (azob chekish, papiros chekish)
Chog' (ot) vaqt, payt	Chek (ot) pulga teng keladigan hujjat
Chog' (sif.) xursand, shod	Chek (ot) chekka, nihoya, chet
Chog' (sif.) o'lchovi nisbatan kichik (<i>justasi chog'</i>)	Chekka ayn (ot) chakka, peshonaning ikki cheti
Chog' (ot) chama, taxmin (o'n chog'ii)	Chekka (ot) chet, chegara
Chochiq sochiligan	Chetan (ot) aravaning bir turi
Chochiq sochiq, lungi	Chetan (ot) daraxtning qizil yoki sarg'ish shoda-shoda mevali turi
Chumak mevaning pishish holati (chilakilar chumak urdi)	Chechak (ot) badanda suvli pufakcha hosil qiluvchi bolalar kasalligi
Chumak <i>sheva</i> jo'mrak	Chechak (ot) endi ochilayotgan gul
Churrak kavkazliklarning noni	Cho'pchak (ot) yoqiladigan mayda quruq shox-shabba
Churrak o'rdakdan kichik ovlanadigan qush	Cho'pchak (ot) topishmoq
Chuv (ot) aravada g'ildirakni tutib turuvchi cho'p	Cho'qin (fe'l) onda-sonda bir narsani cho'qimoq
Chuv (ot) qimorda yutqiziq holati	Cho'qin (fe'l) xristianlarning ibodat qilishi
Chuv (<i>und</i>) otni haydash uchun ishlatiladi	Cho't (r <i>schyot</i>) (ot) hisob moslamasi; taxmin, mo'ljal; foyda
Chuvak qotma, oriq, ozg'in	Cho't (sif.) qiyin (<i>bu ishni bajarish bizga cho't emas</i>)
Chuvak shippakning turi	Cho't <i>sheva</i> (ot) tesha
Chuvla (fe'l) otni "chuv" deb haydamoq	
Chuvla (fe'l) chuvillashmoq	
Chek (ot) hissa, ulush	
Chek (fe'l) imzolash	

QISQACHA PARONIM LUG'ATI

A

Abadiy – mangu	Adabiy – adabiyotga oid
Abgor – nochor, xarob	Afkor – fikrlar
Abro' – qosh	Obro' – e'tibor, hurmat
Abzal – ot, eshak egar-jabdug'i	Afzal – a'lo, yaxshi
Adib – yozuvchi	Adip – to'n mag'izi
Adl – adolat, odillik	Adil – tik, egilmagan
Adresat – telegramma oluvchi	Adresant –xat yuboruvchi
Ahil – totuv, inoq	Ahl – bir soha odamlari
Alam – jismoniy og'riq	A'lam – diniy arbob

Alamon – olomon
Alo – ustiga: “Nur alo nur”
Alpoz – ahvol, vaziyat, holat
Amr – buyruq, farmon
Ariq – suv oqadigan joy
Asl – tub, negiz, haqiqiy
Ato – in’om, sovg’a
Ayon – ma’lum, ravshan
Azm – qat’iy qaror, jazm
Achipti – oshiq o’yini turi

Al’amon – omonlik uchun murojaat
A’lo – eng yuqori
Alfoz – so’zlar
Amir – podsho, xon
Oriq – ozg’in
Asil – a’lo sifatti
O’ta – farzandli er kishi
A’yon – amaldorlar
Azim – g’oyat katta, ulkan
Achibdi – (qat’iq) achibdi

B

Bad – yomon, yaramas
Badnafs – nafi buzuvchi
Bakor – koriga yaramoq
Bal – raqs kechasi
Band – modda, paragraf; mashg’ul
Bayon – yozma ish
Bazur – bahuzur, bemalol
Bikr – iffatli qiz, bokira
Birov – kimdir
Biyyon – so’zamol, gapdon
Bob – kitobning qismlari
Bod – kasallik
Borlik – majudlik
Bog’li – bog’i bor
Bud – bor–yo’q narsa
Buqa – yosh erkak qoramol
Buril – burilmoq
Burj – 12 ta yulduz turkumi
Burg’i – parma

Ba’d – keyin, so’ng
Badnafas – nafasi sovuq
Bekor – ishsiz
Ball – baho o’lchovi
Bart – soch lentasi
Bayan – musiqa asbobi
Bazo’r – zo’rg’a
Bikir – baquvvat
Burov – burash, buramoq
Biron – biror
Bop – munosib
Bot – tez; botmoq
Borliq – mavjudot
Bog’liq – bog’langan
But – bekamu ko’st
Buq’a – madrasadagi hujra
Burul – xoldor (ot)
Burch – majburiyat
Burg’u – qadimgi cholg’u asbobi

D

Dadil – dovyurak
Dala – ekin ekiladigan joy
Darz – yoriq, yorilgan
Davo – dori-darmon
Davr – vaqt oralig’i
Dazmol – utyug
Devon – she’rlari to’plami
Diplomat –davlat xizmatchisi
Dub – daraxt

Dalil – isbot
Dara –jarlik
Dars – mashg’ulot, saboq
Da’vo – arz, talab
Dovur – ot yopinchi’i
Dastmol – qozon yuvg’ich
Divan – mebel turi
Diplomant –diplom yozuvchi kishi
Dup – tovushga taqlid

Ehzon – qayg'u hukm surgan kulba
Ellik – son
Esiz – attang, afsus

Faqir – kambag'al

Ganj – boylik, xazina
Gilos – meva

Ilk – avvalgi

Jodi – o't qirqadigan asbob
Juda – eng , g'oyat

Kaft – qo'lning qismi
Kampaniya – ma'lum ishlar tizimi
Kat – yog'och karavot
Kontakt – aloqa, bog'lanish
Kvadrat – teng yoqli to'rtburchak

Matal – hikmatli so'zlar

Naq – xuddi, ayni
Nasha – narkotik modda
Nufuz – obro', e'tibor

Olu – olxo'ri
Oqlik – oq ranglik
Ora – o'rta
Orasida – o'rtasida, ichida
Oxir – chegara, poyon

Qad – qomat
Qala – o'tinni taxla
Qari – kekxa, mo'ysafid
Qarz – qaytariladagan pul, buyum
Qat'i – qat'i nazar

E

Ehson – xayrli ish
Enlik – ikki enlik (xat)
Essiz – esi yo'q, nodon

F

Faqir – chelak

G

Ganch – suvoq materiali, alebastr
Go'los – to'q jigar rang

I

ilik – suyak ichidagi yog'simon modda

J

Jodu – sehr
Judo – ayрилиq

K

Kift– yelka
Kompaniya – korxonax, birlashma
Kart – kart dumba
Kontrakt – shartnoma
Kvadrant – doiraning choragi

M

Ma'tal – muntazir

N

Naqd – puli darhol to'lanadigan
Nash'a – estetik lazzat
Nufus – aholi

O

Oluv – olish
Oqliq – sut mahsulotlari
Oro – pardozi
Orasta – bezatilgan
Oxur – hayvonlarga yem solinadigan joy

Q

Qat – qavat, qatlam
Qal'a – shahar
Qa'ri – chuqur yeri, osti
Qars – tovush: qars etdi
Qat'iy – uzil-kesil

Qayd – ta'kid
Qism – bo'lak
Qiyamat – baho
Qiyq – tovush: qiyq etdi
Qolib – qolmoq
Qura – qura boshladi
Qurt – hasharot

Sanat – sanatroq
Saqov – ot, eshaklar kasalligi
Sayd – ov

Surat – rasm

Tab – taft, harorat
Talat – talatroq
Tambur – vagon bo'lmasi
Tana – gavda
Taqib – taqib qo'ydi
Tarif – baholar ko'rsatkichi
Tasir – tasir–tusur
Tib – meditsina
Tub–tag, ost

Uzik–uzilgan

Vaqf – diniy muassasa mulki
Voqe – sodir(bo'lmoq)

Xalq – el,ulus
Xam – egik, quyi solingan
Xar – eshak
Xayoli – o'yi, fikri
Xil-xil – turli-tuman
Xirs – ayiq
Xiyla – ancha
Xiyol – sal, ozgina
Xol – badandagi qora tug'ma dog'
Xoli – yolg'iz, bo'sh, band emas
Xosiyat – xususiyat
Xur – tovush, xur-xur

Qayt – o'qchish, qusish
Qisim – siqim
Qimmat – narxi baland
Qiyiq – qiyqim
Qolip – oyoq kiyimi tikish moslamasi
Qur'a – chek
Qurut– suzma qurutilgani

S

San'at – badiiy ijodiyot turi
Soqov – gung, tilsiz
Sayid – Muhammad payg'ambar avlodlari
Sur'at – tezlik, temp

T

Ta'b – kishining ichki tabiati, mijoz
Tal'at – yuz, chehra
Tanbur – cholg'u asbobi
Ta'na – gina, kudurat
Ta'qib – yashirincha kuzatish
Ta'rif – tavsif,tasvir
Ta'sir – tazyiq
Tip – toifa
Tup –o'simlik har dona

U

Uzuk – taqinchoq

V

Voqif – xabardor
Voqea – hodisa

X

Halq – halqum
Ham – (men) ham
Har – har kim
Hayoli – iffatli
Hil-hil – juda pishgan
Hirs – kuchli istak
Hiyla – makr, firib
Hayol – o'y, fikr
Hol – ahvol
Holi – ahvoli
Hosiyat – his etish
Hur – erkin, ozod

Xush – yaxshi, ma'qul, durust**Yagana** – ekinni siyraklashtish**Zafar** – g'alaba**Sher** – hayvon, arslon**Shox** – daraxt yoki hayvon shoxi**Shuba** – mo'ynali qishki kiyim**Hush** – ong, aql, es-hush.**Y****Yagona** – yakka, tanho**Z****Za'far** – sariq rang**SH****She'r** – vazn, qofiyali kichik badiiy asar**Shoh** – podsho**Shu'ba** – bo'lim, idora**QISQACHA VARIANTDOSH SO'Z LUG'ATI****A**

abr va avr

adab va odob

ajdarho, ajdahor, ajdar va ajdaho

akildoqlik va akillaklik

alaklamoq va alahlamoq

alifbo va alfavit

anovi va anavi

aroba va arava

aroq va araq

aso va hassa

asokash va hassakash

assalomalaykum va assalomu alaykum

asta va ohista

astalik va ohistalik

astag'firulloh va astag'firullo

atigi va atayi

ayqirish va hayqirish

ash-pash va hash-pash

B

Baayni va baaynihi

bab-baravar va bab-barobar

badtar va battar

badtarin va battarin

barahman va braxman

barobar va baravar

bayir va bayri

baytulhazon va baytulahzon

beboshvoq va beboshbog'

bejamoq va bezamoq

bejiz va bechiz

bekik va berkik

bekitiqcha va berkitiqcha

beklamoq va berklamoq

benihoya va benihoyat

berkilish va bekilish

bironta va birorta

biror-bir va biron-bir

bismillo va bismilloh

bobillamoq va bobirlamoq

bolgar va bulg'or

boobro' va boobro'y

bormikan va bormikin

boykot va boyqut

bozvant va bozband

bosh barmoq va boshmaldoq

bugun va bukun

buzruk va buzurg

D

depsamoq va depsimoq

dirham va diram

dostonsaro va dostonsaroy

duksimon va yuksimon
 dukchilik va yikchilik
 dumalamoq va yumalamoq
 dumaloq va yumaloq
 dumbaloq va umbaloq
 dum-dumaloq va yum-yumaloq

E

eha va ehha
 emikdosh va emukdosh

F

faylasuf va filosof

G

gado va gadoy
 gavhar va guhar
 guftigo' va guftigo'y

H

hakkar va hakkeri
 hamona va hamono
 he va ha
 hiylagar va hiylakor
 hurkovuch va hurkagich

I

igna va nina
 ignabarg va ninabarg
 illo-bilio, illoh-billoh
 isirg'a va sirg'a
 iymon va imon

J

jinday va jindak
 jir va jirr
 jirraki va jizzaki

K

kabutar va kaptar
 karta va qarta
 ketkazmoq, ketkizmoq
 korol va qirol

L

Liftchilik va lifyorlik

M

ma'no va ma'ni
 ma'nodor va ma'nidor
 mahtal va ma'tal
 masjid va machit
 moh va mah
 mohvash va mahvash
 mo'ylov va mo'ylab

N

nabira va nevara
 noxos va noxost
 noxostdan va noxosdan

O

obro' va obro'y
 obro'talab va obro'ytalab
 odob-axloq va adab-axloq
 optova va obtoba
 otinbibi, otinbui
 oxundlik va oxunlik
 oyoq osti va oyog'osti

P

podshoh va podsho
 poygak va poygah

Q

qabarilish va qavarilish
 qabariq va qavariq
 qabarchiqli va qavarchiqli
 qabat va qavat
 qabatma-qabat va qavatma-qavat
 qaboq va qovoq
 qaynona va qaynana
 qaynota va qaynata
 qayni va qaynini
 qaytadan va qaytatdan
 qaytaga va qaytanga
 qittay va qittak
 qiyqiriq va siyqiriq
 qobirg'a va qovurg'a
 qovurmoch va qo'g'irmoch
 quvalashmoq va quvlashmoq
 quvmoq va quvlamog

qurey-qurey va quray-quray
qutqarmoq va qutqazmoq

R

rastoxez va rustaxez

S

sabo va saboh
salom-alaykum va salomu alaykum
salovatli va salobatli
san-man va sen-men
soyipi va sohibi
surgala-surgala va sudrala-sudrala
surgashmoq va sudrashmoq
suymoq va sevmoq
suyukli va sevikli
suyumli va sevimli
suyunish va sevinish
suchuk va chuchuk
so'limoq va so'lmoq
so'lqildoq va so'lqilloq

T

taqillamoq va taqirlamoq
tegizmoq va tekkizmoq
terrariy va terrarium
teva va tuya
tiqillamoq va tiqirlamoq
tiqillatmoq va tiqirlatmoq
tishlong'ich va tishlog'ich
toychiq va toychoq
tupuk va tupurik
tutqazmoq va tutqizmoq
to'lg'azmoq va to'lg'izmoq
to'nka va to'ngak
to'yana va to'yona
to'yg'azmoq, to'yg'izmoq

V

vadirlov va vadillov
vajh va vaj
vajrlamoq va vajillamoq
valangor va valangir
valiyulloh va valiulloh
vang'illamoq va vang'irlamoq

vaqillagan va vaqirlagan
vag'illamoq va vag'irlamoq

X

xayolat va xayolot
xolisanlillo va xolisanlilloh
xunxo'r va xunxor
xushmo'ylov va xushmo'ylab

Y

yangidan va yangitdan
yetkaz va yetkiz
yikchilik, dukchilik
yobon va yovon
yugan va jugan
yumalamoq va dumalamoq
yum-yumaloq va dum-dumaloq
yung va jun
yuqa va yupqa
yuqalik va yupqalik
yutqazmoq va yutqizmoq
yuzmoq va suzmoq

O'

o'ltirish va o'tirish
o'tirg'ich va o'ltirg'ich
o'tqazmoq va o'tqizmoq
o'qlov va o'qlog'i

G'

g'azanak va xazonak
g'azina va xazina
g'idillash va g'idirlash
g'udillash va g'udurlash

SH

shabada va shabboda
shahanshoh va shohanshoh
shaqildoq va shuqildoq
shilpildoq va shilpilloq
shirmoynon va shirmonnon
shohsupa va shosupa
shohtut va shotut
shaxmat va shohmot
shturmchi va shturmachi

shundoqqina va shundaygina
sho'ng'imoq va sho'mg'imoq

CH

chaqildoq va chaqilloq
charlamoq va chorlamoq
charvoq va chorbog'
chekichlashmoq va chakichlashmoq
chena va chana
chibin va chivin
chiqazilmoq, chiqarilmoq
chiroq va chirog'
chiroqbon va chirog'bon
chirsildoq va chirsilloq
chopong'ich va chopog'ich
chochqi va chochiq

Ba'zi variantdosh so'z juft so'z orasiga bog'lovchi vazifasida kelgan **-u** affiks-yuklamasining qo'shilib kelish va kelmasligiga ko'ra farq qiladi. Lekin barcha juft so'z orasida ham **-u** yuklamasi birlashtirilavermaydi. Masalan: *baqiriq-chaqiriq, yemay-ichmay, janjal-suron* kabi so'z **-u** yuklamasiz yoziladi. Shuningdek, *dog'-hasrat, dog'-hijron, balo-qazo* so'z **-i** bilan, yani **dog'i hasrat, dog'i hijron, baloyi qazo** tarzida yoziladi. Quyida bog'lama vazifasidagi **-u** yuklamasi bilan yoziladigan juft so'zdan keltiramiz:

A

abgor-abgashta va abgor-u abgashta
afsus-nadomat va afsus-u nadomat
aft-angor va aft-u angor
aft-bashara va aft-u bashara
ahd-paymon va ahd-u paymon
ajiz-niyoz va ajz-u niyoz
amr-farmon va amr-u farmon
anjom-ashyo va anjom-u ashyo

aql-farosat va aql-u farosat
aql-hush va aql-u hush
aql-idrok va aql-u idrok
aql-zako va aql-u zako
arz-ahvol va arz-u ahvol
arz-dod va arz-u dod
arz-hol va arz-u hol
arz-ixlos va arz-u ixlos
arz-niyoz va arz-u niyoz
asbob-anjom va asbob-u anjom
avlod-ajdod va avlod-u ajdod
aysh-ishrat va aysh-u ishrat
azm-iroda va azm-u iroda
azm-qaror va azm-u qaror
azm-qudrat va azm-u qudrat
azm-salobat va azm-u salobat
azob-mashaqqat va azob-u mashaqqat
azob-uqubat va azob-u uqubat

B

baxt-iqbol va baxt-u iqbol
baxt-saodat va baxt-u saodat
bayti-g'azal va bayt-u g'azal
bazzm-aysh va bazzm-u aysh
bazzm-ishrat va bazzm-u ishrat
bazzm-suhbat va bazzm-u suhbat
bazzm-tomoshva va bazzm-u tomosha
bedom-darak va bedom-u darak
bekam-ko'sta va beka-m-u ko'st
beva-bechora va beva-yu bechora
bexavf-xatar va bexavf-u xatar
bod-havo va bod-u havu
boj-xiroj va boj-u xiroj
bol-par va bol-u par
boy-badavlat va boy-u badavlat
bog'-bog'ot va bog'-u bog'ot
bog'-bo'ston va bog'-u bo'ston
bog'-rog'li va bog'-u rog'li
bog'-chaman va bog'-u chaman
bog'-chorbog' va bog'-u chorbog'
bo'y-bast va bo'y-u bast

D

dard-alam va dard-u alam
dard-armon va dard-u armon

dard-azob va dard-u azob
 dard-balo va dard-u balo
 dard-falokat va dard-u falokat
 dard-hasrat va dard-u hasrat
 dard-sitam va dard-u sitam
 dard-xayol va dard-u xayol
 dard-o'y va dard-u o'y
 dard-g'am va dard-u g'am
 davr-davron va davr-u davron
 dasht-biyobon va dasht-u biyobon
 dasht-sahro va dasht-u sahro
 din-diyonat va din-u diyonat
 diqqat-e'tibor va diqqat-u e'tibor
 dod-faryod va dod-u faryod
 dod-fig'on va dod-u fig'on
 dom-darak va dom-u darak
 dom-daraksiz va dom-u daraksiz
 dori-darmon va dori-yu darmon
 dog'-alam va dog'-u alam
 dog'-armon va dog'-u armon
 do'st-aqrabo va do'st-u aqrabo
 do'st-ag'yor va do'st-u ag'yor
 do'st-dushman va do'st-u dushman
 do'st-hamdani va do'st-u hamdani
 do'st-oshna va do'st-u oshna
 do'st-yor va do'st-u yor

E

ei-xalq va ei-u xalq
 ei-yurt va ei-u yurt
 erta-kech va erta-yu kech

F

fahm-farosat va fahm-u farosat
 faryod-fig'on va faryod-u fig'on
 faxr-g'urur va faxr-u g'urur
 fayz-fazilat va fayz-u fazilat
 fayz-kamol va fayz-u kamol
 fayz-karomat va fayz-u karomat
 fayz-sahovat va fayz-u sahovat
 fe'l-atvor va fe'l-u atvor
 fikr-zikr va fikr-u zikr
 fisq-fasod va fisq-u fasod
 fisq-fujur va fisq-u fujur

fig'on-no'ia va fig'on-u nola

G

gap-gashtak va gap-u gashtak
 gap-so'z va gap-u so'z
 gard-g'ubor va gard-u g'ubor
 gard-chang va gard-u chang
 go'sht-yog' va go'sht-u yog'

H

hamd-sano va hamd-u sano
 haq-nohaq va haq-u nohaq
 hol-ahvol va hol-u ahvol
 husni latofat va husn-u latofat
 ho'l-quruq va ho'l-u quruq

I

ilm-amal va ilm-u amal
 ilm-fan va ilm-u fan
 ilm-ma'rifat va ilm-u ma'rifat
 ilm-urfon va ilm-u urfon
 in'om-ehson va in'om-u ehson
 izm-ixtiyor va izm-u ixtiyor
 izzat-hurmat va izzat-u hurmat
 izzat-ikrom va izzat-u ikrom
 izzat-obro' va izzat-u obro'
 ishq-havas va ishq-u havas
 ishq-muhabbat va ishq-u muhabbat

J

jabr-jafo va jabr-u jafo
 jabr-sitam va jabr-u sitam
 jabr-zulm va jabr-u zulm
 jahd-jadal va jahd-u jadal
 jang-jadal va jang-u jadal
 jon-jahd va jon-u jahd
 jon-tan va jon-u tan

K

kam-ko'st va kam-u ko'st
 kasb-hunar va kasb-u hunar
 kasb-kor va kasb-u kor
 kayf-rohat va kayf-u rohat
 kayf-safo va kayf-u safo
 kayf-safoli va kayf-u safoli

kayf-safosiz va kayf-u safosiz
 kibr-havo va kibr-u havo
 kibr-havoli va kibr-u havoli
 kibr-g'urur va kibr-u g'urur
 kuch-qudrat va kuch-u qudrat
 kuch-quvvat va kuch-u quvvat
 kuch-g'ayrat va kuch-u g'ayrat
 ko'z-qovoq va ko'z-u qovoq

L

lab-lunj va lab-u lunj
 lavh-qalam va lavh-u qalam
 lutf-karam va lutf-u karam

M

madh-sano va madh-u sano
 makr-nayrang va makr-u nayrang
 manzil-marohil va manzil-u marohil
 mast-alast va mast-u alast
 mayi-havas va mayl-u havas
 mayl-hohish va mayl-u hohish
 mag'z-po'st va mag'z-u po'st
 mehr-muhabbat va mehr-u muhabbat
 mehr-muruvvat va mehr-u muruvvat
 mehr-oqibat va mehr-u oqibat
 mehr-sadoqat va mehr-u sadoqat
 mehr-shafqat va mehr-u shafqat
 mol-amvol va mol-u amvol
 mol-davlat va mol-u davlat
 mol-dunyo va mol-u dunyo
 mol-jon va mol-u jon
 mol-mulik va mol-u mulk
 murod-maqсад va murod-u maqsad
 murosa-madora va murosa-yu madora
 mushk-anbar va mushk-u anbar

N

naqd-nasiya va naqd-u nasiya
 narx-navo va narx-u navo
 nasl-nasab va nasl-u nasab
 nazr-niyoz va nazr-u niyoz
 nola-fig'on va nola-yu fig'on
 nom-nishon va nom-u nishon
 nom-nishonsiz va nom-u nishonsiz
 non-nasiba va non-u nasiba

non-qatiq va non-u qatiq
 non-tuz va non-u tuz
 noz-firoq va noz-u firoq
 noz-istig'no va noz-u istig'no
 noz-ishva va noz-u ishva
 noz-ne'mat va noz-u ne'mat
 noz-sitam va noz-u sitam

O

ob-havo va ob-u havo
 ob-taom va ob-u taom
 oh-afg'on va oh-u afg'on
 oh-faryod va oh-u faryod
 oh-fig'on va oh-u fig'on
 oh-nadomat va oh-u nadomat
 oh-nola va oh-u nola
 oh-voh va oh-u voh
 oh-voy va oh-u voy
 ojiz-notavon va ojiz-u notavon
 oq-qora va oq-u qora
 or-nomus va or-u nomus
 ot-mol va ot-u mol
 ot-yilqi va ot-u yilqi
 osh-suv va osh-u suv

P

pand-nasihat va pand-u nasihat
 pand-o'git va pand-u o'git
 past-baland va past-u baland

Q

qadr-qiymat va qadr-u qiymat
 qand-asal va qand-u asal
 qand-novvot va qand-u novvot
 qand-qurs va qand-u qurs
 qand-shakar va qand-u shakar
 qavm-qarindosh va qavm-u qarindosh
 qiz-juvon va qiz-u juvon
 qon-zardob va qon-u zardob
 qor-yomg'ir va qor-u yomg'ir
 qosh-kiprik va qosh-u kiprik
 qosh-ko'z va qosh-u ko'z
 qosh-qovoq va qosh-u qovoq
 qo'l-yuz va qo'l-u yuz
 qo'y-echki va qo'y-u echki

R

ranj-alam va ranj-u alam

S

sa'y-harakat va sa'y-u harakat

sabr-qanoat va sabr-u qanoat

sabr-qaror va sabr-u qaror

sabr-toqat va sabr-u toqat

sarson-sargardon va sarson-u
sargardon

sayr-sayohat va sayr-u sayohat

sayr-tomosha va sayr-u tomosha

sehr-jodu va sehr-u jodu

sir-asror va sir-u asror

siz-biz va siz-u biz

T

tan-jon va tan-u jon

tig'-tabar va tig'-u tabar

tig'-yarog' va tig'-u yarog'

tob-toqat va tob-u toqat

toj-taxt va toj-u taxt

tog'-tosh va tog'-u tosh

tosh-tarozi va tosh-u tarozi

tun-kun va tun-u kun

tuz-namak va tuz-u namak

to'y-tomosha va to'y-u tomosha

V

va'z-nasihath va va'z-u nasihat

vazir-vuzaro va vazir-u vuzaro

X

xavf-xatar va xavf-u xatar

xayr-duo va xayr-u duo

xayr-ehson va xayr-u ehson

xesh-aqrabo va xesh-u aqrabo

xos-om va xos-u om

xulq-atvor va xulq-u atvor

xulq-odat va xulq-u odat

xulq-xo'y va xulq-u xo'y

Y

yakka-yagona va yakkay-u yagona

yakka-yolg'iz va yakkay-u yolg'iz

yer-ko'k va yer-u ko'k

yer-mulk va yer-u mulk

yer-osmon va yer-u osmon

yer-zamin va yer-u zamin

yol-dum va yol-u dum

yol-par va yol-u par

yor-ahbob va yor-u ahbob

yor-birodar va yor-u birodar

yor-do'st va yor-u do'st

yor-jo'ra va yor-u jo'ra

yor-og'ayni va yor-u og'ayni

yor-oshna va yor-u oshna

yoz-qish va yoz-u qish

yog'-go'sht va yog'-u go'sht

yog'-yajman va yog'-u yajman

yosh-qari va yosh-u qari

yurt-el va yurt-u el

Z

zavq-safo va zavq-u safo

zavq-shavq va zavq-u shavq

zavq-shukuh va zavq-u shukuh

zeb-ziynat va zeb-u ziynat

zer-zabar va zer-u zabar

zizr-samo va zizr-u samo

zizr-sano va zizr-u sano

zor-fig'on va zor-u fig'on

zor-intizor va zor-u intizor

zor-mushtiq va zor-u mushtiq

zog'-zag'an va zog'-u zag'an

zulm-jabr va zulm-u jabr

zulm-jafo va zulm-u jafo

zulm-sitam va zulm-u sitam

G'

g'am-hasrat va g'am-u hasrat

g'am-koyish va g'am-u koyish

g'am-kulfat va g'am-u kulfat

g'am-tashvish va g'am-u tashvish

g'am-g'ussa va g'am-u g'ussa

g'arib-bechora va g'arib-u bechora

g'arib-g'urabo va g'arib-u g'urabo

SH

shahd-shakar va shahd-u shakar

shakl-shamoyil va shakl-u shamoyil

sharm-hayo va sharm-u hayo
shart-sharoit va shart-u sharoit
shavq-zavq va shavq-u zavq
shaxd-jadal va shaxd-u jadal
shod-xandon va shod-u xandon
shod-xurram va shod-u xurram
shoh-gado va shoh-u gado
shon-shavkat va shon-u shavkat
shon-shavkatsiz va shon-u shavkatsiz

CH

chor-nochor va chor-u nochor
cho'l-biyobon va cho'l-u biyobon
cho'l-dasht va cho'l-u dasht
cho'l-sahro va cho'l-u sahro
cho'p-xasday va cho'p-xasdek

Variantdosh so'zning ko'pchiligi
bermoq, olmoq, yubormoq ko'-
makchi fe'l (harakat tarzi) bilan bog'-
liq. Bu ko'makchi fe'l o'zi qo'shilib
kelgan yetakchi fe'lga *-vermoq, -ol-*
moq va *-vormoq* tarzida qo'shiladi:

A

aralashavermoq va aralasha bermoq
aytolmoq va ayta olmoq

B

bajara olmoq va bajarolmoq
beravermoq va bera bermoq
berolmoq va bera olmoq
betlasholmoq va betlasha olmoq
bilavermoq va bila bermoq
bilvolmoq va bilib olmoq
bilvormoq va bilib yubormoq
boqa olmoq va boqolmoq
bora bermoq va boravermoq
bora olmoq va borolmoq
bosa bermoq va bosavermoq
bosolmoq va bosa olmoq
bo'la olmaslik va bo'lolmaslik

bo'la olmoq va bo'lolmoq

D

deya olmoq va deyolmoq
deyavermoq va deya bermoq
deyolmoq va deya olmoq

E

epolmoq va eplay olmoq

G

gapiravermoq va gapira bermoq

I

izlayvermoq va izlay bermoq
ishlayvermoq va ishlay bermoq
ishonavermoq va ishona bermoq

J

javray bermoq va javrayvermoq
jonlana bermoq va jonlanavermoq
jo'navermoq, jo'nab yubormoq

K

kelolmoq va kela olmoq
keltirolish va keltira olish
keltirolmoq va keltira olmoq
kemira berish va kemiraverish
kemira bermoq va kemiravermoq
kira berish va kiraverish
kira bermoq va kiravermoq
kula bermoq va kulavermoq
ko'paya berish va ko'payaverish
ko'rolish va ko'ra olish
ko'rolmaslik va ko'ra olmaslik
ko'rolmoq va ko'ra olmoq
ko'tarila olmoq, ko'tarilolmoq

O

oborish, olib borish
oboruv, olib boruv
ola bermoq va olavermoq
orta berish va ortaverish
orta bermoq va ortavermoq
osila berish, osilaverish
osila bermoq, osilavermoq

otolmoq va ota olmoq
 osha bermoq va oshavermoq
 oshira olmoq va oshirolmoq

Q

qaday bermoq va qadayvermoq
 qo'yaverish va qo'ya berish

S

siylayvermoq, siylay bermoq

T

taniyolmoq va taniy olmoq
 teravermoq va tera bermoq
 topa olmay va topolmay
 topa olmoq va topolmoq
 topavermoq va topa bermoq
 topisha olmoq va topisholmoq

U

undayvermoq va unday bermoq
 uravermoq va ura bermoq
 uchiravermoq va uchira bermoq
 ucholmoq va ucha olmoq

V

vaysayvermoq va vaysay bermoq

Y

yegiza bermoq va yegizavermoq
 yegizolmoq va yegiza olmoq
 yemira olmoq va yemirolmoq
 yenga olmoq va yengolmoq
 yeta olmoq va yetolmoq
 yetavermoq va yeta bermoq
 yevormoq va yeb yubormoq
 yeya bermoq va yeyavermoq
 yeya olmaslik va yeyolmaslik
 yeya olmoq va yeyolmoq
 yeyolmoq va yeya olmoq
 yecha bermoq va yechavermoq
 yiqila bermoq va yiqilavermoq
 yig'ila bermoq va yig'ilavermoq
 yig'ila olmoq va yig'ilolmoq
 yodlay bermoq va yodlayvermoq
 yodlay olmoq va yodlayolmoq

yonabermoq va yonavermoq
 yota bermoq va yotavermoq
 yota olmoq va yotolmoq
 yoza bermoq va yozavermoq
 yozolmoq va yoza olmoq
 yog'ila bermoq va yog'ilavermoq
 yog'olmoq va yog'a olmoq
 yuravermoq va yura bermoq
 yutolmoq va yuta olmoq

Z

zavqlana bermoq va zavqlanavermoq
 zoriqa bermoq va zoriqavermoq

CH

chala bermoq va chalavermoq
 chaqnay bermoq va chaqnayvermoq
 charaqlay bermoq va charaqlayvermoq
 chaynalavermoq va chaynala bermoq
 chaynayvermoq va chaynay bermoq
 chekina bermoq va chekinavermoq
 chekichlashmoq va chakichlashmoq
 chiday olmoq va chidayolmoq
 chiqara olmoq va chiqarolmoq
 chiqaravermoq va chiqara bermoq
 chiqaverish va chiqa berish
 cho'zavermoq va cho'za bermoq

**ba- va bo- qo'shimchalari bilan
 farq qiluvchi variantdosh so'zlar
 ham mavjud:**

baadab va boadab
 bama'ni va bama'no
 baobro' va boobro'
 baxabar va boxabar
 bomaslahat va bamaslahat
 botartib va batartib
 boxabar va baxabar

QISQACHA IBORA LUG'ATI

A

Abjag'fi chiqdi – qattiq jarohatlandi, ishdan chiqdi

Adabini berdi – qilmishiga yarasha jazoladi

Adi-badi aytishdi – 1) turli mavzuda yengil-yelpi suhbatlashdi; 2) so'z tashlashdi, janjallashdi

Afti sovuq – yoqimsiz, badhazm

Ahamiyat berdi – zarur, foydali deb qarab diqqat qildi

Alam chekdi – juda qiynaldi

Alifni kaltak deyolmaydi – g'irt savodsiz, hech narsa bilmaydi

Almisoqdan qolgan – juda eski, qadimgi

Amalga oshdi – voqelikka aylandi

Ammanning buzog'fi – landovur, lapashang

Amri mahol – qiyin, gumon

Anqoning urug'fi – topilishi qiyin, kammyob narsa

Aqlidan ozdi – jinni bo'ldi, telba bo'ldi, esi og'di

Aqli kirdi – 1) es-hushli bo'ldi; 2) angladi, tushundi

Aqli yetdi – idrok qildi, uqdi, bildi

Aqlini tanidi – es-hushli bo'ldi

Aqlini yedi – miyasi ishlamay qoldi, fikrlash qobiliyatini yo'qotdi

Aql-u hushini yo'qotdi – o'z harakatlari boshqara olmaydigan darajaga yetdi

Aravani quruq olib qochdi – uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi

Aro bermoq – ko'rinishini ko'rkam, chiroyli qildi

Arpasini xom o'rdi – nima yomonlik qildi

Asabiga tegdi – asabini qo'zg'atdi, ranjildi

Avj oldi, avjiga mindi, avjiga chiqdi – 1) rivojlandi; 2) zo'raydi, kuchaydi

Avjga yetdi, avjga mindi – yuqori darajaga ko'tarildi

Avra-astarini ag'dardi, avra-astarini qoqdi, avra-astari so'kildi, avra-astari qoqildi – barcha kirdikorlarini ochib tashladi

Avzoyi buzildi – vajohati yomonlashdi, achchiqlandi

Aytgani aytgan, degani degan – gap o'tadi

Azob chekdi, azob tortdi – juda qiynaldi

Achasini uch qo'rg'ondan ko'rsatdi – do'q qildi, qo'rqitdi, adabini berdi

Achchig'fi keldi, achchig'fi qistadi – achchiqlandi

Achchig'idan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

B

Badanidan o'tib ketdi – 1) jismiga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Baho berdi – qadr-qimmatini belgiladi

Bahri ochildi – kayfiyati yaxshilandi

Bahridan o'tdi – voz kechdi

Bajo keltirdi – bajardi, o'rinlatdi

Baland keldi – 1) yengdi; 2) ustun keldi, g'olib keldi

Baloga qoldi – javobgarlikka, jazoga duchor bo'ldi

Balog'atga yetdi – ulg'aydi

Bardosh berdi – chidadi
Barmog'ini bigiz qildi – niqtab ko'rsatdi
Barmog'ini tishladi – 1) hech narsa qilolmay, natijaga erisholmay qoldi; 2) afsuslandi
Barq urdi – gurkirab, g'oyat tez yayrab-yashnadi
Bas keldi – teng keldi, baravar keldi
Bag'ri ezildi – ruhan azoblandi
Bag'ri qon – g'am -alamli, g'am-alamda
Bag'ri tosh – bemehr, iltifoti yo'q
Bag'ri xun bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi
"Berdi"sini aytdi – oxirini gapirdi
"Berdi"sini aytguncha urib o'ldirdi – gapirib bo'lguncha kutmay (chidamay) biror narsa dedi
Beti ochilib ketgan – uyalmaydigan bo'lgan
Beti shuvut – uyatli
Betiga soldi – aybli deb qaralgan kishining o'ziga kesatib, achitib gapirdi
Betlamaslik – nimadandir xavfsirab, biror ishga jazm qila olmaslik
Bezori jon qildi – ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi qildi
Besh barmog'ni og'ziga tiqdi – hovliqib, lozim bo'lganidan ko'ra ortiqroq narsani ro'yobga chiqarish uchun intildi, nafsga berildi
Bino qo'ygan – ortiqcha baho bergan, yuksak fikrda bo'lgan
Bir og'iz – juda oz, jindak
Bir boshdan – boshlanishidan, tartib bilan
Bir boshini ikkita qildi – oilali qildi
Bir ikki og'iz – ozgina, andak
Bir ikki shingil – ozgina, andak
Bir jon-bir tan bo'ldi – hamjihat bo'ldi, yakdil bo'ldi
Bir kun bo'lmasa-bir kun – qachondir, kelgusida

Bir kesak bilan ikki quyonna urdi – ayni bir vaqtda ikki narsani ko'zlab ish tutdi
Bir ovozdand – yakdillik bilan, hamjihatlik bilan
Bir oyog'i yerda, bir oyog'i go'rda – umri tugay deb qolgan
Bir paqir bo'ldi – barbod bo'ldi
Bir pul – qadr-qiyamatsiz
Bir pul bo'ldi – barbod bo'ldi
Bir qoshiq suv bilan yutib yuborgunday – beqiyos go'zal, nihoyatda dilрабо
Bir so'zi ikkita bo'lmadi – aytgani bajarildi
Bir yoqadan bosh chiqardi – hamjihat bo'ldi, yakdil bo'ldi
Bir yoqda tursin – zidlash ma'nosini anglatib, bog'lovchi vazifasida keladi
Bir yoqli bo'ldi – hal bo'ldi, ajrim bo'ldi, tugadi
Bir yostiqa bosh qo'ydi – turmush qurdi
Bir shingil – jindak, qittak, juda oz
Bir chaqalik – qadr-qiyamatsiz
Bir chekkadan – boshlanishidan tartib bilan
Bir chimdim – qittak, ozginagina
Bir cho'qishda qochiradi – juda ustun chiqdi, osonlikcha yengdi
Boy berdi -1) yutqizdi; 2) behuda, befoyda o'tkazdi
Bog'dan kelsa, tog'dan keladi – suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo'q gap-so'z aytdi
Bosh egdi – itoat qildi, bo'ysundi
Bosh ko'tardi I – 1) qaradi; 2) qilib turgan ishini to'xtatdi; 3) qo'zg'aldi, harakat qildi; 4) kurashga chog'landi
Bosh ko'tardi II – unib chiqdi
Bosh og'rig'i – ortiqcha tashvish, dahmaza
Bosh qotirdi – astoydil o'yladi, chuqur fikrladi

Bosh qo'shdi – aralashdi, qatnashdi
Bosh suqdi -1) gavdasi tashqarida qolib, boshini tiqqan holda qaradi; 2) aralashdi

Boshdan oyoq – to'la-to'kis, bus-butun

Boshi aylandi – 1) behud bo'ldi, muvozanatini yo'qotdi; 2) esankiradi

Boshini aylantirdi – esankiratdi

Boshi achidi – fikrlash qobiliyatini yo'qotdi

Boshi bilan sho'ng'ib ketdi – butunlay berilib ketdi

Boshi ikkita bo'ldi – uylandi

Boshi ko'kka yetdi – behad sevindi

Boshi oqqan tomon – duch kelgan taraf

Boshi osmonda – nihoyatda xursand

Boshi yostiqa yetganda – kasal bo'lib qolganda

Boshi g'ovladi – o'ylayverib gangidi

Boshi shishdi – o'ylayverib gangidi

Boshi chiqmadi – xalos bo'lmadi, qutulmadi

Boshida danak chaqdi – ortiq darajada azobladi

Boshidan kechirdi – 1) o'z hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir muddat fikrladi

Boshidan oshib yotibdi – ortiq darajada, benihoya ko'p

Boshiga keldi – o'yladi, idrok qildi, fahmladi

Boshiga ko'tardi I – qattiq shovqin soldi

Boshiga ko'tardi II – yuksak darajada izzat-hurmat qildi

Boshiga qilich kelsa ham – har qanday sharoitda ham

Boshiga urmaydi – kerak emas

Boshiga yetdi – halok qildi

Boshini achitdi – me'yoriy fikrlash qobiliyatini yo'qotdi

Boshini bukdi – uyat-nomusdan bosh ko'tarolmaydigan holatga tushirdi

Boshini ko'tardi – yotib qolgan xasta-

likdan keyin sog'aya boshladi

Boshini olib ketdi – butunlay tashlab ketdi

Boshini og'ritdi – 1) o'yladi; 2) miyasi-ni charchatdi

Boshini qayoqqa urishini bilmadi – ilojini topa olmadi

Boshini xam qildi – uyat-nomusdan boshini ko'tarolmaydigan holatga tushirdi

Boshini yedi – yo'q qildi, halok qildi

Boshlarini bir joyga qovushtirdi – 1) hamjihat bo'lib birlashtirdi; 2) oila qur-dirdi

Bu qulog'idan kirib, u qulog'idan chiqib ketadi – e'tibor bermaydi, xotirasida tutib qololmaydi

Burgaga achchiq qilib ko'rpani kuydirdi – arzimagan narsani deb jahln us-tida nojo'ya, zararli ish qilib qo'ydi

Burni ko'tarildi – gerdayib ketdi, kibrga berildi

Burni osmonga ko'tarilgan – gerdaygan, kibrlangan

Burnini suqmoq – 1) kirmoq; 2) aralashmoq

Burnini tiqmoq – aralashmoq

Burnini yerga ishqadi – qattiq jazoladi

Bel bog'ladi – shaylandi, astoydil kirishdi

Bel bog'lashdi – musobaqalashdi

Bel olishdi – kurash tushdi, kuch sinashdi

Beli og'rimaydi – mashaqqat chekmaydi, qiynalmaydi

Beliga tepdi – xalaqit berdi

Beti chidamadi – andisha qildi, nomus qildi

Beti chidaydi – nomus qilmaydi, uyalmaydi, andisha qilmaydi

"Bo'rk ol" desa, bosh oldi – biror ishni lozim bo'lganidan ham qo'pol qilib bajardi

Bo'yi yetdi – oila qurish yoshiga yetdi

Bo'yin egdi – itoat qildi

Bo'yni yor bermadi – izzat-nafsi yo'l qo'ymadi

Bo'ynidan soqit qildi – o'zini javobgarlikdan xoli qildi

Bo'yniga oldi – e'tirof qildi, biror holatga rozi bo'ldi

Bo'yniga qo'ydi – 1) to'nkadi, ayb ag'dardi; 2) bajarishga rozi qildi

Bo'yniga tushdi – zimmasiga yuklandi

Bo'ynini xam qildi – itoatli bo'ldi

D

Dabdalasi chiqdi – 1) sifatini yo'qotib, yaroqsiz holga keldi; 2) yanchib tashlandi

Dam berdi – 1) havo oqimini kuch bilan haydab kiritdi; 2) tinishga ruxsat etdi

Dam berildi – istirohat qilishga imkon berildi

Dam oldi – istirohat qildi, hordiq oldi

Dami ichida – oshkor bo'lishidan qo'rqib gapirmaydi, imkonsizlikdan biror narsa deya olmaydi

Dami ichida qoldi – bir so'z ham ayta olmay qoldi

Dami ichiga tushib ketdi – qo'rquv aralash hech narsa deyolmay lol bo'lib qoldi

Dami chiqmadi – hech narsa demadi, indamadi

Damini bosdi – ta'sir kuchini qaytardi, yo'qotdi

Damini ichiga yutdi – hech qanday tovush chiqarmaydi

Damini kesdi I – gapirtirmadi

Damini kesdi II – ta'sir kuchini qaytardi, yo'qotdi

Daqyonusdan qolgan – juda eski, qadimgi

Darak berdi – xabardor qilib qo'ydi

Dargohiga bosh urdi – xokisor bo'ldi,

xokisorlik qildi

Dil tortar – yoqimli

Dilga tugdi – 1) o'rni kelganda aytishni mo'ljallab qo'ydi; 2) ahd qildi 3) fikran belgilab qo'ydi; 4) unutmay ichda saqladi

Dili og'ridi – ranjidi

Dili siyoh bo'ldi – juda xafa bo'ldi

Dili tortdi – yoqtirdi

Dili xira – tashvishli, bezovta, notinch

Dili yorishdi – xafachiligini tarqatib, xursand bo'ldi

Dilidan o'tkazdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Dimog'i ko'tarildi – gerdayib ketdi, kibrga berildi

Dimog'i shishdi – kibrlandi, gerdaydi

Dimog'i chog' – kayfiyati yaxshi

Diydor ko'rishdi – bir-birini oradan ancha vaqt o'tgandan keyin ko'rdi

Dod soldi – dod-voy qildi, qichqirdi

Don olishdi – yaqin aloqada bo'ldi

Dong qotdi I – kutilmagan hodisaga duch kelib, karaxt bo'lib qoldi

Dong qotdi II – hech narsani sezmaslik darajasida qattiq uxlandi

Dong'i dog'istonga ketdi – ma'lum-mashhur bo'ldi

Dong'i ketdi – ma'lum-mashhur bo'ldi

Dovrug'i ketdi – ma'lum-mashhur bo'ldi

Dog'da qoldi – biror narsaning kutilganicha bo'lmagani tufayli o'kindi, alamzada bo'ldi

Dumi xurjunda – o'lda-jo'lda, to'mtoq

Dumini tugdi – qaytmas qilib haydadi

Dunyodan ketdi – qazo qildi, o'ldi

Dunyodan ko'z yumdi – qazo qildi, o'ldi

Dunyodan toq o'tdi – umrini turmush qurmay o'tkazdi

Dunyodan o'tdi I – yashab o'tdi

Dunyodan o'tdi II – qazo qildi, o'ldi

Dunyoga keldi – tug'ildi

Dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydi – o'taketgan beg'am, haddan tashqari beparvo

Duch keldi – kutilmaganda yo'liqdi, bexosdan uchratdi

“Do'ppi ol” desa, bosh oldi – biror ishni lozim bo'lganidan ham qo'pol qilib bajori

Do'ppisi tor keldi – ilojisiz og'ir ahvolga tushdi

Do'ppisini osmonga otdi – juda xursand bo'ldi

Do'ppisini yarimta qilib – g'am yemasdan, shod-xurram bo'ldi

Do'q urdi – qo'rqitish maqsadida baqirib-chaqirib gapirdi

E

E'tibor berdi – diqqat bilan qaradi

Egardan tushmaslik – mavqeini yo'qotganiga qaramay, o'zini avvalgiday tutdi

Egiigan boshi – uyat-nomusdan bosh ko'tarolmaydigan holatga tushirdi

Egri qo'llik qildi – mayda o'g'irlik qildi

Elburutdan – vaqtdan oldin, barvaqt

Eldan burun – vaqtdan oldin, barvaqt

Ellik og'iz – juda ko'p

Enka-tenkasi chiqdi – 1) qiynalib ketdi; 2) to'satdan qattiq qo'rqdi

Ensasi qotdi – ranjib, noxush bo'ldi

Ep ko'rmaydi – noloyiq, yarashmaydigan ish deb bildi

Erdan chiqdi – ajrashdi

Erga berdi – uzatdi

Erga tegdi – oila qurdi

Es kirdi – 1) es-hushli bo'ldi; 2) anglandi, tushundi

Es(im) qursin – nimanidir esdan chiqarganda o'ziga tanbehni, koyishni ifodalaydi

Esdan ko'tarildi – unutdi

Esga oldi – xotirladi

Es-hushini olib qochdi – xayolini o'ziga tortib olib qoldi

Es-hushini olib qo'ydi – o'ziga o'taketgan darajada mahliyo qilib oldi

Es-hushini yig'di – 1) parishonlikdan qutuldi; 2) o'ylab ish tutadigan bo'ldi

Es-hushini yo'qotdi – 1) behush bo'ldi; 2) esankiradi

Esi bor – fikr-mulohaza yuritish qobiliyati yaxshi

Esi bo'lsa – fikr-mulohaza yuritish qobiliyati yaxshi

Esi kirdi – 1) es-hushli bo'ldi; 2) anglandi, tushundi

Esi ketdi – 1) qiynalib holsizlandi; 2) qayta-qayta mehribonlik, xayrixohlik bildirdi

Esi ketib – berilib, mahliyo bo'lib

Esi og'di – 1) telba bo'ldi, jinni bo'ldi; 2) mahliyo bo'lib qoldi

Esi og'ib ketdi – xayoli biror narsa haqidagi o'y-xotiralar haqida band bo'ldi

Esi past – fikrlash qobiliyati me'yorda emas, tentak, ovsar

Esi chiqib ketdi – nihoyatda qattiq qo'rqdi

Esida qoldi – xotirasida saqlanib qoldi

Esida turdi – xotirasida saqlanib qoldi

Esida tutdi – doim xotirasida saqladi

Esdan ozdi – jinni bo'ldi, telba bo'ldi

Esdan og'di – telba bo'ldi, jinni bo'ldi

Esdan chiqdi – unutdi

Esiga keldi – 1) xotirasida tiklandi; 2) o'yladi, idrok qildi

Esiga soldi – 1) xotirasida tikladi; 2) unutilayozganni eslatdi

Esiga tushdi – xotirasida tikladi

Esini tanidi – go'daklik davridan chiqib, ongli hayot yo'luga kirdi

Esini yedi – miyasi ishlamay qoldi, fikrlash qobiliyatini yo'qotdi

Et- etidan o'tib ketdi – 1) jismiga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Eti suyagiga yopishgan – haddan tashqari ozg'in, haddan tashqari qotma

Etini yedi – ruhan azoblendi, ezildi

Eshigiga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

F

Fahm(i) yetadi – idrok qildi, uqdi, bildi

Fahm-farosat(i) yetadi – idrok qildi, uqdi, bildi

Fikrga toldi – uzoq fikrladi

Fikridan o'tkazdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Fikrlari bir yerdan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi

Fig'oni falakka chiqdi – ruhan ortiq darajada bo'g'ilib, oh-voh qildi

Futur yetdi – zararli bo'lib chiqdi

Fe'li keng – tanti

Fe'li tor – ziqna

G

Gap bermaydi – boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapiradi

Gap qaytardi – 1) javob qildi 2) e'tiroz javobini berdi, aytishdi

Gap qistirdi – biror kishining nutqi davomida shu nutqni bo'luvchi so'z-gap ilova qildi

Gap qotdi – 1) suhbatga tortish maqsadida gap aytdi; 2) biror kishining nutqi davomida yo'l – yo'lakay biror fikrni aytib qoldi

Gap tashladi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

Gap tegdi I – gapirishga imkon berildi

Gap tegdi II – tanbeh eshitdi

Gapi bir joydan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi

Gapi o'tdi – aytgani inobatga olindi, ma'qullandi

Gapida turdi -- ahidini saqladi

Gapidan qaytdi - ahdidan voz kechdi

Gapiga kirdi -- 1) tingladi; 2) aytganini qildi

Gapini ikkita qilmaslik – aytgani bajarildi

Gapni bir joyga qo'ydi – o'zaro bir fikrga keldi

Gardanidan soqit qildi – o'zini javobgarlikdan xoli qildi

Gardaniga oldi – e'tirof qildi, biror holatga rozi bo'ldi

Gardaniga tushdi – zimmasiga yuklandi

Gardaniga yukladi – biror ishni bajarishga majbur qildi

"Gah" desa, qo'lga qo'nadigan qilib olgan – juda itoatkor qilib olgan

H

Haddan tashqari – ortiq darajada, nihoyatda

Haddan ziyod – ortiq darajada, nihoyatda

Haddi sig'di – talab qila oldi

Haddidan oshdi – o'ziga ortiqcha erk berdi

Hasratidan chang chiqdi – ortiq darajada norozilik bildirib gapirdi

Havasi keldi – biror narsaga erishish ishtiyoqi uyg'ondi

Hayratda qoldi – nihoyat darajada ajablendi

Hayratda qoldirdi – nihoyat darajada ajablantirdi

Hayron qoldi – ajablendi

"Hash-pash" deguncha – juda qisqa muddatda

Holdan ketdi – toliqdi, darmonsizlandi

Holdan ketkazdi – toliqtirdi, darmonsizlantirdi

Hordiq oldi – istirohat qildi
Hushi boshidan uchdi – esankiradi
Hushi ketdi – mahliyo bo'lib qoldi
Hushi o'ziga keldi – 1) behushlikdan qaytdi; 2) odatdagi sezish, anglash holatiga qaytdi
Hushidan ketdi – behush bo'ldi
Hushiga keldi – 1) behushlikdan qaytdi; 2) odatdagi sezish, anglash holatiga qaytdi
Hushini olib qo'ydi – o'ziga o'taketgan darajada mahliyo qilib oldi
Hushini yo'qotdi – 1) behush bo'ldi; 2) esankiradi

I

Ignadek gapni tuyadek qildi – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi
Ignasidan ipigacha – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha batafsil
Ikki gapning birida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta gapirdi
Ikki gapning o'rtasida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta gapirdi
Ikki bukilgancha – ortiq darajada egilib
Ikki dunyoda – hech qachon
Ikki dunyoda ham – hech qachon
Ikki ellik – qisqagina
Ikki ko'zi to'rt bo'ldi – intizor bo'ldi
Ikki oyog'ini bir etikka suqdi – o'z ishining amalga oshishini qaysarlik bilan talab qildi
Ikki oyog'ini bir etikka tiqdi – juda qiyin ahvolga tushdi
Ikki oyog'ini tirab oldi – qaysarlik qildi
Ikki og'iz – ozgina, andak
Ikki qo'lini burniga tiqdi – quruqdan-quruq, evaziga hech narsa ololmay
Ikki qo'lini og'ziga tiqdi – hovliqib, lozim bo'lganidan ko'ra ortiqroq narsani ro'yobga chiqarish uchun intildi
Ikki qo'llab – hech qanday e'tirozsiz va xursandlik bilan

Ikki so'zning birida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta gapirdi
Ikki o'rtada – ozgina, andak
Ikki shingil – ozgina, andak
Ikki-uch og'iz – ozgina, andak
Ilon yo'st tashlaydi – chiday olmaydi, toqat qilib tura olmaydi
Ilon po'st tashlaydigan – chiday olmaydigan, toqat qilib tura olmaydigan
Ilon yog'ini yalagan – juda ayyor, mug'ambir, quv
Ilon yog'ini yegan – juda ayyor, mug'ambir, quv
Iltimosini qaytardi – rad javobini berdi
Imoni komil – mutlaqo ishonadi
Ipidan ignasigacha – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha batafsil
Istarasi issiq – xush ko'rinishli, yoqimli, jozibador
Istarasi sovuq – yoqimsiz, badhazm
Ixlos qo'ydi – e'tiqod bilan qaradi
Ixlosi qaytdi – e'tiqod qilmay qo'ydi
Izga soldi – chetga chiqishlarni bartaraf qilib, me'yorga keltirdi
Izga tushdi – chetga chiqishlar bartaraf bo'lib, me'yorga keldi
Izidan tushdi – qayerga borsa, zimdan ta'qib qilib bordi
Izidan chiqdi – rivoji, holati buziydi
Iziga qaytdi – yetib kelgan zamon yana qaytib ketdi
Iziga tushdi I – zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qildi
Iziga tushdi II – chetga chiqishlar bartaraf bo'lib, me'yorga keldi
Izmidan chiqdi – hukmiga itoat qilmadi
Izza tortdi – izza bo'ldi, uyaldi
Izzat-nafsigaga tegdi – kamsitadigan gap-so'z, ish qildi
Ish berdi – manfaatiga xizmat qildi
Ishdan chiqardi – yaroqsiz holga keldi
Ishga soldi – 1) mehnat qilishga safarbar qildi; 2) o'z maqsadi yo'lida xizmat qildirdi; 3) safarbar qildi, foydalan-

di; 4)ishlata boshladi
Ishga tushdi – 1)mehnat qilishni boshladi 2)ishlay boshladi
Ishi bitdi, eshagi loydan o'tdi – 1)maqsadi amalga oshgach, aloqa va muomalani yig'ishtirdi; 2)hozirgisi hal bo'ldi, keyingisi bir gap bo'lar
Ishi tushdi – biror ish yuzasidan muomalada bo'ldi, biror masala yuzasidan murojaat qildi
Ishongan bog'i, suyangan tog'i – 1)suyanchig'i, g'amxo'ri; 2)orqa qiladigani, e'tiqod-ishonch bilan qaraydigani
Ishonchi komil – mutlaqo ishonadi
Ishqi tushdi – sevib qoldi
Ichagi uzildi I – 1) qotib-qotib kuldi; 2) uzluksiz va qattiq yig'lab charchadi(chaqaloq)
Ichagi uzildi II – juda-juda ochiqdi
Ich-etini yedi – ruhan azoblandi, ezildi
Ichi achidi – achinib kuyindi
Ichi achishdi – achinib kuyindi
Ichi pishdi – 1)ruhan bezovta bo'ldi, dilgir bo'ldi; 2)sabri tugab, ruhan betoqat bo'ldi
Ichi qizidi – 1)qiziqish uyg'ondi; 2)zerikib siqildi
Ichi qora – yomon niyatli, boshqalarga yaxshilikni ravo ko'rmaydigan
Ichi qoralik qildi – yomon niyatli ish qildi
Ichi toshdi -1)biror narsani shoshib bajarish davomida ruhan hovliqib ketdi; 2)sabri tugab, ruhan betoqat bo'ldi
Ichi g'ash – tashvishli, bezovta, notinch
Ichiga soldi – yashirdi, pinhon tutdi
Ichiga yutdi – yashirdi, pinhon tutdi
Ichini bir nima tataladi – yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi
Ichini it tirnadi – yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi
Ichini mushuk tataladi – yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi

Ichini kemindi – yashirin holda ruhan bezovtalandi

Ichini qizitdi – qiziqish uyg'otdi

J

Jahidan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

Jahli qistadi – achchiqlandi

Jahli chiqdi – g'azablandi

Jahlini keltirdi – achchiqlandi

Jahondan ketdi – qazo qildi, o'ldi

Jahondan o'tdi – yashab o'tdi

Jahonga keldi – tug'ildi

Jar soldi – 1)jarchi vositasida eshittirildi; 2)keragidan ortiq darajada bo'rttirib xabar tarqatdi

Javob berdi – 1) javobli ish tutdi; 2) qondirdi;3) javobgarlikni o'z ustiga oldi 4) "ketish"ga ruxsat berdi

Javobini berdi I – 1) javobli ish tutdi; 2) qondirdi; 3) javobgarlikni o'z ustiga oldi 4) "ketish"ga ruxsat berdi

Javobini berdi II – 1) haydab yubordi; 2) er-xotinlik holatini bekor qilishga rozilik berdi

Jazosini berdi – qilmishiga yarasha jazoladi

Jigar bag'ri xun bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi

Jigar- bag'ridan urdi – o'ziga shaydo qildi

Jigaridan urdi – o'ziga shaydo qildi

Jini suymaydi, jini sevmaydi – ta'biga to'g'ri kelmaydi

Jiniga yoqmaydi – ta'biga to'g'ri kelmaydi

Jig'iga tegdi – asabini qo'zg'atib o'chakishtirdi

Jon kirdi – yayradi, rohatlandi

Jon bor – asosga ega, zamirida haqiqat bor, bejiz emas

Jon berdi – o'ldi

Jon berib, jon oldi – taslim bo'lmadi,

- o'zini yengilgan deb hisoblamadi
- Jon beriidi** – barhayot qilindi
- Jon bermaslik** – taslim bo'lmalik, o'zini yengilgan deb hisoblamaslik
- Jon deb** – mamnuniyat bilan
- Jon dedi** – xursand bo'ldi
- Jon holatda** – qo'rqani holda va shiddat bilan
- Jon- joniga tegdi** – o'ta darajada bezor qildi
- Jon kirdi** – 1) tetiklashdi, jonlandi; 2) hayotga qaytdi, tirildi
- Jon koshki edi** – xursand bo'lar edimal
- Jon olib, jon berdi** – o'z jonini ham ayamasdan og'ir va mashhaqqatli kurash olib bordi
- Jon oluvchi** – 1) o'ldiruvchi; 2) ruhan juda qattiq ezib yuboruvchi
- Jon tikdi** – butun kuch va imkoniyati, hatto hayotini bag'ishladi
- Joni achiydi** – 1) ayab kuyindi; 2) achinib kuyindi
- Joni bor** – hali tirik
- Joni bo'g'ziga keldi** – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi
- Joni hafqumiga keldi** – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi; 3) nihoyatda qattiq qo'rqdi
- Joni hilqildog'ga keldi** – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi; 3) nihoyatda qattiq qo'rqdi
- Joni holiga qo'ymaslik** – 1) tinchlik bermaslik; 2) xohishiga zid holda majbur qilish
- Joni kuydi** – ruhan kuchli bezovtalanгани holda g'amxo'r bo'ldi
- Joni tomog'iga keldi** – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi
- Joni uzildi** – o'ldi, so'nggi marta nafas chiqardi
- Joni chiqdi I** – o'ldi, so'nggi marta nafas chiqardi
- Joni chiqdi II** – nihoyatda qattiq g'azablandi, darg'azab bo'ldi
- Joni chiqdi III** – nihoyatda qattiq qo'radi
- Jonidan bezor bo'ldi** – ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi bo'ldi
- Jonidan to'ydi** – 1) yashashni istamad; 2) ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi bo'ldi
- Jonidan umidini uzdi** – o'lishga iqrer bo'ldi
- Joniga are kirdi** – 1) bir o'limdan qutqarib qoldi; 2) og'ir ahvoldan qutqardi
- Joniga oro kirdi** – 1) bir o'limdan qutqarib qoldi; 2) og'ir ahvoldan qutqardi
- Joniga tegdi** – 1) bezor qildi, 2) bezor bo'lib zerikdi
- Jonini berdi** – har qanday og'ir shartni, talabni bajarishga tayyor bo'ldi
- Jonini fido oldi** – o'zini qurbon qilishga ham tayyor bo'ldi
- Jonini ham ayamadi** – 1) biror maqqas yo'lida o'lishga ham tayyor bo'ldi; 2) bisotida bor hamma narsasini berishga tayyor bo'ldi
- Jonini hovuchlab** – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqgan holda
- Jonini jabberga berdi** – bor kuchini safarbar qildi
- Jonini kaftiga olib** – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqgan holda
- Jonini kuydirib** – mashhaqqatni o'z oлдiga olgan holda, uringib
- Jonini oldi** – 1) o'ldirdi; 2) ruhan juda qattiq ezib yubordi; 3) jismonan juda qattiq ezib yubordi
- Jonini tikdi** – butun kuch va imkoniyati, hatto hayotini bag'ishladi

Jonini chiqardi – nihoyatda qattiq g'azablandi, darg'azab bo'ldi

Jonining boricha – kuch -quvvati yetganicha, tirishib

Jon-jonidan o'tib ketdi – 1) jismiga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Jon-jonidan o'tib ketdi – 1) jismonan va alamli ta'sir qildi, qaqshatdi; 2) ruhan alamli ta'sir qildi

Jon-poni chiqib ketdi – nihoyatda qattiq qo'rqdi

Jon-u holiga qo'ymaydi – tinchlik bermaydi

Joyiga keltirdi – o'rinlatdi

Joyiga qo'ydi – bajardi, o'rinlatdi

K

Kalavasining uchini topdi – jumboqni hal qilish yo'lini topdi

Kalavasining uchini yo'qotdi – qilib turgan ishini bilmay qoldi, gangidi

Kalasi g'oviab ketdi – o'ylayverib gangidi

Kapalagini uchirdi – qattiq cho'chish bilan qo'rqdi

Kapalagi uchdi – qattiq cho'chish bilan qo'rqdi

Katta gap – 1) diqqatga sazovor, arzigulik; 2) qanoatlanishga yetarli, kifoya

Katta gapirdi – imkoniyatiga ortiqcha baho berdi

Katta ketdi – imkoniyatiga ortiqcha baho berdi

Katta og'iz – 1) soxta kibr-havoli, maqtanishni yaxshi ko'radigan; 2) imtiyozli mavqega ega(kinoya)

Kavushini to'g'irlab qo'ydi – haydab yubordi

Kayfi chog' – kayfiyati yaxshi

Kayfi buzuq – kayfiyati yomon, xafa

Kayfi uchdi – qattiq cho'chish bilan

qo'rqdi

Kayfi xush bo'ldi – xursandchilik qildi, dilxushlik qildi

Kayfi chog'lik qildi – xursandchilik qildi, dilxushlik qildi

Kayfiyati buzildi – kayfiyati yomonlashib, xafa bo'ldi

Kesak otidi – yomonlik xatti-harakatlari qildi

Ketidan tushdi – qayerga borsa, zimdan ta'qib qilib bordi

Ketiga tushdi – 1) zimdan yurib butun xatti-harakatlarini ta'qib qildi; 2) manfaatdor bo'lgani holda berilib harakat qildi

Kechani kecha, kunduzni kunduz demay -vaqt tanlamay, sutkaning istalgan vaqtida

Kechirmoq – 1) o'z hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir muddat fikrladi

Kim biladi – aniq aytib bo'lmaydi

Kim biladi deysiz – aniq aytib bo'lmaydi

Kim bilsin – aniq aytib bo'lmaydi

Kim qo'yibdi?! – lozim emas, loyiq emas

Kindigi kesilgan – tug'ilgan

Kindik qoni to'kilgan – tug'ilgan

Kiprik qoqmaslik – sira uxlamaslik

Komil ishonch bilan – mutlaqo amin bo'lgan holda

Kuli ko'kka sovurildi – butunlay yemirildi, yo'q bo'ldi

Kun o'tkazdi – 1) vaqt o'tkazdi; 2) tirikchilik qildi

Kun bermaslik – chiqishtirmaslik, ta'bini xira qiladigan, osoyishtaligini buzadigan harakatlar qildi

Kun ko'rdi- tirikchilik qildi, tirikchilik o'tkazdi

Kun yo'q – tinchlik bermaslik, tinch hayot kechirishga yo'l qo'ymaslik

Kuni bitdi – o'ladigan vaqti keldi

Kuni tugadi – o'ladigan vaqti keldi

- Kuniga qoldi** – 1) biror ishni bajarishda qaram bo'ldi; 2) foydalanishga majbur bo'ldi
- Kunini o'tkazdi** – 1) vaqtini o'tkazdi; 2) tirikchiligini qildi
- Kunini ko'radi** – tirikchilik qiladi, tirikchilik o'tkazadi
- Kunni kechirdi** – 1) vaqt o'tkazdi; 2) tirikchilik qildi
- Kurakda turmaydigan** – aytib bo'lmas darajada nomunosib
- Kekirdagini cho'zdi** – 1) shovqin solib, dabdabali qilib gapirdi; 2) o'dag'ayladi
- Ko'kka ko'tardi** – ortiq darajada maqtadi
- Ko'kka sovurdi I** – behuda sarfladi
- Ko'kka sovurdi II** – butunlay yemirilib yo'q bo'ldi
- Ko'klarga ko'tarib** – ortiq darajada, benihoya
- Ko'kragi tog'day ko'tarildi** – xursand bo'lib, benihoya ruhlendi
- Ko'kragiga urdi** – chapanichasiga pisanda qildi
- Ko'ksi ko'tarildi** – xursand bo'lib, benihoya ruhlendi
- Ko'ngil bog'ladi** – sevish hissiga erk berdi
- Ko'ngil berdi** – sevdi, oshiq (ma'shuq) bo'ldi
- Ko'ngil ochdi I** – xursandchilik qildi
- Ko'ngil qo'ydi** – sevdi
- Ko'ngli aynidi** – 1) tanasi qabul qilmagani tufayli behuzur bo'ldi; 2) tabiatiga yoqmagani tufayli ijirg'andi
- Ko'ngli bor** – moyil, xayrixoh, sevadi
- Ko'ngli bormadi** – xohlamadi
- Ko'ngli bo'sh** – ko'ngilchan, rahmdil
- Ko'ngli bo'shadi I** – ruhiy kechinmalar ta'sirida yig'lab yuborish holatiga yetdi
- Ko'ngli bo'shadi II** – xo'rliigi keldi
- Ko'ngli bo'shshadi** – ruhiy kechinmalar ta'sirida yig'lab yuborish holatiga yetdi
- Ko'ngli joyiga tushdi** – xotirjam bo'ldi, tinchlandi
- Ko'ngli keng** – oliyhimmat, saxovattli
- Ko'ngli ko'tarildi** – ruhlendi
- Ko'ngli ko'tarmaydi** – 1) yana yeb-icha olmaydi; 2) yoqtirmaydi
- Ko'ngli oq** – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
- Ko'ngli ozdi** -1) behush bo'ldi; 2) tanasi qabul qilmagani tufayli behuzur bo'ldi
- Ko'ngli og'ridi** – ranjidi
- Ko'ngli ochiq** – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
- Ko'ngli pok** – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
- Ko'ngli qattiq** – rahm-shafqati yo'q
- Ko'ngli qoldi** – avvalgi yaxshi munosabati o'rniga xush ko'rmaslik hissi uyg'ondi
- Ko'ngli qora** – yomon niyatli, boshqalarga yaxshilikni ravo ko'rmaydigan
- Ko'ngli sovidi** – avvalgi yaxshi munosabati yo'q bo'ldi
- Ko'ngli so'radi** – boshiga xafachilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol – ahvolini so'radi
- Ko'ngli topilsa** – istak-xohishiga mos tushadigan harakatlar qilish bilan o'ziga moyil qilsa
- Ko'ngli tortdi** – yoqtirdi
- Ko'ngli toza** – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
- Ko'ngli tog'day ko'tarildi** – xursand bo'lib, benihoya ruhlendi
- Ko'ngli to'ldi** – 1) mamnun bo'ldi; 2) qanoat hosil qildi, tinchidi
- Ko'ngli to'q** – o'ta xotirjam
- Ko'ngli xira** – tashvishli, bezovta, notinch
- Ko'ngli xira bo'ldi** – tashvish qildi
- Ko'ngli xiralashdi** – biroz tashvish qildi

Ko'ngli yorishdi – ko'nglidagi g'ashlik tarqadi

Ko'ngli yumshadi – rahmdilligi uyg'ondi

Ko'ngli yumshoq – ko'ngilchan, rahmdil

Ko'ngli yo'q – istamaydi

Ko'ngli o'ksidi – ma'yuslandi, o'ksindi

Ko'ngli o'rniga tushdi – xotirjam bo'ldi, tinchlandi

Ko'ngli o'sdi – ruhlandi

Ko'ngli g'ash – tashvishli, bezovta, notinch

Ko'ngli g'ash bo'ldi – tashvish qildi

Ko'ngli g'ash tortdi – bir oz tashvish qildi

Ko'ngli g'ashga to'ldi – qattiq tashvishda bo'ldi

Ko'ngli cho'kdi – ruhsizlandi

Ko'nglida kiri yo'q – kek saqlamaydigan, g'arazi yo'q

Ko'nglidan kechirdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Ko'nglidan o'tdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Ko'nglidan chiqardi – 1) butkul unutib yubordi, o'ylamay, eslamay qo'ydi; 2) ko'nglidagi g'uborni tarqatdi; 3) o'z roziligi bilan berishni ma'qul ko'rdi

Ko'ngliga keldi – 1) o'zicha o'yladi; 2) biror munosabat bilan aytilgan gapni yoki qilingan harakatni og'rinib qabul qildi; 3) xohladi

Ko'ngliga qo'l soldi – eng yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qildi

Ko'ngliga sig'maslik – diqqatlik, xafalik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik

Ko'ngliga tugdi – 1) o'zni kelganda aytishni mo'ljallab qo'ydi; 2) ahd qildi; 3) fikran belgilab qo'ydi; 4) unutmay ichda saqladi

Ko'ngliga tegdi – 1) yoqmay qoldi, tanasi qabul qilmay qo'ydi; 2) yoqitmaslik hissi uyg'ondi

Ko'ngliga urdi – 1) qiziqishi yo'qoldi; 2) jirkanish hissini uyg'otdi, bezdirdi

Ko'ngliga vahima soldi – kuchli darajada qo'rqish hissini uyg'otdi

Ko'ngliga vahima tushdi – kuchli darajada qo'rcish hissi uyg'ondi

Ko'ngliga g'ashlik soldi – tashvish qilishga sabab bo'ldi, tashvishli holatga qo'ydi

Ko'ngliga g'ashlik tushdi – o'z-o'zicha tashvish qildi

Ko'ngliga g'ashlik tushgan – 1) qiziqishi yo'qoldi, zerikirdi; 2) jirkanish hissini uyg'otdi, bezdirdi

Ko'nglini buzmaslik – har xil o'y-xay-ollarga borib, o'zini o'zi xafa qilmaslik

Ko'nglini bo'lmaslik – har xil o'y-xay-ollarga borib, o'zini o'zi xafa qilmaslik

Ko'nglini ezdi – ruhan azobladi

Ko'nglini joyiga tushirdi – xotirjam bo'ldi, tinchlandi

Ko'nglini ko'tardi – ruhlantirdi

Ko'nglini oldi – xursand qilish bilan o'ziga qaratdi

Ko'nglini ovladi – o'ziga moyil qilish uchun intildi

Ko'nglini og'ritdi – ranjitdi

Ko'nglini ochdi I – xafachiligini tarqatib, xursand qildi

Ko'nglini ochdi II – ichidagi istak yoki dardini aytdi

Ko'nglini qoldirdi – avvalgi yaxshi munosabati o'rniga xush ko'rmaslik hissi uyg'otdi

Ko'nglini qora qildi – juda xafa qildi

Ko'nglini sovitdi – avvalgi yaxshi munosabati yo'q bo'ldi

Ko'nglini so'radi – boshiga xafachilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol-ahvolini so'radi

Ko'nglini so'radi – boshiga xafachilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol-ahvolini so'radi

Ko'nglini topdi – istak-xohishiga mos

- tushadigan harakatlar qilish bilan o'ziga moyil qildi
- Ko'nglini tog'day ko'tardi** – xursand qilib berihoya ruhlantirdi
- Ko'nglini to'q qildi** – o'ta xotirjam bo'ldi
- Ko'nglini to'q tutdi** – o'ta xotirjam bo'ldi
- Ko'nglini uzdi** – yuragiga yaqin, intilgan kishisidan yoki narcasidan ajralishga qaror qildi
- Ko'nglini xira qildi** – bezovta, notinch bo'ldi
- Ko'nglini yordi** – ichidagi istak yoki dardini aytdi
- Ko'nglini yorishtirdi** – ko'nglidagi g'ashlikni tarqatdi
- Ko'nglini yozdi** – xafachiligini tarqatdi
- Ko'nglini yumshatdi** – rahmdilligi uyg'otdi
- Ko'nglini o'stirdi** – ruhlantirdi
- Ko'nglini g'ashladi** – tashvish qildirdi
- Ko'nglini cho'ktirdi** – ruhsizlantirdi
- Ko'nglining bir chekkasi xira** – tashvishli, bezovta, notinch
- Ko'nglining bir chekkasi g'ash** – tashvishli, bezovta, notinch
- Ko'nglining bo'shligi** – ko'ngilchan, rahmdil ekanligi
- Ko'zarga ko'zi yo'q** – o'taketgan darajada yomon ko'rdi
- Ko'rgani ko'zi yo'q** – o'taketgan darajada yomon ko'rdi
- Ko'rgani ko'zi, otgani o'qi yo'q** – o'taketgan darajada yomon ko'rdi
- Ko'rpasiga qarab oyoq uzatdi** – imkoniyatini hisobga olib ish tutdi
- Ko'rsatib qo'yaman** – qo'rqitish
- Ko'z bo'yadi** – aldadi, laqillatdi
- Ko'z ilindi** – mizg'idi, uxlay boshladi
- Ko'z ilg'amas I** – bilinar-bilinmas, mayda
- Ko'z ilg'amas II** – cheksiz, poyoni ko'rinmaydigan
- Ko'z ilg'amaydi** – poyoni ko'rinmaydi
- Ko'z olaytirdi** – 1) o'qraydi; 2) o'z manfaatiga bo'ysundirish niyatida bo'ldi
- Ko'z oldidan o'tdi** – tasavvurida ketma-ket gavdalandi
- Ko'z oldiga keldi** – tasavvurida gavdalandi
- Ko'z olmaslik** – qarashni to'xtatmaslik
- Ko'z ostidan** – yashiriqona, sezdirmay
- Ko'z ostiga oldi** – biror maqsad bilan ko'zlab qo'ydi
- Ko'z ochgani qo'ymaslik** – biror narsani betiga solib yoki qattiq talab qilib tinchlik bermaslik, qattiq siquvga oldi
- Ko'z ochib ko'rgan** – birinchi nikohiga olgan
- Ko'z ochib yumguncha**– juda qisqa muddatda, tezda
- Ko'z ochirmaslik**– biror narsani betiga solib yoki qattiq talab qilib tinchlik bermaslik, qattiq, siquvga oldi
- Ko'z qirini tashladi** – tez va sezilar-sezilmaz qaradi
- Ko'z qorachig'i** – yakka-yu yagona va qadr-qiymati beqiyos yuksak
- Ko'z suzdi** – noz-karashma bilan qaradi
- Ko'z tagidan** – yashiriqcha, sezdirmay
- Ko'z tagiga oldi** – biror maqsad bilan ko'zlab qo'ydi
- Ko'z tashladi** – qisqa muddat qaradi
- Ko'z tegdi** – ko'zikdi
- Ko'z tikdi** – 1) tikilib qaradi; 2) umidvor bo'lib qaradi
- Ko'z tutdi** – kelib qolar degan umidda kutdi
- Ko'z urishtirdi** – ko'z qarashlari bir daqiqa duch keldi
- Ko'z yugurtirdi** – tez va yuzaki qaradi
- Ko'z o'ngida** – 1) bevosita ko'ringan, kuzatilgan holda; 2) tasavvurida saqlagan
- Ko'z o'ngiga keldi**– tasavvurida gavdalandi
- Ko'zda tutdi** – fikran hisobga oldi
- Ko'zdan kechirdi** – qarab chiqdi, birma-bir ko'rdi, sinchiklab tanishdi

- Ko'zdan qochirmaslik** – doim kuzatib turdi
- Ko'zdan o'tkazdi** – qarab chiqdi, birma-bir ko'rdi, sinchiklab tanishdi
- Ko'zga ko'rinarmidi?! – 1)** tatimaslik, e'tiborini tortmaslik; 2) hisoblashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik
- Ko'zga ko'rindi** – 1) tanildi; 2) o'ziga diqqat-e'tiborni jalb qiladigan bo'ldi
- Ko'zga ko'rinmaslik I – 1)** tanilmaslik; 2) o'ziga jalb qiladigan bo'lmaslik
- Ko'zga ko'rinmaslik II – 1)** tatimaslik, e'tiborini tortmaslik; 2) hisoblashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik
- Ko'zga tashlandi** – 1) ro'y-rost, aniq ko'rindi; 2) aniq ajralib, sezilib turdi
- Ko'zga chalindi** – bir marta noaniq holda ko'rindi
- Ko'zi qamashdi** – 1) nur aks etib, ko'zi hech narsani ko'rmaydi; 2) go'zalligiga mahliyo bo'ldi
- Ko'zi ilindi** – mizg'idi, uxlay boshladi
- Ko'zi ilg'amaydi** – kichik, sezilar-sezilmas bo'lgani uchun ko'ra olmaslik
- Ko'zi kosasidan chiqib ketayozdi** – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
- Ko'zi ketdi** – uxlay boshladi
- Ko'zi ko'r, qulog'i kar** – hech narsadan bexabar
- Ko'zi ko'r, qulog'i kar bo'ldi** – hech narsani ko'rmaydigan, eshitmaydigan bo'ldi
- Ko'zi ko'ziga tushdi** – ko'z qarashlari bir daqiqa duch keldi
- Ko'zi moshdek ochildi** – jazo olib, hushyor qildi
- Ko'zi ola-kula bo'lib ketdi** – olayib qaradi
- Ko'zi ochildi** – yaxshi-yomonni tushunadigan bo'ldi
- Ko'zi ochiq I** – barhayot
- Ko'zi ochiq II** – yaxshini yomondan, foydani zarardan farqlashga qobiliyatli
- Ko'zi pishidi** – anchagina o'rganib, tajribasi ortdi
- Ko'zi qinidan chiqib ketayozdi** – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
- Ko'zi qiyadi?! – 1)** ko'ngilchanlik tufayli botinolmaslik; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik 3) ko'ngil tortar narsasidan voz kecha olmaslik
- Ko'zi qiyarda-qiymay** – 1) ko'ngilchanlik tufayli botinolmaslik; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik 3) ko'ngil tortar narsasidan voz kecha olmaslik
- Ko'zi qiyib** – 1) ko'ngilchanlik tufayli botinolmaslik; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik 3) ko'ngil tortar narsasidan voz kecha olmaslik
- Ko'zi qiymadi** – 1) ko'ngilchanlik tufayli botinolmaslik; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik 3) ko'ngil tortar narsasidan voz kecha olmaslik
- Ko'zi qiysa** – 1) ko'ngilchanlik tufayli botinolmaslik; 2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik 3) ko'ngil tortar narsasidan voz kecha olmaslik
- Ko'zi tindi** – 1) holsizlanish natijasida ko'z oldi xiralashdi; 2) ko'p va mayda narsaga tikilib, ko'z oldi xiralashdi
- Ko'zi tirik** – barhayot
- Ko'zi tor** – qizg'anchiq
- Ko'zi tushdi** – bexosdan, kutilmagan-da ko'rdi
- Ko'zi to'rt bo'ldi** – intizor bo'ldi
- Ko'zi uchib turibdimi?! – ko'rish ish-tiyoqidami? (kesatiq bilan)**
- Ko'zi xonasidan chiqay dedi** – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) g'ayrati

ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zi yetdi – ishondi, ishonch hosil qildi
Ko'zi yoridi – tug'di
Ko'zi yumildi – qazo qildi, o'ldi
Ko'zi o'tmaydi – nuri ketib, ko'zi kam-quvvat bo'lib qoldi
Ko'zi o'ynadi – ko'z-ko'z qilganligi tufayli havasi keldi
Ko'zi chig'anog'idan chiqib ketayozdi- 1)g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'ziga issiq ko'rindi – 1) tanishdek tuyuldi; 2) o'ziga tortdi, yoqimli tuyuldi
Ko'ziga ko'rinib ketdi – birdaniga xotirasida gavdalandi
Ko'ziga ko'rinmaslik I – ro'para bo'lmaslik, duch kelmaslikka harakat qilish
Ko'ziga ko'rinmaslik II – 1)tatimaslik, e'tiborini tortmaslik; 2) hisoblashmaslik, o'ylab- netib o'tirmaslik
Ko'ziga oq-qora ko'rinmaydi – 1)tatimaslik, e'tiborini tortmaslik; 2)hisoblashmaslik, o'ylab- netib o'tirmaslik
Ko'ziga sovuq ko'rindi – yoqmaslik, jirkanish hissini uyg'otmoq
Ko'ziga o'tday ko'rindi – 1) tanishdek tuyuldi; 2) o'ziga tortdi, yoqimli tuyuldi
Ko'ziga cho'p soldi – aldadi, chalg'itdi
Ko'zilari chanog'idan chiqar bo'ldi – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) hayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zini qamashtirdi – 1) nur aks etib, ko'zi hech narsani ko'rmaydigan bo'ldi; 2) go'zalligiga mahliyo bo'ldi
Ko'zini bildi – ustalik bilan bajara oldi
Ko'zini bo'yadi – aldadi, laqillatdi
Ko'zini oldi – qarashni to'xtatdi
Ko'zini olmaslik – qarashni to'xtatmaslik
Ko'zini ochdi – hushyor qildi, yaxshiyomonni tushunadigan qildi
Ko'zini pishitdi – anchagina o'rganib,

tajribasini orttirdi
Ko'zini tikdi – 1) tikilib qaradi; 2) umidvor bo'lib qaradi
Ko'zini to'rt qildi – intizor
Ko'zini uzmaslik – muttasil qarash
Ko'zini uzmay – muttasil (qaradi)
Ko'zini yog' bosdi – takabburlandi, tanib tanimaganga oldi
Ko'zini yugurtirdi – tez va yuzaki qaradi
Ko'zini o'ynatdi – ko'z-ko'z qilganligi tufayli havasi keldi
Ko'zini shira bosdi – takabburlandi, tanib tanimaganga oldi
Ko'zini chirt yumib – tavakkal qilib
Ko'zining oqu qorasi – yakka-yu yagona va qadr-qiymati biqiyos yuksak
Ko'zining ochiqligida – barhayotligida
Ko'zining paxtasi chiqdi – g'azabi ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zining paxtasi chiqib ketayozdi – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zining qirini tashladi – tez va sezilar- sezilmas qaradi
Ko'zining qorachig'i – yakka-yu yagona va qadr-qiymati beqiyos yuksak
Ko'zining tirikligida – barhayotligida
Ko'zining yog'ini yedi – o'zini kimgadir yaqin ko'rsatib, uning xayrixohligidan o'z manfaati yo'lida foydalandi
Ko'zni yumdi – qazo qildi, o'ldi
Ko'zning oldiga keldi – tasavvurida gavdalandi

L

Labi labiga tegmaydi - juda tez va ko'p gapiradi
Labiga uchuq toshdi – qattiq qo'rqish bilan cho'chidi
Labini tishladi – kutilmagan hodisaga

duch kelib, nima deyishini bilmay qoldi
Lafzida turdi – ahdini saqladi
Lafzidan qaytdi – ahdidan voz kechdi
Lagqa tushdi – osongina aldandi
Lugma tashladi – biror kishining nutqi davomida shu nutqni bo'luvchi so'z-gap ilova qildi
"Lom" demaslik – hech narsa demaslik, o'tiroz qilmaslik
"Lom"-u "nim" demay – hech narsa demaslik, e'tiroz qimaslik

M

Ma'lumot berdi I – boshqalarni ham xabardor qilish maqsadida so'zladi
Ma'lumot berdi II – yuqori organlarga shikoyat tarzida xabar yubordi
Ma'qul ko'rdi – ma'qul, durust deb bildi
Ma'qul topdi – to'g'ri deb hukm chiqardi
Ma'qul tushdi – yoqdi
Malol keldi – ortidcha bir narsadek qabul qildi, og'ir tuyuldi
Mana men deb – o'zini o'zi ko'rsatib
Man-man degan – eng oldingi, eng yuqori, o'ziga yuksak baho beradigan
Mayda gap – bo'lar-bo'lmas gaplarni dastak qilib gapirib yuruvchi odam
Mazasi ketdi I – sog'ligi yomonlashdi
Mazasi ketdi II – biror ishi yomonlashdi, inqirozga yuz tutdi
Mazasi qochdi I – sog'ligi yomonlashdi
Mazasi qochdi II – biror ishi yomonlashdi, inqirozga yuz tutdi
Mazasi yo'q I – sog'ligi yomon holatda
Mazasi yo'q II – harakati, layoqati sust
Mijja qoqdi – mizg'ldi
Mijja qoqmadi – sira uxlamadi
Miridan sirigacha – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha, batafsil
Misi chiqdi – soxtaligi, yolg'onligi fosh bo'ldi
Miyasi aynidi – fikrlash qobiliyatini

yo'qotdi

Miyasi qotdi – o'ylayverib gangidi
Miyasi g'oviyab ketdi – o'ylayverib gangidi
Miyasida danak chaqdi – ortiq darajada azobladi
Miyasidan kechdi – 1) o'z hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir muddat fikrladi
Miyasidan o'tdi – 1) o'z hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir muddat fikrladi
Miyasiga keldi – o'yladi, idrok qildi, fahmladi
Miyasini achitdi – me'yoriy fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
Miyasini qoqib, qo'lga berdi – so'rayverib miyasini charchatdi, serqapligi bilan bezdirdi
Miyasini qotirdi – astoydil o'yladi, chuqur fikrladi
Miyasini yodi – miyasi ishlamay qoldi, fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
Mos keldi – muvofiq bo'ldi, mos bo'ldi
Moy tomsa – yalaguday – benihoya darajada toza
Muhabbat qo'ydi – sevishtanlikka erk berdi
Mukkasidan ketdi – o'zini tiya olmaslik darajasida berilib ketdi
Mum tishladi – mutlaqo gapirmadi, suhbatda mutlaqo qatnashmadi
Mushugini "pisht" demaydi – hech qanday ozor yetkazmaydi
Me'dasiga tegdi – yoqmay qoldi, tanasi qabul qilmay qo'ydi
Mehr qo'ydi – butun hissiyoti bilan suydi
Mehri tosh – bemehr, iltifoti yo'q
Mehri tushdi – suyib qoldi

N

Nafasi ichiga tushib ketdi – qo'rqub aralash hech narsa deyoilmay lol bo'lib qoldi

Nafasi kesildi – gapirtirmadi
Nafasini chiqarmadi – hech narsa demadi, indamadi
Nafasi chiqmadi – hech narsa demadi, indamadi
Nafasini ichiga oldi – hech qanday tovush chiqarmaydi
Nafasini ichiga yutdi – hech qanday tovush chiqarmaydi
Nari borib, beri keldi – juda qattiq azoblandi
Nari borsa – ko'pi bilan, ortig'i bilan hisoblanganda
Nari-beriga bordi – xafalashdi, janjallashdi
Nazar soldi – diqqat bilan qaradi
Nazar tashladi – qisqa muddat qaradi
Nazarda tutdi – fikran hisobga oldi
Nazarga ilmaslik – 1) mensimaslik, pisand qilmaslik; 2) arzugulik deb, diqqatga loyiq deb qaramaslik
Nazarga ilmaydi – 1) mensimaydi, pisand qilmaydi; 2) arzugulik deb, diqqatga loyiq deb qaramaydi
Nazari tushdi – bexosdan, kutilmagan-da ko'rdi
Nazaridan qoldi – yaxshi munosabatidan, hurmat-e'tiboridan mahrum bo'ldi
Nazaridan o'tkazdi – qarab chiqdi, birma-bir ko'rdi, sinchiklab tanishdi
Nigoh tashladi – qisqa muddat qaradi
Ninaday gapni tuyadek qildi – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi
Nomi chiqdi – 1) ma'lum-mashhur bo'ldi; 2) sharmanda bo'ldi
Nomimni boshqa qo'yaman! – biror ishni bajarishga qasd qilganlikni bildirishda aytiladi
Nomusi bukildi – sharmanda bo'ldi
Nonini tuya qildi –aldab-suldab haqini o'zlashtirdi
Nog'orasiga o'ynadi – izmi bilan, yo'l-yorig'i bilan ish ko'rdi

O

Obro'yi baland – katta e'tiborga ega
Obro'yi ko'tarildi – yana ham e'tiborli bo'ldi
Obro'yi oshdi – yana ham e'tiborli bo'ldi
Obro'yi tushdi – nufuziga zarba yetdi
Obro'yi to'kildi – nufuziga zarba yetkazdi
Obro'yini ko'tardi – yana ham e'tiborli qildi
Obro'yini oshirdi – yana ham e'tiborli bo'ldi
Obro'yini tushirdi – nufuziga zarba yetkazdi
Obro'yini to'kdi – nufuziga zarba yetkazdi
Odam qo'ydi – 1) o'zi bilan o'zga tomon orasida biron vositachiligidan foydalandi; 2) biror kishi yordamida kimnidir ta'qib etdi
Odobini berdi – qilmishiga yarasha jazoladi
Oila qurdi – oilaviy hayot kechirishga kirishdi
Olam guliston – hamma narsa ko'ngildagidek, hech qanday e'tirozga o'rin yo'q
Olam munavvar – hamma narsa ko'ngildagidek, hech qanday e'tirozga o'rin yo'q
Olamdan ketdi – qazo qildi, o'ldi
Olamdan o'tdi I – yashadi
Olamdan o'tdi II – qazo qildi, o'ldi
Oldi olindi – kutilgan hodisaga qarshi chora-tadbir ko'rildi
Oldidan o'tdi – biror ishni qilishdan oldin shundan kimnidir xabardor qildi
Oldiga tushadigan – ustunlik qila oladigan
Oldini oldi – kutilgan hodisaga qarshi chora-tadbir ko'rdi
Oldini oldi – kutilgan hodisaga qarshi

chora-tadbir ko'rdi

Oldirib qo'yg'an – yuragi bezillab qolgan

Olib qochdi – uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi

Ona suti og'zida – hali yosh, tajribasiz

Ona suti og'zidan keldi – haddan tashqari qiynalib ketdi

Ona suti og'zidan ketmagan – hali yosh, tajribasiz

Ona suti og'ziga keldi – haddan tashqari qiynalib ketdi

Onasini ko'rsatdi – do'q qildi, qo'rqitdi, adabini berdi

Onasini uch qo'rg'ondan ko'rsatdi – do'q qildi, qo'rqitdi, adabini berdi

Oq bilan qorani ajratdi – yaxshini yomondan, foydani zarardan ajratdi

Oq ko'ngil – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Oq ko'ngillik – to'g'rilik, yomonlikni bilmaslik

Oq-qorani ajratdi – yaxshini yomondan, foydani zarardan ajratdi

Oq-qorani tanidi – yaxshi-yomonni, foyda-zararni bildi

Oq-qorani tushundi – yaxshi-yomonni, foyda-zararni bildi

Ora ochiq bo'ldi – olish-berish muomalasini ro'y-rost hal yetdi

Oraga tushdi – 1) ikki tarafni murosaga keltirish maqsadida biror janjalga aralashdi; 2) jabrdiyda deb hisoblagan kishisini himoya qilib biror janjalli ishga aralashdi

Oralari ochiq – bir-biriga qarzdor emas, bir-biriga malol keladigan hech nima o'rtada yo'q

Oralaridan qil ham o'tmaydi – nihoyatda ahil, inoq, yaqin

Oralarini buzdi – o'zaro munosabatini yomonlashtirdi

Oro berdi – ko'rinishini ko'rkam, chi-

royli qildi

Orqasiga tushdi – zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qildi

Osmon bilan yercha – juda katta, beqiyos

Osmonga ko'tardi – ortiq darajada maqtadi

Osmonga ko'tarib – ortiq darajada, benihoya

Osmonga uchsa, oyog'idan, yerga kirs'a, qulog'idan tortadi – qutulib ketishiga qo'ymaydi

Osmon-u yercha – juda katta, beqiyos

Ostonasiga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Ot bilan tuyacha – juda katta farq

Ota go'ri-qozixonami? – janjallashib, xafalashib o'tirishga arzimaydi

Otdan tushsa ham, egardan tushmaydi – mavqeini yo'qotganiga qaramay, o'zini avvalgiday tutadi

Otdan tushsa ham, uzangidan tushmaydi – mavqeini yo'qotganiga qaramay, o'zini avvalgiday tutadi

Otilgan tosh – yomonlik xatti-harakatlarini qildi

Otimni boshqa qo'yaman! – biror ishni bajarishga qasd qilganlikni bildirishda aytiladi

Oyoq osti bo'ldi – poymol bo'ldi, tahqirlandi

Oyoq osti qildi – poymol bo'ldi, tahqirlandi

Oyoq osti qildirdi – poymol qildirdi, tahqirlatdi

Oyoq osti qilindi – tahqirlandi

Oyoq tiradi – o'jarlik qildi

Oyoqni tiradi – qaysarlik qildi

Oyog'i tortmadi – borgisi kelmadi

Oyog'iga bolta urdi – mavqeidan mahrum etadigan zarba yetkazdi

Oyog'iga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Oyog'iga bosh urdi – xokisor bo'ldi,

xokisorlik qildi

Oyog'iga yiqildi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Oyog'ini bir etikka suqdi – o'z ishining amalga oshishini qaysarlik bilan talab qildi

Oyog'ini tirab oldi – qaysarlik qildi

Oyog'ini yerga tiradi – qaysarlik qildi

“Og'zing qani?” – desa, qulog'ini ko'rsatadi – o'taketgan noshud, merov, anqov

Og'ir oyoq – homilador

Og'iz juftladi – gapirishga hozirlandi

Og'iz ko'pirtirdi – ko'p va maqtanib gapirdi

Og'iz soldi – 1) qayliq yoki kuyov qilish niyati borligini aytdi; 2) g'ayriqonuniy ravishda o'zlashtirishga harakat qildi

Og'iz-burun o'pishdi – apoq-chapoq bo'lib ketdi

Og'zini juftladi – gapirishga hozirlandi

Og'zini ko'pirtirdi – ko'p va maqtanib gapirdi

Og'zi bormadi – biror andisha-mulohaza bilan aytishni ma'qul ko'rmadi

Og'zi katta – 1) soxta kibr-havoli, maqtanishni yaxshi ko'radigan; 2) imtiyozli mavqega ega (kinoya)

Og'zi qulog'ida – nihoyatda xursand

Og'zi qulog'iga yetdi – behad sevindi, xursandligi tufayli lab-lunjini yig'ishtirib ololmadi

Og'zidan sut hidi keladi – hali yosh, tajribasiz

Og'zidan bol tomadi – shirinsuxan bo'ladi, shirinsuxanlik qiladi

Og'zidan ona suti ketmagan – hali yosh, tajribasiz

Og'ziga nos oldi – mutlaqo gapirmadi

Og'ziga oldi – gapirdi

Og'ziga olmaydi – 1) umuman iste'mol qilmaydi; 2) gapirmaydi

Og'ziga qarab – o'ylab (“gapirdi”)

Og'ziga qaradi – 1) tingladi, nima dey-

ishini diqqat bilan kutdi; 2) o'z bilganicha ish qilmay, kimningdir ko'rsatmasini kutdi

Og'ziga qaramay – o'ylamasdan (“gapirdi”)

Og'ziga qarattidi – nutqi bilan mahliyo qilib oldi

Og'ziga qatig'itdi – mutlaqo gapirmadi, suhbatda mutlaqo qatnashmaydi

Og'ziga tolqon soldi – mutlaqo gapirmadi

Og'ziga tushdi – ko'pchilik orasida gap-so'z bo'ldi yoki ma'lum-mashhur bo'ldi

Og'ziga urdi – do'q bilan yoki dalil bilan biror kishining yana so'zlashiga yo'l qo'ymadi

Og'zini ochdi – 1) angraydi; 2) gap boshladi

Og'zini poyladi – biror fikrni o'zicha aytishini kutdi

Og'zini poyladi – 1) tingladi, nima deyishini diqqat bilan kutdi; 2) o'z bilganicha ish qilmay, kimningdir ko'rsatmasini kutdi

Og'zini yumdi – gapirishini to'xtatdi

Og'zining tanobi qochdi – behad sevindi, xursandligi tufayli lab-lunjini yig'ishtirib ololmaydi

Oshib-toshib yetdi – ortiq darajada, behiyo ko'p

Ochilgan ko'z – hushyor, yaxshi-yomonni tushunadigan

Ochiq ko'ngil – samimiy, g'ayirlikni bilmaydigan

Ochiq qo'l – saxiy

Ochiq yuz bilan – yaxshi kayfiyat bilan, xushtabiqlik bilan

Ochiq yuzli – xushtabiqlik, kayfiyati yaxshi

Ochiq chehra bilan – yaxshi kayfiyat bilan, xushtabiqlik bilan

Ochiq chehrali – xushtabiqlik, kayfiyati yaxshi

P

- Parvoyi falak** – beparvo, beg'am
Parvoyiga keltirmaslik – e'tibor qilmaslik, o'ylab ham o'tirmaslik
Pastga urdi – ortiq darajada kamsitdi
Payidan tushdi – qayerga borsa, zimdan ta'qib qildi
Payiga tushdi – 1) zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qildi; 2) manfaatdor bo'lgani holda berilib harakat qildi
Payini qirqdi – mavqeyidan mahrum etadigan zarba yetkazdi
Pashsha qo'ridi – foydali, ko'zga ko'rinarli ish bilan shug'ullanmaslik, vaqtni befoyda o'tkazdi
Pashshadan fil yasadi – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi
Pinagini buzmaslik – o'ziga qaratilgan gap yoki harakatga bila-ko'ra turib e'tibor qilmaslik, o'zini go'yo hech narsa bilmagandek tutish
Pinakka ketdi- 1)uxlab qoldi; 2)xayolga cho'mdi
Pixini yorgan-o'taketgan uddaburon, quv
Pichoq suyakka yetdi – ortiq chidab bo'lmaydi
Podadan oldin chang chiqardi – ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan ilgari gapirib yurdi
Putur yetdi – zararli bo'lib chiqdi
Puch yong'oq bilan qo'ynini to'ldirdi – yolg'on va'dalar bilan aldadi
Puchakka chiqardi – xom xayol bo'lib chiqdi
Puchga chiqdi – xom xayol bo'lib chiqdi
Peshona teri – halol mehnat
Peshona teri to'kildi – mashaqqat bilan jismoniy mehnat qildi
Po'st tashlatadigan – chiday olmaydigan, toqat qilib tura olmaydigan

Po'stagini qoqdi – ayovsiz tanqid qildi
Po'stiga somon tiqdi – juda qattiq jazoladi

Q

- Qahri keldi** – achchiqlandi
Qalbi pok – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
Qalbidan sidirib tashladi – uzil-kesil unutdi
Qalbiga vahima soldi – kuchli darajada qo'rqish hissini uyg'otdi
Qalbini ochdi – ichidagi istak yoki dardini aytdi
Qarshi oldi – kutib oldi
Qattiq ko'ngil – rahm-shafqati yo'q
Qattiq turdi – o'z aytganining amalga oshishini qat'iy talab qildi
Qay bet bilan – qanday qilib, uyalmay
Qayoqdan kun chiqdi?! – nechuk bunday favqulodda yaxshi ish bo'ldi?! –
Qaysi yuz bilan – qanday qilib, uyalmay
Qaysi shamol uchirdi?! – bu tomonga kelishingizga nima sabab bo'ldi?
Qildan qiyiq qidirdi – deyarli aybi yo'q odamning faoliyatidan ayb topishga harakat qildi
Qilidan quyrug'igacha – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha, batafsil
Qirq marta o'lchab, bir marta kesadi – nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish qiladi
Qon yutdi – ich-ichidan kuchli darajada ruhan azobladi
Qoni qaynadi – achchiqlandi, qizishdi
Qora terga botdi – haddan tashqari zo'berish natijasida mo'l-ko'l terladi
Qora yurak – g'arazgo'y, buzuq niyatli
Qorasi o'chdi – uzoqlashib, ko'rinmay ketdi
Qorasini ko'rsatmaydi – kimningdir

ko'ziga hech ko'rinmaydi

Qordan qutilib, yomg'irga tutildi – avvalgisidan ham yomoniga uchradi

Qosh qo'yaman deb, ko'z chiqardi – yaxshilik qilaman degan holda yomonlik qilib qo'ydi

Qochirdi – juda ustun chiqdi, osonlikcha yengdi

Quling o'rgilsin – ajoyib

Quloq berdi – tingladi

Quloq osdi – 1)tingladi; 2)aytganini qildi

Quloq soldi – 1)tingladi; 2)aytganini qildi

Quloq-miyasini yedi – so'rayverib miyasini charchatdi, sergapligi bilan bezdirdi

Qulog'iga kirdi – maxsus tinglamagani, qiziqmagani holda eshitdi

Qulog'iga kirmaydi – 1) parishon bo'lish, kuchli hayajonlanish yoki mashg'ul bo'lish tufayli o'ziga qarata aytilayotgan gaplarni anglamaydi, eshitmaydi; 2) e'tiborsiz qoldiradi, qabul qilmaydi

Qulog'iga oldi – kimningdir fikriga amal qilib ish tutdi

Qulog'iga qu'ydi – 1) gap uqtirdi; 2) xotirasida mustahkam saqladi

Qulog'iga yetdi – biror kishi orqali eshitib, xabardor bo'ldi

Qulog'iga chalindi – biror gapni yoki tovushni noaniq tarzda eshitdi

Quruq aravani olib qochdi – uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi

Quti uchdi – qattiq qo'rqanidan, g'azablanganidan rangi oqardi

Quvonchi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi

Qushdek yengil tortdi – ruhiy azoblanishi tarqadi

Qo'l berdi I – salomlashish uchun dastpanjasini uzatdi

Qo'l berdi II – murid bo'ldi

Qo'l keldi – manfaatiga mos tushgan holda qulaylik berdi

Qo'l ko'tardi – 1) urdi; 2) tarafdorligini, xayrixohligini bildirdi 3)gapiruvchi ekanini bildirdi

Qo'l siltadi – diqqat-e'tiborga noloyiq deb topdi

Qo'l urdi – 1) tegdi; 2) biror ishni qila boshladi

Qo'ldan berdi – yo'qotdi

Qo'ldan ketdi – kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi

Qo'ldan chiqdi – 1)kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi; 2)bitdi(qurish, tikish, yozish kabilar)

Qo'lga kirdi – ixtiyoriga o'tdi

Qo'lga oldi – 1) o'z ixtiyoriga o'tkazdi; 2) qo'qqisdan hujum qilib bosib oldi 3)hibs qildi, qamash maqsadida tutdi; 4) biror yo'l bilan o'z xohishiga bo'ysunnadigan qildi

Qo'lga tushdi – 1) tutqun bo'ldi; 2) biror nojo'ya ish bilan tutildi; 3) aldanib, o'z ixtiyorini berib qo'ydi

Qo'li baland – raqobatda, musobaqada vaziyati ustun

Qo'li bormadi – nimanidir qilmaslikka undovchi his-tuyg'uning ta'sirida biror faoliyatga kirisha olmaydi

Qo'li egri – o'zgalarning haqini, mulkini o'g'irlaydigan mayda o'g'ri

Qo'li kalta – cheklangan imkoniyatga ega

Qo'li ochiq – saxiy

Qo'li qisqalik qildi – cheklangan imkoniyatga ega

Qo'li tegmadi – juda bandligi tufayli vaqt topolmaydi

Qo'li uzun – ortiq darajada imkoniyatga ega

Qo'li yuqori bo'ldi – raqobatda, musobaqada vaziyati ustunlik qildi

Qo'lidan keldi – bajarishga, qilishga

qodir

Qo'ldan kelganicha – qila olganicha, bilganicha, kuchi yetganicha

Qo'lini bigiz qildi – niqtab ko'rsatdi

Qo'lini burniga tiqib – quruqdan-quruq, evaziga hech narsa ololmay

Qo'lini ko'tardi – taslim bo'lganini bildirdi

Qo'lini sovuq suvga urmaydi – qiyinroq jismoniy mehnatni mutlaqo qilmaydi

Qo'lini yuvib, qo'ltig'iga urdi – ixlosi qaytib, ishonmay qo'ydi

Qo'ltig'dan tarvuzi tushdi – umidi puchga chiqib, bo'shashdi

Qo'ltig'iga suv purkadi – biror ishni qilishga o'chakishtirdi

Qo'yi mingga yetdi – behad sevindi

Qo'yniga qo'l soldi – fikr niyatini bilishga harakat qildi

Qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirdi – yolg'on va'dalar bilan aldad

R

Rahmi keldi – ayash, achinish hissi uyg'ondi

Rahmini keltirdi – ayash, achinish hissinin uyg'otdi

Razm soldi – sinchkovlik bilan kuzatdi

Razm solinsa – sinchkovlik bilan kuzatilsa

Ruhi ko'tarildi – ruhiy tushkunlikdan chiqdi

Ruhi tushdi – ruhiy tushkunlikka berildi

Ruhini ko'tardi – ruhiy tushkunlikdan qutqardi

Ro'yobga chiqardi – 1) ko'ngildagi istak-rejalarni voqelikka aylantirdi; 2) moddiy ma'naviy ojizlikdan xalos bo'ldi

S

Sabr kosasi to'ldi – 1) o'lar holatga yetdi 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi; 3) nihoyatda qattiq qo'rqdi

Sakkiz yoshdan saxon yoshgacha – katta-kichik, hamma

“San-man”ga bordi – janjallashuv, tortishuv darajasiga yetdi

Sanamay “sakkiz” dedi – aniq bilmay turib gapirdi

Sariq chaqalik – hech

Sarkalavasi yo'qotdi – qilib turgan ishini bilmay qoldi, gangidi

Savodi chiqdi – 1) o'qish-yozishni biladi; 2) nimaningdir sirlarini bilib, o'rganib oldi

Savol berdi – javob talab qiluvchi so'z-gap aytdi

Sazay o'lmadi – gapi e'tiborsiz qolsa, xafa bo'lmasin deb aytganini bajardi

Sazasini o'ldirmaslik – gapi e'tiborsiz qolsa, xafa bo'lmasin deb aytganini bajardi

Siqilib ketgan – ziq bo'lgan

Sirkasi suv ko'tarmaydi – tanqidga mutlaqo chidamaydi

Sitorasi issiq – xush ko'rinishli, yoqimli, jozibador

Sichqonning ini ming tanga bo'ldi – qochib qutulgani joy topilmay qoldi

Sodda dil – ishonuvchan, jo'n

Sodda dillik bilan – jo'nlik, ishonuvchanlik oqibatida

Sof dil – vijdonli, beg'araz

Sof dillik – vijdonlilik, beg'arazlik

Soyasiga ko'rpacha soldi – izzat-hurmat qilishni me'yoridan o'tkazib yubordi

Sochi tikka bo'ldi – bir lahzaning o'zida nihoyatda g'azablandi

Suv quygandek – hech qanday tovush yo'q

Suv sepgandek – hech qanday to-vushsiz

Suvga oqizdi – befoyda sarfladi, de-yarli tekinga berdi

Suyagi qotdi – yoshligidan biror ish bilan shug'ullanib katta bo'ldi

Suyak-suyagidan o'tib ketdi – 1) jismiga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Suyangan tog'i – 1) suyanchig'i, g'amxo'ri; 2) orqa qiladigani, e'tiqod-ishonch bilan qaraydigani

Sevinchi ichiga sig'maydi – xursandli-gi oshib-toshib ketdi

Sevinchini yuragiga sig'dirolmaslik – xursandchiligi oshib-toshib ketdi

So'xtasi sovuq – yoqimsiz, badhazm

So'z bera(di)mi?! – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmaslik, o'z bilganicha ish tutdi 3) bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z bermadi I – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmadi, o'z bilganicha ish tutdi 3) bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z bermaslik II – muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat berdi

So'z berdi – 1) muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat berdi; 2) ahd-u paymon qildi

So'z bermaydi – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmadi, o'z bilganicha ish tutdi 3) bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z oldi – 1) muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat oldi 2) ahd-u paymon qildirdi

So'z otdi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

So'z qaytardi – 1) javob qildi; 2) e'tiroz javobini berdi, aytishdi

So'z qistirdi – biror kishining nutqi davo-

mida shu nutqni bo'luvchi so'z-gap il-ova qildi

So'z qotdi – 1) suhbatga tortish maqsadida gap aytdi; 2) biror kishining nutqi davomida yo'l-yo'lakay biror fikrni aytib qoldi

So'z tashladi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

So'z tegadigan bo'ldi – tanbeh eshitadigan bo'ldi

So'zi o'tdi – aytgani inobatga olindi, ma'qullandi

So'zida turdi I – ahdini saqladi

So'zida qattiq turdi – o'z fikrini o'tkazishga intilib qaysarlik qildi

So'zida turdi II – o'z fikrini o'tkazishga intilib qaysarlik qildi

So'zidan qaytdi – ahdidan voz kechdi

So'ziga kirdi – 1) tingladi; 2) aytganini qildi

So'ziga so'z qaytardi – 1) javob qildi; 2) e'tiroz javobini berdi, aytishdi

So'zini berdi – ahd-u paymon qildi

So'zini bermaslik – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmaslik, o'z bilganicha ish tutdi 3) bahslashuvdayutib chiqishga qodir bo'ldi

So'zini ikki qilmaslik – aytgani bajarildi

So'zini qaytardi – rad javobini berdi

So'zlari bir joydan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi

T

Ta'bi kir bo'ldi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi

Ta'bi namozshom – kayfiyati yomon, xafa

Ta'bi tirriq – kayfiyati yomon, xafa

Ta'bi xira – kayfiyati yomon, xafa

Ta'bi xiralashdi – kayfiyati yomon-

lashdi

- Ta'zirini berdi** – yengil-yelpi jazoladi
Ta'zirini yedi – qilmishiga yarasha jazo oldi
Tabiati tirriq bo'ldi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi
Tabiatini xira qildi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi
Tagiga yetdi – mohiyatini, sababini oxirigacha aniqlab, anglab oldi
Tan berdi – e'tirof qilishga majbur bo'ldi, rozi bo'ldi
Tan oldi – e'tirof qildi
Tanbeh berdi – yengil-yelpi jazoladi, urishib qo'ydi
Tap tortmaydi – qo'rqmay botindi, hayiqmaydi
Tarafini oldi – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi
Tarvuzi qo'ltig'idan tushdi – umidi puchga chiqib, bo'shashdi
Tayoqni alif deydi – g'irt savodsiz, hech narsa bilmaydigan
Tashvish tortdi – 1) tashvish qildi; 2) xavotir bo'ldi
Tashvish chekdi – 1) tashvish qildi; 2) xavotir bo'ldi
Tashvishga soldi – tashvish qilishga sabab bo'ldi
Tashvishga tushdi – o'z-o'zicha tashvish qildi
Tegib ketdi – gap-so'zi ta'sir qildi
Teri to'nini ters kiyib oldi – o'chakishgan holda qaysarlik qildi
Terisi suyagiga yopishgan – haddan tashqari ozg'in, haddan tashqari qotma
Til biriktirdi – yashirin holda kelishib oldi
Tilga kirdi – 1) nutqqa ega bo'ldi (go'dak); 2) ma'lum fursat o'tgandan keyin gapira boshladi
Tilga keldi – gapirish qobiliyati tiklandi
Tilga oldi – gapirdi

Tili bir qarich – maqtanishga, gapirishga haqli

Tili bormadi – biror andisha mulohaza bilan aytishni ma'qul ko'rmaydi

Tili qisiq – gapirmaslikka, e'tiroz bildirmaslikka majbur

Tili qichidi – gapirgisi keldi

Tili uzun – har qancha gapirishga haqi bor

Tili chiqdi – 1) nutqqa ega bo'ldi; 2) indamay yurgan kishi gapiradigan bo'lib qoldi 3) aytishadigan bo'ldi

Tiliga tushdi – 1) ko'pchilik orasida gap-so'z bo'ldi; 2) shuhrat qozondi

Tilini qisdi – gapirmaslikka, e'tiroz bildirmaslikka majbur qildi

Tilini tishladi – o'zini gapirmaslikka majbur qildi

Tinka – **madori quridi** – toliqdi, darmonsizlandi

Tinkasi quridi – toliqdi, darmonsizlandi

Tirnoq orasidan kir qidirdi – yomon niyat bilan deyarli aybi yo'q kishining faoliyatidan ayb topishga harakat qildi

Tishi o'tmaydi – 1) biror qattiqroq narsani maydalashga, chaynashga tishining qurbi etmaydi; 2) yenga olmaydi, o'zlashtira olmaydi; 3) idrok qilib yeta olmaydi, uqib yeta olmaydi

Tishini tishiga qo'ydi – butun histuyg'usini iroda kuchi bilan yengib chidadi

Tishining oqini ko'rsatdi – tirjayib, ishs-hayib qaradi

Tob berolmaydi – chiday olmaydi, qarshi tura olmaydi

Tob keltira olmaydi – chiday olmaydi, qarshi tura olmaydi

Tobi qochdi – kasal bo'ldi

Tobi yo'q – 1) kasal; 2) rag'bati yo'q, kelishmaydi

Tomdan tarasha tushganday –

- qo'qqisdan, kutilmagan holda va qo'pol tarzda
- Tomonini oldi** – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi
- Toqati toq bo'ldi** – sabr chidami tugadi
- Tor kelib qolganda** – ilosiz og'ir ahvolga tushdi
- Tog'dan kelsa, bog'dan keldi** – suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo'q gap-so'z aytdi
- Tog'ni talqon qiladigan** – zabardast, pahlavon
- Tog'ni talqon qildi** – har qanday katta va og'ir ishni ham bajardi
- Tog'ni ursa-** talqon qiladigan – zabardast, pahlavon
- Tosh bag'ir** – berahm
- Tosh ko'ngil** – rahm-shafqati yo'q
- Tosh otdi** – yomon xatti-harakatlarini qildi
- Tosh yurak** – rahm-shafqati yo'q
- Tumshug'ini suqdi** – 1) kirdi; 2) aralashdi
- Tumshug'ini tiqdi** – aralashdi
- Turgan gap edi** – aniq, shak-shubhasiz
- Turgan gap I** – aniq, shak-shubhasiz(kesim vazifasida keladi)
- Turgan gap II** – aniq, shak-shubhasiz (kirish bo'lak vazifasida keladi)
- Turgan gapki** – aniq, shak-shubhasiz
- Turib oldi** – o'jarlik qildi
- Turmush qurdi** – oilaviy hayot kechirdi
- Turmushga chiqdi** – oila qurdi(xotin-qizlarga nisbatan)
- Tuya ko'rdingmi-yo'q** – o'zini ko'rmaganga, bilmaganga chiqardi
- Tuya qildi** – aldab-suldab haqini o'zlashtirdi
- Tushida ham ko'rmaydi** – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi
- Tushiga kirmaydi** – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi
- Tegirmonga tushsa, butun chiqadi** – har qanday qiyin sharoitdan ham qutulish yo'lini topa oldi
- Tekkanga tegib, tegmaganga kesak otadi** – hech kimga tinchlik bermaydi
- Temirni qizig'ida bosdi** – biror ishni ayni vaqtda qildi
- Tepa sochi tikka bo'lib ketdi** – bir lah-zaning o'zida nihoyatda g'azablandi
- Tepsa-tebranmas** – har qanday ishni ham imillab qiladigan, sustkash
- Ter to'kdi-** mashaqqat bilan jismoniy mehnat qildi
- Terisiga sig'may ketdi** – behad sevindi
- Terisiga somon tiqdi** – juda qattiq jazoladi
- To'nini teskari kiyib oldi** – o'chakishgan holda qaysarlik qildi
- To'rt enlik** – qisqagina
- To'rt gapning birida** – gap davomida dam-badam, qayta-qayta gapirdi
- To'rt ko'z bilan** – intizorlik bilan
- To'rt og'iz** – oz-moz, bir oz
- To'rt tarafi qibla** – qayoqqa xohlasa, ketaversin
- To'ydan ilgari nog'ora qoqdi** – ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirib yubordi
- To'g'ri keldi** – 1) muvofiq bo'ldi, mos bo'ldi, yaradi; 2) bir vaqtda bo'ldi; 3) yo'liqdi, uchradi; 4) taqsimlaganda tegdi; 5) qulay bo'ldi; 6) lozim bo'ldi, zarur bo'ldi
- To'g'ri kelgan** – daf'atan nima yoki kim uchrasa, shu
- U**
- U qulog'idan kirib, bu qulog'idan chiqib ketdi** – e'tibor bermay, xotirasida tutib qololmaydi
- U yoqda tursin** – zidlash ma'nosini anglatib, bog'lovchi vazifasida keldi

Uddasidan chiqdi – uddalay oldi, eplay oldi

Umidini uzdi – ko'nglidagi oxirgi ilinjini ham yo'qotdi

Umr ko'rdi - yashadi

Umr o'tkazdi – yashadi

Ustidan chiqdi – 1) biror narsa qilayotganida tepasiga borib qoldi; 2) va'dani bajardi

Ustiga oldi – biror ishni bajarishga mas'ul bo'ldi

Ustun keldi – yengdi

Uxlab, tushida ko'rmaslik – mutlaqo o'ylamaslik, kutmaslik

Uzildi – vafot etdi

Uch pul – qadr-qiyamsiz

Uch pul bo'ldi – barbod bo'ldi

Uch-to'rt og'iz – oz-moz, bir oz

Uchiga chiqqan – o'taketgan

V

Vahima bosdi – qo'rqinchli o'y-xayol-larga berildi

Vahimaga solib qo'ydi – qo'rqitib, o'ylantirib qo'ydi

Vahimaga tushdi – qo'rqqan holda o'ylanib qoldi

Vaqt chog' – kayfiyati yaxshi

Vaqt chog'lik qildi – xursandchilik, dilxushlik qildi

Voz kechdi – uzil-kesil kechib yubordi

X

Xabar berdi – xabardor qilib qo'ydi

Xabar oldi – 1) o'zi kelib xabardor bo'ldi
2) biror kishining turish-turmushini, ahvolini yengillatishga ko'maklashdi

Xabar topdi – xabardor qilindi

Xalal yetkazdi – zararli bo'lib chiqdi

Xalaqit berdi – monelik qildi

Xamir uchidan patir – katta, ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism

Xamirdan qil sug'urganday – osonlik bilan, hech qanday qiyinchiliksiz

Xayol daryosiga cho'mdi – o'ylanish holatida bo'ldi

Xayol surdi – hamma narsani unutgan holda o'yladi

Xayolga toidi – uzoq o'ylandi

Xayolga cho'mdi – o'ylanish holatida bo'ldi

Xayolidan ko'tarildi – unutdi

Xayolidan o'tdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Xayoliga keldi – 1) o'yladi, idrok qildi, fahmladi 2) xotirasida tiklandi

Xira ko'ngil – tashvishli, bezovta, notinch

Xotiradan chiqardi – unutdi

Xotiridan ko'tarildi – unutdi

Xotiridan chiqdi – unutdi

Xotiriga keldi – 1) xotirasida tiklandi 2) o'yladi, idrok qildi

Xudo biladi – aniq aytib bo'lmaydigan

Xursandchiligi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi

Xush keldi – yoqdi

Xush ko'rdi – yoqtirdi

Xo'rligi keldi – o'ksinib, yig'lab yuborish holatiga bordi

Y

Yakson qildi – butunlay yemirildi, yo'q bo'ldi

Yaqin oldi – 1) qadrdon qilib ko'rsatdi; 2) qadrdon deb bildi

Yaxshi ko'rdi – 1) sevdi, oshiq bo'ldi; 2) sevdi, izzat-hurmat qildi 3)yoqtirdi

Yelkasiga oldi – e'tirof qildi, biror holatga rozi bo'ldi

Yelkasining chuquri ko'rsin – yana qaytadan hech qachon ko'rmasin

Yeng ichida – ko'pchilikka oshkor qilmay, zimdan

Yeng shimardi – biror yumushni ba-

- jarishga taxt bo'ldi, biror ishni qilishga otlandi
- Yeng shimarib** – astoyidil, jiddiy ravishda
- Yengil tabiat** – yengiltak, suyuq
- Yengil tortdi** – ruhiy azoblanishi tarqadi
- Yer tishlatdi** – o'ldirdi
- Yer bilan bitta bo'ldi** – sochilib ketdi, betartib holda sochilib yotdi
- Yer bilan osmoncha** – juda katta, beqiyos
- Yer bilan yakson bo'ldi** – butunlay yemirildi, yo'q bo'ldi
- Yer ostidan** – yashirincha, sezdirmay
- Yer tagida ilon qimirlasa biladi** – nihoyatda ziyrak, sezgir
- Yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmadi** – nomus qilganidan o'zini qayoqqa olib qochishni bilmadi
- Yerda qoldi** – e'tiborsiz qoldi
- Yerga kirib ketdi** – qattiq izza bo'ldi, o'sal bo'ldi
- Yerga kirsa, qulog'idan tortib chiqaradi, osmonga chiqsa, oyog'idan tortib tushiradi** – qutulib ketishiga qo'ymaydi
- Yerga qaradi** – uyat-nomusdan bosh ko'tarolmaydigan holatga tushdi
- Yerga urdi** – ortiq darajada kamsitdi
- Yerga ursa, ko'kka sapchiydi** – o'taketgan sho'x, o'taketgan betinim
- Yeru ko'kka ishonmaydi** – o'ta darajada ardoqlaydi, parvona bo'ladi
- Yetti bukilib** – ortiq darajada egilib
- Yetti nomusini yerga bukdi** – sharmanda qildi
- Yetti uxlab, tushiga kirmaydi** – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi
- Yetti yashardan yetmish yashargacha** – katta-kichik, hamma
- Yetti o'lchab, bir kesadi** – nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish qiladi
- Yil-o'n ikki oy** – butun yil davomida, yozin-qishin
- Yig'lamoqdan beri bo'ldi** – yig'lab yuborish darajasiga yetdi
- Yodida qoldi** – xotirasida saqlanib qoldi
- Yodidan ko'tarildi** – unutdi
- Yodidan chiqdi** – unutdi
- Yodiga keldi** – 1) xotirasida tiklandi; 2) o'yladi, idrok qildi
- Yodiga soldi** – 1) xotirasida tikladi; 2) unutilayozganni eslatdi
- Yodiga tushdi** – xotirasida tikladi
- Yomon ko'radi** – 1) sevmaydi, izzat-hurmat qilmaydi; 2) yoqtirmaydi
- Yon bosdi** – yoqladi
- Yon berdi** – ustun bo'lishiga yo'l qo'ydi
- Yonini oldi** – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi
- Yoqasini ushladi** – nihoyat darajada ajablandi
- Yostiqdan bosh ko'tardi** – yotib qolgan xastalikdan keyin sog'aya boshladi
- Yostig'ini quritdi** – butun oilasi bilan o'ldirib yubordi
- Yog' tushsa, yalagudek** – nihoyat darajada toza
- Yulduzi issiq** – xush ko'rinishli, yoqimli, jozibador
- Yulduzi yulduziga to'g'ri keldi** – bir-biriga mos bo'ldi
- Yulduzni benarvon uradigan** – har qanday ishni abjirlik bilan bajaradigan
- Yumilgan ko'z** – qazo qilgan, o'lgan
- Yumshoq ko'ngil** – ko'ngilchan, rahmdil
- Yuqori keldi** – pisand qilmadi
- Yuragi orqasiga tortib ketdi** – bir lahza ich-ichidan qo'rqish aralash qattiq hayajonlandi
- Yuragi xira** – tashvishli, bezovta, notinch
- Yuragi g'ash** – tashvishli, bezovta, notinch
- Yuragi g'ashlandi** – tashvishli, bezovta, notinch bo'ldi

- Yuragi achidi** – 1) ayab kuyindi; 2) achinib kuyindi
- Yuragi betlamadi** – nimadandir xavf-sirab, biror ishga jazm qila olmaydi
- Yuragi daryo** – hovliqmasdan, shoshmasdan ish tutadigan
- Yuragi dov bermadi** – cho'chib botina olmaydi
- Yuragi ezildi** – ruhan azoblandi
- Yuragi keng** – hovliqmasdan, shoshmasdan ish tutadigan
- Yuragi ko'tarmaydi** – 1) yana yeb-icha olmaydi; 2) yoqtirmaydi
- Yuragi pok** – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
- Yuragi po'killadi** – biror yoqimsiz ishning voqe bo'lishidan hadiksiradi
- Yuragi qinidan chiqayozdi** – 1) betoqat bo'ldi; 2) sevinchdan kuchli to'liqinlandi
- Yuragi qon** – g'am-alamli, g'am-alamda
- Yuragi qon bo'ldi** – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi
- Yuragi qoq yorila yozdi** – sevinib, juda kuchli hayajonlandi
- Yuragi qora** – garazgo'y, buzuq niyatli
- Yuragi sof** – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
- Yuragi taka-puka bo'ldi** – ruhan notinch, bezovta
- Yuragi tars yorilib keta yozdi** – sabr-chidami tugab, xunob bo'lib ketdi
- Yuragi toza** – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
- Yuragi tosh** – rahm-shafqati yo'q
- Yuragi toshdi** – kechinmalari ichiga sig'may, kimgadir aytilish ehtiyoji tug'ildi
- Yuragi xun bo'ldi** – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi
- Yuragi yorishdi** – ko'nglidagi g'ashlik tarqadi
- Yuragi o'ynadi** – 1) yurak urishi odatdagidan ko'ra tezlashdi; 2) qalbi hayajonga to'ldi
- Yuragi shig' etib ketdi** – bir lahza ich-ichidan qo'rqish aralash hayajonlandi
- Yuragi shuv etdi** – bir lahza ich-ichidan qo'rqish aralash hayajonlandi
- Yuragi chiqib ketdi** – bir lahza kuchli hayajonlanish bilan qattiq qo'rqib ketdi
- Yuragida kiri yo'q** – kek saqlamaydigan, g'arazi yo'q
- Yuragidan sidirib tashladi** – uzil-kesil unutdi
- Yuragidan urdi** – o'ziga shaydo qilib oldi
- Yuragidan chiqardi** – 1) butkul unutilib yubordi, o'ylamay, eslamay qo'ydi; 2) ko'nglidagi g'uborni tarqatdi; 3) o'z roziligi bilan berishni ma'qul ko'rdi
- Yuragiga qil sig'maydi** – juda qattiq tajang bo'lib, ruhan ezilib, hech narsa bilan mashg'ul bo'lolmaydi
- Yuragiga qo'l soldi** – eng yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qildi
- Yuragiga sig'armidi?!** – diqqatlik, xafalik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik
- Yuragiga sig'maslik** – diqqatlik, xafalik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik
- Yuragiga tugdi** – 1) o'rni kelganda aytishni mo'ljallab qo'ydi; 2) ahd qildi; 3) fikran belgilab qo'ydi; 4) unutmay ichda saqladi
- Yuragiga vahima soldi** – kuchli darajada qo'rqish hissini uyg'otdi
- Yuragiga g'ulg'ula soldi** – bezovta qilib qo'ydi
- Yuragini bo'shatdi** – ichida yig'ilib qolgan hasrat-nadomatini aytib, yig'lab, ruhan yengillashib oldi
- Yuragini ezdi** – ruhan azoblandi
- Yuragini hovuchlab** – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqqan holda
- Yuragini olib qo'ydi** – bezillatib qo'ydi
- Yuragini ochdi** – ichidagi istak yoki dardini aytdi

Yuragini siqdi – ziq qildi
Yuragini tirnadi – yashirin holda ruhan bezovta qildi
Yuragini yordi I – qattiq cho'chitib qo'rqildi
Yuragini yordi II – ichidagi istak yoki dardini aytdi
Yuragini yozdi – xafachiligini tarqatdi
Yuragini changallagancha – biror faloqatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqan holda
Yuragining bir chekkasi g'ash – tashvishli, bezovta, notinch
Yuragining chigili yozildi – xafachiligini tarqatdi
Yurak-bag'ri ezildi – ruhan azoblandi
Yurak-bag'ri qon bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi
Yurakka sig'armidi?! – diqqatlik, xafalik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik
Yuz ko'rmas bo'ldi – aloqani butunlay uzdi
Yuz o'girdi – 1) boshini burib qaradi; 2) qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi; 3) aloqani uzdi
Yuzaga chiqdi – 1) ko'ngildagi istak-rejalalar voqelikka aylandi; 2) moddiy-ma'naviy o'qiblikdan xalos bo'ldi
Yuzi yorug' – uyaladigan joyi yo'q, olqishlashga loyiq
Yuzi shamgin bo'ldi – uyatli holatga tushdi
Yuzi shuvut – uyatli holatda
Yuzi chidamadi – andisha qildi, nomus qildi
Yuzi chidaydi – nomus qilmaydi, uyalmaydi, andisha qilmaydi
Yuzidan o'ta olmaydi – biror ishni qilishga kimningdir ra'yi, xohishi bilan hisoblashdi
Yuziga oyoq qo'ydi – behurmat qilish darajasida hisoblashmaydi
Yuziga soldi – aybli deb qaralgan kishining o'ziga shu haqda kesatib, achitib

gapirdi
Yuzini ochib yubordi – uyalmaydigan qildi
Yuzini ters burdi – qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi
Yuzini teskari o'girdi – qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi
Yuzini yerga qaratdi – uyat-nomusdan bosh ko'tara olmaydigan holatga tushirdi
Yo'l berdi – 1) o'zi chetlanib, boshqaning o'tishiga imkon berdi 2) monellik qilmadi
Yo'l bo'lsin – 1) qayerga ketyapsiz, qayerga bormoqchisiz? (so'rash); 2) Qayoqda! (biror ishni) qila olarmidi?!
Yo'l ko'rsatdi – nima qilish lozimligi haqida maslahat berdi
Yo'l oldi – jo'nadi
Yo'l qo'ydi – voqe bo'lishiga imkon berdi
Yo'l soldi – yo'naldi
Yo'ldan ozdi – yomon yo'lga kirdi, aynidi
Yo'ldan ozdirdi – yomon yo'lga boshladi aynitdi
Yo'ldan urdi – yomon yo'lga boshladi, aynitdi
Yo'ldan chiqardi – yomon yo'lga boshladi, aynitdi
Yo'lga qo'ydi – faoliyatini yaxshiladi
Yo'lga soldi – 1) ketish tomoniga to'g'irlab, yurg'izdi; 2) to'g'ri yo'lga qaytardi; 3) manfaatdor bo'lgani holda biror ishga rag'batlantirdi 4) faoliyatini yaxshiladi
Yo'lga tushdi – 1) jo'nadi, keta boshladi 2) to'g'ri yo'lga qaytdi
Yo'lga chiqdi – jo'nab ketdi, ravona bo'ldi
Yo'lga ko'z tutdi – kelib qolar degan umidda kutdi
Yo'l-yo'riq ko'rsatdi – nima qilish lozimligi haqida maslahat berdi

Yo'q yerdagi – hech kim bilmaydigan, hech kimning xayoliga kelmaydigan, bo'lmag'ur

Yo'qni yo'ndirdi – qancha mashaqqat bilan bo'lsa ham, bunyod qildi

Z

Zabtiga oldi – juda kuchayib ketdi

Zahridan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

Zahrini sochdi – zug'um qildi, g'azab bilan achitib-achitib gapirdi

Zarar keltirdi – zararli bo'lib chiqdi

Zarar ko'rdi – zarar qildi

Zarar yetkazdi – zararli bo'lib chiqdi

Zarari tegdi – zararli bo'lib chiqdi

Zardasi qaynadi – juda jahllandi

Zimmasiga oldi – biror ishni bajarishga mas'ul bo'ldi

Zimmasiga tushdi – javobgar qilindi

Ziyon ko'rdi – zarar qildi

Ziyon yetkazdi – achchiqlanishdan to'xtadi

Zig'ir yog'day ko'ngliga urdi – 1) qiziqishi yo'qoldi; 2) jirkanish hissini uyg'otdi, bezdirdi

Zoye ketdi – befoyda sarflandi

Zuvalasi pishiq – a'zoyi badani chin-iqqan

Zeb berdi – turli kiyim va taqinchoqlar yordamida o'zini ko'rkam qildi

Zehn soldi – diqqat-e'tibor bilan qaradi, ko'zdan kechirdi

Zo'r berdi – 1) to'la-to'kis safarbar qilishga harakat qildi; 2) butun kuch-g'ayratini safarbar qildi; 3) biror narsaga boshqalardan ko'proq e'tibor qildi

Zo'r berib I – to'la-to'kis safarbar qilishga harakat qildi

Zo'r berib II – muttasil va astoydil

O'

O'lganning ustiga tepdi – bir ko'ngilsiz ish ustiga boshqa bir ko'ngilsiz ishni qildi

O'n og'iz – juda ko'p

O'ng keldi – 1) qulay bo'ldi; 2) voqelikka aylandi

O'ngidan keldi – muvaffaqiyatli bo'ldi

O'pka(ng)ni bos (...) – hovliqma, tinchlan

O'pka(si) to'ldi – iztirob chekib, yig'lab yuborish holatiga yetdi

O'pkasini bosolmaydi – o'zini yig'lashdan saqlab qololmaydi

O'rniga keltirdi – o'rinlatdi

O'rniga qo'ydi – 1) bajardi; 2) o'rinlatdi

O'rtaga oldi – tanbeh berish yoki ko'ndirish maqsadida ko'pchilik gapirdi

O'rtaga soldi – 1) ko'pchilik oldida ro'kach qildi; 2) munozarada xizmatidan foydalandi

O'rtaga tashladi – fikrlashish maqsadida o'z mulohazalarini boshqalarga aytdi

O'rtaga tushdi – 1) ikki tarafni murosaga keltirish maqsadida biror janjalga aralashdi; 2) jabrdiyda deb hisoblagan kishisini himoya qilib biror janjalli ishga aralashdi

O'takasini yordi – qattiq cho'chitib qo'rqitdi

O'tdi – vafot yetdi

O'tib ketdi I – vafot yetdi

O'tib ketdi II – 1) jismonan va alamli ta'sir qildi, qaqshatdi; 2) ruhan alamli ta'sir qildi

O'tirgani joy topa olmaydi – kuchli hayajonlangan holda toqatsizlandi

O'tqazgani joy topa olmaydi – o'ta darajada ardoqlaydi, parvona bo'ladi

O'y surdi – hamma narsani unutkan holda fikrladi

O'yga toldi – uzoq fikrladi

O'yga cho'mdi – chuqur fikrlash holatida bo'ldi

O'ylab-o'yiga yeta olmaydi – uzoq o'ylab, aniq bir fikrga kela olmaydi

O'z yog'iga o'zi qovrildi – ruhan azoblendi, ezildi

O'zida yo'q- benihoya, juda-juda(xursand)

O'zidan ketdi – behush bo'ldi

O'ziga bino qo'ygan – ortiqcha baho bergan, yuksak fikrda bo'lgan

O'ziga keldi – 1) behushlikdan qaytdi; 2) odatdagi so'zlash, anglash holatiga qaytdi; 3) avvalgi sog'ligini, kuch-quvvatini tikladi; 4) to'g'ri idrok qildi

O'ziga oldi – 1) o'ziga tegishli deb bildi 2) zimmasiga oldi

O'ziga yuqtirmaydi – o'ziga tegishli deb bilmaydi

O'zini qayoqqa urishini bilmaydi – kuchli hayajonlangan holda toqatsizlandi

O'zini qayerga qo'yishni bilmaydi – 1) kuchli hayajonlangan holda toqatsizlandi; 2) bekorchilikdan zerikib toqatsizlandi; 3) sevinchdan kuchli hayajonlandi

O'zini qo'lga oldi – o'z xatti-harakatlarini irodasiga bo'ysundirdi

O'zini qo'ygani joy topa olmaydi – kuchli hayajonlangan holda toqatsizlandi

O'zini yo'qotib qo'ydi – gangib qoldi

O'z-o'zini yeb qo'ydi – ichki ruhiy azoblanish natijasida ozib-to'zib ketdi

G'

G'am yedi – kuyinib qayg'urdi

G'amini yedi – 1) g'amxo'rlik qildi; 2) ilgari o'ylab, hozirlik qilib qo'ydi

G'azabga keldi – achchiqlandi

G'azabi keldi – achchiqlandi

G'azabi qaynadi – darg'azab bo'ldi

G'azabidan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

G'ash ko'ngil – tashvishli, bezovta, notinch

G'ashi keldi – asabi qo'zg'adi

G'ashiga tegdi – asabini qo'zg'atdi

G'olib keldi – yengdi

SH

Shamolga sovurdi – behuda sarfladi

Shamolga uchdi – befoyda ketdi

Shishib ketgan – gerdayib ketdi, kibrga berildi

Shishib ketgan – kibrlandi, gerdaydi

Shodligi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi

Shovqin soldi – qattiq shovqin qildi

CH

Chang soldi – 1) astoyidil tashlandi; 2) g'ayri qonuniy tarzda yopishdi

Chigilini yozdi – 1) xafachiligini tarqatdi; 2) charchog'ini tarqatdi

Childirmasiga o'ynadi – izmi bilan, yo'l-yo'rig'i bilan ish ko'rdi

Chippakka chiqdi – bekor bo'ldi

Chiqdi (turmushga) – oila qurdi(xotin-qizlarga nisbatan)

Chiroyi ochildi – xafachiligi tarqadi

Chizgan chizig'idan chiqmaydi – barcha talablarini to'la-to'kis bajaradi, ko'rsatmasiga ko'ra ish tutadi

“Churaq” etmaydi – hech narsa demaydi, e'tiroz qilmaydi

Chumchuq “pir” etsa, yuragi “shir” etadi – o'taketgan qo'rqqoq

Chuchvarani xom sanabsan – xom xayol qilib yuribsan, xomtama bo'libsan

Chehrasi ochiq – xushtabiat, kayfiyat yaxshi

Chehrasini ochdi – 1) xafachiligining tarqaganini ko'rsatdi; 2) go'zallashtirdi

---

QISQACHA TASVIRIY IFODA LUG'ATI

Afsonaviy qush – semurg'
Afg'onchi – baynalmilal jangchi
Aloqa vositasi – til
Aql gimnastikasi – shaxmat va matematika
Aqlli mashina – komputer
Bahor elchilari – qaldirg'ochlar
Baraka urug'i – chigit
Barcha hunarning toji – ilm
Barcha yomonliklar kaliti – aroq
Baxt qushi – Humo
Baxt va shodlik kuychisi – Hamid Olimjon
Bilim bulog'i – kitob
Binokor – quruvchi
Bog'cha opa – tarbiyachi
Buyuk hakim – Abu Ali Ibn Sino
Dala malikasi – makkajo'xori
Davlat bolalari – yetimlar
Davlat ustunlari – rahbarlar
Dengiz hokimi – kit
Dunyo tomi – Pomir tog'i
Futbol qiroli – Pele
Haqiqat qo'rg'oni – sud organi
Hayot ko'zgusi – gazeta
Hayotning birinchi bobi – Ona
Hayvonlar podshohi – sher
Ilm zahmatkashlari – olimlar
Ilm o'chog'i – maktab
Insonning do'sti – it
Iste'dod sohiblari – talantli kishilar
Izquvar – tergovchi
Ishq kuychisi – Mashrab
Jufti halol – yor
Kumush choyshab – qor
Kun chiqar mamlakat – Yaponiya
Ko'kning fonusi – oy
Layli va Majnunlar – sevimli
Ma'rifat maskani – kutubxona

Mavjudot sultoni – odam
Mehr bulog'i – ona suti
Mo'yqalam sohibi – rassom
Non shahri – Toshkent
Ojiza – ayol
Oltin boshog – bug'doy
Oq oltin – paxta
Oq oltin ijodkorlari – paxtakorlar
Oq chashma – sut
Oq chashma sohibalari – sut sog'uvchilar
Osmonning ko'z yoshlari – yomg'ir
Osoyishtalik posbonlari – ichki ishlar xodimlari
Payg'ambar yoshi – insonning 63 yoshi
Po'lat ot – traktor
Po'lat qush – samolyot
Qahramon ona – 10 va undan ortiq farzandning onasi
Qalam ahli – ijodkorlar
Qalam haqi – gonorar
Qanotli do'stlar – qushlar
Qora oltin – neft va ko'mir
Qo'shiqlar mamlakati – Hindiston
Sahro kemasi – tuya
Salomatlik posbonlari – tibbiyot xodimlari
Samo lochini – uchuvchi
Tangri so'zi – Qur'on
Umr yo'ldoshlar – er-xotinlar
Vatan posbonlari – askarlar
Yaylov bahodirlari – cho'ponlar
Yaratgan Egam – Xudo
Yashil qit'a – Avstraliya
Yerning yopinchig'i – osmon
Yetti xazinaning biri – parrandachilik
Yurt boshi – prezident
Zangori ekran – televizor

Zangori kema – paxta terish mashinasi	G'azal mulkining sultoni – Alisher Navoiy
Zangori olov – gaz	Charm qo'lqop ustasi – mashhur bok-schi
Zangori shu'la – elektr nuri	Charm to'p ustalari – mashhur futbolchilar
Zarshunoslar – pillakorlar	Cho'l balig'i – kallakesak
Ziyolilar – ilm kishilari	
O'rmon malikasi – archa	

IQTIBOSLAR

- ¹ Qodirov M., Ne'matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R. Ona tili. 8- sinf uchun darslik. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2006. – B. 23–24.
- ² Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.
- ³ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.
- ⁴ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.
- ⁵ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш: Дорилфунун ва педагогика институтлари талабалари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – В. 205.
- ⁶ Ma'lumot quyidagi manbadan olindi: Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 6.
- ⁷ Masalan, quyidagi manbaga qarang: Ирискулов М. Тилшуносликка кириш: Дорилфунун ва педагогика институтлари талабалари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – В. 176; Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 8; Mahmudov N.M., Nurmonov A., Sobirov A.Sh. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: "Tasvir" nashriyot uyi, 2006. – B. 5.
- ⁸ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 8.
- ⁹ Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – В. 23.
- ¹⁰ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.
- ¹¹ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2002. – B. 5.
- ¹² Mahmudov M., Nurmonov A., Sobirov A., M.Qodirov, Jo'raboyeva Z. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5- sinfi uchun darslik. – T.: Ma'naviyat, 2004. – B. 129.
- ¹³ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: akademik litseyning 2- bosqich talabasi uchun darslik. – T.: Sharq, 2004. – B. 35.
- ¹⁴ Шобудураҳмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. –Т.: Ўқитувчи, 1980. – В. 186. Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили: ўзбек филологияси бакалаври ихтисослиги учун қўлланма. – Бухоро, 2005. –Б. 136.
- ¹⁵ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim

- maktabining 6- sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 64, 119, 157. Нурмонов А., Собиров А., Юсупова Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили: академик лиц ейларнинг 2- босқич талабалари учун дарслик. – Т.: Шарқ, 2004. – Б. 279, 283.
- ¹⁶ Mahmudov N., Nurmonov A., Nabiyeva D., Mirzahmedov A. Ona tili: umumta'lim maktablarining 7- sinfi uchun darslik. – T.: Ma'naviyat, 2005. – B. 31.
- ¹⁷ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6- sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 72.
- ¹⁸ Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M., Qodirov M. Ona tili: 7- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2000. – B. 73.
- ¹⁹ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6- sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 74.
- ²⁰ Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2004. – B. 18-20.
- ²¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 329.
- ²² Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2004. – B. 43.
- ²³ Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2004. – B. 60.
- ²⁴ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6- sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 83.
- ²⁵ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6- sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 108-112.
- ²⁶ Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6- sinf uchun darslik. – T.: O'qituvchi, 2004. – B. 137.; Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6- sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 136.
- ²⁷ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6- sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 136.
- ²⁸ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 404.
- ²⁹ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktabining 6- sinfi uchun darslik. – T.: «Tasvir» nashriyot uyi, 2005. – B. 14.
- ³⁰ Undalmaning olmosh, undov bilan ifodalanishi quyidagi kitobda berilgan: Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т.: Фан, 1976. – Б. 265.

MUNDARIJA

1- dars

Til – eng muhim aloqa vositasi. Tilning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi	3
Dunyo tillari	4

2- dars

Turkiy til tarmog'i va o'zbek tili	7
O'zbek adabiy tili va sheva. O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichi	9
O'zbek tili fani va uning bo'limlari	12

3- dars

Fonetika haqida umumiy ma'lumot. Nutq a'zosi	17
Nutq tovushi. Unli tovush	19

4- dars

Undosh tovush va uning tasnifi	21
--------------------------------------	----

5- dars

Bo'g'in va urg'u	24
------------------------	----

6- dars

Fonetik o'zgarish	31
-------------------------	----

7- dars

Orfoepiya	37
-----------------	----

8- dars

Grafika	42
Imlo	46

9-dars

Imlo qoidalari	51
----------------------	----

10- dars

Lug'aviy va grammatik ma'no	60
Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik. So'z ma'nosi taraqqiyoti	64

11- dars

Ko'chma ma'no hosil bo'lish usuli	69
So'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turi. Sinonim	71
Antonim	75
Omonim	77
Uyadosh so'z	78
Paronim	79

Variantdosh so'z	79
12- dars	
Barqaror birikma	82
Ibora	83
Tasviriy ifoda	87
Etimologiya	87
13- dars	
O'zbek tili leksikasi va uning boyish manbai	89
O'zbek tili leksikasi tasnifi	91
14- dars	
Lug'at	99
15- dars	
Morfemika	102
16- dars	
So'z yasalishi	115
17- dars	
Grammatika haqida tushuncha	120
Morfologiya	121
So'z turkumi	121
18- dars	
Bir turkumdan boshqasiga so'z ko'chishi	127
Grammatik ma'no va grammatik shakl	130
19- dars	
Mustaqil so'z turkumi. Fe'l	137
20- dars	
Fe'ning lug'aviy shakli	142
21- dars	
Fe'ning sintaktik (munosabat) shakli	155
22- dars	
Fe'l yasalishi	165
23-dars	
Ot	169
Otning lug'aviy shakli	174
24- dars	
Otning sintaktik (munosabat) shakli	178

25- dars	
Ot yasalishi	184
26- dars	
Sifat	191
27- dars	
Sifat yasalishi	196
28- dars	
Son	201
29- dars	
Ravish	207
30- dars	
Ravish yasalishi	212
31-dars	
Olmosh	216
32- dars	
Yordamchi so'z. Ko'makchi	222
Bog'lovchi	223
Yuklama	224
33- dars	
Alohida so'z turkumlari. Modal	227
Undov	230
Taqlid	232
34- dars	
Sintaksis. So'z birikmasi	234
35- dars	
Gap	240
36- dars	
Gap bo'lagi. Bosh bo'lak	248
37- dars	
Ikkinchi darajali bo'lak	256
38- dars	
Gapning uyushiq va ajratilgan bo'lagi	263
39- dars	
Qo'shma gap. Bog'langan qo'shma gap	267

Ergash gapli qo'shma gap	270
40- dars	
Bog'lovchisiz qo'shma gap. Murakkab qo'shma gap. Murakkab sintaktik butunlik. O'zganing nutqi	281
41- dars	
Tinish belgisi	288
42- dars	
Nutq uslubi	293
Ilova	
Qisqacha imlo (to'g'ri yozish) lug'ati	296
Qisqacha so'z tarkibi lug'ati	312
Qisqacha sinonim lug'ati	325
Qisqacha antonim lug'ati	345
Qisqacha omonim lug'ati	363
Qisqacha paronim lug'ati	384
Qisqacha variantdosh so'z lug'ati	388
Qisqacha ibora lug'ati	397
Qisqacha tasviriy ifoda lug'ati	428
Iqtiboslar	430

Izoh va qaydlar uchun
